

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Anadolu'da Ateş Kültü

Doktora Tezi

Yasemin KÖSEKUL

Arkeoloji Anabilim Dalı
Ankara, 2025

Anadolu'da Ateş Kùltù

Yasemin KÖSEKUL

Tez Danışmanı Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU

Tez Jürisi

Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE

Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU

Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL

Dr. Öğr. Üyesi Nazlı ÇINARDALI

Dr. Öğr. Üyesi Umut KAPUCU

DOKTORA TEZİ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

Ankara - 2025

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Yasemin KÖSEKUL

20/05/2025

ONAY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Arkeoloji Programı Doktora Öğrencisi Yasemin KÖSEKUL tarafından hazırlanan Anadolu'da Ateş Kültü Başlıklı tez çalışması 20/05/2025 tarih ve 00:00 saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak KABUL edilmiştir.

Kabul Ret

Başkan (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE

Ankara Üniversitesi

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Dr. Öğr. Üyesi Nazlı ÇINARDALI

Hacettepe Üniversitesi

Üye (Unvan/Ad-Soyad/Kurum):

Dr. Öğr. Üyesi Umut KAPUCU

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Anadolu’da Ateş Kültü

Yasemin KÖSEKUL

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU

**T.C. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
2025, Ankara**

ÖZET

Ateş, Alt Paleolitik çağdan beri insan hayatının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Ateşin olağanüstü gücünü gören insanoğlu, daha sonra ateşi kendileri üretmeyi de başarmış ve yemek pişirmeden başlayarak, zamanla seramik, metal işçiliği gibi birçok alanda ateşi kullanmışlardır. Gökten geldiğine inanılan ateş, birçok halk tarafından kutsal kabul edilmiş ve saygı görmüştür. Özellikle evde ocakta yakılan ateşe, ilkel toplumlardan günümüze kadar verilen önem bilinmektedir. Bazı toplumlarda ise ateş ilah olarak kabul edilmiştir. Dini ritüellerde de ateş önemli bir yer tutmuş olup, kurbanların tanrılara iletilmesinde de aracı olarak görülmüştür; ayrıca insanlar dua ve dileklerini de yine ateşle tanrıya iletmışlerdir. Bu tez çalışmasında, Anadolu’da yaşayan halkların inancında ateşin nasıl bir rol oynadığı araştırılmış ve Anadolu’da yapılan arkeolojik kazılar sonucu bulunan ateş kültürüne dair izler gösterilmeye çalışılmıştır. Tarihi süreçte Anadolu’ya yapılan göç, istila ve ticaret gibi nedenlerden dolayı yeni gelenek ve inançlarla karşılaşan yerli halkların inançlarında da değişim olmuştur. Ateş, insanların ilk dini olan Şamanizm’de önemli bir yere sahipti ve Şamanizm de Budizm, Zerdüştd dini, Mithras kültürü gibi birçok halkın inancına etki etmişti. Bunun yanında ateş kültürü Hint-Avrupa dinlerine özgü bir unsur olarak görülse de çoğu toplumda karşımıza çıkmaktadır. Yalnız Anadolu’ya göçlerle çeşitli zamanlarda gelen Hint-Avrupa halkları (Mitanniler, Hititler gibi) ibadetlerini de getirmiştir. Daha sonra yine Hint-Avrupa kökenli Persler, Anadolu’ya gelmişler ve ateşin önemli bir yere sahip olduğu Zerdüştlük dinini de tanıtmışlardır. Günümüzde de hala halk inançlarında ve geleneklerinde ateş kültürünün izlerine rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ateş, Ocak, Anahita, Zerdüştlük, Şamanizm, Hint-Avrupa.

Fire Cult in Anatolia

Yasemin KOSEKUL

Doctoral Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Oksan BASOGLU

Ankara Hacı Bayram Veli University, Institute of Graduate Programs

Department of Archaeology

2025, Ankara

ABSTRACT

Fire has been an essential part of human life since the Lower Paleolithic. Seeing the extraordinary power of fire, human being later managed to produce fire themselves and used fire in many areas, starting from cooking and eventually in ceramics and metalworking. Believed to come from the heavens, fire was considered sacred and respected by many public. it is known that fire, especially the one lit in the hearth at home, has been given importance from primitive societies to the present day. In some societies, fire has been accepted as a deity. Fire also had an important place in religious rituals and was seen as a means of conveying sacrifices to the gods; people also conveyed their prayers and wishes to gods through fire. This thesis examines the role of fire in the beliefs of the people living in Anatolia was investigated and the traces of the fire cult found as a result of archaeological excavations in Anatolia were tried to be shown. During the historical process, there was also a change in the beliefs of the native people who encountered new traditions and beliefs due to reasons such as migration, invasion and trade to Anatolia. fire had an important place in Shamanism, the first religion of humans, and Shamanism influenced the beliefs of many peoples, such as Buddhism, Zoroastrianism, and the cult of Mithras. In addition, although the fire cult is seen as an element specific to Indo-European religions, it is encountered in most societies. However, the Indo-European peoples (such as the Mitanni and Hittites) who came to Anatolia at various times with migrations also brought their worship with them. Later, Persians of Indo-European origin came to Anatolia and introduced the Zoroastrian religion, in which fire has an important place. Even today, traces of the fire cult are still found in folk beliefs and traditions

Keywords: Fire, Hearth, Anahita, Zoroastrianism, Shamanism, Indo-European.

TEŞEKKÜR

Anadolu’da Ateş Kültü adlı bu tez çalışmasında, Anadolu halklarının ateşle ilgili inançları incelenmeye çalışılmıştır.

Bu tez konusunu bana öneren ve desteklerini esirgemeyen hocam Prof. Dr. Yücel ŞENYURT’a, öncelikle teşekkür etmek isterim. Tez çalışmam sırasında her zaman yanımda olan ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU’na en içten teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme komitesinde yer alan ve çalışmam sırasında öneri ve yorumları ile yol gösteren hocam Prof. Dr. Ayşe Fatma EROL’a ve hocam Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE’ye yardımlarından dolayı çok teşekkür ederim; ayrıca tez izleme komitesinde yer alan Dr. Nazlı ÇINARDALI ve Dr. Umut KAPUCU’ya da destekleri için çok teşekkür ederim. Son olarak her zaman yanımda olan aileme ve arkadaşlarıma da en içten teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Özet	iv
Abstract	v
Teşekkür	vi
İçindekiler.....	vii
Resimlerin listesi	ix
Kısaltmalar dizini	xi
1. GİRİŞ.....	1
2. ATEŞİN İLK TARİHİ.....	13
2.1. Ateşin Ortaya Çıkışı	13
2.2. Anadolu’da Ateşin İlk Kullanımı	15
3. DİN VE MİTOLOJİDE ATEŞ KÜLTÜ	19
3.1. Tarih Öncesi ve Tarihi Dönemlerde Din, Mit ve Sanat	19
3.1.1. İlk Dini İnançlar ve Sanat.....	20
3.1.2. Sanatın Ortaya Çıkışı	23
3.1.3. Anadolu’da Kaya Resimleri	26
3.1.4. Şamanizm ve Ateşin Bu Dindeki Yeri	28
3.1.5. Merkez ve Yükselme Simgeciligi	46
3.1.6. Ateşin Teknolojide Kullanımı	49
3.1.7. Metalurji (Metal Bilimi) Tarihi	53
3.1.8. Hint Avrupa Halklarının Üç İşlevi	60
3.1.9. Hititler	65
3.1.10. Hurri-Mitanniler	73
3.1.11. Hititlerin Dini	81
3.2. Din ve Mitolojide Ateşin Yeri ve Önemi	110
3.2.1. Mitlerin analizi	110
3.2.2. Ateşle İlgili Mitler	112
3.2.3. Yaratılış Eylemi.....	115
3.2.4. Kutsal Kitaplarda Ateş	123
3.2.5. Ateşle ilgili İnanışlar	130
3.2.6. Önemli Ateş İlahları	144
4. ANADOLUDA BULUNAN ATEŞ KÜLTÜ YERLERİ.....	219
4.1. Anadolu’da Görülen Kutsal Ocaklar	219

4.1.1. Ayanis Haldi Tapınağı	235
4.1.2. Yoncatepe Kalesinde Bulunan Ateş Sunağı.....	237
4.2. Lidya’da Ateş Kültü	240
4.2.1. Pers Mezar Anıtı.....	247
4.3. Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı	251
4.3.1. Daskyleion Kabartmaları.....	252
4.4. Pontos, Kapadokya ve Kilikya’da Ateş Kültü	256
4.4.1. Bünyan Ateş Sunağı	257
4.4.2. Oluz Höyük’te Ateş Kültü.....	265
4.4.3. Amasya’daki (Amaseia) Ateş Kültü	269
4.5. Doğu Anadolu ve Kommagene’de Ateş Kültü	271
4.5.1. Kommagene’de Nemrut Dağı Anıtı (Antiokhos’un Hierothesion’u)	273
4.5.2. Ani Ateşgedesi	282
4.6. Medler ve Persler	283
4.6.1. Medlerin ve Perslerin Dini	299
5. SONUÇ.....	309
Extended abstract	321
Kaynakça	325
Özgeçmiş	355

RESİMLERİN LİSTESİ

Sayfa

Resim 2.1. Karain Mağarası E Gözü, Ocağın Bulunduğu Yer	17
Resim 3.1. Willendorf Venüsü (MÖ 30 000 -20 000) - Lespugue Venüsü MÖ 26 000-24 000) - Laussel Venüsü (MÖ 25 000-20 000)	26
Resim 3.2. Georgi Johann Gottlieb'nin Moğol Şaman Gravürü.....	41
Resim 3.3. Dolní Vestonice, Moravia, Brno Müzesi, Çek Cumhuriyeti.....	50
Resim 3.4. Eflatun Pınar, Hitit Su Anıtı (MÖ 13.Yüzyıl).....	90
Resim 3.5. Tanrı Aşşur, BM 115706	133
Resim 3.6. Tanrı Haldi	134
Resim 3.7. Tanrıça Anahita. (British Museum, no. 432)	135
Resim 3.8. Nergal, Yazılıkaya	151
Resim 3.9. Hititli Herakles? Karkamış, Anadolu Medeniyetleri Müzesi.....	160
Resim 3.10. Herakles ve Pholus?, Laconian Siyah Figür dinos, Rider Ressamı, MÖ 560–540 Louvre	160
Resim 3.11. Attika Siyah Figür Exaleiptron, Athena'nın Doğumu (MÖ 570/560)	179
Resim 3.12. Hephaistos'un Dönüşü, (MÖ450-400) Kırmızı Figür, Skypos, Toledo (OH), Museum Of Art: 1982.88	181
Resim 3.13. Sakçagözü Ortostatı (MÖ1200-700)	184
Resim 3.14. Haberciler Duvarı Ortostatı; (MÖ 900-700) Khimera, Kargamış.....	184
Resim 3.15. Khimera, Korint Levhası, (MÖ 590-575). Palazzo Massimo Alle Terme, Roma	188
Resim 3.16. Hestia Giustiniani, Roma kopyası (MÖ 470) (Torlonia Museum)	201
Resim 3.17. Ephesos Prytaneion	207
Resim 3.18. Hestia, Bollaia (MÖ 2. Yüzyıl Ortası) Aigai (Sezgin, Aybek, 2016: Fig. 9-10) 208	
Resim 4.1. X. Kat 79 ve 80 No.Lu Odalardaki Kutsal Ocaklar, Pulur	226
Resim 4.2. Pulur/Sakyol'da, 1968-74 Yıllarında Yapılan Keban Barajı Kurtarma Kazısında Bulunan Kilden Yapılmış Kutsal Ocak, Tunceli Müzesi. (Beş Kişilik Bir Aile Görülüyor.) Kalkolitik Dönem Sonu.....	227
Resim 4.3. Karaz Kültürü Ocak Tipi, Erzurum.....	231
Resim 4.4. Erzurum'daki Karaz, Pulur ve Güzelova Kazılarında Ele Geçen Taşınabilir Kutsal Boynuzlu Ocak Örnekleri.....	232
Resim 4.5. Ayanis Tapınağı Kuzey ve Güney Ocağı.....	238
Resim 4.6. Ayanis Kalesi Tapınak Alanı Planı	239
Resim 4.7. Yoncatepe Kalesindeki Ateş Sunağı	240
Resim 4.8. Artemis Anaitis, Tetrastil Tapınakta, Trajan, 98-117, Hypaepa, AE31.....	247

Resim 4.9. Artemis Anaitis'in Kutsal Ateşi, Tetrastil Tapınak İçindeki Konik Sunakta, Elagabalus, 218-222, Hypaepa, AE22	247
Resim 4.10. Phokaia Anıt Mezarı	250
Resim 4.11. II. Kuraş/Kyros'un Mezar Anıtı, Pasargadae/Pasargad (Mö530)	251
Resim 4.12. Daskyleion Kutsal Alanı ve Çevresi	254
Resim 4.13. Kapı Önündeki Tören Betimi, (MÖ 5.Yüzyıl), Daskyleion, (İstanbul Arkeoloji Müzesi Env.No.5391)	255
Resim 4.14.Kurban töreni betimi, MÖ5.yüzyıl sonu Daskyleion, (İstanbul Arkeoloji Müzesi Env.no.2361)	256
Resim 4.15. Bünyan Ateş Sunağı.....	260
Resim 4.16. Zela'da Dağın Tepesindeki Yanan Sunak, Caracalla, 205/6	262
Resim 4.17. Oluz Höyük, İbadethane (Peresteşgâh) Restitüsyonu	267
Resim 4.18. Oluz Höyük, 2B Mimari Tabakası, Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı ve Kutsal Ateş Çukuru.....	268
Resim 4.19. Amasya'daki Zerdüştlük Kültüne İlişkin Kanıt, Sikkedeki Ateş.....	269
Resim 4.20. Amasya Sikkesindeki Şehir ve Şehir Surunun İnşası (Alexander Severus, 229)	269
Resim 4.21. Nemrut Dağı Anıtı, Doğu Teras ve Sunak (MÖ I. Yüzyıl).....	279
Resim 4.22. Batı Teras	279
Resim 4.23. Batı Teras	280
Resim 4.24. Aslan Horoskop.....	280
Resim 4.25. Ani Ateşgedesi	283
Resim 4.26. Kroisos'un Yakılışı, A Tipi Amphora, (MÖ.500-490), Myson Ressamı, (Louvre Müzesi, G 197).....	288
Resim 4.27. Kyros Silindiri (British Museum)	290
Resim 4.28. Büyük Darius'un Behistun Yazıtı	294
Resim 4.29. Persepolis Antik Kenti	294
Resim 4.30. I. Kserkses Mezarı.....	297
Resim 4.31. Anahita, Satala'da (Gümüşhane, Keltik, Sadak Köyü) Bulunmuş, (MÖ 1. Yüzyıl British Museum).....	303

KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör/Editörler
Fig.	Figür
Haz.	Hazırlayan/Hazırlayanlar
Lev.	Levha
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
Res.	Resim
TDK	Türk Dil Kurumu
Trans.	Translation
TTK	Türk Tarih Kurumu
TYEKBY	Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
v.d.	ve devamı
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
YKY	Yapı Kredi Yayınları

1. GİRİŞ

Ateş, doğal bir fenomen (Bowman vd.,2009:481; Pyne, 2016:1; Scott, vd., 2016:1; Gowlett,2016:1) olup, öncelikle ateşin kullanımını ve kontrolünü sağlayarak insanoğlu kendi fiziksel ve sosyal gelişimine giden yolda büyük bir adım atmıştır. Ateşin ilk faydalarından biri de yemeğin pişmesini sağlayarak beyin boyutu ile birlikte insan beslenmesinin kalitesini de artırmasıdır. Bununla beraber gruplar arasında iletişimin olmasında da önemli bir rolü olmuştur; zira alevlerin sönmesi durumunda komşulardan alınması gerekmiş olmalıdır. Muhtemelen bu da gruplar arası sosyal bağların gelişmesine katkı sağlamıştır. Elde edilen bulgulara göre Beeches Pit’de (Suffolk) 400 binlerde hala ateşin yakılamadığı ve bu nedenle muhafaza edilmesi gerektiği anlaşılmıştır (Preece,2006: 490-492; Attwell vd.,2015:1,8-9; Gowlett,2016:1; Scott,vd.,2016:1,4).

Gowlett, çoğunlukla yıldırımın sebep olduğu doğal yangılar sırasında, şahin gibi kuşlar ile bazı yırtıcı hayvanların, omurgasızlar ve diğer hayvanları avlama fırsatı yakaladıklarını ve muhtemelen insanların yangınlarla ilk kez ilgilenmesinin nedeninin de aynı olabileceğini belirtmiştir; ayrıca ateşin kullanımının keşfi de bir olaydan ziyade, uzun vadede meydana gelen bir dizi süreç sayesinde olmuş olmalıydı. Üstelik ateş güç üreten bir teknoloji idi. Ateş, seramikten, metal işçiliğine ve nükleer endüstriye kadar tüm modern teknolojilerin gelişimini sağlamıştır. Pyne’nin dediği gibi “*Ateş her yerdedi*” ve insanlığın gücü de aslında ateşin gücünden geliyordu. Diğer taraftan bir zamanlar insanlar ateşi, bir kavram, bir element, bir tanrı, bir metafor, bir alegori, bir yaratılış hikayesi vb. olarak da biliyordu. Ateş, insan ruhuna da etki ederek dini önem kazanmış ve ritüellere dahil edilerek sosyal olarak yerleşmiştir (Gowlett, 2016: 1,2,7;Pyne, 2016:1).

Vitruvius da (II.1.1-2) “Konutun Kökeni” ile ilgili olarak bilgi verirken eski insanların vahşi hayvanlar gibi ormanlarda, mağaralarda ve korularda doğduklarını ve yabani yiyeceklerle yaşadıklarını belirtir ve ardından devam ederek; zaman geçtikçe, fırtınalar ve rüzgarlar tarafından savrulan dalların birbirine sürtünerek alev aldığını; önce bundan korkarak kaçtıklarını söyler. Ona göre; ateşin sönmesinden sonra yaklaştıklarında sıcak ateşin önünde çok rahat durduklarını görünce, kütükler atarak onu canlı tuttular, diğer insanlar da ona yaklaştılar ve ondan ne kadar rahatladıklarını işaretlerle gösterdiler. Bu insanlar toplandıklarında, gerektirdikçe anlamlı sözcükler ürettirler ve konuşmaya başladılar; böylece insanların birbirleriyle sohbeti başlamış oldu.

Vitruvius, “O nedenle insanoğlunun ilk kez bir araya gelerek bilinçli toplantılar yapmasının ve sosyal ilişkiler geliştirmesinin kaynağı ateşin keşfidir” der. Sonra da insanlar barınaklar inşa etmeye başlamışlardır.

Anlaşılan insanoğlu ateşi kavradıktan sonra, önce pasif kullanmış ve sonra kontrollü kullanmaya başlamıştır. En son olarak ateşi kendi üretmeyi de (Taşı taşa vurarak ya da iki ağaç parçasını sürterek) başarmıştır (Sorensen,2017,1-2). Frazer’da insanın keşfettiği en önemli ve etkili buluşun ateş yakma yönteminin geliştirilmesi olduğunu söyler. Atalarının yaşadığı dönemde ateşin olmadığını anlatan topluluklar olduğu gibi, kendi atalarının ilk olarak ateşi nasıl kullandığını, tahtadan veya taştan ateşi nasıl elde ettiğini anlatanlar da vardır ve bu tür hikayelerin çoğu da mitlerde yer alır (Frazer, 2018a:11-12). Tylor’da ateşi yakma konusunda bilgisiz yaşayan eski ve yeni birçok kabilenin hikâyesinin olduğunu ifade etmiştir. Öyle ki 14. - 19. yüzyıllar arasında yapılan keşif gezilerinde Pasifikte bulunan bazı adalarda anlatılanlara göre yerliler ateşi bilmiyordu ve görünce de korkuya kapılmışlardı; bazı yerliler ise kendileri bilmelerine rağmen atalarının önceden ateşi bilmediklerini söylemişlerdi (Tylor,1878:229 -250). Ateş yakmada kullanılan ateş çubuklarının erkek ve dişiye temsil ettiği veya ateşin yukarıdan bir kuş (örneğin, Vedic syena veya şahin) tarafından getirildiği veya bir hırsız tarafından çaldığı da mitlerde yansıtılır. Antik Yunan’da dini festivallerle bağlantılı meşale yarışları yapılmıştır ve bunun da çıkış noktası Prometheus’un hırsızlığını simgelemesidir. MÖ 479’da da Plataea’da Delphi’deki Apollon sunağına kutsal ateşi almak için çıplak koşan Eukhidas’ın koşma nedeni, Persler tarafından eski ateşin kirlendiği yerlerde yeni ateşin yakılabilesini sağlamaktı (Edsman,1987:340-341).

Plutarkhos da yazdığı eserinde (Moralia XII, 955-958) *Ateş mi, Yoksa Su mu Daha Yararlı ?* adlı bölümde “1-2. İnsanların çoğu zaman ateşsiz var olduğunu, ama susuz asla olamadıklarını belirtmiştir. Ayrıca suyun insan tarafından bilinmediği bir zamandan bahsedilemezdi. Ancak ateşin kullanımının Prometheus tarafından sadece bir iki gün önce keşfedildiği söyleniyordu; sonuç olarak önceki tüm yaşamımız susuz olmasa da ateşten mahrum kalmıştı; ateşsiz yaşayan, evi ve ocağı olmayan bazı insan ırkları da vardı.” (Bu konuyla ilgili olarak Pindaros (Olympia I.1) ve Hesiodos da (Theogonia 116) önem bakımından suyu birinci sıraya yerleştirmişlerdi.) Yalnız ardından Plutarkhos, *Su* ile *Ateşi* karşılaştırmaya devam ederek 11-12’de, “insanın ateş olmadan var olduğunu söylemek saçmadır, ateşsiz de var olamaz...” der; “tüm sanatları keşfeden ve hala koruyan ateşti. Bu yüzden Hephaestus’u(Hephaistos) zanaatkarların ilki yapıyorlar...;

insanın bütün gece uyanık kalması da ateşin ona gündüzün nimetlerini vermesindendi...” diye ekler; ayrıca o, “insan için yaşamdan daha yararlı bir şey yoksa ve yaşam ateşle kat kat artıyorsa, ateş nasıl her şeyin en yararlısı olmasın?” diye ifade etmiştir. Plinius da, *Natural History*’de (II, 4.) dört element olduğunu ve en yükseğinin de ateş olduğunu söylemiştir.

Vitruvius’a (II.2.1-2; VIII.1) göre de Thales, her şeyden önce suyun tüm nesnelerin temel (ilk) maddesi olduğunu düşünüyordu; Efesli Herakleitos ise bunun ateş olduğunu düşünüyordu.¹ Magi/Pers rahiplerine göre de su ve ateş idi; Pythagoras/Pisagor okulu da, su ve ateşe, hava ve toprak öğelerini eklemiştir. (Empedokles, Epikharmus, diğer fizikçiler ve filozoflar da temel maddelerin dört tane olduğunu düşünüyordu) Vitruvius “sonuçta tüm nesnelerin bu maddelerin bir araya gelmesi ile oluştuğu veya üretildiği ve bunların doğanın eliyle sonsuz sayıda çeşitli nesneler arasında bölüştürüldüğü görülüyor...” demektedir.

Ancak insan yaşamında hayati gereksinimi karşılayan ateş, yıkıma da yol açabilirdi. Ateşin bu olumlu ve olumsuz işlevi de eritme, arıtma aracı olması gibi oynadığı rolde birleşmiştir. Ateşe tapınmanın, ateşin ritüeller ile sembolizmde kullanılmasının kökenine bakarsak eğer, bazı unsurlarının insanoğlunun pratik deneyimlerinden kaynaklanarak geliştiğini görebiliriz. Ateşi muhafaza etme ve taşıma yöntemleri eski zamanlardan beri vardı. Yaşam ve ateş yakından ilişkili görülmüştür; hatta bir insan öldüğünde evdeki ateşin söndürülmesi yaygın bir gelenek olmuştur (Edsman,1987:340). Tokarev, “tarihi bakış açısına göre ateşin, insan ilişkilerinin aracı formu, erkek ve kadın faaliyetinin sınırı, başta kabilenin, daha sonra ailenin ayrılma biçimi olduğunu söylemiştir. Bunun yanında kabile ve aile, kendilerini ateşle ilgili katı kurallarla sınırlamıştır (Tokarev,2005:264) .

Yunan ve Roma antik çağında da sönmesine izin verilmeyen bir kamu ateşi vardı. Yunan şehir devletlerinde bu ateş prytaneion’da yanıyor; Roma’da ise Forum Romanum’da, ateş tanrıçası Vesta’ya adanmış yuvarlak tapınakta kutsal ateş yanıyor. Eski İbranilerde de kutsal alandaki sunakta sürekli yanan ateş bulunuyordu (Lev. 6:12-13). Yahudi sinagoglarında ve Hristiyan kiliselerinde bulunan "ebedi ışık" veya "sürekli

¹ Bu konuyla ilgili olarak Klement (Prot.V.55-56) ise suyun, Miletoslu Thales, havanın, Anaximenes ve ardından Apolloniali Diogenes tarafından her şeyin ana elementi seçildiğini söylemiştir; ayrıca ateş ve toprak, Eleali Parmenides tarafından tanrı olarak tanıtılmıştı; ama ateş, hem Hippasus’un hem de Herakleitos’ un varsayımlarına göre tanrı idi (Clement,1867:66-67).

yanan lamba"nın da bir dereceye kadar antik çağın "ebedi ateşi"ne karşılık geldiği düşünülebilirdi; bunlar Tanrı'nın varlığının sembollerini oluşturuyorlardı; hatta eski İran'daki "Ahura Mazda² (Ohrmazd) ateşi" de böyledir. Bunun dışında Roma Katolik kilisesinin, Paskalya ayininde yeni ateş ve mum kutsaması, tamamen Hristiyan sembolizmiyle ilgili olup, kısmen de halk geleneğine dayanmaktadır. Yine Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nde ateşin yakılmasını içeren benzer törenler, Hristiyanlığın ilk dönemlerinden günümüze kadar gelmiştir (Edsman,1987:341).

Tarih boyunca ateş, halk inançlarında yer almıştır; hatta yaşayan bazı dinlerde önemli yerini ve kutsallığını korumaya devam etmektedir. Tanyu, Türk kültüründe "ateş ve güneş, od,(ot), ocak, od-ocak, alev, kıvılcım, ı ışık, duman, mum, kandil, yanan çıra, meşale, alas, alaslama (alazlama), alruhu, al, albastı, alkarısı, alanası, alkızı, albasın'ın ateş kültü ile bağlantılı olduğunu" belirtmiştir. Burada geçen bazı önemli kelimelerin kökenleri ve anlamları ise şöyledir: Batı Türkçede Ateş kelimesinin Farsça Atış'ten geldiği; Türklerin de Ateş karşılığı olarak Od/Ot kelimesini kullandıkları ("Divanu Lügati Türk" de) bilinmektedir; Ocak (Odcak) kelimesi de bu anlamda (ateş kelimesinin yerine) kullanılmıştır (Tanyu, 1976: 283). Gülensoy da, Türkçe ot > od'tan ota- (ısınmak, odun yakmak), sonra otaş, ataş'ın Farsçaya geçerek atış olduğunu ve "ateş" olarak Türkçeye tekrar geldiğini belirtmiştir. (Türkçe ota- > otaş, ataş [>Farsça ataş < atış > Türkçe ateş] olmuştur.) Ateş'in tanımı da *yanıcı cisimlerin tutuşmasıyla meydana gelen ısı ve ışık, od* demektir (TDK Türkçe Sözlüğü). Ocağın ise çok fazla anlamı olup, ilk anlamı "1.Ateş yakmaya yarayan, pişirme, ısıtma, ısınma vb. amaçlarla kullanılan yer; ocaklık" olarak (TDK Türkçe Sözlüğünde) açıklanmıştır. ³ Eyüboğlu da, "ocak: od (ateş) tan, odak/ocak (ateş olan yer, ateşlik) şeklinde tanımlamıştır. Od/oç/oc- kökünün sonuna "-ak" (önceleri -ag/ağ, sonra -ak) (yer bildiren ekin) gelmesiyle "ocak" olmuştur. Ocak

² Avesta'daki en büyük tanrı Ahura Mazda idi. Fars edebiyatında "Ahura Mazda", "Hürmüzd" "Hurmezd" "Ormuzd", "Hormuzd" ve "Hormez" şekillerinde görülür; ayrıca "tanrı" karşılığı dışında "müşteri gezegeni" anlamı da olup, "server-i dana: bilge önder, bilge efendi" anlamıyla da bilinir. Mazdeist inanışta mutlak ve en yüce yaratıcıdır. Güneşin de onun gözü olduğu söylenirdi (Yıldırım,2012:501-504).

³Ocağın diğer anlamları: 2. Şömine, 3.İstı vererek üzerine veya içine konulan maddeleri ısıtan, pişiren, kaynatan, eriten araç veya alet; 4. isim Kahvelerde, kuruluşlarda çay, kahve vb.nin yapıldığı yer; 5. Yer üstünde veya yer altında cevher çıkarılan yer (Mermer ocağı, Kömür ocağı);6. Bahçelerde veya bostanlarda her tür meyve ve sebze tohumu veya fidesinin dikimi için etrafı yükseltilerek ortası çukur bırakılmış yer; 7. Aynı amaç ve düşünceyi paylaşanların kurdukları kuruluş veya toplandıkları, görev yaptıkları yer; 8. Yılın birinci ayı; ikinci kânun, son kânun, kânunusani:9. Yeniçeri teşkilatını oluşturan ortalarından her biri.10. Ev, aile, soy; 11. Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile;12.Bir şeyin en çok bulunduğu veya yapıldığı yer; (Bilim ocağı);13. Toprak altındaki su kanallarının toprak üzerine açılan ve bir kapakla örtülü bulunan deliği (TDK sözlüğü).

ateş yakılan yer olması nedeniyle “ev, yuva” anlamında da söylenmiştir (baba ocağı gibi). Oc- : *yakmak, yakmaya elverişli yer (ocak), oturma yeri, konak, konut* gibi, *Burada c sesi d ile dönüşür (ocak-odak), ev kurmak, evlenmek, ateş yakmak, yerleşmek* demektir. Yine *otağ, oda, odun ve odak* kelimeleri de od/ot (ateş) kökenlidir. (Gülensoy’a göre *Oda*: evin oturmak, çalışmak, yatmak gibi işlere ayrılmış her bölümü, Eski Türkçede *otağ* idi; *odak*: (od+ak) mihrak, merkez; *odun*: yakılmak için kesilmiş parçalanmış ağaç, Eski Türkçe < otung, <ot+u(n) [<hotun] şeklinde tanımlanmıştır) (Eyüboğlu, 1988: 235; Eyüboğlu, 1989:107; Gülensoy, 2007: 87;610-612; Kumartaşlıoğlu,2016:6-15). Kült’ün tanımı ise *1. Tapma, tapınma, 2. Din, 3. Dini tören, ibadet, ayin* demektir (TDK Sözlüğü). Kültün Antropoloji Sözlüğü’nde de tanımı şöyledir; *Kült:(Latince cultus, Fransızca culte) Kutsal olarak bilinen varlıklar çevresinde oluşmuş, saygı, tapınma, dua, kurban ve ritler gerektiren, özel yer ve zamanlarda bayram ve törenleri bulunan, kült araçlarıyla cemaat liderlerini içeren inanç ve tapınış* (Emiroğlu, Aydın, 2003:519). Sunağın tanımı da TDK Sözlüğü’nde; “*sunak,-ğı: Tapınaklarda dinî tören eşliğinde üzerinde kurban kesilen, günlük yakılan taş masa; altar*” şeklindedir. Yunan altarlarını inceleyen Yavis’e göre *Altar (sunak)* tanrıların kendilerine sunulan kurbanın yakıldığı ateşi alması amacıyla yapılmış olan taşınabilir ya da sabit herhangi bir obje ya da yapı olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında sunaklar yiyecek sunuları ile şarap ve zeytinyağı sunuları için de kullanılırdı; bu evlerdeki sunakların da kullanım amacıdır. Olimpos tanrılarına verilen kurbanlar da, bağırsakların bir parçası, periton (karın zarı) gibi yağlı dokular ya da kemikli veya kemiksiz olarak aynı şekilde bir parça et parçası idi; yeraltı tanrılarına verilen kurbanlar ise bütün hayvanlardır. Bir sunak monolitik, örülmüş veya kayadan oyulmuş şekilde olabilirdi; taş, pişmiş toprak, metal ya da kül, toprak veya kütük yığını gibi malzemelerden oluşurdu; yahut zemindeki bir çukur da sunak olabilirdi. *Ocak sunak* terimi de yalnızca sunak olarak kullanılmak amacıyla inşa edilmiş ocaklar için kullanılmıştır. (Yavis,1949:54-55,59).

Hint-Avrupa halklarında kullanılan ateş kelimesinin de ortak kökenden geldiği düşünülmektedir; bu kelime h_xeh_xtr (örneğin Latince *āter* siyah, kara; Avesta da *ātarš* gibi) olmuştur. Diğer ateş kelimeleri de h_xng^wnis , (örneğin Latince *ignis*, Litvanyaca *ugnis*, Sanskritçe *Agni* gibi) ve $péh_2ur$ (örneğin Yunanca *pûr*, Hititçe *Pahhur*) idi (Mallory,Adams, 1997:202). Antik Hindistan’da tanrılara yapılan sunuları ileten, tanrılaştırılan ateş “Agni”dir; yalnız Agni’nin bu bilinen etimolojisine rağmen, Latince *ignis* gibi “ h_xng^wnis ” kelimesinden türeyen diğer sonuçlarında böyle bir tanrılaştırma

yoktur. Antik İran da bile onun yerine *Atar* görülür. Ateşle ilişkilendirilen Yunan ve Roma ocak tanrıçalarının adlarının da, yani Yunanca Hestia ve Latince Vesta'nın her ikisinin de *h₁u-es-* (bir yan biçimi *h₁eus* “yakmak”) kelimesinden türediği düşünülmüştür (Mallory,Adams, 1997:203; Mallory,Adams,2006:123). Ancak bunu başka türlü açıklayanlarda olmuştur. Örneğin Ovidius (Fasti, VI.299) mantıksız görünse de Vesta'nın “*vi stando*” “güçle ayakta durmak”tan türetildiğini söyler. Yunanca Hestia ismi de benzer karşılığında “*hestanai dia pantos*”, “sonsuz dek ayakta durmak”tan türetilmiştir.

Hint-Avrupa halklarında, ev ocağı genellikle evin merkezinde yer alır; dini ve sosyal törenlerin de odak noktası olurdu; aynı zamanda da bir sunaktı. Ateş kültü, atalara tapınma ile de bağlantılıydı. Ocağın ve ateşin önemi, Hitit geleneğinde de yer alıyordu (Mallory, Adams, 1997:263). Hint ve İran Ateş Tapınmasında, ateş tanrısı büyük rol oynardı. Agni, Rigveda'nın 1.028 ilahisinden iki yüzünde anılır ve ateş elementiyle de yakından bağlantılıdır; ancak zamanla daha antropomorfik özellikler kazanmıştır; Agni, ev ateşi olarak evi gözetir ve aydınlatırdı. Antik İran'da ateş kültürünün ortaya çıkışında ise muhtemelen göçebelik zamanlarındaki ateş ritüellerinin rolü vardı. Ateş tapınakları da MÖ 4. yüzyılda inşa edilmiş olup, Sasani hanedanlığı (MS 226-650) döneminde yaygın dini merkezler olmuştur. Vedic zamanlarda rahiplerin karmaşık ritüel kurbanlarının dışında, ev ve kurban ateşlerine sunulan günlük basit “ateş sunusu” (Agnihotra⁴) da vardı; özellikle adak olarak süt, yağ ve ekşi lapa, ev sahibi tarafından her sabah ve akşam sunulurdu; ayrıca ateşe adak sunmak, bugün Hindistan'da hala yaygınken, üç kutsal ateşin yakılması brahman evleriyle sınırlıdır (Edsman,1987:341-342). Roma'da da kamusal tapımdan başka özel tapım vardı; aile reisi tarafından yönetilen ocağın çevresinde gerçekleştirilen ev tapımı Eliade'ye göre Roma tarihinin on iki yüzyılı boyunca pek değişmemiştir. Diğer Hint-Avrupa halklarındaki gibi arkaik tapım sistemi söz konusu idi. Evdeki ateş, tapımın merkezidir ve bu ateşe her gün besin sunguları, ayda üç kez çiçek sunguları vb. veriliyordu (Eliade,II, 2017a:145). Yani Antik Yunanistan ve Roma'da Hestia ve Vesta'ya günlük yemeklerden biraz sunuluyordu; ayrıca evlerde sönmeyen kutsal ateşin yandığı büyük yassı taş kutsal sayılırdı. Ateş, o ailenin atasının ölmeyen ruhunu temsil ederdi. Yunanistan'da ocak tanrıçasından başka ateş ve sanatın tanrısı Hephaistos (Roma'da Vulcanus) vardı. Aydınlık ile meşalenin, yani ışık ile ateşin de birbiri ile ilişkili olduğu anlaşılmış olup, Hekate de başında ay ve ayın

⁴ Agnihotra'nın aslında tanrıya yönelik olmadığı, sadece güneş ışığının ateş olduğu gerçeğini ortaya koyduğu bilim insanlarınca belirtilmiştir (Edsman,1987:341).

üç halini yansıtır şekilde üçlü olarak ellerinde meşale ile gösterilirdi (Tanyu,1976:287-288).

Rig Veda’da geçen ateş tanrılarında biri de suların soyundan gelen *Apam Napat* idi ve o, suların içinde gizlenirdi. Hindistan’da paradoksal olarak ateşin, kendini söndüren elementten, sudan doğmuş olduğu (*Apam Napat*) ya da kendisinden doğmuş olduğu (*Tanunapat*) düşüncesi vardı (Dumezil, 2022:23). Ögel, Hint-İran kültür dünyasında ateş kültürünün olduğunu ancak Türklerde ateşin bir tanrı olmadığını belirtir; ateşin, Türk isimli bir ata tarafından keşfedilmiş olduğuna veya Tanrı tarafından gönderildiğine inanılmıştır. İnsan ruhu da ateşten yaratılmamıştır. (Zerdüş inancılarına göre, insan ölünce ruhu ilahi ateşle birleşirdi.) Yakut Türklerince ocağın ve ateşin sahibi *izi* veya *ezi*’si ; Dede Korkut’a göre de, ocağın *issi*’si; bir tanrı değildir; her ocağın ayrı bir sahibi ve koruyucu ruhu vardı. Kurbanları göğe ileten, *Ulu ateş*, *Uluğ-ot* yalnızca bir vasıta, bir araç idi. Türklerde “Ulu ateş” bir de “Küçük ateş” vardı; Ulu ateş, doğuda (güneşin doğduğu yer), mukaddes kayın ağaçlarının yakınında (koruda) yakılıyordu ve yabancılar giremiyordu. İkramlık yemekler ise, batıda yakılan, *Küçük ateş*, *Kiçik-ot*’tan, pişiriliyordu. Türklerde mukaddes ateş, evin içinde bulunan aile ocağı idi. Anadolu’da, mangaldaki ateşin üzerine kül örtülür ve sabahleyin bu ateş tekrar canlandırılırdı. Ay, güneş ve yıldızlar da ateş gibi görüldüğü için ateş ile bunların arasında bir ilgi kurulmuştur; ama ateş, güneş ile ayın bulunduğu katlardan gelmişti (Ögel,1995: 495-532;Güleryüz,2019:204-20).

Görüldüğü üzere bazı toplumlarda ateş, bir tanrıydı; bazılarında bir teofani, yani ilahi varlığın bir tezahürü idi; ama hepsinde ateş, kurbanın, törenin ve teolojinin kaçınılmaz bir parçası oldu. Örneğin Mısır güneş tanrısı, Ra da (veya Horus) ateş imgeleri yayıyordu ve sunaktaki ateş, Horus’un zafer gözüydü. Ancak daha sonra Hristiyanlıkta sunak ateşi, adak mumuna; yakılan adaklar da tütsünün dumanlarına dönüşmüştür (Pyne, 2016:2-3).

Chambell’e göre de ateş, sadece ısınma aracı değil, İlahi varlığın somut karşılığıdır. En eski ocaklar da ateşin beslendiği kutsal yerler, kutsal simge ya da ilkel bir fetiş olabilir. Bugüne kadar tüm dünyada ocak ateşinin kutsal ve dünyevi bir kurum olması da bu öneriyi güçlendirmektedir. Dinsel kültürlerde sürekli alevler ve adak mumlarının olmasının yanı sıra tanrı kralın atanması ve öldürülmesinde de yakılıp söndürülen kutsal ateş bulunmaktadır (Chambell 2019:387).

Ateşin sembolü de üçgen olup, ocağın şekline benzediği görüldü. Dişi cinsiyet uzvu olarak benimsenmiş olan ve bereket anlamı taşıyan üçgen şekli, yani delta, ana tanrıça ikonografilerinden de biridir.⁵ (Türklerde Umay Ana'nın isminin geçtiği Tonyukuk anıtında üçgen sembolü görülmektedir) Umay ananın da arketipik ikonografisi olduğu düşünülen üçgen sembolü ayrıca Neolitik Dönem Ana tanrıça idollerinde de göze çarpmaktadır. Bilgili, Umay Ana ile ilgili bir başka ikonografinin de dört yönü ifade eden dörtgen sembol olduğunu söyler. Bu dörtgenin ortasında da Yer Tanrıçasının göbeğini ifade eden nokta vardır. Neolitik dönem ana tanrıça idollerinin göbeğinde de bu simge görülür (Tanyu, 1976:284; Bilgili, 2019a:65-69). Ayrıca ateş yuvarlak şekille de belirtiliyordu; aynı zamanda ateş gibi su, toprak ve hava da yuvarlak bir sembol halinde gösterilmiştir. Günümüzde yapılan fener alayları, meydanlarda kap içinde yakılan şenlik ateşleri, Olimpiyat meşalesi gibi birçok yerde karşılaştığımız bu tür ateşler de aslında ateş kültünün kalıntılarıdır. İlahi ruhun sembolü de (Yeni Antlaşma, Elçilerin İşleri,2:2-4) yine ateştir. Tanyu, ateşin kutsallaşmasının nedeni ile ilgili olarak da düşen yıldırımların ormanları tutuşturduğunu gören insanların onun gücünden etkilenerek korkması olabileceğini söyler; ayrıca ateşin sönmesini önlemek ve küllerini taşımak gibi ateşin devam ettirilme zorunluluğu da zaman içinde kutsallaşmasına yol açmış olabilirdi. İlah veya ruh olarak görülen ateş, ilahi varlığın gücünü gösteren bir işaret olarak da kabul edilmiştir. Ateşin ısınma, pişirme ve aydınlanma gibi faydaları ile birlikte arındırıcı, kötülükleri giderici, iyileştirici, temizleyici, güç ve bereket verdiğine inanılması; bunun dışında birde tahrip eden, öldürücü, yani cezalandırıcı kuvveti olması, onda yüksek bir nitelik görülmesine neden olmuştur; Ateşle ilgili böylece çeşitli inançlar da ortaya çıkmıştır. Büyü, fal aracı da yine ateş olmuştur. Birçok Ateş İlahları da tarih boyunca tapım ve saygı görmüştür. Özellikle “*Ocak*” ateşi birçok toplumda kutsaldı (Tanyu,1976:284-287). Herakleitos da (30) “ Her şey ateşle değişilir Ateş her şeyle ...” demiştir.

Alexiou, ateşin arındırıcı ve kutsal bir güç taşıdığına pek çok halk inanisında rastlandığını belirtmiştir. Girit'te de “Hayvanlar Hakimesi” ile özdeş olan Dağ Ana'ya tapılınmış olup, ona çeşitli yerlerde küçük kutsal alanlar ve sunaklar inşa edilmişti. İlk Saraylar Çağında, yaz ve kış gündönümünde bu dağ doruklarında, yakılan büyük

⁵ Bilgili'ye göre önceden Türklerde Ateş Tanrısı ve Ocak Tanrıçasına dua ederken üç sözü tekrar edilirdi. Ucu yukarı doğru olan üçgen, ateş unsurunu ve erilliği, aşağı dönük üçgen ise dişil unsuru ve ocağı sembolize ederdi. Ocak ruhu dişi olup, yeri de evin tam ortası, evin kalbi idi. Orta Asya da üç ayaklı kutlu kazanlar da bulunmuştur (Bilgili,2019a:46-47).

ateşlerin içine de adaklar atılıyordu; bunlar pişmiş topraktan yapılmış olan dua eden erkek ve kadın figürleri ile vücut organları (kollar ve bacaklar gibi) idi. Böylece insanlar, hasta olan vücut kısımlarının tasvirini yaparak, iyileşmeyi umuyordu veya iyileşenler de teşekkür etmek amacıyla tanrıya sunuyorlardı. (Alexiou,1991:95-96).

Tokarev, ateşin, özellikle de ev ocağıyla ilgili inançların ve batıl yasakların olduğunu belirtmiştir. Örneğin ateşe tükürülmez, işenmez, pis şeyler atılmaz. Yeni ateşin yakılması sırasında belirli kurallara uyulması gerekiyordu. Zira ateş, temiz ve temizleyici bir doğal oluşum olarak kabul ediliyordu; bu düşüncenin temelinde ise gerçek olgular vardır; çünkü ocağın dumanı evleri sinek, böcek vb. karşı korurdu; ayrıca halk hekimliğinde de ateş kullanılırdı; hastalıklı yerin közle yakılması, tütsüleme, tedavi araçlarını temizleme, kutsama gibi (Tokarev, 2005:261).

Diğer taraftan eskiden insanlar her yıl dünyanın yeniden yaratılması gerektiğini düşündükleri için de ritüeller yapmıştır; bu nedenle yılın başında, ilkbaharda ateşlerin söndürülüp, tekrar yakılması, yaratılışı başlatmak ve yenilemek için yapılan kozmik ateş ayini idi; Eliade'nin dediği gibi *Yeni Yıl* kozmogoninin yeniden hayata geçirilmesi demekti ve zamanın başlangıç noktasına döndürülerek ilk zamanın, *saf zamanın* geri getirilmesi gerekirdi. Bu nedenle yapılan arınma ritüellerinde tüm toplumun günahları, kusurları yakılarak iptal edilirdi. Nevroz da “İran Yeni Yılı” Dünyanın ve insanın yaratılışının gerçekleştiği günün anısına yapılıyordu; ayrıca Bilgili'ye göre Sümerler de, yeni yılda elementlerin birleşmesini kutlardı ve bu tanrısal birleşme, kutsal evlilik olarak görülürdü. Bunun yanında arınma ve kutsal ateşi yakma ritüeli, değişik amaçlarla yapılıyordu; genellikle yenilenme ve eski şeylerin kaldırılması gibi bir anlayışı içeriyordu; yeni ateş yakılarak, eski yaşam sona erdirilmiş ve kötülükler de kovulmuş olurdu. Ateşle kurban etme ve ateşin kullanıldığı çeşitli törenler de aslında ateşin, ayinin bir amacı değil, bir aracı olduğunu gösterir (Crawley, 1913: 28; Eliade,2017b:71-72; Bilgili,2019b:77).

Zerdüştlükte ateş ise ebedi, ilahi ve göksel ışığın dünyevi biçimidir. Hint ve Fars/Pers ateş tapınmaları arasında iki temel fark vardır. İlki Farslar/Persler ölüleri yakmazlardı⁶; ateşe bir ceset atanın, hatta üfleyen bile cezası ölümdü; diğeri de Agni

⁶ Herodotos'da (3.16) Perslerin ateşi tanrısal cevher saydıklarını ve ölü yakma geleneği olmadığını söylemiştir. Çünkü Vendidad'da açıklanan Avesta'nın kuralları ayinsel temizliğe uyulmasını ve temiz olmayandan da kaçınmayı gerektirdiği için bir ceset temiz sayılmazdı; o nedenle onun temiz olan doğa unsurlarına, yani toprak, su ve özellikle de ateşe dokunmaması gerekiyordu. Bunun için Mazdaistler cesedi

ile Atar karşılaştırıldığında Atar'ın kişileştirilmesi tam değildir . Hatta bazıları Zerdüştlükte ateşin (Atar) kişileştirildiğini reddeder (Crawley, 1913: 30). Yıldırım'a göre sadece tek tanrıya (Ahura Mazda'ya) tapanlara “Mezdiyesnâ”; birden fazla tanrılara inananlara da “Dîvyesnâ” adı verilmiştir (Yıldırım,2021:81). Zerdüştlükte güneş vasıtasıyla mevsimleri kontrol eden ateş, dünyayı düzende tutan yedi Amesha Spenta'dan (kutsal ölümsüzler) biri olan Asha Vahishta'nın (en iyi gerçek, en iyi doğruluk) koruması altındadır. Yedinci yaratılış ateştir; yedinci bayram olan “No Ruz”, (Nevruz) da (Farsça'da Yeni Gün) Asha Vahishta ve ateşe adanmıştır. Zerdüştlükte her inanan için günde beş vakit ibadet (namaz) bir görevdi (Boyce, 1979:23,33; Edsman,1987:342). Ateş, kralın hem Zerdüş inancını hem de egemen yönetimini sembolize ediyordu. Darius III zamanında da (hükümdarlık dönemi MÖ 336-330), Perslerin kutsal ve ebedi ateşinden gelen közler askerlerinin önünde taşınıyordu. (Ksenophon da (Cyropaedia VIII.3.12) Kyros'un alayında üçüncü savaş arabasının arkasında gelen adamların büyük altarda ateş taşıdığını söyler.) Karmaşık ayinlerle yaratılan daha önemli tapınakların ateşlerine de “Verethragna ateşi” denildi ve zafer tanrısıyla ilişkilendirildi. Geç Roma döneminin inançlarına göre de ruh, ölümden sonra ait olduğu ateş ve ışık dünyasına geri dönen ölümsüz bir kıvılcımdı. Kutsal Kitap'ta ise ateş, tanrının varlığı ile eylemlerinin bir işareti; ayrıca ilahi varlığının bir tezahürü olarak aktarılır. Bunun yanında arınma, çile, yıkım veya ceza aracı ya da Tanrı'nın bir silahı olarak görülür (Edsman,1987:342-343). Örneğin: Çıkış 13:21 “...RAB gündüzün bir bulut sütunu içinde yol göstererek, geceleyin bir ateş sütunu içinde ışık vererek onlara öncülük ediyordu.”; Çıkış 24:17 “RAB'bin görkemi İsraililer'e dağın doruğunda yakıcı bir ateş gibi görünüyordu.” Vahiy 20:9.“... gökten ateş indi ve onları yiyip yuttu.” gibi. Eski Ahit'te insanın Tanrı ile iletişiminin kurban ateşiyle olduğunu görürüz (Çıkış 12:8-11; Leviler 1-4). Ateş, bu dünyadaki kurbanın varlığını yok ederek, onu Tanrı'ya teslim ediyordu. Eski Ahit'te kurbanların anlamı günahların kefaretiydi (Leviler 1:4) ; yani kurbanı sunan bir adamın suçu, kurbanla aktarılır ve yok edilirdi. Bu da kurban ateşinin bir temizleme aracı olarak görüldüğünü gösterir. Bunun yanında Tanrı öfkesini de ateş ile gösterirdi (Ör.Yaratılış 19:24). Hatta Rab'bin kendisi de “tüketen bir ateş” olarak tanımlanmıştı (Yasanın Tekrarı 4:24; İbraniler 12:29). Ancak Tanrı'nın Ateşi, doğruları yakmazdı; tıpkı Musa'ya ve Daniel'in arkadaşlarına zarar vermediği gibi (Çıkış 24:17; Daniel 3); ayrıca Pentekost günü elçilerin

yuvarlak kulelerde (dakmalar) yırtıcı kuşların parçalaması için bırakıyorlardı; sonra kemikler kuyunun dibine atılıyordu (Tokarev,2006:388-389).

başlarının üzerindeki alevler de (Elçilerin İşleri 2:3) onları yakmadı. Birde Tanrı, (Yeşaya 43:2) ateşinin İsrail'i yakmayacağına dair de söz vermişti. Simsky, Doğu Kilisesi'ndeki Kutsal Komünyonun, Tanrı Ateşi'ne katılmak olarak anlaşıldığını söyler. Hristiyan geleneğinde de kutsal ateş sunakta yakılırdı; ayin ateşi, “Tanrı Ateşi”nin sembolüdür. Ateş temasıyla ilgili diğer ünlü hac yeri, Yanan Çalı'nın bulunduğu yer olan Sina'daki St. Catherine (Katerina) Manastırı'dır (Simsky: 2013). Hristiyanlar, ateşte kendini yenileyen anka kuşu hakkındaki efsaneyi ise İsa'dan sonraki ikinci yüzyılda yeniden diriliş için bir argüman olarak kullanılmıştı. *Hayat da, tıpkı sönmüş bir ateşin tekrar alevlenebileceği gibi yeniden canlandırılabilirdi* (Edsman,1987:345).

Zerdüşt öncesi dönemden kalan Hint-İran topraklarında bir de ateşle çile çekme/sınanma vardı. Bu nedenle suçlanan bir kişinin, iki yanan odun yığını arasındaki dar bir alandan koşması ve zarar görmeden geçmesi istenirdi ve geçmesi halinde masumiyetini kanıtlamış olurdu. Anlaşmanın efendisi Mithra'nın da, böylece bunu onayladığı kabul edilirdi; yahut diğer bir sınanma da, kişinin çıplak göğsüne erimiş bakır dökülerek yapılabilirdi (Boyce, 1979: 9; Edsman,1987.342). Boyce'ye göre Mithra, ateşin efendisi oldu ve onun gökyüzündeki tüm ateşlerin en büyüğü olan güneşe eşlik ettiğine ve kimin antlaşmayı sürdürdüğünü, kimin bozduğunu takip etmek için de aşağı baktığına inanıldı. Yalnız ateşin dışında birde su ile sınanma vardı ve bundan da Varuna sorumluydu. (Varuna, Avesta'da tek bilinen adıyla “Suların Oğlu”, *Apam Napat* lakabını aldı.) Bu sınamada da suya daldırılan kişi bir ok atılıp koşucu tarafından ok geri getirilinceye kadar eğer yaşarsa, yeminin efendisi Varuna'nın onu bağışladığı kabul edilirdi. Her iki tanrı da *asura* unvanını sahipti, Avesta'da da *ahura* olup “efendi” anlamına gelirdi (Boyce, 1979: 9). İran'da, ateşkede denilen içinde kutsal ateşin yandığı tapınakların, birkaç basamakla çıkılan ve ortasında gün ışığı sızmayan bir ateşliği vardı. Orada ateşin sönmemesine çok dikkat edilirdi; ayrıca buradan evlere alınan ateş artık söndürülmezdi. Zerdüşt dininin ahiret inancına göre de muhakeme sonucunda kötüler, ateş ve erimiş madenle cezalandırılacaktı. Zerdüşt'ten sonra rahipler dini temizlik idealini ateşle sembolleştirdiler ve Avesta'da bu rahipler “ateş yakan” olarak nitelendirilmiştir (Tanyu,1991:53).

Bunun yanında cenaze törenlerinde de ateş önemli bir rol oynamıştır. Ölülerin yakılması Bronz ve Demir çağlarında yaygın olup, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dışındaki geleneklerde dünya çapında hala yaygındır (Edsman,1987:340). Ökse, Anadolu'da MÖ 3. binyıldan itibaren ölünün yakılarak küllerinin gömüldüğünün

anlaşıldığını belirtmiştir. Orta Tunç Çağı'nda inhumasyon kadar olmasa da kremasyon mezarların arttığı görülmektedir. Bu da Anadolu'da farklı grupların bir arada yaşadığını göstermektedir. Akçay, bilim insanlarınca kremasyonun yeniden doğuş ile ilgili olduğu, yakma ile ruhun ve bedenin temizlendiği ve ruhun bedenden çıkarak öteki dünyaya geçişin hızlandığına dair görüşlerin öne sürüldüğünü belirtmiştir. Hitit krallarında da uygulanan bu gömme tarzı ayrıntılı olarak antik metinlerde de geçmektedir. Eski Ön Asya'da ölenin ruhu için mezarlara lamba bırakılmış ve cenaze törenlerinde meşaleler yakılmıştır. Ökse, Anadolu'da kişinin öldüğü yerde ılık ya da kötü ruhların ölüye yaklaşmasını önlemek için mezar yanında ateş yakılmasının, ruhun tanrıya ulaşmasını sağlamak için yapılan eski uygulamaların devamı niteliğinde olduğunu söylemiştir. Yine "Tütsü Yakma" da ölünün ruhunun duman gibi göğe yükselmesi veya ruhun yeryüzüne gelerek dini törenlere katılmasını sağlamak amacıyla yapılmıştır. Benzer şekilde kilise ve türbelerde de tütsü ve mumlar dileklerin tanrıya ya da ruha iletilmesi için yakılmaktadır (Ökse,2005:1-4; Akçay,2017:22).

Görüldüğü gibi ateş, insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması (ısınma yiyecekleri pişirme, aydınlanma vb.) yanında dini açıdan da etkin bir rol oynamıştır; böylece birçok nedenden dolayı vazgeçilmez olan ateş, hemen her toplumda saygınlığını ve önemini uzun yıllar boyunca korumuştur.

2. ATEŞİN İLK TARİHİ

2.1. Ateşin Ortaya Çıkışı

Birçok bilim adamının da söylediği gibi doğal bir fenomen (Bowman vd.,2009:481; Pyne, 2016:1; Scott, vd., 2016:1) olan “Ateş” Dünyamızda karasal bitkilerin ortaya çıkışından sonra silüryen dönemde (420 milyon yıl önce) başlamıştır. Yanma atmosferdeki oksijen yoğunluğunun %13’ün üzerinde olması halinde görülür (Bowman v.d.,2009:481).

Ateşin kullanımı ve kontrolü ise insan evrimindeki en önemli yeniliklerden biri olarak kabul edilmektedir (Attwell vd.,2015:1). Bir kamp ateşinin sıcaklığı ve ışığı, yırtıcı hayvanlardan korunmayı sağlarken toplanma için bir odak noktası olmuş ve sosyal beyin hipotezine göre, bu oluşan sosyal ortamların sonucu hominin beyin boyutunun geliştiği düşünülmüştür. Çünkü ateşin sürekli yanmasını sağlamak için toplumun kapasite gerektiren ortak hedef, iletişim kurma, iş birliği ve iş bölümü planlaması gibi düzenlemeler yapması kavrama yeteneğine dayanır (Attwell v.d.,2015:8). Hatta ateşin kontrollü kullanımının önemi, yemek pişirme aracı olması ile sosyal aktivitelerdeki rolünde de görülmekte olup, dans, müzik ve dil için ilham kaynağı olduğu da düşünülmüştür (Wrangham vd.,1999:568).

Fosil verilerine dayanarak bilim adamları, 1.9 milyon yıl önce sindirim için daha az efor sarf edilmesinden ve sağlanan gıda enerjisi artışından (örneğin daha küçük diş ve daha büyük kadın bedeni gibi) erken Homo Erectus tarafından yiyeceklerin pişirilmiş olabileceğini düşünmüşlerdir (Wrangham vd.,1999:567). Ancak arkeolojik veriler ateşe dair en eski izlerin Koobi Fora (1.6 milyon yıl önce) ve Chesowanja’da (1.4 milyon yıl önce) olduğunu göstermiştir. Yanmış kemikler Swartkrans’da (1.0 milyon yıl önce) ve kömürleşmiş tohumlar ve odunlar Gesher Benot Ya’aqov’da (700-800 bin yıl önce) bulunmuştur (Gowlett 2012:704). Bununla birlikte Kenya’da bulunan Koobi Fora ve Chesowanja gibi Etiyopya’daki Gadeb, Güney Afrika’daki Swartkrans ve Wonderwerk mağaraları (1.0 milyon yıl önce), Çin’de Pekin yakınlarındaki Zhoukoudian da (400-700 bin yıl önce) ateşe dair izlerin bulunduğu en erken yerler arasında sayılmasına rağmen yine de Acheulean bölgelerinin herhangi birinde ateşin kontrollü kullanıldığını kesin olarak söyleyemeyiz. Bunun nedeni en başta doğal yangının⁷ göz ardı edilemeyeceğidir.

⁷ Afrika iklimi giderek daha kuru hale geldiğinde doğal yangınlar artmıştı. Yıldırım düşmesi, volkanik aktivite, kendiliğinden yanma ve kaya düşmelerinden kaynaklanan perküsyon kıvılcımları, olası yangın

(Bilim adamları Chesowanja'daki ve Koobi Fora'daki yeni verilere göre ateşin Afrikalı Homo Erectus tarafından kontrol edildiğini söylemektedir; ayrıca Swartkrans'ta, bulunan yanmış kemiklerin de kontrollü ateşin kullanıldığına dair bir kanıt olduğu düşünülmektedir (Wrangham v.d.,1999:572).) 400 binlere gelindiğinde ise, artık ateşin kullanımının birçok yerde yaygınlaştığını görürüz (Gowlett,2016:4-5; Berna v.d.,2012:1215-1216). İsrail'de Qesem mağarası'nda, 420-200 bin yılları arasında ateşin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca burada merkezde ocakta bulunmaktaydı (Barkai v.d.,2017:317-318,322-323). Yine İsrail'de Tabun mağarası (Alt ve Orta Paleolitik) ile Kebara mağarası (Orta ve Üst Paleolitik) ocağın görüldüğü ve kontrollü ateşin kullanıldığı yerler arasındadır (Albert,Weiner 2001:253).

Avrupa'da ise ateş kullanımı ~300-400 binlerde başlamıştır. En erken ateşin varlığına dair izler, 400 binlere tarihlenen İngiltere'de bulunan Beeches Pit, ve Almanya'daki Schöningen'dedir. Schöningen'de kömürleşmiş odun, yanık çakmak taş gibi, Beeches Pit'de ise yanık litik (taş) ve sedimentler gibi ocak kalıntıları olarak yorumlanan kanıtlar bulunmuştur (Roebroeks,Villa, 2011:5210).Daha geç dönemlerden, yaklaşık 300 binlere ait kanıtları veren yerler arasında da, Macaristan'da Vertesszöllos, Fransa'da Terra Amata ve Menez Dregan, İspanya'da Bolomor sayılabilir (Gowlett,2016: 5). Ayrıca Fransa'da Dordogne bölgesinde, Pech de l'Azé IV ve Roc de Marsal'da iki Orta Paleolitik kazı alanında Neandertal'in ateşi kullandığı ortaya çıkmıştır (Goldberg v.d., 2010, 325).

İnsanoğlunun ateş ile olan etkileşimi ise 4 aşamada olmuştur. 1.Önce ateşin kavranması ve anlaşılması, 2. ateşin pasif kullanımı, 3. Ateşin kontrollü aktif kullanımı, (toplanması, korunması ve taşınması) 4. Ateşin üretilmesi, taşı taşla vurarak ya da iki ağaç parçasını sürterek; ancak bu aşamaların arkeolojik verilerini tanımlamak ve doğal ateş ile insan ürünü olanı ayırt etmek güçtür (Sorensen,2017:1-2). Avcı toplayıcılar,1. Tahtayı tahtaya sürterek 2. Taşı taşla vurarak ya da sürterek, ateş yakmışlardır ve bunun için çakmak taşı ile piriti (demir sülfür) ya da mineralli kayayı kullanmışlardır. Ateşin kolay tutuşmasını sağlayan “Kav Mantarı”nın (Fomes Fomentarius) Paleolitik dönemde

kaynağı idi; bazı araştırmacılar tarafından 1,6 milyon yıllık ateşin kullanıldığına dair kanıtın ise yemek pişirmeye dair hiçbir kanıt içermediği ve bu nedenle ateşin ilk başta yalnızca ısı, ışık ve yarıcılara karşı korunma için kullanıldığı öne sürülmüştür; ama yine de yangınlar sayesinde bitkisel veya hayvansal gıdalar pişmiş ve insansılar da pişmiş yemeği keşfederek pişirme teknolojisinin kullanımına başlamış olmalıdır (Wrangham vd.,1999:572).

kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Ancak yaklaşık 5300 yıllık Otzi mumyası ile birlikte kav mantarı da bulunmuştur (Sorensen, Roebroeks, Gijn, 2014:477) .

2.2. Anadolu’da Ateşin İlk Kullanımı

Anadolu’da ateşin kullanıldığına dair en eski izleri de Karain Mağarası’nda görmekteyiz.

Karain Mağarası, 1946 yılında Kılıç Kökten tarafından bulunmuş olup, Antalya’nın yaklaşık 30 km kuzeybatısında yer alır. Mağara, Yağca köyü yakınlarında bulunan Çadır tepesindedir ve derinliği de 50 metreyi aşmaktadır (Kökten, 1957,46, Yalçinkaya,1988, 39).

1946-1973 yılı arası Kılıç Kökten tarafından kazılmış olan Karain Mağarası, uzun bir aradan sonra 1985-1986 yılında Ankara Üniversitesi’nden Işın Yalçinkaya tarafından Tübingen Üniversitesi’nin desteği ile tekrar kazılmaya başlamıştır (Yalçinkaya,1988:42-43). 1986 yılından 2015 yılına kadar Işın Yalçinkaya başkanlığında, 2015 yılından sonra da Ankara Üniversitesi’nden Harun Taşkiran başkanlığında kazılar devam etmiştir. Yüz binlerce yıl süresince sırasıyla Homo Neandertal ve Homo Sapiens insanının yaşamına tanıklık eden ve fosil kalıntılarına rastlanmasa da Homo Erectus insanının da yerleştiği düşünülen Karain’de kazılmayı bekleyen daha çok buluntu vardır (Taşkiran, 2017: 533).

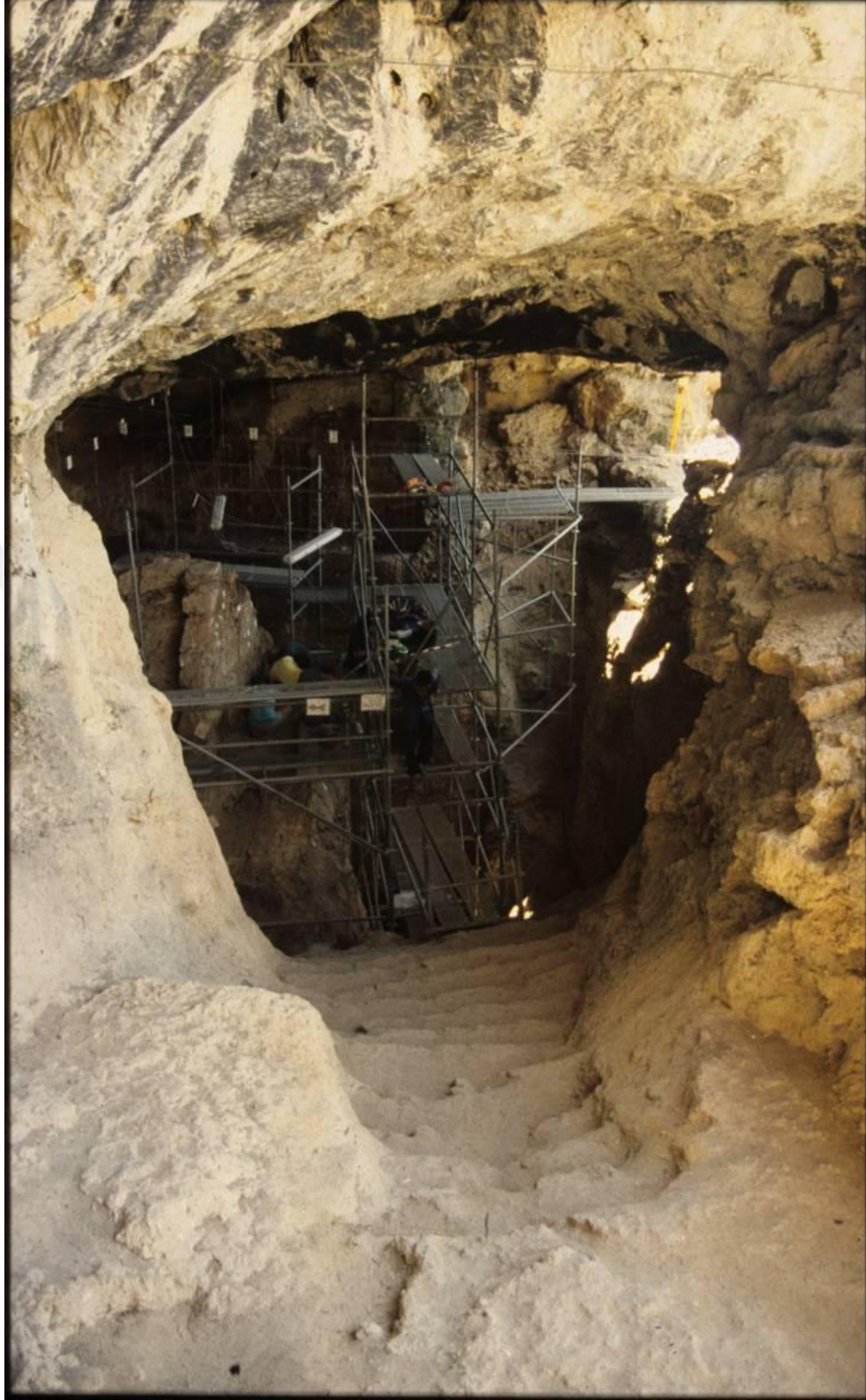
Karain Mağarası, Alt Paleolitikten başlayarak, orta ve üst Paleolitik⁸ evreleriyle birlikte, değişik kültürlerle sürekli iskan edilmiş kalın bir dolgu içerir (Kökten, 1955: 280, Yalçinkaya,1988: 45). Mağara’da ilk iskanın 500 binlerde olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Karain’de bulunan Neandertal fosilleri, Orta Paleolitik dönemde,

⁸ Paleolitik Çağ’a (Yunanca Palaios=eski ve lithos=taş) Eski Taş Devri ya da Yontma Taş Devri de denilmektedir. Bu dönemde insanlar besin toplayıcılığı ve avcılıkla yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Doğal yaşam alanları da doğal mağara, kaya sığınağı ya da açık havada dal, çalı çırpı ve hayvan postlarından yapılan ilkel barınaklar idi; değişen çevre koşulları, yeni besin kaynakları gibi nedenlerle sürekli yer değiştirmişlerdi. *Alt Paleolitik Çağ*, insanın ilk el aletlerini yaptığı dönemdir; insanlar bu çağda basit yontma taş aletler üretmişlerdi. Anadolu’da en eski yerleşim yerleri arasında da İstanbul’da bulunan Yarımburgaz Mağarası ile Antalya’da bulunan Karain Mağarası vardır. *Orta Paleolitik Çağ’da* (M.Ö.250 000-45 000) daha özenli yapılmış aletler görülür. Antakya’da Kanal, Üçağızlı, Tıkalı ve Merdivenli, Diyarbakır’da Malaliki mağaraları bu dönem iskan edilmiş yerler arasındadır. *Üst Paleolitik Çağ*, yaklaşık 45 000 /40 000 bin yıl önce başlar. Üst Paleolitik Çağ’da ise iklim giderek soğumuştur ve İnsanoğlu mağara ve kaya sığınağı gibi korunaklı yerlerde yaşamıştır. Taş alet işleme teknikleri de gelişip incelemeye başlamıştır; boynuz ve kemikten yapılmış kama, olta, bız gibi aletlerde artmıştır. Anadolu’da bu döneme ait birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Antalya’da Beldibi ve Belbaşı kaya sığınakları, Öküzini, Kızılın, Gavurini ve Çarkini mağaraları, Elazığ’da Karataş ve Küllününini ve Gaziantep’te Dülük vadisi Şarklı Mağarası bu dönemimin en önde gelen örnekleri arasındadır. Mezolitik (Yun.mesos=orta,lithos=taş) denilen Epipaleolitik Çağ’da, Paleolitik ile Neolitik arasında olup, geçişi sağlayan bir ara dönemdir. Bu dönemde insanlar avcılık ve toplayıcılık yapmaya devam ederken yerleşmeye de başlamışlar ve yarı göçebe yaşamışlardır (Sevin, 2003b:30-39; Sagona- Zimansky 2009: 11-25).

Neandertallerin Anadolu’da 250 - 200 bin yıl önce yaşadığını ve buzulların en yüksek genişliğe ulaştığı oder evresinde (oksijen izotop evresi 8) Avrupa’dan göç ettiklerini de göstermektedir (Sagona- Zimansky, 2009:14,19).

İlk olarak 1949 yılında Homo Neanderthalensis’e ait bir çocuğun süt azı dişi (Kökten,1957:46) ve 1996 yılında da Neandertal’e ait kemik parçaları bulunmuştur (Yalçinkaya vd. 1998: 26-27). 2011 yılında yapılan kazılarda da kemik bir alet “Dişlemeli Alet” Alt Paleolitik döneme, 500-600 bin yılları arasına tarihlendirilerek bu döneme ait ilk ve en eski alet olarak nitelenmiştir (Yalçinkaya, vd., 2013: 8; Bulut,2016:57).

Yalçinkaya, Karain’ın bütün seviyelerinde yanmış kemik, çakmaktaşı ve odun kömürü kalıntıları bulunduğunu ifade etmiştir (Yalçinkaya,1988: 48). Karain’de, E gözünde (Resim 1) ana dolgunun kuzeyinde yapılan kazılarda, oturma tabanları, küçük kömür parçacıkları ve ocak bulunmuştur. (Ocağın içinde ve çevresinden çok sayıdaki yanmış kemik, çakmaktaşı ve kömür parçacıkları da, ele geçmiş olup, yanma olayını gösterir.) Böylece Orta Paleolitik Çağ’da Ocak kullanıldığı saptanmıştır ve ilk organize ocak kalıntısı olarak üniktir (Yalçinkaya,1990:45-47;Yalçinkaya, v.d. 1998: 26-27; Sevin,2003b:32-33; Yalçinkaya, v.d.2016: 242).

Resim 2.1. Karain Mağarası E Gözü, Ocağın Bulunduğu Yer

(Görsel; Karain Kazı Arşivi, Prof. Dr. Harun Taşkiran'a teşekkür ederim.)

3. DİN VE MİTOLOJİDE ATEŞ KÜLTÜ

3.1. Tarih Öncesi ve Tarihi Dönemlerde Din, Mit ve Sanat

İnsanoğlunun, ateş sayesinde yaşamının kolaylaştığını, fiziksel ve sosyal değişim yaşadığını biliyoruz. Peki bugün sınırlı verilerle ilk insanların nasıl bir inancı olduğu sorusunun yanıtını verebilir miyiz? Eliade'ye göre, bugün onların bir dini olduğu konusunda fikir birliğine varılsa da, bu dinin içeriğini saptamak güçtür. Buna rağmen “aletlerin belli bir kutsallıkla yüklü olmadığı ve birçok mitolojik olayın esin kaynağını oluşturmadığı düşünülemez. İlk teknolojik keşifler -taşın saldırı ve savunma araçlarına dönüştürülmesi, ateşe egemen olunması- yalnızca insan türünün hayatta kalıp gelişmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bir mitsel-dinsel değerler evreni üretmiştir” (Eliade I,2017a:17-18).

İlk olarak yaklaşık 100 bin yıl önce Homo Neanderthalensis ve Homo Sapiens mağara ve kaya barınaklarında defin yapmaya başladı. Ardından kırmızı aşı boyasının⁹ kullanıldığına ve bir tören yapıldığına dair izlere rastlanmıştır. Bu gömme davranışı ölüye saygı duyulduğunu, ruh inancına sahip olduklarını, canlanma, yeniden doğuşu umduklarını ve öç alma korkusu taşıdıklarını da düşündürür. MÖ 45 binlerde Avrupa'ya varan Modern İnsan (Homo Sapiens) mağara resimleri, figürinler ve flütler gibi çok sayıda güzel sanat eserleri üretmiştir. (MÖ 50 binlerde sayıları giderek azalmaya başlayan Neandertaller ise 30 bin yıl önce tamamen yok olmuştur.) Üst Paleolitik'te ölümler, bol miktarda kadın ve doğurganlık ile bağlantılı olan deniz kabuğu ve diğer fildişi ya da kemikten yapılmış süs eşyaları ile bir mezara gömülmüştü. Mezar yanında bulunan hayvan kemikleri de adak ya da ritüel ziyafet yapıldığını gösterir; bu dönemde artık ölünün herhangi bir tarzda yaşamaya devam ettiğine dair inanç ile dinsel-büyüsel tasavvurların olduğu daha açık ve nettir; çok sayıda tasvir edilmiş sanat eserleri, heykeller ve mağaralarda bulunan resimlerin bazılarının da dini oldukları anlaşılmaktadır (James,1962:28-29,242-243; Tokarev, 2006: 44-46; Papagianni, Morse, 2017:112,170,174, 180; Eliade,I,2017a:22-24;). Childe'de 50.000 yıl öncesinde, (Son buz Çağı yaklaşırken) Musteriyan (Muostesian) denilen “insan” gruplarının Avrupa'da yaşadığını söyler. Tarih açısından Musteriyanların en ilginç yanı da cenaze törenleriydi. Fransa'da bulunan onu aşkın Neandertal iskeletin kendi gruplarının yaşadığı mağaralara

⁹ Kırmızı yaşam demek olan kanın rengi olduğu gibi ısı demek olan ateşin de rengidir (Braidwood,1990:107).

özel bir biçimde gömüldüğü görülmüştür. Bedenin korunmasına büyük özen gösterilmiştir; hatta mezarlar da, sanki soğuktan korunmaları için, ocağın yanına kazılmıştır. Bunun nedeni de Childe göre onlar, ölümün dehşetiyle karşılaşınca korkuya kapılmış ve düşsel düşünmeye başlamışlardı; öyle ki ölenlerin yeni bir yaşama geçeceklerini, bu yaşamda da onlara aletlerin ve besinin gerekeceğini sanmışlardı. Yahut mezarların ocak yakınına yapılmasının bir başka nedeni de Musteriyanların, ölümün bir belirtisini, öleni ısıtarak gidermeyi ummaları olabilirdi. Eğer öyleyse bu da onların büyüye yönelmiş olmalarını gösterir; belki yaşamla sıcaklık arasında bir bağlantı kurmuşlardı ve ölüm de ısının yokluğu olabilirdi; ayrıca Musteriyanlar ve sonra gelenler yakın zamanlara dek mezarlarda ateş yakma törelerini sürdürmüşlerdir (Childe,2006:39-40).

3.1.1. İlk Dini İnançlar ve Sanat

Tarih öncesi dönemler, karşımıza çıkan sayısız kafataslarından ve başsız bedenlerden açıkça anlaşılmakta olup, Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik yerleşmelerde görülmektedir. Mısır'da da, Neolitik dönemde Merimde'de ailenin yaşadığı yerde ocağın yanına defin yapılmıştır. Ancak Mısır'da ölümler genellikle evin dışında mezarlıklara gömülmüş olup, görünüşe göre ölümden sonra yaşamın olduğuna inanılıyordu (James,1962:19,37-39). Buna karşın Mezopotamya'da Mısır'daki gibi bir ahiret düşüncesi bariz bir şekilde yoktu. James'e göre, Nil'in yükseliş ve düşüşlerinin düzenliliği ile Dicle ve Fırat'ın öngörülemez düzensizliği ve sellere neden olabilecek karışıklığı, ölümler kültürüne de yansımış olmalıydı; bu nedenle de Babil'de ahiret, iyi ve kötü tüm insanların indiği, yerin altındaki, karanlık ve kasvetli bir yer olarak kabul edildi. Bunun sonucu Mısır'daki gibi Mezopotamya'da büyük mezarlıklar, piramitler görülmez; (Sümer'deki Ur kraliyet mezarları dışında) normal kıyafetli hasıra sarılmış ya da keten çarşafa sarılı (Kefenlenmiş), bükülmüş pozisyonda ve başı bir mindere yaslanır şekilde ölümler, bir kase su ve birkaç kişisel eşya ile (hançer, kolye ve bilezikler) hasır veya çömlek tabut (Larnax) ya da büyük iki çömlek (pithos) içinde basit bir toprak mezara veya tuğladan yapılmış küçük bir tonozlu mezar içine yerleştirilmiştir. Genellikle merhumun yaşadığı evin odalarından birinin döşemesinin altına da mezar kazılırdı; aile mezarlığının kapısı da her definden sonra tuğlalarla örülür ve toprakla doldurulurdu (James,1962:43-44). Sümerler ölünce ruhun, bedenden ayrılıp, kuş gibi uçtuğunu ve bir gölge, bir hayalet olduğunu düşünüyorlardı; ayrıca onlara göre ceset defnedilmedikçe de yeraltı alemine giremez, serserice dolaşırdı. O nedenle en büyük ilahi ceza defnedilmemektir

(Günaltay,1987:504-505). Mısır'da da ölümden sonra da aynı bedende insan varlığının devam edeceği düşünüldüğü için merhumun suretini ve bedenini bozulmadan korumak için yapay mumyalama yöntemleri giderek detaylandırılmıştı. (Ancak halk alternatif olarak, ilkel toplumlarda yaygın olarak kullanılan, bedeni ateşte kurutmak gibi, daha basit ve ucuz yöntemleri de kullanmıştır.) Neolitik devirde bazı yerlerde ise ceset yakma uygulamasının olduğu görülmüştür. Ölü bedeninin ateşle yok edilmesi anlayışında ise, bedende geçici olarak barınan ve bağımsız bir varlık olarak kabul edilen ruhun kurtuluşunun gerçekleşerek göğe çıktığının düşünülmesi vardır (James,1962:130-131; Tokarev,2006:52).

Coulanges de, antik dönemde bir insanın mezarda yaşadığına ve ruhun bedenden ayrılmadığına inanıldığı için giysi, vazo, silah gibi ihtiyaç duyacağı nesnelerle birlikte gömüldüğünü belirtmiştir; hatta yiyecek ve içecek bırakılıyor; at ve köle kurban ediliyor ve bunların, kişiye mezarında da hizmet etmesi düşünülüyordu. Mezarı olmayan ruhun ise hep dolaşp duracağına, mutsuz olduğu için de yaşayanlara acı ve hastalık vereceğine, hatta insanları korkutacağına inanılıyordu; böylece hayaletlere inanış ortaya çıktı. Sonra yeraltında mezardan daha geniş bir bölge olduğu tasavvur edildi; burada ruhlar yaşıyordu ve insanın yaşamı boyunca yaptıklarına göre ceza ya da ödüller alıyordu (Coulanges,2011:18-21). Bunun dışında Fustel de Coulanges, insanların Indra ya da Zeus'u tasarlamadan ve tapmadan önce, ölümlere taptığını, onlardan korktuğunu ve onlara dua ettiğini söyler (Coulanges,2011:26).

Anadolu'da da, Özdoğan'a göre Neolitik dönemde¹⁰ gelişen inanç sisteminin en çarpıcı göstergeleri arasında ölü gömme ile ilgili uygulamalar vardır. Toplu gömülerin

¹⁰ Neolitik Çağ: Buzul Çağı'nın son evrelerinden sonra (M.Ö. 11 000) önemli değişimler olmuştur. Ancak bu değişim (M.Ö. 10 800- 9 600 arası) soğuk ve kurak dönemle kesintiye uğramıştır. Ardından gelen evrede ise (M. Ö.9600-5000) oluşan uygun çevre koşulları sayesinde insanoğlu yeni sosyal ve ekonomik arayışlara yönelmiştir (Sagona- Zımansky 2009:33). Artık konutların ve köylerin de kurulmaya başladığı bu Neolitik denilen "Yeni Taş Devri"nde (Cılalı Taş Devri) (yun. neos: yeni, lithos: taş) tarımın yapılması, hayvanların evcilleştirilmesi, madenlerin kullanılması gibi, birçok yenilik görülür. Öncelikle eski yumuşak ve yontulmuş taş aletlerin yerini sert ve (parlatılmış) cılalı taş aletlerin yapımı aldı. Toprağın tarıma uygun hale getirilmesi ile buğday, arpa gibi tahıllar, elbise vb. eşyaları yapmak için keten, kenevir gibi bitkilerin ekimi yapıldı. Bakır, altın ve gümüş ile maden kullanımı da başladı ve kerpiç teknolojisi gelişti (Günaltay,1987:71-73; Sevin,2003b:40- 41;Özdoğan,2007:11-12).

Bu dönemin en önemli buluşlarından biri de kilin elle biçimlendirilerek ateşte pişirilip çanak-çömlek üretimine başlanmasıdır. Ancak ilk dönemde insanlar çanak -çömlek yapmayı henüz bilmiyordu. O nedenle Neolitik dönem Anadolu ve Yakındoğu'da iki ana evrede incelenmektedir. İlki "Akeramik", ya da "Çanak Çömleksiz Neolitik" (M.Ö.9600-7000) ve sonra gelen evrede "Çanak-Çömlekli Neolitik" diye adlandırılmıştır. *Çanak-Çömleksiz Neolitik*, 1.Çanak-Çömleksiz Neolitik A (Pre-Pottery Neolitik A- PPNA) 2. Çanak-Çömleksiz Neolitik B (Pre-Pottery Neolitik B- PPNB) 3. Çanak-Çömleksiz Neolitik C (Pre-Pottery Neolitik C- PPNC) Geçiş evresi olarak; *Çanak- Çömlekli Neolitik* ise "İlk" ve "Son" (ya da erken ve geç) olarak ayrılır. Önasya'da yeni yaşam tarzına geçişle birlikte insanlık tarihinde köklü

yanı sıra gövdelerinden ayrılan kafatasları bazen bezenerek saklanmış ve üzerlerine alçı maskeler yapılmıştır; ayrıca Körtik tepe de taş kaplarla birlikte zengin ölü armağanları görülür; tüm bunlar o dönemin sanatını, toplumsal düzeyini ve inanç sistemini yansıtmaktadır. “Kafatası Kültü” Güneydoğu ve Orta Anadolu Bölgelerinde, Kuzey Suriye’de ve Doğu Akdeniz’de çok sayıda yerleşimde görülmüştür ve Çayönü yerleşimindeki ünlü “Kafataslı Yapı”da (kare planlı apsisli tapınak) bu kültürün ulaştığı yüksek seviyeyi göstermektedir (Sevin,2003b:45; Özdoğan,2007:19; Güngördü,2017:194). Çatalhöyük’e baktığımızda ise orada ölümlerin giysileriyle gömüldüğü düşünülmektedir ve ölü hediyeleri arasında ahşap kaplar ve çeşitli yiyecekler vardır; bunların yanında kadınlar kişisel eşyaları, kozmetik setleri, takılar, obsidyen aynalar gibi hediyelerle gömülürken, erkekler silahlarıyla donatılmışlardır; topuz, ok uçları, hançer, bıçak gibi; ayrıca eşyaların arasında çakmak taşından ateş yakmak için ateş taşlarının da olduğu görülmüştür ve genellikle ateş taşları da, bir bıçak ve bir kazıyıcı ile birlikte bulunmuştur; hatta bu üç işlevi de bir araya getiren, yani çakının öncülü olan bileşik bir alet üretilmiştir (Mellaart,1967:209).

MÖ 7. binlerde artık dini etkinlikler büyük tapınaklarda değil evlerde yoğunlaşmıştı ve evin sakinleri, evin altında gömülü olan atalarının ruhu ile iletişim kurardı. Kadın figürinleri ve duvar resimleri bu dönemdeki en dikkat çekici ikonografik öğeleri idi (Sagona-Zimansky, 2009:77-78).

değişiklikler olmuş ve dünyanın diğer bölgelerinden daha önce gruplar halinde yerleşik düzene geçilmiştir. Bu Paleolitik Çağın avcı -toplayıcılığından, Neolitik Çağın çiftçi ve hayvancılığa uzanan ekonomik yapıdaki temel değişimi, Childe tarafından “Neolitik Devrim” olarak adlandırılmıştır (Sevin,2003b:40-41,57;Hauptmann-Özdoğan 2007: 404; Sagona- Zimansky 2009,34-35;); Bu devrim Ona göre Fırat, Dicle, Nil gibi akarsu kenarlarında geliştikten sonra dünyaya yayılmıştır. R. J. Braidwood ise *Doğal Yaşam Bölgesi* kuramını öne sürmüştür. Ona göre de çiftçilik, tahıl ve hayvanların yabanıl atalarının doğal ortamlarda bulunduğu ve fazla teknoloji gerektirmeden tarımın yapılabildiği alanlarda ortaya çıkmıştır. Burası da doğuda Zagros, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Amanos ve Lübnan Dağları ile sınırları belirlenen ve güneye doğru dönük bir hilale benzediği için *Bereketli Hilal* denilen bölgenin biraz gerisindeki bereketli bir alanı kapsar. Ayrıca Braidwood, teknoloji kökenli bir terim olan *Neolitik* yerine beslenme ve yaşamdaki değişimi yansıtan *İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi* denilmesini önermiştir (Özdoğan,2007:13). Güneydoğu Anadolu’da Hallan Çemi en eski yerleşim yeridir. Onu Çayönü izlemektedir. Özdoğan, en eski Neolitik yerleşimlerin ve içindeki yapıların önceden belirlenmiş bir plana göre yapıldığını ve dönem içinde ortaya çıkan gelişmelere göre yeniden düzenlendiğini belirtmiştir. Çayönü, Nevalı Çöri, ve Göbekli Tepe gibi ilk Neolitik toplulukların yaşadığı yerlerde konutların yanı sıra tapınak olarak adlandırılan yapılarında olduğu anlaşılmıştır. Bu tapınakların ve buralarda bulunan heykel, dikilitaş, kabartma duvar resmi gibi çeşitli ve zengin betimlemelerin, sanatkar ve organize işgücü gerektirdiği görülmektedir. Volkanik bölgelerden getirilen cam-obsidyen ticareti de çok yaygındı. Bu yerleşimlerde, çanak-çömlekten önce maden kullanılmıştır; kirecin yakılması gibi uygulamaların olması da önemlidir ve bunlar teknoloji de ulaşılan düzeyi göstermektedir. Benzer şekilde çanak çömlek yapmasını bilmemelerine rağmen Çayönü’nde de insanlar kilden insan ve hayvan heykelcikleri yapmışlardır (Sevin,2003b:45;Özdoğan,2007:19).

Tarım, insanın manevi dünyasını da kökten değiştirmişti ve Eliade'ye göre tahıl ekimi ile birlikte “Dinsel Devrim” de gelmişti; böylece bitki ve tahıllarla ilgili köken mitleri ortaya çıkmaya başladı. Toprak kadınla özleştirildi. Bitkilerin büyüme aşamalarında tanımlanan doğum, ölüm ve yeniden doğum gizemi, daha sonra yeni dinsel yaratımların doğmasını da sağlamıştır. (Ör. Eleusis, Yunan-Doğu mysteriaları) Neolitik Çağdan Demir Çağına kadar dinsel düşünceler ve inançlar tarihi ile uygarlık tarihi iç içe olup, her teknolojik yenilik dinsel bir anlam kazanmıştır (EliadeI,2017a: 60-63,65-66).

3.1.2. Sanatın Ortaya Çıkışı

Tolstoy, her toplumda sanatla aktarılan duyguların din bilinciyle değerlendirildiğini söylemiştir ve insanlar kendi dönemlerinin din bilincini yansıtan sanatı seçmişlerdi (Tolstoy,2013:174).

İlk sanat ise Üst Paleolitik çağda, mağaralarda ve kaya barınaklarında ortaya çıkmıştır. Braidwood, bu dönem sanat yapıtlarını mağara resimleri ve heykeller ile taşınabilir sanat yapıtları olarak iki gruba ayırmıştır. Taşınabilir olanlar arasında bıçaklar, kadın heykelcikleri, bileyciler kemik ve boynuz parçaları olup, bunlar oyularak bezenmiş ve üzerine de hayvanlar, soyut çiçek ve geometrik motifler işlenmiştir. Bu dönemde kemik, boynuz ve fildişinden yapılmış olan bazı heykel ve kabartmaların da ibadet ve adak için olduğu düşünülmektedir (Braidwood,1990:104-105; Maringer 1979:215-216). Ayrıca bu sanat, Homo Sapiens'in kutsal deneyim ve davranışının belirli yönlerini tanımamıza yardımcı olur ve Kratofani (kudretin tezahürü) ile hiyerofani (kutsalın tezahürü) (kratophany- hierophany) algısının bu insanlarda olduğunu gösterir (Ries, 1994:50).

Braidwood, Franko-Kantabrik mağara sanatında, insanların mağara girişinde yaşadıkları halde resimleri en karanlık ve tehlikeli bölümlere yaptıklarını belirtmiştir. Mağaraların duvarlarında ve tavanlarında mamut, bizon, ren geyiği, yaban atı, ayı, yaban domuzu, sığır gibi soğuk iklimde yaşayan büyük hayvanlar bulunmakta olup, resimlerin bazıları da renklidir ve çok güzel yapılmıştır. Karanlık olan bu yerleri de aydınlatmak için basit taşlardan yapılmış kandilleri kullanmışlardı; bükülmüş kıl ya da liften yapılmış bir fitili olan taş kandillerin içinde de hayvansal ya da bitkisel yağ yakılmıştır (Braidwood,1990:105-106). (Fransa'da içinde hayvan yağ kalıntıları bulunan Üst Paleolitik taş kandilleri ile fitillere ait reçineli ahşap kalıntısı bulunmuştur (Renfrew-Bahn,2017:332).)

Özellikle çoğu Güney Fransa ve Kuzey İspanya’da olan mağaralardaki sanat eserleri arasındaki büyük benzerlik Paleolitik dönemin anlayışı hakkında bilgi verir; buralarda hayvan tasvirleri tamamen gerçekçi yapıldığı halde insan tasvirleri, şematik ve yarı hayvan-yarı insan fantastik figür şeklinde veya hayvan maskeleri giymiş olarak yapılmıştır. (Marsula (Marsoulas), Kombarel (Combarelles), Altamira, vb. mağaralardaki tasvirler bu türdendir.) Bunlar arasında Üç Kardeşler mağarasında (Trois Freres Mağarası) büyücü olarak adlandırılan son derece ilginç bir figürde bulunmaktadır. Burada geyik boynuzlu bir kafası olan, uzun sakallı ve at kuyruklu, dans eden bir erkek vardır. Tokarev, bunların Paleolitik dönem avcı kabilelerinde totemik inanç ve ayinlerin varlığı hakkında bilgi verdiğini söylemiştir (Tokarev,2006:47-49).

Eliade de, mağara resim sanatı tasvirlerinin anlamının MÖ 30 binden- MÖ 9 bine kadar değişmediğini söylemiştir. Resimler girişlerin uzağında yapıldığı için araştırmacılar tarafından tapınak olarak kabul edilmiştir. Montespan mağarasında bulunan üzerine delikler açılmış ve kilden yapılmış ayı, aslan heykelleri av büyüsü olarak yorumlanmıştır. Lascaux mağarasının bir alt galerisinde yer alan sahnede ise; yerde ölü gibi yatmakta olan bir adam, yanında sırtına tünemiş kuş ve adama doğru boynuzları yönelmiş yaralı bir bizon vardır. Bu sahnenin bir şaman töreni olabileceği Horst Kirchner tarafından önerilmiştir. Ona göre; buradaki kurban edilen bizon, kendinden geçmiş (ruhu yolculuk yapan) ve kuş maskesi takan şaman ile koruyucu ruhu temsil eden sırtı üzerindeki kuş, Sibiry Şamanizm’inin öğelerini yansıtmaktadır. Eliade, her ne kadar bu açıklama tartışılmış olsa da, Paleolitik dönemde bir Şamanizm varlığının kesin olduğunu belirtir (Kirchner,1952:250-282; Eliade I 2017a: 29-32). Avcı ve balıkçı toplumların inançları arasında hayvan türlerinin koruyucu ruhlarının ve “Hayvanların Efendileri”nin önemli bir yer tuttuğu düşünülmektedir; bazı halklar da hayvanın ruhunu yakalamadan onu öldüremeyeceklerine inanıyorlardı; ayrıca Hayvanların Efendisi, hem avı hem de avcılarını korurdu; bunun için de uygun bir ritüel yapılması gerekirdi (Eliade III, 2017a:34).

Champell de, Orinyasiyen (Aurignacian, yaklaşık MÖ 30 000) dönemde, Paleolitik kadın heykelcikleri, kaya gravürleri ve resimlerin geliştiğine işaret etmiştir; mağaraların duvarlarında ayı pençe izleri ve insan eli resimleri görülmüş olup, buralarda hayvan büyüsü ve ritüeller yapılmıştır. Mağaralar yeraltı dünyası ve gece ile ilgilidir. Hayvanların efendisi ve Şamanizm, törensel gömülmeyle öteki dünyaya yolculuk, erkeklerin geçiş ritleri, yeniden doğum, maskeli dans bu çağın tapınımlarıdır. Ayrıca

kadın heykelcikleri de tanrıça mitolojisinin varlığını göstermektedir. Bunun yanında daha çok mağara ile ilişkilendirilen tanrıça da Pireneler'den Baykal Gölü'ne kadar yayılmıştır. (Champell, 2019:368). 5 ila 25cm boylarındaki kadın heykelcikleri, taş, kemik ve fildişinden yapılmıştır. Venüs ya da Ana Tanrıça denilen bu heykelciklerin doğanın büyük güçleri olan bereketi ve yaşamın doğuşunu simgeledikleri sanılmaktadır. Lespugue, Willendorf ve Laussel (Dordorge) Venüsü en meşhur olanlarıdır. Willendorf (Avusturya) Venüsü, (oolitik) kireç taşından yapılmıştır. Vücudu simetrik, başı hafif sağa çevrilmiş olarak görünür. Şişman, yüzü olmayan, saçları enine çizgili şekilde kıvrıkcık ve iri göğüslü yapılmıştır (Braidwood,1990:105;; Weiser, 2009:132; Eliade, I, 2017a:33). Heykelcik Orinyasiyen, (Aurignacien MÖ 30 000 -20 000) döneme aittir. Başın eğik duruşu dua ettiği izlenimi vermektedir. Ayrıca heykelcik, kırmızı aşı boyası ile boyanmıştır (Maringer, 1979:219). Tokarev de, Kuzey Avrasya'da Üst Paleolitik Çağdan Neolitik Çağa kadar görülen taştan ve kemikten yapılmış olan çıplak kadın figürinlerin (Venüs) bazı bilim adamlarınca “kadın ataların” (ata ana) tasvirleri olarak yorumlandığını söyler; ancak ocak çukurlarının yakınlarında bulunan bu heykelleri “ata” değil, “ocağın anası” veya “ateşin kadın sahibinin” tasvirleri olarak kabul etmek daha doğrudur. Çünkü ilkel çağda ateşin elde edilmesinde ve korunmasında kadının büyük rolü vardı. Tokarev, kadınların hazırladığı ateşi, erkeklerin de avlarında kullanmış olabileceğini söyler. Böylece ateşin (ocağın) koruyucusu kadınlar topluluğun sabit merkezini, erkekler ise hareketli çevresini oluşturmuşlardır. Ocağın ateşi, kadınları ve çocukları erkeklerden ayırarak birleştirmiştir. Ardından kabile aileye bölünmüştür ve bu da her ateşin iyi olamayacağı görüşünü ortaya çıkarmıştır. Bunun sonucu “Ateş”, “bizim olan” ve “bizim olmayan, yabancı” ateş olarak ayrılmıştır. Ateşin dışarı çıkması konusunda da pek çok sınırlama ve yasaklama gelmiştir. Yine Neolitik devirde de, taştan ya da kilden kabaca yapılmış kadın ilahlar ile birçok ülkede karşılaşılmalıdır; ayrıca bazı gömülerde ve özellikle de mağaralarda taşa oyulmuş bu kadın tasvirlerinin dini amaçlı oldukları sanılmaktadır; Tokarev'e göre belki de onlar da soyun, ölülerin hamisi veya toprağın sembolü idi; ama büyük ihtimal bu tasvirlerin de, soy ya da aile ocağının sembolü olan Paleolitik kadın figürleri ile bağları vardı (Tokarev 2005:261,263;2006:50,52-53).

Resim 3.1. Willendorf Venüsü (MÖ 30 000 -20 000) - Lespugue Venüsü MÖ 26 000-24 000) - Laussel Venüsü (MÖ 25 000-20 000)

Kaynak: Vikipedi (wikipedia.org)

3.1.3. Anadolu’da Kaya Resimleri

Anadolu’da tarih öncesi kayalar üzerine yapılan sanata bakacak olursak birçok güzel örnekle karşılaşırız.

Doğu Anadolu Bölgesinde de tarih öncesi mağara ve kaya üstü resimleri. 1. Adıyaman- Malatya, 2. Kars, 3. Van, 4. Hakkari Bölgesi olmak üzere 4 ana bölgede bulunmaktadır. Adıyaman ile Malatya karayolu üzerinde yer alan Palanlı kaya altı sığınağının duvarlarına çok sayıda dağ keçileri ve insan figürleri stilize olarak çizgi tekniği ile kazınarak işlenmiştir ve bu resimler günümüzden 10 000 yıl öncesi döneme verilmiştir (Erzen, 1986:10). Bu örneklerin görüldüğü yerlerden olan Hakkari’deki Tirşin Yaylasında, andezit bloklar üzerine gerçekçi ya da stilize olarak yabani sığır, bizon, dağ keçisi, geyik gibi figürler çizilmiştir; ayrıca el ve kaburgaları ayrıntılı gösterilmiş, olasılıkla bir ipe bağlı köpek tutan insan figürü de oldukça dikkat çekmektedir. Tirşin resimleri Çanak- Çömleksiz Neolitik döneme tarihlenmiştir (Özdoğan,2000a:298-299; Sagona- Zimansky 2009:27-28).Van’da Yedisalkım köyü ve Başet Dağı’nı ayıran Kanyondaki, çok sayıdaki mağaranın sadece dördünde boyalı resimler vardır. Kızların Mağarası olarak adlandırılan ve en zengin örneğin bulunduğu bu mağaranın duvarlarına kırmızı ve koyu kahve rengi ile 90’dan fazla figür yapılmış olup, bunların arasında yaban keçileri, geyikler, dans eder şekilde betimlenmiş kadın ve erkek figürleri, kalçaları

abartılmış tanrıça figürleri ile güneş bulunmaktadır. İnsan, hayvan, güneş figürleri ve tuzak sahnesi Belli'ye göre büyüsel amaçlı yapılmıştır (Erzen, 1986:10- 14;Belli,2000: 291-297;Sagona- Zimansky 2009:29-30). Kars-Kağızman Bölgesi de kaya resimleri bakımından oldukça zengindir. Kars'da, Azat, Çamuşlu, Çallı, Kozlu, Ağyar, Bahçecik, Kale, Kurbanaga ve Karaboncuk'da karşımıza çıkan kaya resim sanatı farklı ve zengin stili ile dikkat çekmektedir. Karaboncuk kaya üstü resimlerinde dış konturları obsidyen kalemle çizilen gövdenin içi, dövme- kazıma tekniği ile oldukça büyük boyutlu ve hareketli çizilmiş, değişik hayvan resimleri vardır ve bu farklı yapım tekniği ile yakın çevredeki örneklerinden ayrılır. Ne zaman yapıldığı kesin bilinmemekle birlikte 10 bin yıl öncesine verilmiştir. Çallı Kaya resimleri iki ayrı kaya üzerine yapılmış ve daha çok hayvan resmi bulunan Büyük Pano ve daha az resim bulunan da Küçük Pano olarak adlandırılmıştır. Burada çizgi tekniği ile yapılmış hayvan resimleri olup, geyik, ceylan, dağ koyunu vb. görülmektedir. Çamuşlu-Yazılıkaya kaya resimleri de Büyük Pano ve Küçük Pano olarak adlandırılan iki kaya üzerine hemen hepsi vurgu tekniği ile yapılmıştır. Büyük panoda 77 geyik, 13 dağ keçisi, boğa, yabani sığır, eşek ve insan resmi görülmektedir. Küçük panoda ise 10 geyik,3 insan ve bir eşek resmi vardır. Antalya Beldibi'nde de geyik ve benzeri resimler bulunmuştur. Öküzini Mağarası'nda da gerçekçi biçimde duvara yapılmış, kırmızı büyük bir boğa, şematik dağ keçisi ve insan resmi görülmektedir; Epi Paleolitik döneme tarihlenmiştir (Belli, 2007:30-73; Sagona-Zimansky 2009:28,30).

Bir başka değişik örnekte Latmos'taki kaya resimleridir. Burada kırmızı boya ile yapılmış; stilize, kolları havaya kalkmış, başları "T" ya da "M" biçimli insan betimleri, sürüngene benzeyen figürler ile nokta, dikey zikzak, balıksırtı ve mazgallardan oluşan geometrik bezekler vardır ve Sagona- Zimansky'nin belirttiğine göre; "tarih öncesi sanatın, dans ve mimiklerin de dahil olduğu sosyal ve törensel olayların bir yansıması olduğu söylenebilir; (yapılan etkinliğin duygusal yansıması)" bu tür tasvirlerin de bazı araştırmacılar "Fosfen"ler ile bazı araştırmacılar da Şamanizm ile ilgili olduğunu düşünmektedir.¹¹ Hoppal'de Paleolitik dönemin sonunda insanlarda halüsinasyona neden olan maddelerin tanındığına dair bulgular çıksa da bazı bilim adamlarının resimleri şamanın bilinç durumunu, "vizyonunu" yansıtan olgu olarak nitelendirdiklerini belirtir; resimlerin olduğu yerlerde kültürel merkezdi; ayrıca Hoppal, Sibiryaya kaya resimleri

¹¹Tarih öncesi sanatta görülen soyut geometrik bezeklerin bazı araştırmacılar fosfenler ile, bazıları da Şamanizm ile ilgili olduğunu ileri sürmüş ve tartışmıştır (bkz.Lewis-Williams,2002; Hodgson,2000; Bednarik,1990; Winkelman,2002).

üzerinde yapılan yeni çalışmaların sonucu, din fenomenolojisinin de yardımıyla şamanlığın ortaya çıkışının ancak Bronz Çağına kadar götürülebildiğini söylemiştir. Yalnız şaman etkinlikleri arasında zaman, yer ve topluma bakılmaksızın benzerlikler olduğu da tespit edilmiştir. Yine de genel olarak “Şamanizm”, her ne kadar dar anlamda Orta ve Kuzey Asya ile Kuzey Kutbuna yakın bölgelerde yaygın olsa da artık her dönemde ve her yerde olduğu kabul edilen bir dinsel görüngüdür (Sagona-Zimansky,2009:30-32; Eliade III, 2017a:21;Hoppal,2023:64-67,71). Bilim adamları da birçok yerde Şamanizm ile ilgili unsurlar tespit etmiştir; örneğin Çin medeniyetinde, Tibet, Hint, Erken Hint-Avrupa “at kurbanı kompleksi”nde, Zerdüş dininde, Mithras kültüründe, Partlar, Etrüskler, Yunanlar, Traklar, İskitler vd. arasında (Kirchner,1952:245-248; Radloff,2008:145-148; Eliade,2014b). Anlaşıldığı üzere tarih öncesinin dini ve sanatını daha iyi anlamamız için bugün bile varlığını sürdüren “Şamanizm”i bilmemiz gerekmektedir.

3.1.4. Şamanizm ve Ateşin Bu Dindeki Yeri

Kolankaya Bostancı’ya göre Şamanizm inancı ve ritüelleri, Anadolu’da Akeramik Neolitikte görülmüştür; duvar resimleri, üzeri bezemeli sütunlar, heykelcikler gibi sanat eserlerinde tasvir edilen yabani hayvan, insan ve hayvan-insan karışımı figürler Şamanizm etkilerini yansıtır. Anadolu’da Göbekli Tepe, Nevali Çori, Karahan Tepe, Çatalhöyük ve Köşk Höyük gibi Neolitik yerleşimler dini inançlarla ilgili de bilgi verir ve Yakar da, Prehistorik sanatın simgesel stiline, Neolitik avcı-toplayıcı ve çiftçi toplumunun dini törenlerinin animistik bir karakterde olduğunu gösterdiğini belirtir. Şamanlar, kudretli bir hayvanla ruhi bir ilişki kurardı ve Nevali Çori, Çatalhöyük gibi yerlerde görülen insan, hayvan ve karışık insan-hayvan tasvirlerinin hiç değilse bir kısmı bu tür ruhi transformasyon inançlarını kanıtlayabilirdi. Bunun yanında Prehistorik evrensel inançların anılarını da bizler Şamanizm ilkelerini devam ettiren toplumlarda bulabiliriz (Yakar,2009: 311-313;Kolankaya-Bostancı,2014:196-197).

Campbell, Sibiry’a’nın Şamanizm’in klasik akademisi gibi olduğuna işaret etmiştir. Şaman da mitolojik edebiyatın koruyucusu olarak kabul edilebilirdi; bununla beraber şamanın içsel deneyimi ile ritüellerine ilişkin olarak Sibiry’a bölgesinde bulunan Buryat, Yakut, Ostyak, Vogul ve Tunguz şamanlarından derlenen yaşam öykülerinden de önemli bilgiler edinilmişti (Campbell,2019:250).

Peki Şamanizm nedir? “Şamanizm”, Paulson’a göre kendinden geçme (esrime) halindeyken görmeye dayalı “ecstatic-visionary”, animistik bir ideoloji idi; şaman da “ruhların efendisi”dir ve insan topluluğu ile doğaüstü güçler, ruhlar ve tanrılar arasında aracı rolündedir. Şamanın doğaüstü dünyayla teması ise iki şekilde olabilirdi; ya kendinden geçerek, kendi ruhunu “özgür ruh” ruhlar ve tanrılar dünyasına gönderirdi ya da ruhları istediği zaman kendi bedenine alıp, özümseyerek onlardan ilham alırdı. Yani biri “ruh yolculuğu” diğeri ise “ilham” olarak adlandırılırdı. Şamanlar, amacına ulaşmak için kendisine yardımcı olan ruhların gücünü ve desteğini alıyordu; bu ruhlar ise ayı, kurt, geyik, kartal, baykuş gibi hayvan görünümünde ortaya çıkardı veya bunların dışında şamana yardım eden vefat etmiş büyükler ile şamanlar, ocak, orman, yer, su gibi yardımcı ruhların da olduğu düşünülürdü¹²; ayrıca şamanların içlerine giren bu ruhların, onlara yeni, olağanüstü özellikler kazandırdığına ve ayin esnasında kendinden geçmiş bir şamana hiçbir şey olmayacağına inanılırdı; (ateşte yanmayacağı, soğukta donmayacağı, suda boğulmayacağı gibi) örneğin bir şaman, kor haline gelmiş kömürün ya da kızgın demirin üstünde yürüyüp, dans edebilir veya kızgın demirleri tutabilirdi; yine ateşin ruhunu özümseyen şaman, ağzından ve burnundan hatta tüm vücudundan ateş de püskürtebilirdi. (Ateşe egemenlik olarak nitelen bu sihirli güç şamanların ruhluk veya cinlik durumuna eriştiklerini göstermektedir.) Aslında avcılık ve balıkçılık ile yaşamını sürdüren halklar, insanlar dışında dünyadaki tüm canlı ve cansız varlıkların da ruhları olduğunu düşünmüştü¹³. Hoppal’e göre de Şamanizm, her şeyin ruhu olduğuna dayanan bir tür doğa felsefesidir; bunun yanında Avrasya Şamanizm’inin ayırt edici bir özelliği de “düalist ruh” kavramı idi (Altay Türkleri ile Buryatların yaratılış efsanelerinde de iyi ile kötü (yani “Tanrı” ile “Şeytan”) karşı karşıyadır. Bu düalist dünya görüşünün en gelişmiş hali de Zerdüşt öğretisinde vardır (Paulson, 1964: 131;

¹²Hoppal, hayvan biçimindeki ruh yardımcıları fikrinin, hayvanların insanlar tarafından kontrol edilemediği ve daha sonra da yalnızca büyü yoluyla kontrol edilen, gizemli gücü temsil ettiği çağlardan geldiğinin söylenebileceğini belirtir. (Yani eski kaya ve mağara resimlerinde ve taş sanatında görülen hayvanlara üstün ve kutsal gözüyle bakıldığı Paleolitik döneme kadar gider. Bunun yanında ilk şamanı temsil eden insan figürleri daha sonra ortaya çıkmıştır.) Şamanların da bu nedenle güçlü ve zeki hayvanlarla kendilerini özdeşleştirmek istemesi son derece doğaldır (Hoppal,2001:218;Vitebsky , 2001: 28-29).Bayat’a göre de Şamanın en önemli koruyucu ruhu, şaman mitolojisine göre boğa şeklinde tasavvur edilmişti. Yardımcı ruhlardan ise en önemli olanı “Emeget” idi. Şaman, Emeget’in gözüyle görür, kulakları ile duyar ve ağzı ile konuşurdu. Yukarı dünya ruhları tarafından seçilmiş şamanlara, Emeget ateş şeklinde inerdi ve Emeget’i olmayan Şaman olamazdı. Bunun yanında şaman dünyasında koruyucu ve yardımcı ruhlar dört kategoride toplanabilirdi. Birincisi ölen ecdat Şamanların ruhları, ikincisi hayvan ana olarak tasarlanan şaman ruhu, üçüncüsü Emeget ve sonuncusu yaramaz ve korkunç ruh olan Keleni idi. (Bayat,2006:147-149).

¹³ Hoppal’in Alekseev’den naklettiğine göre; “Güney Altay uluslarının inançlarına göre her dağ, her göl ya da her nehir kendilerine özgü bir ruhun mülkiyetindedir; onlar buralarda yaşayan hayvanlarla kuşların da sahibi olup, burada yaşayan ya da buradan geçen insanları da korurdu” (Hoppal,2001:212).

Şener,1996:21-22; Radloff,2008:172,133; Eliade,2014b:575; Harva,2015:74,373-374; Hoppal,2001:210,212, 217-219; 2023:21).

Tunguzca şaman kelimesinin anlamı ise coşmuş, heyecanlanan, durmadan hareket eden veya yükselen kişi demektir. Bazı Asya halkları arasında da “büyücü, sihirbaz” anlamı taşıyordu; ayrıca şamanlar, her iki cinsiyetten de olabilirdi (Lewis,1989:45; Şener,1996:10). Ancak Bayat, Sibirya Şamanlarının en güçlüsünün kadın olduğunun söylendiğini belirtir. Eski çağda ocağı, ateşi koruyan kadın ana olduğu için kozmik bilgi kaynağına da onlar sahipti. Bu güçlü Şamanlara “ateşi koruyan” anlamına gelen utkan/udagan denilmiştir; Utkan, yani ateşi koruyan kadın şaman, (diğer Türkçe isimler: utagan, udagan, ubakan, utyan, utugun, iduan vs. etimolojik olarak “od” (ateş)-ocak kültüyle bağlantılıdır.) Yer Ana kompleksine bağlı olup, en eski çağların hatıralarını yaşatmaktadır (Bayat,2006:110,127-129). Hoppal ise şaman sözcüğünün, Tunguzcada “şa” bilmek, “şaman” bilen, bilgin anlamına geldiğini söylemiştir; ayrıca pek çok Altay dilinde şaman kelimesi okçu anlamına da geliyordu. İlkçağ kültürlerinin mitolojisinde de okun, seçilmişlik ve güç göstergesi olduğu görülür; Oklu Tanrı ve Tanrıçaların da hayvanların efendisi olarak bolluk ve bereket verdikleri düşünülürdü. Şaman ritüelinde, yayın davulun yerine geçtiği de oluyordu. Ok, şamanın sihirli silahı olup, aynı zamanda şamanın uçuşunu ve uçuş hızını simgelemişti; ayrıca Buryatlar ruhun okun ucunda bulunduğu inanıyorlar ve ok ile fal bakıyorlardı (Hoppal,2023:21;249-251). Tokarev’de şamanların, kendinden geçme durumuna gelerek, ruhlarla doğrudan söyleşide bulunduklarına ve doğaüstü yeteneklere sahip olduklarına dair inanışın, Şamanizm’in en genel yönü olduğunu belirtir. Şaman etkinliğinin alışılmış usulü ise kamlamaktır. (Şamanlık, şaman seansı) şamanın şarkı söylemeler, tefe vurmalar, danslar ve diğer araçlarla kendini vecd haline getirmesi “*kamlama*”yı oluşturur ve insanlar bu esnada şamanın ruhunun, ruhlar aleminde onlarla görüştüğüne veya onlarla mücadele ettiğine inanmaktadırlar. Bazen ruhların, şamanın vücuduna ya da onun tefine girdiği ve şamanın ağzı ile konuştuğu varsayıldı (Tokarev,2006:196).

Şamanlık, özel bir sihirsel uzmanlık gerektiriyordu; Eliade’nin dediğine göre “ateşe egemen olma” ve “sihirsel uçuş” gibi; ayrıca “Tipik şamanlık tekniği de bir kozmik kuşaktan (bölgeden, kattan) ötekine (örneğin Yeryüzünden Gökyüzüne, ya da Yeryüzünden Yeraltına) geçmekten ibarettir” (Eliade,2014b:25,325). Aynı şekilde Şener’de insanlığın en eski dini Şamanizm’in, esas olarak sihir ve büyüye dayandığını belirterek yaşamın da; gök, yer ve yeraltı olarak üç kademeli düşünüldüğünü

söylemiştir¹⁴; gökyüzünde iyilikler ve iyi ruhlar; yeraltında kötülükler ve kötü ruhlar; yeryüzünde ise insanlar vardır. İyi ruhların tanrısına Ülgen, kötü ruhların tanrısına da Erlik denirdi. Yeryüzünde yaşayan insanlar ise bu iki dünya arasında bir denge oluşturmak zorundaydı ve bu dengeyi de Şaman kurardı (Şener,1996:9). Yalnız arabuluculuk görevini üstelenebilmek için eski dünyanın halklarında olduğu gibi Türk toplumunda da önce arınmak gerekliydi; ayrıca yeni bir dünyaya geçiş yapan, yani statü atlayan ve toplumun bütün gizli bilgilerine de sahip olan bu kişiler her zaman ayrıcalıklı olurlardı. Bayat'a göre bu kişiler şaman, falbin, baksı/bakşı, demirci, ozan, derviş, marangoz, âşık vb. olmakla hem dini-pratik, hem sanat, hem de söz dünyamızın bilicileri statüsünü almış olan insanlardı. Eski vücudun da yeni görev için değişmesi lazımdı. Yani ölüp dirilmesi. Bu ritüel ölüm ile şaman, sırra-ermiş ve kutsal bilimleri edinmiş oluyordu.¹⁵ (Şaman olma ritüelinde aday, öteki dünyaya götürülerek vücudu kötü ruhlar tarafından parçalanır, eti yenilir, kemikleri de yeni etle örtülürdü, iç organları nehirde yıkanır, temizlenir, kulakları delinir, gözleri de çıkarılıp yerine yeni gözler takılırdı vs.) Bayat'a göre bazı şamanlar bu değişimde yani parçalanma sırasında evlerinde üzerleri örtülü bir vaziyette yatıyordu ve bazı yemeklerden kaçınıyorlardı; ayrıca ölü gibi yatan şamanla ocak arasından geçmekte yasaklanırdı. Eliade de parçalanma sırasında bazı şamanların ata şamanların onları oklarla delik deşik ettiğini de söylediklerini belirtir; bunlar olurken kendileri üç ila dokuz gün yurttan (çadır) veya ıssız yerde bilinçsiz şekilde yatıyorlardı. Hatta bazıları soluk bile almayı kestikleri için öldü sanılmış ve son anda gömülmeğe kurtulmuştur. Bu törende görülen kemiklerin yeni etle örtülmesi ise, Bayat'a göre eski inanışlarda insanın toprak ve sudan (halk sufizminde beden toprak, ateş, su ve havadan yaratılmıştır.) yaratılması felsefi düşüncesine dayanıyordu. Şamanlık da bir doğa dini olduğu için onu veya onun kurallarını yansıtıyordu ve şamanın ölüp

¹⁴ Sibirya halkları dünyanın üç katmana bölündüğüne ve insanoğlunun da orta katmanda yaşadığına inanıyordu; ancak gökyüzündeki üst dünyaya küçük bir delikten ulaşılabilirdi (Vitebsky,2001:17). Aynı şekilde yeryüzünden yeraltına da gökteki gibi, yer altı katları arasında bulunan dikine bacalar ile geçilebiliyordu (Harva, 2015:43).

¹⁵Şamanın parçalanıp yenilmesi sonrası kemiklerin bir araya getirilmesi yeni oluşum, dirilme, canlanma ile ilgilidir. Kemik, göçebe ve avcı kavimlerde yeniden hayat bulmayı sağlayan esas unsur olmuştur. Zira ruhun, kemikte barındığına inanılıyordu. Bu parçalanıp yenilme de, şamanın kendi kendini inandırdığı gizli inisiyasyon merasiminin bir parçasıdır (Bayat, 2006:61). Ayrıca sadece bir şaman doğa üstü yeteneğini kullanarak kendi iskeletini görebilir ve hayvanın canının kaynağına yani kemik ögesinin içine girebilir; bu uygulama Tibet Budizm'inde de vardır ve iskelete indirgenme dünyadan el etek çekme anlamı taşır; amaç ise yaşamın asıl kaynağını yeniden bulmaktır (Eliade,I,2017a:32;2014b:98-99). Bunun yanında şamanlık sırra-erme ritüelinde, Avustralya ile Sibirya arasında görülen benzerlik, eskiliğini de doğrular. Avustralya otacılarının törenlerinde de mağara önem taşıyordu. Bilindiği üzere sırra-erme törenlerinde mağara ve labirentin arkaik kültürlerde birinci derecede önemli bir işlevi vardı (Eliade,2014b:83).

dirilmesi de sembolik olarak tabiatın ölüp dirilmesi varyantından başka bir şey değildi. Bunun yanında ruhlarla konuşan ve yanlarına giden şamanın vücudu değil, ruhudur (Bayat,2006:22,33,51; 2009:74-76; Eliade,III,2017a:23).

Görüldüğü üzere avcılarının yaşamında efendi-ruhlar önemli bir yer tutmuştu; Bonnefoy’da, bazı hayvan türlerinin ve barındıkları yerlerin, ateş, yıldırım ve rüzgar gibi bazı doğa olaylarının da “efendileri” olan bu ruhlara başvurulurken şamana ihtiyaç duyulmadığını söyler; yalnız bir efendi-ruhun av hayvanı göndermemesi gibi özel durumda şaman devreye girer ve ruhu yatıştırıp rızasını kazanmak için bir ayin düzenlerdi. Bu nedenle bazı araştırmacılar, efendi-ruhlar inancının Şamanizm öncesinde de olduğunu düşünmüştür. Ateş efendi-ruhu ise, Sibiryâ halklarının büyük çoğunluğunda, ocağın alevlerinde eğik bir şekilde oturan beyaz, bazen kıvıll saçlı ihtiyar bir kadın şeklinde belirirmiş¹⁶ ve her aile çadırın ortasında yaşayan bu ruha özen göstermiş ve korumuştur. Örneğın Tunguzlar, herhangi bir yabancıının evin ocağından köz almasına ve hatta tütününü yakmasına bile asla izin vermezlerdi; çünkü doğacak çocukların ruhlarının ocağın ateşinde dans ettiğine ve bu ruhların gökten, duman bacasından inip, evin kadınlarından birinin vücuduna girmek üzere beklediğine inanıyorlardı; bununla birlikte ailenin koruyucusu olan ateş-ana, ren sürülerini de korur ve avlanmaya da yardımcı olurdu (Bonnefoy,2000:210). Kaç’ların bir “ateş duası” nda ise ateş ruhu olarak “İmay ana”dan (Umay ana) bahsedilmiştir; Umay, kadın doğurduktan sonra çıkan son dur¹⁷; ayrıca çocukları ve hayvan yavrularını koruyan dişi bir ruhtur. Çocuk da Türklerde devlet, servet, talih demek olduğı için Umay ile Hüma kuşu ilişkilendirilmiştir. Bir yazıtta (...*Han Tanrıda... Umay hatun...*) Umay sözünden sonra “Katun” (Hatun) yani kraliçe sözü geçmektedir; bu da eski Türklerde Gök tanrının “Kağan” ve Umay’ın da kraliçe olarak tasavvur edildiğini göstermektedir. Evreni Gök tanrı ve eşi, Yeryüzünü ise

¹⁶ Sahalar ise ateş iyesini genellikle ihtiyar adam şeklinde düşünmüştür (İyeler; koruyucu ruhlardır. Beydili’ye göre, Dede Korkut Kitabı’nda da “sahip, malik” anlamında “iye” ve “is” kullanılmıştır.) (Beydili,2004:269,273-275;Dilek,2007:37;Karakurt,2012:14;). Yakutlar ise ateş ruhunu, Tanrı düzeyine yükseltmiş ve en saygın ruhlar (Vat iccité) arasında saymışlardır; Yakutlar için de gri saçlı, geveze, ihtiyar bir adam görünümündeydi (Hoppal,2001:216).

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud’un 1072-1073 yıllarında yazdığı Divanü Lügat-it Türk adlı eserinde, Umay kelimesinin doğumdan sonra çıkan keseye benzeyen şey (placenta); (çocuğun ana karnındaki eşi de denir) olduğı yazmaktadır (1985:I,123;2005:621).

Umay adının kökeninin Sanskritçeden ve kültünün de Hint’den geldiğı de söylenmektedir. İran edebiyatında da rastlanan Hüma yahut Hümay hakkındaki efsane de, Yakutların *İmi* kuşu (ruhu) efsanesine benzemektedir. Umay ruhu, Türklerde bir kült olmuştur. *Hümâ (Hümâ, Humâ, Umay)* Kuşu: cennet kuşu da denilir; bu efsanevi kuşun başına konuğı kimseye mutluluk getirdiğine inanıldığı için talih kuşu veya devlet kuşu da denilmektedir. Hümayun kelimesi de hükümdar, padişah anlamlarını almıştır. Bazıları da, Hüma’nın Feniks gibi birkaç yüzyılda küllerinden yeniden doğmak için kendini yakarak tükettiğini söylemiştir (Radloff,2008:234;Karakurt,2012:394).

temsilcileri olan kağan ve eşi yönetiyordu. Ocak tanrıçası tasavvuru Türklerde, ana-tanrıça Umay ile birleşmiştir. Ana tanrıça Umay, Çin’de de ocak tanrıçası olarak gelişmiştir.¹⁸ Şaman dualarında “Atamızın yaktığı üç ateş, anamızın gömdüğü üç taş ocak” denilmektedir. Ateş eril, ocak dişidir. Ob Ugurların ana tanrıçası da Kaltaş idi ve Umay’a benziyordu; gök tanrısı olan Numi-Torum’un karısı veya kız kardeşi idi ve Hotal-ekva (güneş tanrıçası) ile Hay-ekva (ateş tanrıçası) adlı iki kız kardeşi vardı. (Bilindiği gibi Ana tanrıça ikonografilerinden biri delta, yani üçgendi ve üçgen muska da kötülükten korunmak için takılırdı; yine bir başka ikonografi de , dört yönü gösteren dörtgendi ve ortasında görülen nokta da Yer tanrıçasının göbeğini simgelerdi.) Umay Ana motifi, beyaz saçlı ve beyaz giyimli kadın olarak görüldüğü gibi, hem kuş kılığında, hem da bu iki varlığın bileşiminden oluşan kanatlı kadın-melek şeklinde de görülmektedir. Yaşam ağacının da sahibi olup, etrafına ışık saçardı ve yanında bir kuğu ya da bir at betimlenmiştir. Onun üç dilimli tacı üç ok olarak da yorumlanmıştır. (Umay Ana ile ilişkili sembeler, ocak, toprak, ağaç, üç dilimli taç ya da boynuz, ocak el, kadeh¹⁹, üçgen, geyik ve süttü.) Teleutlar da Umay’a May Ana-Ene diyordu. (Umay ile ilgili olduğu düşünülen diğer tanrıçada Hint Tanrıça Uma ve May (Mayıs) olup, Roma tanrıçası Maia ile de alakalıdır.) Umay’ın adlarından biri de “Ayıısı” dır. Ayıısı’nın anlamı da “yaratıcı, yaratan kadın” demektir; ayrıca Umay’ın “Ölüm Meleği” anlamı da kaydedilmiştir. Yani Umay hem doğum hem ölüm ile ilişkilendirilmiştir. Beydili, Umay’ın kadın-ana başlangıcına dair olarak Moğolca’da “mağara”nın “ehin Umay” demek olduğunu belirtir ve zaten bilindiği gibi mağara ve kayalar da, Yer Ana’nın rahmi olarak düşünülmüştü. (Umay Moğolcada rahim anlamı taşırdı; ayrıca Eski Türkçede Uma/Umat/Ubat yakmak, Tunguzcada Omah/Umah ve Yakutça Umay ocak anlamı taşımaktadır; bu da ateşle olan ilgisini göstermektedir.) Kırgızlar ise Umay’ın bütün kadın sanatlarının piri ve el işlerinin koruyucusu olduğuna inanırdı. Umay, Budist dualarında da, iyi niyetli bir ruh adı olarak geçmektedir (İnan, 1976:23-26,132;1986:35,38-39; Esin,1978: 39,53, 90;2001:60; Roux, 1994: 113;

¹⁸MÖ 1059-249 arasında Kuzey Çinde hüküm süren “Chou”lar kısmen proto-Türk sayılıyordu. Onlar, Çin kozmolojisinin temellerini kurdular; gök ile yer ibadetini ve gök temsilcisi hükümdar tasavvurunu geliştirdiler; ayrıca Ocak ibadeti, dört-yönler ve eşik tanrılarına tapma da Chou devrinin gelenekleri arasındaydı. Chou devrindeki ocak tanrıçası, Türk ana-tanrıçası Umay’ın ocak tanrıçası şeklini hatırlatır (Esin,1978:39).

¹⁹ Kadehin, Budizm ile de bağlantılı olan Tanrıça Anahita-Nanaia ile de ilgili olduğu görülür. Kuşhan Tanrıçası Nanaia’nın başında hilal içinde üç nokta sembolü Türk runik harfi idi ve ant diye okunurdu; Anahita dört kollu düşünülmüş olup, sağ eli Güneş’i, diğeri ile asa tutardı; sol elinde de Ay’ı diğeri ile ant kadehini tutardı (Bilgili,2019a: 111). Ant kadehi, hayat suyu ilgili olup, sonsuz yaşamı sembolize eder (Bilgili,2019b:88).

Orkun,1994:76,353-354; Beydili,2004: 580-584; Radloff, İnan, 2008:166,230-237; Karakurt, 2012:778; Bilgili,2019a:58-74; Çoruhlu, 2023:94-103).

Şaman Giysisi

Şaman tören gereçleri de, şamanın dansı sırasında gürültü çıkaran demir salkımlarla süslü ceketi, bazen taç ya da tuhaf bir başlığı, asası ve zilli tefidir. Onlara aynı zamanda doğaüstü ya da ayrı sembolik anlamlar yüklenmektedir. Şaman giysisi süs ve bezekleriyle hayvan biçiminde olup, yeni beden verme amacıyla yapılmıştır. (kuş, ren geyiği ve ayı gibi) Özellikle baykuş, kartal gibi kuşlara şaman kendini benzetmeye çalışırdı. Hatta giysisinin kuş biçimli olmadığı yerlerde baş süsü tüylerden yapılmıştır. (Roux'da Moğollarla, Müslüman ülkelere kadar yayılmış olan başa tüy takılması adetinin, bazen tüye bir nazarlık niteliği verilmesi olduğunu belirtir; bu olgu da bir cins koruyucu kuşla olan yakın ilişkiyi belirtir.) Kuş giysisinin öbür dünyaya yolculuk için mutlaka gerekli olduğu da söylenmiştir; ayrıca kartal, şamanın sırra-erişinde de önemli rol oynamaktadır. (Kartal ilk şamanın atası sayılıyordu.) Eliade, şaman giysileri üzerinde ise iskelet görünümü veren demir nesneler bulunduğunu ve bunun insan iskeleti veya kuş iskeletine benzediğini belirtir; böylece bu giysi, giyenin özel statüsünü yani onun ölüp dirilmiş bir kişi olduğunu göstermektedir. Bunların dışında ayna da önemli bir alettir; hatta aynaya sahip olunursa, giysisiz ve davulsuz dahi şamanlık yapılabilirdi (Roux,1994:56,177-178; Tokarev,2006:199; Eliade,2014b:207-212).

Ateşle İlgili İnanışlar

Harva birçok halk inanışında, “Ateşin efendisi”nin evin koruyucu ruhu olarak karşımıza çıksa da, aslında bu inanış ve ritüellerin evden ziyade ateşin kendisine yönelik olduğunu söylemiştir (Harva,2014:315). Eski Türk ve Moğol halkları da başka kavimlerde olduğu gibi kutsal sayılan ateşe büyük bir saygı göstermişlerdi ve ateşte var olduğunu düşündükleri ruha, Altaylılar *ot ezi* (ateş sahibi/efendisi), Yakutlar *ot iççite* demişlerdi. Ateşle ilgili inanışlara birçok örnek verebiliriz (Şener,1996:34-35,49-50). Bununla ilgili olarak denildiğine göre “Türklerin büyük hükümdarları için yaktığı büyük bir ateş vardı; ayrıca bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunurdu; eğer bu ateşin üzerinde yükselen alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacağına; alevler açık renkli ise, mahsulün kötü olacağına; kırmızı renkte olursa savaşa; sarı renkte olursa hastalık ve salgın olacağına işaret ederdi (İnan,1976:42-43;Harva,2014:189). Bir başka gelenekse, yazın sıcak günlerinde köyün bütün evlerindeki ateşlerin söndürülüp, sonra açık bir alanda sürtme yoluyla bir ateş yakılmasıdır. Bu ateş sonra herkesin evine dağıtılır

ve ocaklar bu yeni ateş ile tekrar yakılırdı.²⁰ Tuva Türklerinin de sonbaharda ateşi kutsama ve ateşe tapma ayini yaptıkları bir bayramları vardı. Bu bayramı yapmazlarsa felaket ve hastalık olacağına inanıyorlardı. Ateşin her şeyi temizlediği, kötü ruhları kovduğu ve hastalıklardan da korunmayı sağladığı düşünülürdü. Hatta salgın hastalık dönemlerinde Yakutlar, eğer bulabilirlerse yıldırım düşmüş bir ağacın dallarından sürtme yoluyla ateş yakmayı tercih ederdi ve bu ateşle evleri, insanları ve hayvanları arındırırlardı. (Anadolu Türkçesinde de “alazlama²¹” denilen, ateşe tutma vardır.) Türk-Tatar hükümdarları da, yabancılara karşı ateşin kendilerini koruduğunu düşünmüşlerdi. (VI. yüzyılda Batı Göktürk hakanına gelen Bizans elçileri ateşler arasından geçirilmiştir; ayrıca pislenen bir şeyi temizlemek için de iki ateş arasından geçirirlerdi.) Eski Moğollar da aynı şekilde arındırıcı güç olarak ateşi kullanmışlar ve kendilerini düşman büyüsu tehlikesinden korumak için yabancı kabile üyelerini ateş arasından geçirmişlerdir. Bunun yanında ölümler, geceleri evlerini aradıkları için ateş geceleri de yakılmıştır ve bu düşüncenin kökeni de, muhtemelen insanların ateşi, gecenin tehlikelerinden (vahşi hayvanlar vs.) korunmak için kullandıkları dönemlere kadar gitmektedir; çünkü hayvanlar gibi, hayvan görünümündeki kötü ruhların da ateşten korktuklarına inanılırdı²². Ateş ruhu için okunan şaman ilahilerinden, aile ocağı kültü ile ateş kültürünün birbirinden ayırt edilmediği anlaşılmıştır; ayrıca ocak kültü de atalar kültüyle ilişkilidir. (Dualarda

²⁰ Her yıl dünyanın yeniden yaratıldığı ilkbaharda ritüeller yapılır. Ateşin söndürülerek yeniden yakılması, yaratılış ve yenilenme için yapılan kozmik ateş ayinidir. Yeryüzündeki her şeyin göksel arketipi olduğundan ocak veya ateşin göksel karşılığı, Ejderha Takımıyıldızı, Antares, Güneş ve Mars idi (Bilgili, 2019b:77).

²¹ Alazlama: Türk ve Altay halk kültüründe Ateş Tedavisi demektir. (Yalazlama, Alaslama veya Yalaslama olarak da bilinir.) Alaz Han ile bağlantılı olduğu açıktır. (Alaz/Alas Han: Türk ve Altay mitolojisinde Ocak Tanrısıdır; evlerdeki ateşin ve evcil hayvanların koruyucudur. Al/Yal kökünden türemiş olup, ateş, alev demektir. Kırmızılık ve kandırma anlamları da vardır.) Kırmızı bir bez parçası yakılıp hastanın etrafında dolaştırılır. Anadolu Türklerinde “Alazlama”, kızgın demirle dağlamak anlamına gelir. (Yıldırım çarpmış ağacın yanan parçalarıyla evin tütsülenmesi ve kötü ruhların kovulmasına da Arçı adı verilir.) (Karakurt,2012:61-62). İnan da, “Al” kelimesinin, ateş kültürüyle ilgili ve en eski devirlerde hami (koruyucu) ruh, ateş ve ocak ilahesi olduğunu belirtmiştir. Yakut Türkleri de aile ocağı ateşine “Al-ot” (Al Ateş) diyorlardı (İnan,1986:173).Ancak Al Ana, (ya da Hal Ana) Türk, Altay, Tatar, Yakut ve Moğol mitolojilerinde Kötülük Tanrıçası olarak yer alır. Kızıl renkli giysileri ve kızıl saçları vardır (Karakurt,2012:55). Al ruhunun korktuğu tek insan, demircidir; birde at ve mavi boncuktan korkardı. (Başkurtlar da, “Al” ruhunun, demir eşyalardan korktuğuna inandığı için ölünün göğsüne bıçak, makas, çekiç vb. koyarlarmış.) Yallı oyunları da “Al” ruhu ve “Al” (“Albas”(tı), “Al Karısı”) ibadetiyle ilgilidir; Nevruz ve şenliklerde oynanan “Halay” oyununun adı da Al/Yal kökünden gelir. Azerbaycanda bulunan Gobustan Kaya Resimlerinde de, “Yallı” dans sahnesi görülür (Beydili,2004:44-48).

²²Ölümler ancak üç, yedi ve kırk gün sonra verilen cenaze yemeğinden sonra yer altına doğru giderlerdi (Eliade,2014:267-268). Kazaklarda da, ölünün mevki ve servetine göre üç, yedi, veya kırk gün, gelenlere ziyafet verilirdi; genellikle kadın olan yas tutucularda, ölen kimsenin vasıflarından bahseden mersiyeler ve methiyeler okurlardı. Çin Türkistan Türkleri’nin de yılda bir yaptıkları Berat gecesinde, ölümlerin hatırası için şarkıların, raksların, çalgıların olduğu ziyafet düzenlenir; kadınlar, ölümlerine yiyecek (*puşkal*) götürürlerdi ve sonra ateşlerin üstünden atlanırdı. Bu yas tutuculuk adeti ise Kafkasya ve Anadolu Türklerinde de hemen hemen aynı şekilde devam etmektedir (Köprülü,1986: 99-100).

“atamızın yaktığı ocak” denilmektedir.) Yine Moğolların evlilik duasında ateşin, yer ve gök birbirinden ayrıldığı zaman doğduğu geçiyordu. Evdeki ocağın ateşinin aileyi koruduğu düşünülürdü; Sibiryalı halkları için ocak ateşi, bir aileyi veya akrabalar grubunu tanımlamaktaydı. (Ateşin ses çıkarması, Anadolu’da bir kimsenin aleyhinde konuşulduğunu ifade ederdi. Ayrıca kısa süre kalan misafire; “ateş almaya mı geldin” deyimi de Anadolu Türkleri arasında süregelenmiştir.) Ancak yabancılar, aile evinin ocağının (ateşinin) başında ağırlanmazdı; bu da ocağın aile için ne kadar önemli olduğunu gösterir. Ocağın sahibi de soyu daha ileri taşıyacak olan küçük kardeşti ve “ocak prensi/ateş prensi” de denirdi; (İnan,1976:43-44;1986:68; Radloff, İnan, 2008:274-275; Tokarev,2006:132;Yörük,2014:24 ; Harva, 2014:69,188-189;Çoruhlu, 2023:105-108).

Radloff’a göre de, yaşayan insanlarla onun çoktan ölmüş ataları arasında sıkı bir bağlantının olduğuna inanılması, şamanlığı diğer dinlerden ayırmaktadır. Atalara saygı gösterilmesi de gerekli olup, zaten şaman da, şamanlık için gerekli güç ve bilgiyi atalarından alıyordu. Türk halkları arasında şamana da “kam” denir; (ayrıca şamanlara perihan, falbin, baksı/bakşı, oyun, ozan, Bo gibi isimler de verilmiştir.) Şamanların birçok görevleri vardır; kurban sunar; ölünün ruhunu yerin dibine gönderir; bazı ölümlerin ruhlarını da semaya yollar; hatıralarını yaşatır; evi ölümlerin ruhlarından temizler; rica ve şükran dualarını yönetir; fenalık, hastalık ve ölüm gibi kötü cinler tarafından gelebilecekler şeyleri de önler; ayrıca doktor ve falcı da olup, havayı da önceden haber verirlerdi; ancak halk arasında büyük saygı görmelerine rağmen şamanlardan korkulurdu (Köprülü, 1999:58; Bayat,2006:36;119-120; Radloff,2008:34).

Öbür dünya hakkında ise Kuzey Asya halklarının öbür dünyayı bu dünyanın tersi olarak algıladıklarını görürüz. Dünya da gündüz olduğu zaman orada gece oluyordu. Bu nedenle ölümleri anma törenleri gece yapılıyordu ve ölümlerin geceleri dolaştıkları inancı da buradan geliyordu; ayrıca ölüye sunulan eşyalar ters çevrilir ya da kırılırdı; çünkü öbür dünyada tersi, yani kırıkta sağlam, sağ elin yanıdaysa sol elin yanında gibi olacaktı. Cesetleri yakılan ayrıcalıklı kişilerin ise dumanla göğe yükselip, orada yeryüzündekine benzer bir hayat sürecekleri düşünülürdü. (Yıldırım çarpan insanların da aynı şekilde göğe yükseldiğine inanılıyordu.) Ateş insanı ruha dönüştürüyordu. (Şamanlar, ateşin efendisi idi ve ateşe egemenlik veya cesetlerin yakılması da bir çeşit sırra-erme sayılıyordu; ayrıca şaman olacak aday, ruhen ve cismen yenilenme için ateşte pişirilirdi.) Anlaşıldığı üzere Şamanizm’de ateşin saflaştırıcı gücüne inanılmıştı. Ateş kültürünün

yerinin de çok güçlü olduğu görülmektedir (Beydili,2004:438; Eliade,2014b:264-265; Harva, 2014:281-283,292-293).

Kök (Gök) Türklere ait mitolojide ise Türk unvanlı bir kahramanın ilk ateşi yaktığı anlatılmaktadır; (bunun dışında Ejderha Takımyıldızı, Mars ve Antares de, ilk ateşi ya da ocağı yakan göksel kağanı simgeliyordu.) o, dişi kurttan doğmuştu ve kardeşlerin en büyüğü idi; denildiğine göre kendi milletine adını veren bu Türk ata, ilk Ateş-Güneş ibadetini başlatmıştı. Bunun dışında Türk kağanlarının ateşi çıkaran ağaca da hürmet ettikleri ve ağaçtan tahta oturmak istemedikleri de söylenmektedir. Türkler ateş ayininde tütsü yakıp, davul ve çan ya da çan ve zil çalarak, ateş etrafında dönüyordu. Hükümdar cesedinin yakılması töreni ise, yine ateş ibadeti veya hükümdarın ateş unsuruna mensup olduğuna dair inanış ile ilgilidir. (Çin’de olduğu gibi, Türklerde de beş unsur; ateş, ağaç, maden (altın ve demir), su ve toprak idi; her insan, veya her sülâle de, bir unsura mensuptu.) Esin, ateş ibadeti ile ilgili olarak ocakla beraber otağı da sayar; Otağ, kainat ve soy, boy, veya bodun (boylar topluluğu, devlet) timsali idi. Kök-Türklerin kubbeli otağı gök rengine keçeler ile örtülü idi. *Eğni* denen kubbenin tepesinde, “*tügünük*” duman deliği ve bunun altında, “*köçürme oçok*” denilen bir mangal dururdu ve tütsü de yakılırdı. Otağın ortasındaki “*sırık*” denen ağaç eksenin de kozmolojik manası olup, Ayrıca, ağaç Doğu yönünün simgesi idi. Türk hükümdarları da otağda otururken, güneşe hürmeten, yüzlerini Doğuya çevirirlerdi Yine hükümdar soyu altına benzetilmiş olup, Çin ve Türk kozmolojisinde altın, Batı yönü simgelemektedir. (İstemi Kağanın tahtları ve kağnisı altından yapılmıştı.) (Esin,1978: 95-97;2001:67; Bilgili,2019a:102;191;2019b:81). Bunun yanında Esin, yarı-göçebelerin (yazlık ve kışlık yerler arasında göç edenlerin) türbe ile kaleler gibi yapılar inşa ettiklerini belirtir; yapıları da otağın, (ortasında ocak ve tepesinde baca (tügünük) vazifesini gören delikli bir kubbe olan çadırın) “*kerekü*” bir taklidi şeklindeydi ve ağaçtan, balçıktan veya taştan olabiliyordu; (otağa benzeyen yapıya da “Türk odası” deniliyordu) Böylece otağ, taklidi oda ve her ikisinin merkezinde ocak yer alırdı ve İç Asya’da, ocak, boyun sembolü idi ve dini bir anlam taşırdı.²³ Doğuda, savaş tanrısı ibadeti ile de ilgili olup, maden işçiliği ayinleri de, yine ocak başında yapılıyordu. Ocak tanrısı ve tanrıçasına kurban ve saçı ile *tökük* (şarab dökmek) şeklinde hediyeler de sunuluyordu; ayrıca Turan ovasındaki yarı-

²³ Kubbeli kainat tasavvuru, kubbeli otağ ve eşik ile ocak ilahları ibadeti gibi hususlar ise, göçebelere, Çin kültürüne de girmiştir. Kubbeli otağ ile ilgili inançlar, Türk sayılan Chou’lara (M.Ö. 1050-249) bağlanmıştır. Altay Türklerinde, Moğollarda, hatta Bektaşî geleneğinde, otağ veya kubbeli odada, yönlerle ve ocak ile eşığe göre dizilerek oturma adeti zamanımıza kadar yaşamıştır (Esin,1978:36,39).

göçebelerin, iki veya üç boyun ayrı bölümlerde yaşayabildiği, surlu şehirlerde, toplantı ile şölen yeri, belki de tapınak niteliğinde olan ve ateş ibadeti ile ilgili olduğu sanılan bir ocağın bulunduğu merkezi yapı olmuştur. (Esin,1978:6-7,28).

Ateş kültünün başlangıcı hakkında Çoruhlu da, MÖ 3 000 yılına, yani Ön Türk kültürlerine kadar gittiğini söyler; bu kültürlerde ve Hun çağında ateş kültüyle ilgili olan ölü yakma geleneği de bulunmaktadır (Çoruhlu,2023:104-105).

Dilek de, Sahalarda ateşin üçe ayrıldığını söylemiştir.²⁴ Ayın ateşi (yıldırım düşmesiyle elde edilmiş olan ateştir.) Abaahı ateşi (kötü ruhlara ait olup sıcak vermeyen ateş) ve Uluu suorun ateşi (Aynı ateşinin bir türüdür ve evde yakılan ateştir.) Kurban törenlerinde ise yakılan büyük ve küçük (Uluğ od- kiçü od) olmak üzere iki ateş vardır; kurbanlık hayvanın kesileceği dağda yakılan Uluğ od (büyük ateş) daima yanardı; karşısında dua edilir, tanrıdan dilekler istenirdi ve bu ateşin üzerinde hiçbir şey pişirilmezdi; kiçü od (küçük ateş) ise yemeklerin ve kurbanın da pişirildiği ocaktı (İnan,1986:56-59;Dilek,2007:37; Radloff, İnan, 2008:259-263; Karakurt,2012:577; Yörükan, 2014:69).

İnan'da Çin kaynaklarına göre, eski Orta-Asya Şamanizm'inin esaslarının Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) kültleri olduğunu belirtir. Altaylılar güneşle and içerlerdi. Onlara göre güneş anadır, ay ise atadır. Güneşi yerde ateş temsil etmektedir.²⁵ Bunun yanında Altay halklarının²⁶ bazıları ve Yakutlar da yemin törenlerini ateş ve ocak²⁷ önünde yaparlardı. Fin kökenli Ostyaklar da, ateşin gücünün yarattığı korku sayesinde,

²⁴ Çoruhlu'da aynı şekilde Seroşevsky'nin Türk halklarında görülen ateşi şöyle sıraladığını belirtir; buna göre "kutsal ateş, (baygın yatan şamanı uyandırmak için üzerinde çakmak taşıyla yakılan ateş) günlük kullanım ateşi, (Ulu Toyon'un yarattığı ateş) ve yok edici ateş (korkunç ateş denilen ve Erlik'in yarattığı ateş) olup, Yakutlarda bunların dışında iyilik ve kötülük amaçlı yakılan başka ateşlerde vardı (Çoruhlu,2023:110).

²⁵Hoppal'de, bu konuyla ilgili olarak Zhong'un görüşünü aktarmıştır; "Güneş ve ateş, ilkel insanın düşüncesinde aslında bir ve aynı Tanrıdır; daha sonra iki ilâhî varlık olmuştur. Güneş-Tanrı bütün varlıkları besler ve büyütürken, Ateş-Tanrı sadece insanın yararı için mevcuttur" (Hoppal,2001:217).

²⁶ Ural-Altay halklarının batı kollarından olan bütün kuzey Asya halkları, (Tunguz, Moğol ve Türk boyları) eskiden şamanlığı benimsemişti; ama günümüzde Tibet tesiri altında kalan Moğolların hemen hepsi Budist olmuştur; Türkler ise, az bir kısmı hariç İslam dinine bağlıdır. Şamanlık doğudan Budizm ve batı ile kuzeyden de Hristiyanlık arasında sıkışıp kalmıştır; ancak yine de bugün Altaylı dağ halkları ve Şorlar arasında şamanlığın devam ettiği de görülmektedir (Radloff, II,1956:1-2).

²⁷ Esin'e göre ocak (oçok); kelimesi aslen üç ayaklı ve altında ateş yakılabilen kazan anlamına gelirdi; kainat simgesi olan otağın ortasında, kubbenin merkezindeki *tügünük* denen duman deliğinin altında dururdu; bu üç ayaklı kazan-ocak, aş pişirme yeri olmasının yanı sıra otağda yaşayanların birliğinin simgesi ve ateş ayını yeri idi. Kazan-ocanın ayinle ilgili geleneği, tekke kazanlarında devam etmişti. Yeniçeri kurumunda da ocak ve kazanın birlik simgesi olduğu tespit edilmişti (Esin.2001:49,103-104). Pakalın'a göre ise Ocak, Bektaşî tabirlerinden idi. "Bektaşî tekkelerinin meydan odalarında kiblenin olduğu yerdeki ocağın adıdır." Yeniçeri teşkilatı da Bektaşîliğe bağlı olduğundan bu tabir ortaya çıkmıştır (Bektaşî

yemin edenin doğruyu söyleyeceğini düşünürlerdi. Yakut masallarından da büyük kahramanların güneş ve ayın himayesinde olduğu anlaşılmaktadır; ayrıca güneş ve ay iki kardeş tanrıdır. (Şamanın giysi ve külâhında bulunan demirden veya gümüşten halkalar da güneş efendinin (kün Toyon'ın) sembolüdür.) Yıldırım, şimşek gibi tabiat tezahürleri de Altaylılara göre Ülgen'in kudreti ve iradesine bağlı idi. Bazı şamanistlere göre ise ayrı bir yıldırım tanrısı vardı. Bu tanrı yerdeki kötü ruhların saklandığı ağaçlara ateşini gönderirdi, yıldırım düşen ağaçtan bir parça alınır ve saklanırsa; bu parçanın bulunduğu yere artık kötü ruhun giremeyeceğine inanılırdı. Bugün Şamanizm'de her törenin merkezinde ateş bulunduğunu ve kurbanlık hayvanın bir parçasının da önce ateş ruhuna sunulduğunu biliyoruz (İnan 1986:2,2930,71; Şener,1996:49-50;Harva,2014:189; Radloff,İnan, 2008:187,278).

Dilek, Sibiryâ Türklerinin günlük hayat ve inançlarında ateşin yeri ve özelliklerini şöyle tasnif etmiştir; öncelikle “hayatın içinde yer alan unsurların başlangıç ve bitiş noktalarında ateşin önemli rolünün olmasıdır; (Evlenen çiftlerin evlerinde ateş yakıp kutsamazlarsa bu evliliğin tanrı katında kabul edilmeyeceğine veya boşanan çiftlerin de evindeki ateş söndürülmezse boşanmanın tam anlamıyla gerçekleşmiş olmayacağına inanılması ya da Şor Türklerinde ölünün kırkıncı gününde ruhun, ruhlar âlemine uğurlanması için yapılan törende ateşin söndürülmesi ile ölünün bu dünyayla ilgili son bağının da yok edilmesi gibi.) ayrıca ateşin koruyucu, yardım edici, cezalandırıcı, tedavi edici ve arındırıcı özelliği, bazı şeylerin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini haber verme, insanla ilahî varlıklar arasında bir vasıta olma, (Sahalar da, insanın ruhuyla ateşin birleştiğine, ateşin karşısında insanın ruhu ile meleklerin karşı karşıya geldiğine ve söylenenlerin de tanrıya ulaştığına inanılması) ve bereket verici olması (saygı gösterilen, yiyecek sunulan ateşin evin bereketini artırması)” şeklindedir. Altay Türkleri, doğup

Ocağı, Yeniçeri Ocağı gibi); kurum yerine de kullanılmıştır; ayrıca bir ailenin yaşadığı ev anlamı da taşıyordu (aile ocağı gibi) (Pakalın,1972:711).

Bunun yanında Esin, ocağın Merih (Mars) yıldızının simgesi olduğu söyler. Ona göre “Oot yultuz” (ateş yıldızı/ Merih), Kök-luu yıldız takımının orta yıldızı (Antares), Çince Sin (Kalp) denen (Akrep burcunun kalbi) yıldıza yakın idi. Bunun yanında “bu yıldız (Antares), bir göksel hükümdarı ve ilk ateşi yakan efsanevi bir kişiliği temsil ediyordu. Unsuru: ateş ve su. Rengi: ateş rengi kırmızı. Biçimsel simgeleri: tek oklu daire, ok, kılıç, kargı, zırh, terazi kolu, ocak, üç ayaklı küzeç (kazan-ocak). Hayvan biçimli simgeleri: kırmızı ejder, sülün, kırmızı kuşlar, Kırmızı sağızgan (saksagan), baykuş; kaplumbağa gibi zırlı hayvanlar” ayrıca Somut simgeleri de: akın eden veya ceza veren hükümdar idi (Esin,2001:35-36,62).

Od Ana ise; Ocağı ve içindeki ateşi koruyan, kırmızılar giymiş yaşlı bir kadındır. Genç al bir kısrağın üzerinde gezinir. Uzun saçları örülmüştür ve ateşin yalınlarını simgeler. Ocak evin tam ortası ve kalbidir; her ocağa bir İye (koruyucu ruh) gönderir. Yedi oğlu vardır ve yedisini de Ateş Tanrısıdır. Yeryüzündeki ilk ocağı Ülgen'in kızları yaktıktan sonra Od Ana'ya emanet etmiştir (Karakurt,2012:574). Fakat Od Ata da vardır; Türk, Altay ve Tatar mitolojilerinde Ateş Tanrısı. Od Ana ve Od Ata tüm ocakların ve ateşlerin sahibidir (Karakurt,2012:576).

büyüdükleri eve, ateşe ve ocağına çok önem verirdi. Kumartaşlıoğlu da ayinlerin merkez noktasının kamın yaktığı ateş veya evin merkezindeki ocak olduğunu belirtmiştir (Dilek,2007:33-37;Kumartaşlıoğlu,2016:111).

Şaman adayının ilk kutsama törenine gelince; bu tören önce suyla arındıktan sonra yapılırdı. Bu ana ritüel şaman adayının göğsüne yükselmesi ile ilgilidir. Örneğin Buryatlar, törende göğsüne yükseliş için yurdun içine, tepesi üst deliğinden (duman bacası) çıkan ve kökleri de ocağın yanına gömülen, bir kayın ağacı dikiyordu ve bu ağaca kapının bekçisi (ya da kapıcı tanrı) deniliyordu; şaman adayı bu ağaca tırmanarak duman deliğinden çıkıp tanrıları yardıma çağırırdı. Daha sonra da tören alayı, bir gün önce kayın ağaçlarının dikildiği köyden uzak bir yere giderdi ve bir kayın ağacının yanında teke kurban edilirdi; adayın başına, gözlerine ve kulaklarına kurban kanı sürüldükten sonra usta şaman bir kayın ağacına tırmanır ve dokuz çentik atardı; ardından acemi (aday) şaman ve diğer şamanlarda sırayla çıkarlar ve kendinden geçerlerdi; Eliade ve Harva tarafından kapsamlı anlatılan tören kısaca böyleydi. Bu törendeki dokuz ağaç ve dokuz çentik göğsüne dokuz katmanını simgeliyordu. Bir ağaç veya direk, Dünyanın merkezinde dikilmiş ve üç kozmik bölgeyi birbirine bağlayan ağaçla özdeşleşirdi; ayrıca bir ağaç veya direk yoluyla yükselme olayı, göğsüne çıkma temasının birçok varyantından biridir. (Diğerleri de sihirsiz uçuş, ip ve köprü mitleri gibi.) Ancak Harva'nın belirttiği gibi Buryatların sırta ermesi Mitra gizemlerinin törenlerini hatırlatır; örneğin tekenin kanı ile şaman adayının arındırılması, Mitra kültüründe yapılan taurobolion adlı törene benzer; (bu törende de bir boğanın kanının, döşemeden alttaki bir oyukta oturan adayın üzerine akıtılıp, adayın, bu kanı yanaklarına, kulaklarına, dudaklarına burnuna vs. sürdüğü anlatılmıştı.) yine Mitra kültüründe her biri ayrı madenden yapılmış yedi basamaklı merdiveni tırmanan adayın yedi kat göğsüne dolaşması vardır; ayrıca Mitra kültüründe ve Şamanizm'de de ayin sırasında kendinden geçme önemli bir yer tutuyordu. O nedenle Buryatlara ait bu ritüellerde bir Pers (İran) etkisi olduğu söylenebilir (Eliade,III,2017a:24-25; 2014b:162-169; Harva,2015:392-400).

Resim 3.2. Georgi Johann Gottlieb'nin Moğol Şaman Gravürü

Kaynak: <https://picryl.com/topics/georgi+johann+gottlieb+1738+1802+artist>

Bunun yanında Ögel de, Göktürk devletinin içindeki Türk halklarından bir kısmının, Zerdüşt dinini kabul etmiş olmalarının muhtemel olduğunu söyler. (Örneğin Bizans elçisini ateş üzerinden geçirme merasimi, Zerdüştlük geleneğinde de vardır. Çünkü Zerdüşt dininde bir insan, günahlardan temizlenmesi için ateş üzerinden atlatılırdı.) Orta Asya'da Zerdüşt dinini kabul eden göçebelere ait tapınaklar ise büyük ihtimal arabalar üzerindeki çadırlar içinde bulunuyordu; ayrıca Orta Asya'da bazı küçük ateşgedeler de ele geçmiştir. Bunun yanında cennet kuşu bir Çin motifi iken sonradan İran'a da girmişti. Zerdüştlükte horoz ve cennetkuşu, ateş ve güneşin birer sembolü idiler. Bu motiflere, Göktürk ve Hun devrine ait kurganlardan çıkan kumaş ve eyerler üzerinde de rastlanmıştır (Ögel, 1984:190-193). Eliade'ye göre de Şamanizm en çok etkiyle (İran, Mezopotamya, Budizm, Lamacılık) Asya'da karşılaşmış olup, yine de kendi özgün yapısını korumuştur (Eliade,III,2017a:21). Bu konuyla ilgili olarak doğudan Çin mitolojisi ve felsefesinin, güneyden Hint-Tibet Budizm'inin, batıdan da Zerdüştizm'in Orta Asya'nın milli kültlerine yavaş yavaş tesir ettiği anlaşılmıştır; ama yabancı dinler de

yerli kùltlerden etkilenmiş ve şamanizm'den birçok unsur alarak halk arasında benimsenmiştir. III-IV. yüzyıllarda Zerdüştizm, Budizm ve Hristiyanlık, VII-VIII. yüzyıllarda Manihaizm Orta Asya'nın muhtelif bölgelerine yerleşmişti. Toba'lar²⁸ ise V. yüzyılda Budizm'i kabul ettiler (İnan,1986:2-3; Radloff, İnan,2008:190).

şamanizm ve diğer dinlerle benzerliği

Anlaşıldığı üzere şamanizm diğer dinlerden etkilenmiştir; ancak şamanizm'in en eski din olduğunu göz önünde bulundurursak öncelikle bu dinin diğer dinleri etkilemiş olmasınını düşünmemiz gerekir. Zira Bayat'ın ve Yörükân'ın da belirttiği gibi Biruni de (Türk ve İşlam bilgini Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, 973yılında doğdu.) birçokları gibi ilk dinin şamanlık olduğunu saptamıştı; şamanlık, İşlam eserlerinde "Sümeniyye" (şemeniyye) olarak geçmektedir²⁹. (Bu konuyla ilgili araştırmacıların yazdıkları eserlerde "Sümeniyye" ifadesiyle "Budilik" dininden bahsedildiğini sandıkları görölmüştür.) Bu din daha ilk devirlerden itibaren Çin, Hint, Uzak Doğu, Horasan ve güneydeki diğer ölkelere yayılmıştı. Eski dünyanın iki büyük dini Mecusilik ve Sabilik de şamanlıktan eski kural ve adetlerini almıştı. Hindistan yogileri, Buda kahinleri ile Medlerin kahinleri olan maga/magların da şamanlarla birçok ortak yönü olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. İran, Azerbaycan ve Orta Asya'ya yayılmış olan Zerdüřt³⁰ dini su ve ateşe önem vermesiyle de şamanlıktan etkilenmiş olmalıdır.

²⁸ Toba Han (572-581) Çinli bir Budistin teşvikiyle Buda dinini kabul etmiş ve Gök Türkler arasına Budizm'i sokmuştur. Toba Han'ın ölümünden sonra Gök Türk hakanlığı felakete sürüklenmiştir. Daha sonra yazılan Gök Türk (Orhun) yazıtlarında Budizm'den bir iz kalmadığı anlaşılmaktadır ve bu yazıtlara göre de Türklerin istiklal kazanmalarına yardım eden Türk tanrısı ile yer-su idi. Uygur hakimiyetine kadar (VIII. yüzyıl) Orta Asya'nın kuzey bölgelerinde şamanizm hakim oldu (Radloff,İnan, 2008:192-194).

²⁹Biruni'ye göre "...Dünyanın doğu kesiminde yaşayan insanlar şemenî idiler ve putlara tapıyorlardı. Onların bakiyeleri günümüzde Hindistan, Çin ve Toğuzguz ölkesindeir. Horasanlılar onlara şemenân derler. Onların abideleri, putlarının bulunduğu Bihâraları ve Farharları, hâlâ Horasan'ın Hindistan'a yakın bölgelerinde görölmektedir" (Biruni,2011:173). Hassan'a göre, El-Bîruni, aslında Çin ve Hint Budizm'ini Tokuzoğuzların şamanizm'i ile birleştirmiştir; ayrıca el-Biruni tarafından ortaya atılan Buda dininin şamani kökenli olduğuna dair bu görüşü, W. Ruben'in incelemeleri sonucu kanıtlanmıştır (Hassan,1983:97-98).

³⁰ Biruni'nin Zerdüşt ile ilgili söyledikleri de kısaca şöyledir: Azerbaycanlı Sefid-tuman'ın oğlu Zeraduşt (Zerdüşt), Minuçihr'in torunlarındandı ve kraliyet ailesinin zadegan sınıfından olan Mecûsilerin bir üyesiydi. Viştasp'ın krallığı sırasında sağ ve sol yeni kesilmiş bir gömlek giymiş, belinde yün kuşak, yüzünü keçeyle örtmüş vaziyette ve elinde göğsüne bastırarak tuttuğu bir tomar eski parşömenle ortaya çıkmıştı. Mecûsiler de, onun gün ortasında sarayın çatısına çıktığını ve çatının onun için ikiye yarıldığını, Viştasp'ın bu gördükleri karşısında şaşkınlığa düştüğünü, Zeraduşt'un onu Mecûsilerin itikadını kabul etmeye, gerçek Tanrıya inanarak, birinci dereceden yakınlarıyla evlenmeyi yasaklamaya davet ettiğini ööylermiş. Zeraduşt, Avesta adlı bir kitap getirip, kitabı Viştasp'ın önüne koymuştur. Bunun üzerine ölkesindeki bilim adamları ve pek çok insan toplanmış ve Viştasp bakır kaynatmalarını emretmiştir. O an Zeraduşt şöyle demişti: "*Tanrım! Eğer bu kitap, bu hükümdara karşı bana gönderdiğin bir kitapsa, beni bu bakıra karşı koru!*" Sonra (kaynamış) bakırın üzerine dökölmesini istemiş ve dökölünce bakır vücudunun üstünden ve altından akmış; sonra her bir kılın ucunda küçük bakır boncuklar oluşmuştur. Ardından Viştasp ise, onun dileğini yerine getirmiş ve kendisine Tanrı'nın meleklerinin gelip Zeraduşt'a

Bayat'a göre de, daha sonraki dönemlerde Türk boyları her ne kadar Müslüman veya Hristiyan, yahut da Budist olmuş olsalar da, halk inanç ve geleneklerinin temelinde Şamanist olarak kalmıştır; İslam'da Şamanlığının Yesevi, Bektaşî, Safevî, Hayderî, Bayramî, Rifai gibi tarikatlarda yaşatılması da eski kültürün İslami medeniyete uygunlaştırılmasıdır (Bayat,2006:276-280; Yörükân,2014:128-133). Bu konuyla ilgili olabilecek örneklerden biri de Köprülüzade'nin anlattığı efsanede görülür; burada Ahmed Yesevî ile bazı dervişlerin kuşa dönüşüp uçma yeteneklerinden bahsedilmektedir.³¹ Bilindiği üzere kuşa dönüşme Şamanizm ile ilgilidir (Köprülü,1976:33;Eliade,2014b:491).

Hassan da Şamanlığın, dünyanın çeşitli yerlerinde ve değişik zamanlarında farklı görünümlere büründüğünü ifade etmiştir; yani şamanlık ile ilgili unsurlar uygarlık platformunda form değiştirerek kalabilmişler ve zamanla da motifler düzeyine inmişlerdir (Hassan,1983:97-100).

Yine Budizm'in de şamanlıktan etkilendiğini söyleyebiliriz ve bu konuyla ilgili olarak Ruben'in tespit ettiği birçok benzerlikler vardır; Ona göre Buda da, bir nevi şaman idi; ayrıca kendini insanlığın hekimi olarak görüyordu; bunun yanında Buda'nın iki sınıf sistemi, çift krallık, düalizm, totemizm vb. düşünceleri, İç Asya-Türklerinkine yakındı (Ruben,1943:115-124). Bu konuyla ilgili olarak Eliade, Buda'nın (Buddha) aydınlandıktan sonra birtakım mucizeler gösterdiğini söyler; (O havaya yükselmiş ve bedenini parçalara ayırıp başını, el ve ayaklarını yere atıp, sonra seyircilerin önünde

inanmasını emrettiklerini bildirmiştir. Yahudiler de, Zeradüş'un peygamber İlyas'ın şakirtlerinden olduğunu ve kendisinin de "Doğum kitabında" gençliğinde Harran'da bilge İlyas'dan hikmet dersleri aldığını belirttiğini söylemişler. Ayrıca Rumlar, Zeradüş'un Musullu olduğunu söylüyorlarmış ki; bununla muhtemelen Azerbaycan sınırının Musul sınırına bitişik olduğunu kastetmiş oldukları düşünülmeliydi. Bazı Sâbiiler de Zeradüş'un peygamberliğinin sahte olduğunu söylüyorlarmış. (Biruni Sabiiler hakkında da bilgi vermiş ve Sâbiilerin de, ateşe aşırı saygı duyduklarını belirtmiştir.) (Biruni, 2011:171,174-176).

³¹ Köprülüzade'nin anlattığına göre; Horasan erenleri bir toplantıya Hoca Ahmed'i de davet etmek istemişler ve içlerinden birisi turna donuna girerek Hoca'ya haber vermeye gitmiştir. Hoca da, bazı dervişlerini alarak, yine turna şekline girerek onları karşılamaya çıkmıştır (Köprülü,1976:33). Köprülüzade Türk Şamanizm'inin ilk izlerinin, en eski Türk tarikatı olan "Yeseviyye"de aramanın doğal olduğunu söylemiştir. Ahmed Yesevî tarafından 12. yüzyılda kurulan bu tarikat, Seyhun'un kuzeyindeki Türk boylarının Müslüman olmasında da önemli bir rol oynamıştır; ayrıca Yesevî velilerinin mucizeleri ile Budist ermişlerin mucizeleri arasında da büyük benzerlik görülmüştür. Bunun dışında Barak Baba da Moğol Şamanizm'inin Sûfilik üzerindeki etkisine örnek gösterilebilir; denildiğine göre 14. yüzyıl başlarında Şam'a geldiklerinde, Barak'ın ve müritlerinin gülünç kılıkları vardı ve bu elbiselere halk hayret etmişti. "...Kökten tıraş edilmiş sakalları, gür bıyıkları vardı. İki yanına boynuz takılmış, keçeden külâh giymişlerdi. Boyunlarında öküzün aşık kemikleri, kınalı yüzler, ucu eğri değnekler ve çingiraklar asılıydı. ... Davullar ve diğer çalgılardan meydana gelen bir mızık takımları vardı. Birlikte söyledikleri marş, ... o kadar korkunç bir gürültü çıkarıyordu ki, Suriye halkı, bizzat Şeytanın bu şarkılara katıldığını iddia ediyordu..." Neyse Barak, Şam'da vahşi bir devekuşu ile korkutulmak istenmiş; fakat O, devekuşunun üzerine atlayarak devekuşunun sırtında bir meydan turu yapmıştır (Köprülü,1996:1-4).

parçalarını tekrar birleştirmişti.) Hint-Tibet, Lamaizm ve Tantrizm’de de şamancıl motifler görülür. Hatta Çin’de de Şamanizm’i oluşturan öğelere rastlanmıştır (Eliade,2014b:521-559).

Bunların yanında Şamanlık ile ilgili unsurlar, Hint Avrupalı Halklarda da görülür. Eliade’ye göre Hint Avrupalı halkların dinsel yaşamı da Orta ve Kuzey Asya halklarına yakındı; özellikle Türk-Tatarlar (daha doğrusu Ön-Türkler) ile yakınlığı daha fazladır. (Ör. atın dinsel önemi, ataerkil olunması, ateşe tapma veya saygı gibi.) Ancak daha sonra bu iki grubun dini farklılaştı; zira eski çağlardan gelen bu manevi mirasın, tarihöncesi ve ön tarih devirlerindeki topluluklar arasında yaşanan kültürel temaslar sonucu sürekli değişip, yeniden harmanlandığını unutmamalıyız. Şüphesiz Hint-Avrupalıların getirdiği büyük yenilik toplumsal örgütleniş biçiminde ve dini yaşamda karşımıza çıkan üçlü yapılanma olmuştur. Bu yenilik sonucu şamancıl güçlerde sınırlandırılmış olmalıdır. Bunun dışında, Hint-Avrupalılar, tarım ve kent uygarlığı tipindeki eski Doğu ve Akdeniz uygarlıklarından da etkilenmiştir (Eliade,2014b:31-33,462-464).

Hint-Avrupalı bir kavim olan İskitlerdeki Şamanizm ile ilgili olabilecek unsurları ise Meuli tespit etmiştir ve bu konuyla ilgili olarak Herodotos’un bize önemli bilgiler verdiğine değinmiştir (Meuli,1935:121vd). Herodotos (4.71-75) İskitlerin ölü gömme gelenekleri ve ardından cenaze kaldırıldıktan sonra yapılan arınma törenleri hakkında bilgi vermiştir; Herodotos 4.73’de “...Ölüyü gömdükten sonra Skyth’ler kendilerini temizlerler: Başlarını iyice ovarak yıkarlar, gövdelerini temizlemek için bir tören yaparlar, yere üst uçları birbirine eğik üç kazık çakarlar, üzerine çepeçevre keçe sararlar, keçelerin içerisinde ve kazıkların ortasında bir tekne vardır, iyice kızdırılmış birçok taş getirip bu teknenin içine koyarlar.” demektedir. Yalnız burada Herodotos (4.74-75) arınmada kenevir kullandıklarını ve kendilerinden geçtiklerini belirtmektedir; 4.75. “...anlattığımız keçe örtülerin içerisine girerler ve bu tohumları kızgın taşın üzerine atarlar; tohum taşa değince tütmeğe başlar ve öyle bir buğu çıkarır ki, bizim Yunanistan’daki hamamlarda bile bu kadar boğucu bir buğu olmaz. Skyth’ler bayırlar buna ve keyiften haykırırlar; bu onlar için yıkanma yerine geçer, ...” Meuli’e göre burada görülen ölü kültü, kenevir kullanımı, buhar banyosu ile sarhoş olup, İskitlerin kendilerinden geçerek kurt gibi ulumaları, basit bir arınma değil, esrimeye dayalı dini bir ritüel arınma durumu olmalıdır. Sarhoşluğu sağlayan da kenevirdir. (Herodotos 1.202’de Massagetlerin kenevir ile sarhoş olduklarını belirtmiştir.) Meuli, burada bahsedilen ölü gömme ve ardından yapılan arınma törenin Radloff tarafından aktarılan Altaylıların

yaptığı törene benzediğine dikkat çekmiştir (Meuli, 1935:121-125). Radloff, ölen kişinin ardından kırkuncu gününde yurdun (çadır) temizlenmesi için şaman tarafından yapılan bir törenden bahsetmiştir; Altaylıların inanişına göre ölünün ruhu bir süre daha evde kalır ve yalnız gitmek istemediği için aileden başka kişileri veya hayvanları kendisi ile birlikte ölümler diyarına sürüklerdi. Bu nedenle ölüyü öteki dünyaya götürmesi için bir şaman çağırılıyordu. Radloff'un da izlediği bir törende kısaca şunlar olmuştu: "karanlık basmaya başlayınca şaman, bir şarkı ile çadırın etrafında dolaşp arada sırada davula kuvvetle vurarak kapıdan, parlak bir şekilde yanan ateşle aydınlatılmış yurdun içine girmişti; ateşe yaklaşarak davulunu dumanlar üzerinde tutmuş ve sonra kapı ile ateş arasına oturarak, bir şarkı söylemeye başlamıştı. Nihayet şarkı fısıltı haline geldiği zaman şaman, yerinden kalkarak ateşin etrafında dolaşp, ölünün ruhunu çağırılmıştı. Bazan ölünün sesini taklit ederek ince sesle konuşan şaman, ölümler diyarına gitmekten korkan ölünün ruhunu, yurda girmeden önce birçok kudretli ruhla doldurmuş olduğu davulu ile sıkıştırıp; sonra sihirli davulunu yere doğru çevirmişti; sanki yerin altından geliyormuş gibi davulu vurup, şarkısı da gittikçe bir fısıltı haline geldiğinde davula kuvvetli bir darbe ile vurmuş ve ölümler diyarına vardığını bildirmişti. Ölümler diyarında bulunan akrabalarla konuşup, onların yeni ruhu kabul etmesi için çabalamış; ama ikna edemeyince de şaman, rakı şişesini alarak ölümlere takdim edip onları içirmiş ve böylece yeni ruhu onların arasına gizlice katarak ölümler diyarını terk etmişti; yukardaki dünyaya varınca da dönerek dans edip ter içerisinde kendinden geçerek yere yuvarlanmıştı." Anlaşıldığı üzere etkileyici bir tören gerçekleşmişti; zaten dinleyicilerde korku ve itimat uyandırabilenler gerçek bir şaman kabul ediliyordu. Radloff, bazı şamanların, alttaki dünyada ölümler tarafından tanınmamak için, bu merasim esnasında yüzlerine kurum sürdüklerini söylemiştir (Radloff,1956: 53-55).

Şamanizm ve kenevir dumanıyla sağlanan sarhoşluk/esrime İskitlerde olduğu gibi İranlılarda da vardı. Bunun yanında ölüme dair olarak Çinvat Köprüsü İranlıların mitolojisinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Dünyanın Merkezinde bulunan bu köprüden geçmekte sırra-erme gibi zor bir sınavdır. (Eliade,2014b:482-486).

Görüldüğü gibi sürekli karşımıza bir merkez ve yükselme simgeçiliği çıkmaktadır; o nedenle bu konuyu da açıklamamız yerinde olacaktır.

3.1.5. Merkez ve Yükselme Simgesiliği

Eliade'ye göre her yerde “Dünyanın Merkezi” simgeselliğiyle karşılaşmak mümkündür. Bu inanışlara göre de Tanrı Dünyayı göbek deliğinden başlayarak yaratmıştı. Yerin göbek deliği, Dünyanın merkezi kutsal topraklardı. Örneğin Kudüs kayası, yerin altındaki suların merkezinde idi. Üç kozmik bölgenin de “Gök-Yer-Yeraltı” kesişme noktası merkez idi. (Nippur, Larsa ve Sippar'da bulunan tapınakların adında da “*Dur-an-ki*”/(Gök ile yer arasındaki bağ) görülmektedir.) Dünyanın merkezinde, yerle göğün birleştiği yerde kutsal dağ vardı. Babil'de kutsal tapınak ve kulelerin isimleri de onların aslında Kozmik dağ ile yani Dünya'nın Merkezi ile özdeş olduğunu göstermektedir. Mezopotamya'da Ziggurat bir kozmik dağ idi. Onun yedi katı (Borsippa'da olduğu gibi) yedi gezegeni veya (Ur'da olduğu gibi) dünyanın yedi rengini temsil ederdi. Din adamı da bu katları çıkınca göğün zirvesine ulaşmış olurdu. Aynı şekilde Mitra gizemlerinde de yedi basamaklı tören merdiveninin her basamağı farklı madenden yapılmıştır. Birinci basamak kurşundan (Satürn) gezegeninin göğünü, ikincisi kalaydan (Venüs), üçüncüsü tunçtan (Jupiter), dördüncüsü demirden (Merkür), beşincisi para alaşımından (Mars), altıncısı gümüşten (Ay) yedincisi de altından olup Güneş'i temsil ederdi. Bu tören merdivenini çıkararak, giriş/geçiş yapacak aday, yedi göğü geçerek ateşten oluşan göğün en üst bölgesine (empyrean) ulaşırdı; ayrıca kabul ayininde yeni aday ölümü ve yeniden dirilmeyi canlandırır. Yani önce yer İtına girmesi ardından göğe yükselmesi gerekirdi. Aynı şekilde bugün bile Ural-Altay halkları arasında şamanların “Yükseliş” ritüelini çeşitli törenlerde gerçekleştirdiklerini biliyoruz. (Eliade, 1994:26-29; 2005:142-143; 2014a:114-115,362-364; 2017b:35-44; 2018:50-62). Bu konuyla ilgili olarak Radloff'un anlattığı Altaylı halklarının yaptığı kurban töreninde şamanın Tanrı Ülgen'e doğru kurbanı alıp yükselişi şöyle gerçekleştirdi; ilk gece bir çadır (yurt) kurulurdu; çadırın ortasına ucu duman deliğinden çıkan, gövdesinin alt tarafına ayakla basılabilecek şekilde dokuz basamak oyulmuş bir kayın ağacı yerleştirilirdi. Ülgen'e sunulacak açık renkte kurbanlık hayvan seçildikten sonra şaman, kayın ağacı yanında yakılan ateşten çıkan ardıç dallarının dumanına davulunu tutar ve ruhlardan yardımcıları çağırarak onları davulun içine alırdı. Ardından şaman çadırdan çıkarak bezden yapılmış ve içi otlarla doldurulmuş kazı sanki uçuyormuş gibi sallayarak bir şarkı söylerdi; şaman kurbanlık hayvanın “pura” adı verilen ruhunu çağırıp kazdan inerdi; sonra bir at kurban edilerek paylaştırılır ve bir ziyafet yapılırdı. Ertesi akşam güneş battıktan sonra da kurban töreni tekrar başlardı. Şaman, ateş yakılmış olan çadıra girerek, önceki gün pişirilen eti çadırdan

bulunanlara dağıtırdı; bunu tadan kişiler, aynı zamanda görünmeyen ve yiyecek ruhları da temsil ederdi. Artık göğe çıkmaya hazırlanan şaman yine yardımcı ruhları çağırıp davulun içine alırdı. Ardından birde gök kuşu olan Merküt'ü³² çağırırdı. Göğe doğru yükselişe başlayan şaman önce kapı bekçisine yalvarır ve kötülerini içeri almamasını dilerdi; ilk basamağa çıkarak yükselmeye başladığını gösterirdi; sonra inip kendinden geçerek davuluna hızlıca vurup, kayın ağacının ve ateşin çevresinde koşarak, semaya vardığından dolayı sevincini belirtirdi. Sonra aynı şekilde ikinci basamağa çıkıp inerdi; temsili şekilde yükseldiği üçüncü gökte ise kurbanlık hayvanı yorulmaya başladığı için önden yollardı ve kendi kazın üzerine binerek, peşinden yetişmeye çalışırdı. Şamanın kuvveti ne kadar fazla ise, o kadar yükseklerle çıkabilirdi. Göğün katlarını tek tek, türlü temsili sahneler, dualar, fallar, vb. ile çıkan ve gördüklerini de anlatan şaman sonunda atın ruhunu Ülgen'e sunardı; ayrıca Ondan kurbanın kabul görüp görmediğini ve kehanetlerini de öğrenirdi. Ülgen ile konuştuktan sonra şaman, en yüksek vecd haline gelir ve sonunda yorularak yere yuvarlanırdı. Ardından sessizlik devam ederken yavaş yavaş kendine gelir ve etrafındakilerle selamlaşırdı. Kurban merasimi çoğu zaman bu ikinci ayınle sona ererdi; fakat zenginlerde üçüncü gece bir tören daha olurdu; içki sunma ve büyük bir ziyafet yapılır; kırmızı içilirdi. Teleüt ve Şorlar arasında da arpa birası içilirdi (Radloff, 1956: 22-56; 2008:39-82). Kayın ağacına açılan çentik veya basamaklar, uzaydaki alanları simgelemektedir. Tören sırasında şamanın yardım dilediği tanrıların her birinin özel renkleri vardır ve bu renkler de tıpkı Mithra'nın giriş/geçiş törenlerinde ve Ekbatane/Akbatana şehrinin sur duvarlarındaki³³ değişik renklerin, gezegenlerin alanını simgelediği gibi, gezegenlerin gök katlarını temsil etmektedirler. Yalnız Gök artık eskisi gibi yedi kat değil dokuz kattır; Ural-Alтайlılarda, dünyanın direğinin yedi kertiği vardır ve yedi dallı mitsel ağaç, göğün bölgelerini simgelemektedir. Törende kullanılan kayın ağacına tırmanma, dünyanın merkezinde bulunan mitsel ağaca tırmanmayla aynı anlama gelir. Tören bir “*merkez*” de sona ermiştir. Çadırın tepesindeki delik, kutup yıldızının

³² Merküt/Markut veya Bürküt (Burkut): Türk, Altay ve Moğol mitolojisindeki efsanevi kartaldır. Güneş'in sembolüdür. Yeniden doğuşu, ölümsüzlüğü, güneşin doğuşunu simgeler. Ateş, sıcaklık ve hasat mevsimi ile ilgilidir. Şamanları korur ve onların göğe yaptıkları yolculukta (ilk üç gök katı boyunca) kılavuzluk ederdi. (Anadolu'da yörük boyları arasında da bu motife rastlanır.) Şaman duasında da şöyle bahsedilir; “*Sol kanadı Ay'ı örter /... Sağ kanadı Güneş'i / Ey dokuz kartalın anası /Yayık'ı geçerken şaşırmasın, Edil üzerinde yorulmaz...*” İlk şamanları yeryüzüne Merküt getirmiştir. Şaman olacak bir çocuğun ruhu bir kartal tarafından yutulur. Bazen Anka kuşu ile özdeşleşmiş olup bazen de bir tanrı veya tanrıça olarak görünürdü. Türklerde Kartal ve ona benzeyen Sungur, Doğan, Atmaca gibi kuşlara genel olarak Karakuş adı verilir (Karakurt, 2011:88,212;2012:215,550).

³³ Herodotos'a göre (1.98) “...Hepsi yedi surdur, sonuncusunun içinde kral sarayı ve hazine vardır. ... Birinci duvarın mazgalları beyazdır, ikincisinin kara, üçüncüsünün parlak kırmızı, dördüncü donuk mavi, beşinci reçine rengindedir. ...Son ikisine gelince, birinin tahkimatı gümüş, öbürününki altın rengindedir.”

parladığı açıklıkla örtüşür. (Kırgız, Başkurt ve bazı Sibiry Türk halkları kutup yıldızını “Demirkazık”, Moğol ve Tunguzlar ise “Altındirek” diye adlandırmıştır.) İlkel dinlerde kökleri yeraltına/cehenneme, dalları ise göğe uzanan bir kozmik ağaç olduğu birçok halk tarafından da biliniyordu. Yine Babil’in haftasındaki gezegen tanrıları, Menorah ya da kutsal şamdanın yedi dalı ile Zekeriya’da (iv:10) ve Josephus’da da (Wars v:5.5) özdeşleştirilmiştir.³⁴ Ayrıca yer ile göğü birbirine bağlayan bir ağaç, bir sarmaşık, bir halat, bir örümcek ağı veya bir merdiven olduğu ve ayrıcalıklı kişilerin göğe çıktığına dair çok sayıda mit bulabiliriz. (Örneğin; Yakup Peygamber (Yar: 28:11-22’de) rüyasında gökyüzüne uzanan bir merdiven görmüştür. Başını koyduğu taş ise (Beytel_=tanrının evi) dünyanın merkezinde bulunur.) Bu konuyla ilgili olarak Roux da, Dünyanın dört bir tarafına yerleşik dört temel direk kavramını da yok etmeyen bu eksenin bir dağ, büyük bir ağaç, alev ve duman, veya yere çakılmış sırık ile yurdun (çadır) merkez direği olduğuna işaret etmiştir;³⁵ Yurt, küçük evreni temsil ederdi. Merkezdeki direkte küçük evrenin ekseni görevini görürdü; eşik veya kapı tanrısı tarafından korunan bir barınak olan mikrokozmos (küçük veya iç dünya) gerçek bir tapınak niteliğinde olup, evin ocağı da maddi ve manevi merkezini oluştururdu. Merkezi ocağın duman çıkış deliği olup, bu hayali yoldan şamanlar, ruhlar, ölülerin ve kurban edilen hayvanların ruhları ve kuşlar gibi dünya düzlemini terk edebilenler geçerdi. Yurttaki ocağın ateşi, tepedeki delikten çıkarken bir duman sütunu oluştururdu. Anlaşılan Gök’ten gelen ateşin, hep geri döndüğü ve yanmış olan nesnelerin de dumanla birlikte havaya çıktığı düşünülmüştü (Eliade,2014a:118-121; Graves-Patai, 2013:53; Radloff,2008:155; Roux,1994:86,121-123,187).

Ziggurat

Sümerlerin dini yapısından en ünlüsü “Zigguratlar”dır. Ziggurat, kökeni Ubeyd dönemine kadar giden platform ya da teraslarda yükselen tapınak geleneğinin uzantısıdır. Zigguratların ne amaçla yapıldığı tartışma konusu olmuştur ve bir dağı yansıttığı ya da kurban sunağı olduğu gibi görüşler öne sürülmüştür. Kutsal evlilik ayini ve yeni yıl

³⁴ Graves-Patai ‘ye göre; Menorah’nın kozmik önemi ilk olarak Zekeriya 4:10’da geçer “...Bu yedi kandil RAB’bin bütün yeryüzünde dolaşan gözleridir” Zekeriya, bir diğer anlatımla da yedi gezegen olduğunu öğrenmiştir. Tapındaki Şamdanın Sonbahar bayramında her yıl yakılışı Tanrının dördüncü günde yıldızları yaratışını yad etmek içindir (Graves-Patai,2013:86).

³⁵ Bilgili’ye göre de Oğuz Kağan ve 6 oğlundan oluşan 7 gezegen, eski Türklerde dört yön ve merkez simgeciliği ile bağlantılıdır. Türklerde göğün katları 7 veya 9 kattır. 7 kata 7 gezegenler, sonra Burçlar kuşağı ve Tanrının makamı da eklenirdi; böylece 9 katlı bir evren olduğu düşünülürdü. Şamanizm’ de kutup yıldızı da Tanrının kapısı idi (Bilgili,2019b:40).

kutlamalarının gerçekleştiği yer olduğu da düşünülmektedir. Akad dönemine ait bir mühür üzerinde tepesinde mabet bulunan basamaklı bir tapınak ya da ziggurat gösterilmiştir (Crawford,2015:87-88). Champbell'e göre, Zigguratlar evrenin direğini simgeliyordu. Yer ve göğün ritüel evlilikleri burada gerçekleşiyordu. Çıplak gözle görülebilen beş gök cismi ile (Merkür, Venüs, Mars, Jupiter, Satürn) Güneş ve Ay'ın, belirli yasalar ile birlikte hareket ettiği bulundu. Bütün kent de kozmik düzenin dünyadaki taklidi olarak, kavrandı (Champbell,2019:151-152). Rahipler, savaşçılar, tüccarlar ve köylülerden oluşan örgütlenmiş toplum, din ve dünyevi işlerinde evren (makro kozmos), toplum (mezo kozmos) ve bireyin (mikro kozmos) uyum içinde olduğu, astronomik ve matematiksel kavrayışla yönetilmekteydi. Kral ile yakınındakiler, A'nın B olduğu büyü kuralına göre değişir ve yeryüzündeki gök cisimleri olurdu; örneğin kral Ay ise, kraliçe Güneş, kral Güneş ise kraliçe Ay gibi (Champbell,2019:395-396).

3.1.6. Ateşin Teknolojide Kullanımı

Tarih boyunca yeni buluşlar yapan insanoğlunun uygarlaşması uzun uğraşlarının ve birikimlerinin sonucu olmuştur; bu konuyla ilgili olarak Levi-Strauss da, eski dönemlerde yaşamış olan insanların emeğinin ve yeteneğinin göz ardı edilmemesi gerektiğine dikkat çekmiştir; zira kimi kitaplarda, ateşin bir yıldırım ya da çalılık yangını sonucu tesadüfen öğrenildiği ve burada kızarmış bir av hayvanının bulunmasıyla da yiyeceklerin pişirilmeye başladığı yazar; yine çömlekçiliğin de tesadüfen, ocak yakınında unutulmuş olan kilin sertleşmesi sonucu bulunduğu bahsedilir;³⁶ oysa en basit teknikler bile karmaşık ve çeşitli işlemler gerektirmektedir; nitekim tarih öncesi aletler, günümüzde de yeniden yapılmak istendiğinde öyle sanıldığı kadar kolay olmadığı anlaşılmıştır. Örneğin kilin ateşte sertleşmesi hiçte basit değildir; bunun için önce pişirmeye elverişli kili bulmak, biçim vermek, ufalanma, çatlama ve bozulma tehlikelerini de önlemek lazımdır; ayrıca sağlam ve su geçirmez kılmak için özel yakıtı, ocağı, sıcaklığını, pişirme süresini vb. şeyleri de ayarlamak gerekir; yani buluşların, sadece tesadüfen olamayacağı ve tekniğin çeşitli işlemlerden geçerek, insanoğlunun zahmetli ve bilinçli çabaları sayesinde

³⁶ Childe, Belki de, su geçirmemesi için kille sıvalı bir sepetin tesadüf sonucu yanmasıyla bulunmuş olabileceğini söylemiştir. Kenya'da Eski Taş Çağından olduğu sanılan küçük çömlek parçaları da bu olasılığı düşündürmüştür. Büyük çapta çömlek yapımı ise Neolitik çağda başlamıştır Çömlek yapımında insan kimyasal değişimi bilinçli şekilde kullanmıştır. Çömlekçi de , kil parçasını istediği biçimde yoğurup, bunu 600°C üstünde bir ısıda tutardı (Childe,2006:60-61).

gelişebileceği çok açıktır. O nedenle ilk insanların hakkını vermemiz ve çabalarını takdir etmemiz gerekir (Levi-Strauss,1997: 23-24).

Renfrew ve Bahn’a göre yeni teknolojilerin gelişmesi, çoğu kez ateşin kontrol altına alınarak daha fazla sıcaklığın elde edilmesine dayalı olmuştur; ilk basamakta ateşe hakim olmaktı. Ardından yiyecek pişirmede, çakmaktaşı, hatta ahşap aletlerin işleminde kullanılmış olmalıydı. Pişmiş toprak figürinler de Üst Paleolitik’te çok yerde üretilmiş olup, en fazla Çek Cumhuriyetinde rastlanmıştır; bunlar arasında en eski Venus heykellerinden olan ve MÖ 26 bin yıl öncesine tarihlenen “Dolní Vestonice Venüsü” bulunmaktadır; (Resim 3.3) figürinler yaşam alanlarının uzağında özel fırınların etrafında yoğunludur ve bunların daha ıslakken ateşin en sıcak olduğu alana bırakılarak, bilerek patlamalarının sağlandığı ve bir tür özel törende kullanılmış olduğu sanılmaktadır. (Renfrew-Bahn,2017:342-343).

Resim 3.3. Dolní Vestonice, Moravia, Brno Müzesi, Çek Cumhuriyeti

Kaynak: www.bradshawfoundation.com/sculpture/dolni_vestonice_figurine.php

Yakındoğu’da MÖ 8000’lerde yeni bir gelişme de ekmek pişirmek için özel fırınların yapılmasıdır. Yakacağın yandığı tek odadan meydana gelen bu fırında yakacak dışarı kürenip, tahıl ya da ekmek içeri konularak, sıcaklığın bilinçli bir şekilde kontrol edilmesi sağlanmıştır. Ateş teknolojisindeki bu deneyimlerin arkasından kilin

fırınlanmasıyla çanak çömlek yapımının keşfedildiğini tahmin edebiliriz; ancak daha önce çanak çömlekler açık havada yakılan ateşte üretilmişti (Renfrew-Bahn,2017:343).

Günümüzden yaklaşık 20-19 bin yıl önce yapılmış ve kullanılmış, en erken çanak çömlek parçası da, Xianrendong Mağarası'nda (Jiangxi, Çin) bulunmuştur. Tarımın ortaya çıkışından en az 10 bin yıl önce yiyecek hazırlama, saklama ve pişirmede kullanılmak için kalın ve kabaca yapılmış bu kapların fırınlanması açık ocaklarda ve düşük sıcaklıkta gerçekleştirilmişti (Wu, vd.2012:1696-1700). Bir başka örnekte Yuchanyan mağarasındadır ve (Daoxian, Çin) burada yaklaşık 18 bin yıl önce yapılmış seramik parçaları bulunmuştur (Boaretto, vd.2009: 1,5). Anadolu'da yaşayan halklar da çanak çömlek yapmaya M.Ö 7. binlerde başladı. Çanak çömlek üretimine geçilmesi kültürel yaşamdaki değişim ve gelişimi de göstermektedir (Sevin,2003b:56). Duru da, MÖ 7000'lerde Hacılar en erken katlarında çömlekçiliğin olduğunu söyler. Hatta Höyücek'te Erken Yerleşim Dönemi birikiminin en alt katlarında daha eski seramikler bulunmuştur. Buna göre Burdur çevresinde MÖ 7200/7300 yıllarında çömlekçilik başlamış olmalıdır. Ancak Anadolu'da en eski ve ilkel örnekler, Beldibi Kaya Sığınağında, Mezolitik Çağa ait B evresinde bulunmuştur. O nedenle çömlekçiliğin başlama tarihinin Mezolitik sonlarına kadar (MÖ 9.bin) geri gittiği söylenebilir (Duru, 1997:7-8).

3.1.6.1. Çanak-Çömlek ve Cam

Çanak-çömlek, dört temel elementi bir araya getiriyordu; toprak, su, ateş ve hava; ayrıca seramik olarak bilinen geniş teknoloji alanındaki birçok malzemeden biri olan çanak-çömlek, tarih öncesinden günümüze kadar birçok gelişim geçirmiştir. Çömlek yapımı için kullanılan killeri ise aslında tortu (sediment) olmasına rağmen, kökeni magmatik kayadır.³⁷ Geç Paleolitik dönemden itibaren de kilin şekillendirilebilir olduğu, ateşin kili sertleştirdiği ve kile çeşitli maddeler eklendiğinde özelliklerini artırdığı biliniyordu. (Rice,1987:3, 8,33).

Childe, yerel koşulların, sağlanabilen kil ve yakıt türünün, çömleğin rengini etkilediğini söylemiştir. Çömlekçi bu etkilerin bilinçli olarak nasıl yapabileceğini ve

³⁷ Rice, magmatik kayaların (Igneous rocks; Latince ignis'ten "ateş" gelir.) magmadan veya yer kabuğunun altındaki erimiş silikattan oluştuğunu belirtmiştir; bunlar volkanik ve plütonik olmak üzere iki ana kategoriye ayrılırlar. Volkanik kayalar; yüzeye püsküren veya çıkan lav veya küllerin hızla soğumasıyla, ince taneli dokuda oluşmuştur; bunlara örnek olarak bazalt, obsidyen ve pomza/sünger taşı verilebilir. Plütonik kayalar ise yerin altında magmanın yavaş yavaş soğuması ile iri taneli dokuda oluşmuştur; bunlara örnek granit verilebilir (Rice,1987:33).

çömleğin nasıl güzelleştirileceğini öğrenmiştir. Örneğin çömleğin üstünü, demir oksitli özel kille bir kat kaplayınca kıpkırmızı bir çömlek yaratabilirdi ya da özel hazırlanmış kili, bir fırçayla süsleme yapmak için çömleğin üstüne sürebilirdi. Ancak ilk olarak Yakın Doğu’da ortaya çıkmış olan çömlek boyama becerisi de basit bir sanat değildir. Yapılan resimlerin daha belirgin olması, yeni bir buluş olan çömleğin 900 ya da 1000 derece ısıya yerleştirilerek alevlerden uzak tutulmasını sağlayan bir fırın sayesinde gerçekleştirilmiştir. Çömlek yapımının insan yaratıcılığının önemli bir ürünü olduğu çok açıktır (Childe,2006:61-62).

Yalnız çömlek yapımından daha önce kil, yaygın olarak kullanılıyordu; Özdoğan, kilin figürinler, boncuklar ve diğer objelerin üretiminin yanı sıra, mimaride de kullanıldığına işaret etmiştir. (Sıva, ocak veya tezgahlar gibi) Bunun yanında en erken Neolitik toplulukları bile kontrollü ateşin malzemenin niteliğini değiştirdiğinin farkına varmışlardı. (Bu da çakmaktaşı ve obsidyenin ısıl işleminden geçirilmesi, bakırın işlenmesi ve kirecin yakılmasıyla terrazzo zeminlerin yapılmasından anlaşılmaktadır.) Yani Neolitik topluluklar zaten çanak çömlek üretimi için gerekli olan fırınlama teknolojisinde yetkindi; ama yine de önceleri kilden yapılmış değil, onun yerine deri, ahşap, su kabağı, taş gibi malzemelerden yapılmış kapları kullanmışlardı. Özdoğan, çanak çömleğin insanların ihtiyaçları doğrultusunda, yeme alışkanlığının değişerek çorba, haşlama gibi yemeklerin de yapılması sonucu ortaya çıktığını söyler. (Önceleri yiyecekler taze, kızartma veya ızgara yapılarak yeniliyordu.) (Özdoğan, 2009:22-24).

Çömleklerin çarkta veya döner tabla üzerinde yapılması da MÖ 3400 civarındadır. İnsanoğlu ısıyı kontrol ederek çanak çömlekten sonra fayans ve cam gibi diğer yapay malzemeleri üretmiştir; MÖ 3000’den önce fayans, Mısır’da ortaya çıkmış ve boncuk, pendentif için kullanılmıştır. Diğer önemli bir buluş olan cam ise; belli oranlarda katılan kum, soda ve kireç karışımının eritilmesiyle yapılmıştır; sıvı kristalize olmadan soğuduğu zaman şeffaf kalmaktadır. Silikanın (kumun) ergime noktası 1723 °C iken buna soda eklendiğinde ısı 850 °C’ye kadar düşebilir (bazı yerlerde soda yerine potas eklenir) ve karışıma biraz kireç katılması da daha iyi bir camın ortaya çıkmasını sağlar; ayrıca cama renk vermek için demir, bakır, gümüş gibi madenlerde kullanılır. Cam ancak yüksek sıcaklıklara erişildikten sonra Tunç Çağında metali eritmek için kullanılan odun kömürü ocaklarının geliştirilmesi sonucu yapılmıştır (Uçkan,2008:98;Renfrew-Bahn,2017:344-

346). Yine de cam yapımının tam olarak ne zaman başladığını bilemiyoruz³⁸; bazı araştırmacılar, seramikteki sırlama³⁹ tekniğini cam yapımının ilk aşaması olarak değerlendirmiştir ve yaklaşık MÖ 3500’lerde Mezopotamya’da taş ve seramik boncukları kaplayan sır tabakası şeklinde ilk cam ortaya çıkmıştır. (Ancak doğal cam olarak Anadolu’da obsidyen ve kaya kristali (necef) eski çağlardan beri kullanılmıştır.) MÖ 2500’de boncuk ve muskalar camdan yapılmıştır. MÖ 16-15.yüzyılda ise artık ilk cam kaplar yapılmıştır ve Asyalı cam işçileri, Mısır’a giderek (MÖ1475-1450’de) cam yapım endüstrisini de başlatmıştır. Anadolu’da en erken yapay (insan yapımı) cam örneğini, Amik Ovasındaki Tell Atchana/Alalakh’da görüyoruz; burada yapılan kazılarda MÖ 16-13. yüzyıla tarihlenen kültür katları arasında cam buluntuları ele geçmiştir (Canav,1985:19;Uçkan,2008:100;Erten,2010:60-61).

3.1.7. Metalurji (Metal Bilimi) Tarihi

Ateşi kullanarak insanoğlu neler yapabileceğini keşfetmeye devam etti; böylece ateşin kontrollü kullanımı da metalürjinin gelişmesini sağladı ve enerji kaynağı olan ateş sayesinde artık hammaddelerin de alet, silah, araç gereç olarak işlenebilmesi mümkün oldu; Esin’e göre Paleolitik Çağ’dan itibaren ateşin bilinçli olarak uygulanması, daha sonra aynı yöntemle maden filizlerinin doğal maden kaynaklarından çıkarılması, ateş enerjisi ile tavlama, eritilmesi, ergitilmesi, ve döküm yapılması sonucu “Endüstri Devrimi” gerçekleşmiştir (Esin, 2007:79). Ayrıca yeraltı madenciliği insanın çevresini sömürme cüretini göstermesinde de önemli bir aşamayı gösterir (Derry, Williams,1993:114).

Ancak insanlar madenleri tanımadan önce parlak renkli mineral ve cevherleri toplayıp boya olarak kullanmıştır. Öncelikle en eski zamanlardan beri ritüel ve cenaze törenlerinde kırmızı demir oksit kullanımı çok yaygındı. Beldibi’nde de, Mezolitik dönemde demir oksit yumruları sert taşlara sürtülerek toplanan tozlarından kayalara

³⁸ Plinius (Pliny) ise camın bulunuşu ile ilgili olarak bir hikaye anlatır (Nat.His.XXXVI,190-193) Onun dediğine göre; Suriye’nin Judea’ya (Yahuda) bitişik olan ve Fenike denilen kısmında, yakındaki denize akan Belus Nehrinin kaynağı olduğu sanılan Candebia adlı bir bataklık varmış; ayrıca yarım milden fazla olmayan bir kumsalı olmasına rağmen burası yüzyıllar boyunca cam üretimini sağlayan kum kaynağı olmuş; (Sidon ve başka yerlere de kum sağlamış) bir zamanlar doğal soda tüccarına ait bir gemi buraya geldiğinde yemek hazırlamak için kazanlarını, taşların yerine soda parçalarının üzerine koymuşlar ve bunlarda ısınıp sahildeki kuma tamamen karıştığında, tuhaf, yarı saydam bir sıvı akmış ve bunun camın kökeni olduğu söyleniyormuş. Sidon bir zamanlar cam işçiliğiyle ünlüydü ve cam aynalar da burada icat edilmişti.

³⁹ Seramik sırlar özel bir cam türüdür (Rice,1987:98).

şematik resimler yapılmıştır. Neolitik insanlar da aynı şekilde onunla duvarları süsledi ve hematit parçalarını da perdahlı çanak çömlek yapımı için kullandı. Bakır minerallerinin yeşilleri ve mavileri Mısır ve Mezopotamya’da kozmetik olarak da kullanıldı. İlk metal kullanımı MÖ 9-7. binlerde olup, ilk örnekler arasında Ergani yakınlarındaki Çayönü tepesi ve Ali Kosh vardır. (Batı İran’da Ali Kosh’ta bakır boncuk bulunmuştur (MÖ 8. bin sonu) (Oudbashi, Emami ve Davami,2012:157).) Önce boncuklar, iğneler, bızlar gibi küçük bakır nesneler yapılmıştır. Çayönü Tepesi’nde Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’a ait birinci ve ikinci kültür tabakalarında (PPNA) bol miktarda işlenmemiş malakite rastlanmıştır; boncuk olarak işlenmiş malakitler ise üst tabakalarda görülür; ayrıca Çayönü yerleşmesi madenciliğin kilden kap-kacak yapımından daha eski olduğunu göstermiştir. Anadolu’da en eski cevher buluntusu Çayönü Tepesi’nden (PPNA-B) başka Hallan Çemi’de (PPNA) tespit edilmiştir. Hallan Çemi’de de bir evin tabanında malakit parçaları bulunmuştur. Yalçın, insanların bakırı döverek şekillendirmeyi denemeler sonunda başardıklarını, soğuk dövülen bakırın zamanla kırıldığını, ama ısıtıldığında daha kolay işlendiğini gözlemlediklerini belirtmiştir. Böylece ateş “teknolojik” amaçlı kullanıldı. Bu yeni buluş sayesinde madenciliğin temeli atılmış oldu (Bostancı,1967:53-54; Özdoğan, Özdoğan,1999:15vd; Özdoğan,2000b:17; Tylecote,2002:1; Yalçın,2016:5-6 ; Fidan,2017: 667-668). İlk kez Orta Anadolu’da da MÖ 8500’lerde Aşıklı’da bakır kullanılmıştır. MÖ 7 binde bakır madeni ergitilmiştir. Tülin Tepe’de bulunan bakır cürufları da ergitme tekniklerinin MÖ 6.binyılın sonundan itibaren bilindiğini göstermiştir (Esin,2000:89; 2007:82). Çanak Çömlekli Neolitik Dönem’de de (PN) Çatalhöyük, Hacılar ve Niğde Tepecik’te bakırdan yapılmış küçük nesnelere rastlanmıştır. MÖ 6.000 yıllarına tarihlenen Can Hasan’da bulunan nabit bakırdan yapılmış topuz da önemli örnekler arasındadır ve bakırın törensel amaçlı kullanıldığını gösterir. Kırmızı rengin yeniden moda olması ile de Çanak çömlekte, duvar resimlerinde (Çatalhöyük’te olduğu gibi) ve bezemelerde kırmızı mineraller kullanılmıştır. Daha sonra ekstraktif metalürji başlamıştır. (MÖ 5000 sonrası) İlk örneklerine rastladığımız Mersin Yumuktepe’de (MÖ 5000-4900’lerde) rulo başlı iğneler, yassı baltalar ve keskiler açık kalıplara dökülüp, çekiçle dövülerek son şekilleri verilmiştir. MÖ 4. binlerde madencilik tüm Anadolu’da artmaya başlar. Sonra bakır-arsenik alaşımları da yapıldı. Elazığ Altınova, İkiztepe’de, Alishar, Alacahöyük, Boğazköy ve Büyük Güllücek, Beycesultan, Ilıpınar, Kuruçay ve Limantepe’de ele geçen buluntular da madenciliğin artık yoğun olduğunu göstermektedir. MÖ 4. binlerin ikinci yarısında ise önce gümüş ve kurşun daha sonra da altın insan yaşamındaki yerini almıştır. Anadolu’da, ilk gümüş buluntular da

Elazığ Korucutepe’de ortaya çıkarılmıştır. MÖ 3. binyılın başlarından itibaren, Erken Tunç Çağı II döneminde, madencilik alanında hızlı ve önemli gelişmeler göze çarpar. Maden ocakları da artık endüstriyel olarak işletilmektedir. Mısır, Mezopotamya gibi bazı bölgelerde Meteor (Göktaşı) kökenli demir bilinse de, MÖ 3. binin ilk yarısında ilk defa Anadolu insanı zengin demir cevherlerini ergitmeyi ve demir elde etmeyi başardı. Tunç üretimi için gerekli kalay ise Anadolu’dan sağlanmıştı. Daha sonra ise Orta Asya’dan getirilmiştir (Yalçın,2016:6-10). Yalçın’a göre, nasıl ilk madenciliğin Anadolu’da doğup diğer bölgelere yayıldığını söyleyebiliyorsak tunç ve demir teknolojisinin de Anadolu’da başladığını söyleyebiliriz. Tülintepe’de 5000 yıl önce kalay kullanılmıştır. Ayrıca Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ndeki en önemli eserlerden biri olan Alacahöyük’ten gelmiş demir hançerde MÖ 3.bin yılın ilk yarısına ETÇ II’ye verilmiştir. Nikel oranı da düşük olduğu için kullanılan demirin meteor kökenli olmadığı anlaşılmıştır (Yalçın 2011:139,142-143; 2016:11). (Tylecote’de Bronzun (Tunç) ilk ortaya çıkışının MÖ 3000-2500’lerde Mezopotamya’da, erken şehir devletlerinde olduğunu belirtmiştir (Tylecote,2002:25).) Anadolu’da maden teknolojisinde önemli bir gelişme de ilk kez Eski Hitit Krallığı döneminde demir cevherinin arıtılması ve dövme demirin elde edilmesidir (MÖ 1800-1400). Yine Hitit İmparatorluk döneminde (MÖ1400-1200) demir-karbon karışımı olan çelik icat edilmiştir. En eski metinlerin birinde de, Puruşhanda büyük prensinin Hitit kralı Anitta’ya demir bir taht ve asa hediye ettiği ifade edilmiştir. Mitanni Kralı da, Mısır firavunu III. Amenofis’e (MÖ 1417 – 1379) hediye olarak demir bir hançer ve demirden yüzükler yollamış olup, bu da demirin o dönemde değerli bir maden olduğunu göstermektedir (Akurgal,1990:44; Akurgal,1998: 38; Alp,2000,55; Başak,2010:27).

Yine Anadolu’da Urartuların yaşadığı bölgede yapılan arkeolojik kazılarda da çeşitli madenlerden yapılmış çok sayıda eserler bulunmuştur. Çilingiroğlu’na göre demir, bakır, tunç, altın ve gümüş gibi madenlerden üretilen bu eserlerin çeşitliliği ve üstün teknolojisi, Urartu Krallığı’nın maden işleme ve üretme merkezi olabileceğini düşündürmektedir; ayrıca Urartu Krallığının MÖ 9. yüzyıldan itibaren siyaset sahnesinde öne çıkması da demir madenciliğindeki başarılarına bağlanmıştır. Hatta Van Gölü’nün kuzeydoğusunda bulunan Urartu öncesi döneme ait (Erken Demir Çağı) bazı mezarların içinde de çok sayıda demir silah ve eserler bulunmuştur (Çilingiroğlu,1997:107; Uhri,2021:98).

3.1.7.1. Metalurjinin Mitoloji ve Dindeki yeri

Eliade'ye göre metalurji, sayesinde avcılık-toplayıcılık evrelerinde de var olan gök tanrı, dölleyici Er, Yeryüzünün Ulu Anasının kocası oldu. Böylece kutsal evlilik ve kurban yoluyla yaratılış fikri gelişti ve bu yeniliğin sonucu da artık kurban sunmadan hiçbir “yaratımın” ya da “üretim” olamayacağı düşünöldü (Eliade 2003: 31-32). Bunun dışında göktaşlarının kutsallığı gibi maden yataklarının ve filizlerinin de dahil olduğu yeraltı kutsallığı ortaya çıktı. Maden yatakları ve mağaralar, Yeryüzü Ananın rahmiyle özdeşleştirildi; çünkü maden filizleri de cenin gibiydi; farklı bir zaman ritminde, ağır ağır olsa da büyüyorlar ve yeraltı karanlıklarında olgunlaşıyorlardı. Zanaatkar da “büyüme”yi hızlandırma ve mükemmelleştirme işinde Yeryüzü Ananın yerini aldı. Fırınlarda büyümeyi tamamladıkları, yeni bir rahim oldu. Bu nedenle erime işlemine sayısız önlem, tabu ve ritüel dahil edildi. (Eliade I, 2017a:75-76; 2003:44,185).

Metaller, uygarlığın gelişmesine önemli katkılar sunmaya devam etti ve insanoğlunun hayatında da vazgeçilmez bir yer edindi. Hatta çağlara da metallerin adı verildi. Forbes, dünya tarihinin farklı dönemlerini, metallerin adı ile ayırma fikrinin muhtemelen İran kökenli olduğunu belirtir. Heseidos da, *İşler ve Günler* adlı eserinin , Soylar Efsanesi bölümünde (106-201) beş insan soyu olduğunu anlatır; Heseidos'un dediğine göre; Olympos'ta oturan ölümsüzler, ölümlü insanların ilk soyunu, altından yaratmıştı ve onlar, Kronos'un göklere hakim olduğu o zamanlarda, tanrılar gibi rahat yaşıyorlardı. Bu ilk insanlar öldükten sonra da Zeus'un dileğiyle toprağı ve insanları koruyan iyi birer cin olmuşlardı. Ardından ölümsüzler, gümüşten ikinci bir soy yaratmıştı. Fakat onlar, ölümsüzleri saymadıkları ve tapınaklara gitmedikleri için Zeus kızmış ve onları toprağı gömmüştü; onlar da yeraltı cinleri olmuşlardı. Zeus, üçüncü soy olarak ise tunç soyluları yaratmıştı; bunlar, güçlü ve korkunç oldukları için gittikleri yere de korku salıyorlarmış ve onlar da kendi elleriyle yok olup, paslı Hades'in ürpertili karanlıklarına gitmişler. Sonra Zeus, daha doğru, daha yürekli olan bir soy yaratmış; bu soy, yarı tanrı kahramanlar getirmiş dünyaya, ama bu yiğitlerde savaşlarda yitip gitmişler; yalnız onların kimi mutlu ve ölümsüz olarak derin Okeanos'un kıyılarında yaşıyorlarmış; İnsanoğlunun beşinci soyuna gelince, bu da demir soyu olup, onlar gündüzleri didinir ezilirler, geceleri tanrılarının yolladığı türlü dertlerle kıvranır dururlarmış; ama bir gün, bu ölümlü insan soyu da yok edilerek ak saçlı insanların soyu gelecekmiş Forbes de, Heseidos'un fazladan bir Kahramanlık Çağı eklediğı bu genel serinin (Altın, Gümüş, Tunç ve Demir Çağı), antik yazarlarca da kabul edildiğini söyler ve tıpkı Ovid'in de

(Metamorphoses I. 89-150) bahsettiği gibi Metal Çağlar, insanlığın ilerleyişini ve gerilemesini tasvir etmek için kullanılmıştır. Yani ilk çağlarda insanlar mutlu bir hayat yaşarken, uygarlığın gelişmesi ve yeni keşiflerin yapılması ile birlikte insanların ahlaki olarak gerilediği, mutsuz oldukları, açgözlülük ve savaşlarında ortaya çıktığı anlatılmıştır (Forbes,1950:4). Özellikle demirin keşfinin insanlığa zarar verdiği ve onun bahtsızlığına neden olduğuna dair düşünce, Agememnon'un oğlu Orestes'in mezarının bulunması ile ilgili anlatılan efsanede de görülür; Heredot'un (I.67-68) anlattığına göre; Onu aramaya giden Likhas adlı biri, bir demirci dükkanına girmiş ve Pythia'nın verdiği kehaneti yorumlayarak; Pythia'nın söylediği “*eziyet üstüne eziyet*” sözünün dövülen demiri ifade ettiğini anlamıştı; çünkü aynı konuya değinen Diodoros'un da (9.36.3) belirttiği üzere demire, *bela/ eziyet* deniliyordu.

3.1.7.2. Demirin Mitoloji ve Dindeki yeri

Maden mitolojisinde, özellikle demirin öne çıktığını görüyoruz. Demir anlamını taşıyan en eski sözcük Sümerce AN.BAR, “gök” ile “ateş” piktogramlarından oluşmaktadır ve “gök metali” ya da “yıldız-metal” olarak çevrilmiştir. Hitit dilinde de demire “ku-an” deniliyordu ve Sümerlerde olduğu gibi “gök-ateş” anlamına geliyordu. Yine İbranice “parzil” ve Asur dilinde de “barzillu” (barzu-ili'den türetilmiş) denilen demir, her iki dilde de Tanrı'nın veya göğün (cennetin) metali anlamına geliyordu. Gökyüzünden düşen meteor demiri yeryüzündeki demir cevherlerinden çok daha önce işlenmişti ve Eski Çağ toplumları bu meteoritlerin gökten alevler içerisinde dökülerek gelmesi nedeniyle ona mitolojik bir anlam yüklemişti. Yine demir işçiliği de, tunç çağı örneklerine benzer şekilde süs eşyaları, muskalar ve heykelcikler yapılarak başlamıştır. Özellikle MÖ1200-1000 yılları arasında demir yaygınlaşmış olup, artık aletler, silahlar da yapılmaya başlamıştır ve birçok şehirde de imalathaneler açılmıştır; önceleri metal çok nadir ve değerli olduğu için çoğunlukla ritüel amaçlı kullanılmıştı (Rickard,1941: 55; Forbes,1950:34; Eliade 2003: 22-25; 2017a:74-75; Güngör,2021:236). İskenderiyeli Klement de, Davut peygambere, Rab'bin (Mez.2.9)“*Onları demir bir asa ile idare edeceksin.*” dediğini belirtmiştir (Klement,1867:154). Demirin bulunuşu ile ilgili anlatılan efsanelere bakarsak, bunun aslında tesadüfen olduğunu görürüz. Heseidos'un (Theog.861-866) meteorik demirden Theogonia adlı eserinde bahsettiği de ileri sürülmüştür;

...

Eriyordu toprak nasıl erirse kalay

Kızdırılan delikli potanın dibinde,

Nasıl erirse en zor eriyen demir

...

Hesiodos'un burada bir orman yangınından ve eriyen demirden söz ettiği anlaşılmaktadır ve Rickard, bu demirin meteorik demir parçası olma olasılığının daha yüksek olduğunu belirtir. Yine Daktiler (Dactyli), demiri eritme sanatını Girit'te, İda Dağı'ndaki ağaçların kazara yanmasıyla keşfetmişti; benzer şekilde İskitlerin de demirin keşfini, cevheri eriten orman yangınlarına verdiği söylenmektedir (Rickard, 1941: 55). Yunan efsanelerine göre de demir işçiliği Toroslar ile Karadeniz arasındaki dağlarda yaşayan ve Pontus'un demircileri olarak bilinen Kalibler (Chalybes)/ (Khalibler/Halibler) tarafından icat edildi (Forbes,1950:34,87). (Hititçe "Khaly-wa" da Halys diyarı demekti (Allen,1910:315).) Apollonius Rhodius'un (Rodoslu Apollonios) Argonautica adlı eserinde (I.1293-1346, II.346-395), Onların İskit ırkından oldukları ve ismini Ares'in oğlundan (Chalybs) aldığı belirtilmiştir. Strabon da (XII.3.19vd) Khaldai kavmine eskiden Khalybes denildiğini ve onların yaşadığı karada madenlerin, denizlerinde de balıkların bol olduğunu söylemiştir; ayrıca Ozanın (Homeros) onlara Halizonlar dediğinden de bahsetmiştir.

Bununla birlikte İskenderiyeli Klement, demirin keşfini Kıbrıs'ta yaşayan İdalı Daktilere (Idean Dactyli) vermiştir. Onlar bilge idi ve Efes harfleri gibi birçok şeyi de keşfetmişti; ayrıca İdalı Daktiler, Frigyalı ve barbardılar. (Clement,1867:400-401). Diodoros'un (5.64.2-5) anlattıklarına göre de Daktiler; Girit'te İda (Idê) Dağı çevresine evlerini yapmışlar ve Idaean Dactyli olarak adlandırılmışlardı; bunların sayısı yüzdü; ancak bazıları bu adı alan yalnızca on kişi olduğunu söylüyordu ve bu da ellerin parmaklarına (dactyli) karşılık geliyordu. Ephorus gibi bazı tarihçilerde, Idaean Dactyli'nin aslında Frigya'daki İda (Idê) Dağı'nda doğduğunu ve Mygdon ile birlikte Avrupa'ya geçtiklerini kaydetmişti; Onlar büyücü olduklarından tılsımlar, erginlenme ayinleri ve gizemleri uygulamışlardı; ayrıca Orpheus'un da onların öğrencisi olduğu (Yunanlara inisiyasyon ayinlerini ve gizemlerini ilk tanıtan kişi) anlatılıyormuş. Girit'in İdalı Daktileri, ateşin kullanımını, bakır ve demir metallerini, ayrıca onları işlemenin yollarını da keşfetmişlerdi. Bazılarına göre de Daktiler, Rhea'nın toprağı kavradığı parmaklarının arasından beş kız ve beş erkek olarak (on Daktyl) doğmuşlardır; ama

Nympha Ankhiale tarafından Oaxus yakınlarında bulunan Diktae Mağarası'nda doğdukları da söylenmektedir. İlk demir madenini erkek Daktiler, Berekyntus Dağı yakınlarında bulmuştu ve iyi demirci olmuşlardı. Samothrace (Semadirek) bölgesine yerleşen kız kardeşleri ise falcılıkta ünlüydüler. Ancak erkek Daktillerin, Girit'e bırakılan Zeus'un koruyuculuğunu üstlenen ama daha sonra Elis'e gidip Kronos'dan af dilemek için Ona bir tapınak inşa eden Korybantlar olduğu da söylenmekteydi (Graves, 2010:237).

Ateş hakimiyet, hem metalürji gibi kültürel ilerlemelerde, hem de büyüler ve şamancıl mistisizmleri oluşturan psikofizyolojik tekniklerde görülür. Eliade'ye göre, "Ateş kültürün bu arkaik evresinden itibaren "dönüştürme" aracı olarak kullanılır. ... Göksel Demirci yaratılışı tamamlar, dünyayı düzenler, kültürü yerleştirir ve insanlara sırları tanımlarında rehberlik eder." ayrıca çeşitli düzeylerde ateş, alev, göz kamaştırıcı ışık, iç ısı; tinsel deneyimler, kutsallığın içselleştirilmesini, tanrının yakınlığını ifade etmiştir (Eliade,2003:186). Vitebsky'de Sibirya ve Moğolistan'da demircinin şamandan daha güçlü olduğunu söyler. Ezoterik tekniklerde onlar benzer bir ustalığa sahip olup, ateş konusunda ise daha büyük bir ustalığa sahiptiler. Demircilerin giysileri de, şamanın kostümüne eklenmiş metal süslemelerle oluşturulmuştu. Demirci, şamanın ağabeyiydi ve demircinin ruhu ateşle korunuyordu (Vitebsky,2001:84). Şamanın ritüel ölüm ve yeniden dirilmesi sürecinde de demirci büyük rol oynardı (Bayat,2006:62). Roux'a göre de "demirciler ve şamanlar aynı yuvadan çıkmadır" sözü şamanizm ile demircilik arasındaki sıkı ilişkinin çok eskiden beri bilindiğini göstermektedir. Ateşe duyarsız olan şaman da, bazen onun ilk sahibi sayılmakta idi (Roux,1994:64).

Ayrıca Türklerde de "demirci" (tarkhan) "Tarkan"⁴⁰ sözü "kahraman" ve "yalnız atlı savaşçı" anlamı da taşıyordu. Ögel, Manas'ın demircisini Darkan, yani Tarkan, saygı

⁴⁰ "Tarkan"lık hükümdar tarafından verilmiş çok yüksek bir unvan idi. Tarkan'lar vergi vermez ve ceza görmezlerdi; ayrıca onların bu rütbesi de nesilden nesile devam ederdi (Ögel,2010:69). Yine Ögel, Türklerin, demire, kök-Temür, yani "gök demir" dediklerini belirtir. Türklerde de demir kutsal idi ve kılıçla ant içilirdi. Yakutlara göre de, Kıtay Baksı Toyon, yeraltında yaşayan "Sekiz Yeraltı Tanrıları" nın soyundan gelirdi ve insanlara kötülük getiren bu ruh, "demircilerin koruyucusu" idi. Demirci, bir Şaman ve sihirbaz idi. Yakutlarca en büyük demirci sayılan Ağl's adının anlamı da "Ağl"= " kutsal koruyucu ve muhafız" anlamına geliyordu ve "Aile ocağı" , "Kutsal ateş" gibi deyimler de, aynı sözle ifade edilirdi. (Yakut Türklerine göre de "aile ocağı" sönmemesi gereken "Kutsal bir ateş" idi.) Ocakta yanan meşe (Mas) ağacı da kutsal bir ağaç sayılırdı. Demircinin önemli aletleri olan, kerpeten, çekiç, örs ve körük gibi aletlerde kutsal sayılırdı ve her birinin İççi, "Efendi, sahip" adları verilmiş olan "Koruyucu melekleri ve ruhları" vardı (Ögel,2010:67-68).

Ayrıca Darhan, Türk, Altay ve Moğol mitolojisinde aynı adı taşıyan karı koca Metal Tanrılarıdır. Sosyal bir statüyü ve bir mesleği ifade eden Tarkan kavramı ile ilişkilidir. Darhan Han, Dargan Han veya Dargah Han olarak da bilinir. Metal ocaklarını, metal işliklerini, metal ustalarını korurdu. Elinde bir çekiç ve önünde bir örs ile betimlenirdi. Aynı zamanda Ateş Tanrısı olarak da görülür; Kısa boyludur. Demir (ya da metal) yeryüzünde gücün ve kahramanlığın simgesi olarak görülmüştür. Eşinin adı da kendisiyle aynı olup, Darhan Hanım olarak bilinirdi. Demirciliğe ait bir Tanrıçanın bulunması, bu mesleği, kadınların da

deyimi ile çağırıldığını belirtir. Sibiryalı halklarında, demirciler krallığa kadar yükselirler ve kahramanlar da ateşin efendileridir (Eliade 2003:87,90-91;Ögel,2010:69). Bayat’a göre Türk mitolojik düşüncesinde iki kutsal güce ateş ve demire hükmeden kişi kurtarıcılık işleviyle yüklenmiştir (örneğin Türklerin Ergenekon mitinde demir dağları eriterek Türkleri geniş bozkıra çıkararak Börtöçine (börte/börü=kurt) ilk demirci, ilk hükümdar ve kurtarıcı bozkurt idi.) Türklerde ayrıca demir madenine, özellikle kılıca saygı gösterilmiştir. And töreninde demir şahit tutulurdu; Bu kılıç veya kingırak (iki tarafı keskin bıçak), İskitlerin ve Doğu Hunlarının taptığı savaş tanrısının da simgesidir. Esin, Çinlilerin de “Ch’ih-yo” dedikleri, Çin’in batısındaki veya kuzeyindeki göçebelerin savaş tanrısının, maden işçiliğinin, zırh, ok ile kılıç gibi silahların da mucidi sayıldığını söyler. Başında üç oktan oluşan bir tacı olup, elleri ve ayaklarında bıçaklar ile tasvir edilirdi. “Ch’ih-yo”nın rengi kan kırmızı idi. Kök -Türklerin de bir savaş tanrısı olup adının, “Ya-lo-shan” (belki Atlasgan) olduğu Çin kaynaklarında geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud savaş simgeleyen Merih (Mars) yıldızının Türkçe adının “Bakır sokumu” (Bakırdan ok temreni) olduğunu söyler; ayrıca bir diğer adı “Körüd” (Kürüt) idi ve bu da kuraklık simgesi olan hiddetli bir kişinin yüzünü ifade ediyordu (Esin:1978:97;2001:62-63 ;Bayat,2006:66).

3.1.8. Hint Avrupa Halklarının Üç İşlevi

Mackenzie’ye göre ateş ibadeti, sihirsel ateş ve su törenleriyle bağdaştırılan Babil geleneği değilse, Mitanniler tarafından Anadolu’ya, Kuzey ve Batı Suriye’ye getirilmişti (Mackenzie,2018: 199). Mitannilerin inancı ve tanrıları ile ilgili olarak Boğazköy arşivlerinde (1907’de) bulunan MÖ 14. yüzyılda Hitit kralıyla Mitanni kralı arasında yapılmış olan antlaşmada Mitanni kralının tanrıları arasında bilinmeyen tanrılar, yerel tanrılar ve Babil tanrıları yanında, Veda Sanskritçesi ile, Mitravaruna, İnd(a)rah, Nasatya; yani Mitra ve Varuna çifti, sonra İndra, sonra da ikizler çifti: Nasatya veya Aşvina vardı. Mitanniler’in ettiği yeminin teminatı olarak Aryen tanrılarında, niye sadece bunları seçtiği hususunda Dumezil, çeşitli Hint-Avrupa halklarında, her bir tanrının ya üç işlevden birinin, ya da bu işlevlerin herhangi önemli bir yönünün koruyuculuğunu yaptığını belirtiyor. Örneğin Roma’da Kapitol öncesi kutsal üçlü egemen Jupiter, savaş tanrısı Mars ve halkın koruyucusu Quirinus’dur. Roma’nın bu Jupiter, Mars, Quirinus

yapabileceğini gösterir. (Tar/Dar) kökünden türemiştir. Ayrıca, Tur sözü Tar şekline de dönüşmüştür (Tarkhan, Turkhan) yani Türk hanı demektir. Tarkan ve Türkan isimleri bu sözden türemiştir (Karakurt,2021:263).

formülüne Kuzey’de de Odinn, Tor, Freyr (veya: Njördr ve Freyr) formülü cevap veriyordu (Dumezil,2019:68-70).

Hint-Avrupa toplumlarının ortak noktalarını dinsel yaşam, askerlik ve üretim uğraşları olarak üç işlevli bir ideolojik yapılanmada gören Dumezil, bu üç işlev ile ilgili Boğazköy’de bulunan bu en eski listenin, Veda ritüellerinde ve ilahilerinde de kullanıldığını söylemiştir. Bir Veda ritüelinde (Şatapatha Brahmana, VII 2, 2, 12): Kurban ateşi yerinin kenar çizgilerinin sürülmesi, bir ilaveyle birlikte, aynı tanrı listesini içerir ve dua “Mitra-Varuna’nın, İndra’nın, iki Aşvin’in, Püšan’ın, mahlukatın ve bitkilerin arzularını [süt gibi] ver bolluk ineği” şeklindedir. İlk sınıf Mitra-Varuna, savaşçılar İndra, hayvancı-tarımcılar ise Nasatya da denen, sağlık ve bereket veren iki Aşvin ile temsil ediliyordu, sürülerin tanrısı da Püšan idi (Dumezil,2019:71-73). Mallory’de Dumezil’in dediği gibi; ilk iki ismin, Mitra-Varuna’nın Hint egemenliğinin iki ana yönünü temsil ettiğini, belirtiyor. Mitra ilişkiler kavramı ile yasal yönünü(hukuksal egemenlik), Varuna ise din ve büyü ile ilgili yönünü (büyüsel egemenlik) temsil ediyordu. Eliade’de, aynı şekilde Mitra’nın, düşünüen, açık, düzenli, sakin, iyi niyetli dinsel görünümüyle, egemen tanrı ve Varuna’nın ise saldırgan, karanlık, ermiş, şiddetli, korkunç savaşçı görünümüyle hükümdar tanrı olduğunu belirterek aynı iki bölünmenin özellikle Roma’da aynı zıtlıklar ve aynı tamamlayıcı değişimlerle görüldüğüne işaret etmiştir. İndra da mükemmel savaşçı tanrı, İkizler Nasatyalar ise atlarla ilişkili olup hem çiftlik hayvanlarının hem de insanların sağlığının korunmasından sorumludur. Bu üçlü bölünme en iyi Hint-İranlılar da gözlemlenmiştir. Yine bu üçlü bölünme⁴¹ ile ilgili Hint-Avrupa halklarının mitolojilerinden başka örneklerde bulabiliriz. Örneğin Herodot 4.5’de; İskitlerin Krallığı üç kardeşten birine nasıl verdiğini anlatmıştır: Buna göre gökten altından yapılmış üç nesne düşüyor (yanan), bir fincan, bir balta ve boyunduruklu bir saban. İlk kardeş almak için gidiyor ama altın kızıl kor oluyor, ikinci gidiyor yine aynı şey oluyor, maden ateş saçıyor ve O da geri çekiliyor. En küçük kardeş gidiyor ve o gittiğinde altın soğuyor ve O da alıp evine götürüyor. Mucizeyi görenler İktidarı küçük kardeşe veriyor. Mallory, burada birincinin yani fincanın ritüel ve egemenlik işlevinin sembolü olduğunu, baltanın savaş aracı ve saban ile boyunduruğun çiftçiliğin sembolü olduğunu belirtiyor. Yunan mitolojisinde de Paris’e üç tanrıçadan Hera egemenlik, Athena askeri başarı, Afrodite ise en güzel kadının aşkını rüşvet olarak sundu ve Paris, bereket ve doğurganlık sembolü olan

⁴¹ Avesta’da da toplumun üç sınıfa ayrıldığı görülür; bunlar Athravan: rahip; Rathaeştar: savaşçı; Vastriyoş: çiftçi idi. Bu üç sınıfa Hindistan’da olduğu gibi dördüncü bir sınıf Hutokşa veya elişçileri eklenmiştir (Taraporewala,2002:23).

Afrodit'i seçti. Üç bölünme İlahi figürlerle sınırlı değildir. Pindaros'a göre, Asklepion'da hastaları üç tür yöntemle iyileştiriyordu, büyü ile, kesik ile, bitki ve iksirle. İran Avesta'sında da benzer sistem görülür. Büyü tıbbı, bıçak tıbbı ve bitki tıbbı (Mallory,1989: 131-132; Eliade I, 2017a: 264-266).

Sonuç olarak dualarda üç büyük kozmik ve toplumsal işlevi korumaları altına alan üç tanrı grubuna seslenilmektedir. Yalnız Avesta'daki Mithra, Rigveda'da kendisiyle aynı adı taşıyan Mitra'dan (yalnız h harfi yok) ziyade, Indra'ya benzemektedir; ama Indra-Vayu çiftinin işlevlerinin İran geleneğiyle Hint geleneğinde farklı değiştiği zaten bilinmektedir. Çoğunlukla çift halinde beliren bu iki tanrıdan Indra, Rigveda'da tüm mitsel tözü ve birçok özelliği kendine çekmiştir ve böylece Vayu, Indra'nın gölgesi durumuna gelmiştir. Avesta'da ise, Indra bir demon olmuştur ve Rigveda'da Indra'ya ait olan birçok özellikleri de Vayu almıştır. Kült toplulukları içinde evrim devam ederek sonra da Vayu'nun birçok özelliğini Mithra almıştır (Dumezil,2019:69).

Hint- Aryanlar

Mitanniler'in bu Boğazköy'deki yazıtta bahsedilen tanrılarının Rigveda Panteonundan alındığı kesindir, bu nedenle de Mitanniler, Hint-İran değil, Hint-Aryan olmalıdır. Çünkü Hint-İranlılar'da Indra ve Nasatya demon olarak görülür, Varuna ise Avesta'da hiç bilinmez; ayrıca Kikkuli'nin sayıları da Hint-Aryan olduklarını gösterir. Batı Asya'da Hint-Avrupa dili konuşan üç farklı grup, Hititler, Mitanniler ve Kasitler, MÖ ikinci binin ilk yarısında, Kapadokya, Babil, Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e yayılmışlardı. Kasitler, İran platosundan gelip, Babil'i fethettiler (MÖ1760-1170) ve yönettiler. Bazı şahıs ve tanrı isimlerinden, (Suriyas (Sürya) Marutas (Marut) Sumalia (dağların tanrıçası) gibi) Kasitler'in Hint-Aryan olduğu anlaşılmıştır (Child,1926:18-19; Dhavalikar,2006:24-26). Günaltay'a göre ise; Kasit tanrı ve şahıs isimlerinin, örneğin Kara-ındaş, Kadaşman, Turgu, Gandaş, Turgü, Agum (Ağam?) gibi, bugün bile Türkçe olduğu kolayca fark edilebilir. İlk kez Türk adını tarihe tanıtan Kasitler, İlahlarının Turgu ismindeki ırki damgalarını taşıyordu. Ayrıca Günaltay, Hititler, Mitanniler ve Kassitler'in de aynı kökenden geldiklerini ve benzer isimlerin de bunu gösterdiğini söylemiştir (Günaltay,1987,525-528).

Eski Vedaların İlahilerinde yakarılan ve yüceltilen konular, doğa güçleri, gök ve güneş tanrıları, fırtına ve rüzgarın efendileri, şafağın kızı, ilahi ikizler, kutsal ateş ve ritüellerde kullanılan şarhoş edici somadır (Childe 1926:30). Dini ritüellerde ateşin kullanımı hemen her toplumda çok yaygın olsa da, Hint-Aryanlar'ın ortak özelliklerinden

biri “Ateş Kültü”dür. Antik Hindistan’da kurban tanrılara Agni (ateş) olarak tanrılaştırılan ateş ile gönderilirdi. Hint-Aryanlar’ın üç sınıfı ile bağlantılı olarak İran’da üç büyük kutsal ateşten bahsedilmiştir. Atur Farnbag (Rahip ateşi), Atur Gushnasp (savaşçıların ateşi) ve Atur Bazzen Mihr (üçüncü sınıfın ateşi, çiftçilerin) idi. Vedic dönem Hindistan’ında da üç ateş kullanıldı. Bunlardan ikisi doğu-batı eksenindedir. Biri Garhapatya ateşi (grhapati= evin efendisi) olup, yuvarlak biçimde ve diğerlerinin yakıldığı ana ateştir. Ailenin kutsal ateşi olduğundan sürekli muhafaza edilmesi ve babadan oğula geçmesi bekleniyordu. Diğer Ahavaniya (sunuların ateşi,) tanrılara kurbanların sunulduğu ateşti. Dörtgen şeklinde oluyordu. Üçüncüsü ise Daksinagni ateşidir. (güney ateşi) Yarı dairesel olup, diğer ateşleri tehlikeden korumak içindi. Romalılar da iki ateşi, evin ateşi (ocak) ile sunu (kurban) ateşi şeklinde bilinen ayrımı sürdürmüştür. En büyük ateşleri ise aedes Vestae ya da ignis Vestae idi. Vestal Bakireleri tarafından bakılan ve sürekli yanması gereken eşsiz yuvarlak ateşi ve sönmesi halinde de özel ritüellere göre tekrar yakılması gerekiyordu. Yani başka bir ateşle yakılamazdı (Mallory-Adams, 1997:203).

Hint-Aryanlar’ın Ateş kültü ile ilgili arkeolojik kanıtlarını bize veren erken örneklerden biri Güney Tacikistan’da, Bronz Çağı’ndan Tulkhar mezarlarıdır. Erkek gömünün olduğu mezarda, Hint rahiplerinin dikdörtgen ateş sunağı olan tipik Ahavaniya’yı anımsatan küçük dörtgen ocak bulunurken, kadın gömünün olduğu mezarda kadınlarla ilişkili Hint-Aryan evinin ocak ateşi olan Garhapatya’ya benzer yuvarlak ocak bulunmuştur. Bu da Roma dininde de görülen kadınlar ile dairesel ateş arasındaki bağlantıyı gösterebilir. Ocaklar, ateş ritüelleri ve kül çukurları ile ilgili kanıtlara Avrasya’da hemen her yerde, yapılarda (ev, saray, tapınak) ya da mezarlarda rastlarız. Yenisey Irmağından Kırgızistan ve Tacikistan’a kadar yayılan bu kültüre Andronova kültürü denilmiştir (Mallory,1989:53;Litvinsky-P’yankova,1992: 388; Mallory-Adams, 1997:203). Andronovo kültüründe, bir savaş arabası kültü ve elit savaş arabaları vardı; toplumun sosyal katmanları tanımlanmıştı ve ateş kültü de geliştirilmişti (bir ocak ve kül kültü dahil); ölümler, yakma veya gömme ritüeline göre bir kurganın altında çitlerle çevrili mezarlara gömüldü; ekonomisi ise, hayvancılık ve çiftçiliğe dayanıyordu. Tüm bunlar yani ekonomisi, gündelik hayatı, sosyal sistemi, ritüelleri ve inançları, onların Hint-İran dilini konuştuklarını gösterir (Kuz’mına,2007: 168). MÖ 14. 13. yüzyıla ait Osmankayası gömülerinde de görülen, kremasyon (yakma) ve at kurbanları

yalnızca Hititler gibi Hint-Avrupa halklarında⁴² görülür. İran’da da at kurban etme, MÖ 2. binyılın sonu, MÖ 1. binyılın başında ve bugünkü adını bu ülkeye veren ilk İranlıların gelişle birlikte ortaya çıkar. (İran =eski Hint-İran, Arya’dan gelir). Bununla birlikte Ateş kültünün kökeni daha eskiye Pit Grave (Yamnaya) (MÖ 4.bin sonu – MÖ 3 bin) kültürüne dayanmaktadır. Tuna’dan Urallara kadar yayılan bu kültürde kurgan mezarlar görülmektedir. Kurganlara, at ve boğa kurban edilmiş, hatta arabalarının da olduğu, kemer kuşanmış şekilde ve elinde asa olan kahraman ataları defnedilmiştir. Kurganların üzerinde de onları hatırlamak için görüntüleri işlenmiş olan taş stelleri dikilmiştir. Hint-İranlılar için de kemer kuşanmak önemli bir ritüel olmuştur. Onlarda Hint-Aryanlar gibi ölülerini yerleşim yerlerinden uzağa nehir kıyısına gömdüler ve mezarları da batan güneşin yönünde batıya veya güneybatıya doğru yaptılar. Mezarların içinde ahşap bir oda vardır, ağaçsız bölgelerde ise bunun yerine taş sanduka yerleştirilmiştir. Mezar, toprakla kapatıldıktan sonra taşlarla oluşturulan bir çitle çevrilmiştir. Vedik Aryanlar ve ilk İranlılar gibi onlar da hem ölü yakma, hem de gömme biliyorlardı. Araştırmacılar Pit Grave Kültürü’nün Hint-İranlılar’ın Prototipi olduğu sonucuna varmışlardır. Hint-Aryanlar tarafından çokça onurlandırılan at da dahil olmak üzere hayvan kurbanının olduğu kurgan ritüeli, Avrasya bozkırlarının farklı halkları arasında da görüldüğü halde, yalnız Andronovo kültüründe, Vedik cenaze kompleksinin tüm belirli unsurlarının bulunduğunu söyleyebiliriz. Cenaze sonrası da bir ziyafet verildiği anlaşılmaktadır. Yine tüm Hint-Avrupa halklarında görülen ortak bir özellikte cenaze ve evlilik sonrası bir ziyafet verilmesidir. Andronovo ritüellerinin özünü ve pek çok detayını Hint-İran edebi verilerinden anlayabiliriz. Ayrıca Petrovka ve Erken Timber-Grave kültürüne ait mezarlarda da bazı farklılıklar olmakla birlikte ateş kültünün izleri vardır, örneğin bu mezarlarda küller ölünün değil, muhtemelen Agni veya Yama için kurban edilen bir hayvanındır (Kuz’mına,2007:191-194).

⁴² Hint-Avrupa dili konuşan en eski halkların ise M.Ö. 19.yüzyılda yaşayan Anadolulular olduğu kanıtlanmıştır. O dönemde Asurlu tüccarlar Orta Anadolu’nun güneyinde Kaneş’te (şimdiki Kültepe) “Karum” ya da ticari yerlerini kurmuşlardı. Asur tüccarlarının günlük işlerinin Asur çivi yazısı ile kaydedildiği kil tabletlerde Hint-Avrupalı isimler ile yerlere de rastlandı. (MÖ 19. yüzyılda Asurlu tüccarlar metinlerinde aynı zamanda bölgede Hint-Avrupa dilini konuşmayan çok sayıda halkın da bulunduğunu açıkça belirtiyorlar. Bunlar Hattiler idi. (Hititler Hatti’den pek çok kelimeyi, kültürlerini ve dinlerinin çoğunu da almışlardır; hatta Hitit ismi bile Hatti’den alınmıştır.)Hint-Avrupa dili konuşanlar, MÖ 17. yüzyılın ortalarında kendilerini birçok farklı Anadolu diliyle ifade ediyorlardı. Bu dillerden en iyi bilineni Hititçe’dir. Ayrıca Luvce ve Palaca gibi başka iki Hint-Avrupa dili de konuşuluyordu. Hitit devletinin yıkılmasıyla Luvilerin Güney Anadolu’ya büyük ölçüde hakim oldukları anlaşılmaktadır. Lykia dili gibi Luvî diliyle bağlantılı diller, varlıklarını uzun yıllar sürdürmüştür; ancak Yunan sömürgecilerinin yayılmasıyla ortadan kalkmıştır (Mallory,1989:24-26).

Hititlerde de benzer şekilde Kraliyet ölü ayinlerinde sığır ve at başlarının yakıldığından bir metinde söz edilmiştir. Çivi yazılı metinlere bakarsak, atlar yenmek için değil, ölünün ruhuna adanmak için yakılmıştı. Mezarlara da genellikle atın başı konurken bir mezarda at gövdesi de ele geçmiştir. Hitit ritüellerinde kullanılan ahşap veya kilden yapılmış atlarda bulunmaktaydı. Ayrıca Hitit tanrıları arasında Pirwa adlı bir at tanrısı da vardı ve bu tanrı genellikle Kamruşepa ile birlikte anılmıştı. Hatta Pirwa adına tapınaklarda kurulmuş ve ona değerli eşyalarda adanmıştı (Ünal,2013-14:51-52; Karauğuz, 2018:112-113).

3.1.9. Hititler

Kültepe-Kaniş'te bulunan Asurlu tüccarların arşivinde, MÖ 2.bin başlarına tarihlenen Eski Asur metinlerinde Hitit halkının varlığını gösteren Hint-Avrupa kökenli isimlere rastlanmıştır. Ancak Hititler ile onların yakın akrabaları olan Lu(w)iler ve Palaların daha önce (MÖ 3.bin sonlarına doğru) Anadolu'ya geldikleri düşünülmektedir. Hatti dini ve dilinin Hititçeye etkisi de iki halkın iç içe yaşadığının göstergesidir. Hatta Hititler kendilerine Neşalı dedikleri halde oturdukları coğrafi bölgenin adı olan Hatti sözünü benimsediler ve Hitit kralları da kendilerine Hatti ülkesinin kralı dediler. MÖ 18. yüzyıla ait metinlerde Pithana'nın oğlu Anitta'nın adı geçmektedir ve Anitta'nın kökeni tam bilinmese de Onun döneminde Neşa'nın bir krallık merkezi olarak yeniden yükselişe geçtiği bilinmektedir. MÖ17.ve 16. yüzyıllarda "Eski Hitit Krallığı" döneminde Eski Asur yazısı terk edilmiştir ve Suriye-Kuzey Mezopotamya'dan alınan çivi yazısı kullanılmaya başlamıştır. Bu dönemin en önemli tarihsel kaynağı Telipinu fermanına göre, I. Labarna büyük kraldı ve Kuşşar'da hüküm sürüyordu. Hitit Ülkesi onun zamanında büyümeye başladı. Ondan sonra gelen kral II. Labarna (MÖ1650-1620), Hattuşalı anlamına gelen Hattuşili adını aldı ve Hattuş'u başkent yapıp, kente Hattuşa, adını verdi (Alp,2002:5-6,57; Klengel,2002: 413; Sevin,2003a:163; Akurgal,1990:43,53-54; Van den Hout,2019:12-13). Hattuşili Orta Anadolu'da bir dizi yerleri ele geçirdikten sonra Hava Tanrısının önemli bir kült merkezi de olan Halpa'ya (Halep) sefer düzenledi. Hattuşili büyük bir kral olarak Hitit etkisini Kuzey Mezopotamya'ya kadar yaymıştır. Alalakh ve ardından Urşu ülkesini fethetti, sonra Hattuşili batıdaki Arzawa ülkesinin üzerine yürüdü. Hurriler de bu durumdan faydalanıp saldırıya geçti ve Hattuşa dışında bütün ülke dağıldı. (Hurriler, MÖ 3.bin yıldan başlayarak, Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya kadar zaman içinde yayılmışlar ve Yakındoğu'nun eski ve güçlü devletlerinden biri olmuşlardı.) Hattuşili tekrar toparlanıp sefere çıktı ve Fırat

ırmağını geçti. Hattuşili, Fırat nehrini daha önce kimsenin geçemediğini belirtip ardından “...Büyük Kral Tabarna Haşşu Kralını ve Hahhu Kralını imha ettiği zaman (kentleri) ateşe verdi ve dumanı (göğe) Göğün Güneş Tanrısına ve Fırtına Tanrısına çıkarttı...” demiştir. Ancak Yamhad Krallığı’nın en önemli kalesi ve merkezi olan Halpa (Halep) şehrinin alınması halefi Murşili’ye kalmıştır. Hattuşili, yerine resmi halefi olan kardeşinin oğlu, kendisini hayal kırıklığına uğrattığı için onun yerine, torunu Murşili’yi tahtın vârisi olarak ilan etmiştir. Genç yaşta tahta çıkan Murşili, Halpa’yı aldıktan sonra ilerlemeye devam etti ve Babil’e kadar gelip şehri yağmaladı, sonra Kassitlere bırakıp geri döndü (Akurgal, 1990:56-61; Darga,1992:12-13;Akurgal,1998:57-64; Alp,2002:65-66,68-71;Klengel,2002: 414; Sevin,2003a:167). Ne yazık ki I. Murşili, MÖ1595 civarında Babil’den döndükten sonra bir entrika sonucu sarayda bir saki olan kız kardeşinin kocası Hantili ve Zidanta tarafından öldürüldü. Böylece etkin ve güçlü bir siyasi devir bitmiş oldu. Daha sonra Telipinu Fermanından Hantili’nin pişman olduğunu ve “neden damadım Zidanta’nın sözlerini dinledim” dediğini öğreniyoruz (Alp,2002:59-60). Ayrıca Hurrilerin de boş durmayıp, bu dönemde Hatti Ülkesine saldırdığını anlıyoruz. Hantili ve Zidanta adı Luvisedir (Akurgal, 1990:62;1998,65). Hantili’nin ölümünden sonra da Zidanta, Hantili’nin oğlu Pişeni’yi ve prensleri öldürüp tahta çıktı, ama onu da kendi oğlu Ammuna öldürdü. Sonra tahta çıkan Huzziya da kız kardeşi ile onun kocası olan Telipinu’yu öldürmek üzere iken Telipinu bunu haber alıp, Huzziya’yı ve beş erkek kardeşini başkentten sürgüne gönderdi (Akurgal, 1990:63-64; Alp,2002:60-61). Telipinu, ileride hanedan içi çatışmaları önlemek için yeni düzenlemeler yaptı. Orta Toroslarda zaferler kazandı ve Kizzuvatna kralıyla ittifak yaptı. Aslında Telipinu’nun saltanatı, Murşili’nin ölümünden sonra yaşanan gerilemenin ardından iyileşme dönemini başlatmıştır. Yeni yerleşimlerin sayısında ani bir artış olmuş ve başkent Hattuşa iki katı büyümüştür. Telipinu’dan (yak. MÖ 1525-1500) sonra Alluwamna ve oğlu II. Hantili geldi. Her ikisinin saltanatında da Hatti Ülkesi, düşman işgaline ve ayaklanmalara maruz kaldı. Bir kült merkezi olan Nerik şehri de Kaşka kavimlerinin eline geçti (Van den Hout:2019,14; Macqueen,2013:48; Darga,1992:14).

Anadolu’da Eski Hitit kültürünün iyi bir şekilde temsil edildiği merkezler arasında Boğazköy, Alışar, Alacahöyük, Eskiypar, İnandıktepe ve İmikuşağı sayılabilir. Bunlardan son üçü kült merkezidir. İçlerinde kutsal alanlar bulunan bu merkezlerde çok zengin buluntulara rastlanmıştır. Malatya yakınlarındaki İmikuşağı Eski Hitit kültürünün Doğu Anadolu’ya kadar yayılmış olduğunu gösterir. Kuleyle korunan anıtsal bir kapıyla

girilebilen bu küçük merkezin içinde 8 x 5 m. boyutlarında, taş duvarlı bir tapınak ve bununla ilgili depolar ile mekanlar bulunmaktadır. Cella, içinde büyük ocak bulunan bağımsız tek bir mekandan oluşur. Kutsal mekanlarda bulunan kabartmalı vazo parçaları ile dinsel törenlerde kullanılan ve Hititler'in bibrü dediği hayvan biçimli rhytonlar ele geçmiştir (Sevin 2003a:168-172). Eski Hitit Krallık Çağı'nda çömlekçilik, Asur Koloni Çağı'ndan gelen sanat geleneğinin de katkıları sayesinde ileri bir seviyeye çıkmıştır. Bu arada Rölyefli kült kaplarının ve pişmiş toprak heykelciliğin de geliştiğini görüyoruz. Özellikle hayvan figürleri bir hayli zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır. İnsan heykelcikleri de çok az olmasına rağmen vardır, pişmiş toprak hayvan heykelleri bu çağın özgün yapıtları olup, dinsel törenlerde kullanılmak için yapılmıştı. Boğa heykellerinin çift olarak kutsal mekanlarda bulunması, Fırtına Tanrısının iki boğası Serri ve Hurri'yi akla getirmektedir. (Hurri geceyi, Şerri gündüzü temsil eder.) Bu büyük boğalar Fırtına Tanrısının (rhyton) ritonlarıydı ve sırtlarındaki huni-emzik vasıtasıyla içlerine sıvı kurban akıtılıyordu (Darga 1992:41-43). Kap formları arasında da en çok rastlanan gaga ağızlı testilerdir. Ayrıca yuvarlak ağızlı, uzun boyunlu, şişkin karınlı, yuvarlak dipli, boyundan omuza tutturulmuş dikey kulplu olanlarda vardır. Genellikle keramik torna yapımı, monokrom, et kırmızısı veya açık kahverengi ve parlak ağızlıdır (perdahlı). Hitit keramiğinin bulunduğu yerlere örnek olarak Boğazköy, Alışar, Alaca Höyük, Eskişehir, İnandıktepe, Maşat Höyük, Mersin, Tarsus, Keban Bölgesi, Karakaya ve Aşağı Fırat Havzası kurtarma kazılarını verebiliriz (Darga 1992:46-47).

Hitit İmparatorluk Çağı

I. Tuthaliya'nın (MÖ 1420) iktidara gelmesiyle birlikte, Hitit İmparatorluğu yeniden toparlanıp, uluslararası siyaset sahnesine çıktı. Tuthaliya, Hurri adı taşıyan prenseslerin ilki olan Nikalmati ile evlendi ve böylece dini ve kültürel açıdan Hurri etkisi artmaya başladı. Tuthaliya batıda Arzava ve Seha Ülkesi ile kuzey batıda yer alan Assuva'ya akınlar yaptı ve zaferler kazandı. Bu seferler, Hititleri Ahhiya ya da Ahhiyava (Homeros'un Akhaları) olarak bildikleri Mikenlerle temasa geçirdi. Ahhiyava Hitit kayıtlarında düşman güç olarak geçmektedir. Bu arada Hitit Krallığının kuzeyinde yaşayan Kaşkalar ile de sorun yaşanmaktaydı ve saldırıları geri püskürtülmesine rağmen Kaşkalar, Hititlere karşı düşmanca tavırlarını her zaman sürdürmeye devam etmişlerdi. Doğudaki en büyük tehlike de giderek güçlenen Mittani ya da Hanigalbat adlı Hurri Devletleri idi (Van den Hout,2019:15;Macqueen,2013:49). Tüm bu olumsuz koşullara rağmen I.Tuthaliya'nın, Hatti Ülkesinde krallığın gücünü yeniden sağladığı

anlaşılmaktadır. Kizzuvatna ve Orta Suriye'deki yerel krallar ile Hitit kralının otoritesinin hissedildiği anlaşmalar yaptı. Ancak bu dönemde de Yukarı Mezopotamya'daki Mittanni krallığı Kuzey Suriye'yi kontrol altında tutuyordu. Tuthaliya ve oğlu I. Arnuwanda, askeri seferlerin pek çoğunu birlikte yapmışlar ve baba oğul Anadolu'da birliğin sağlanması için uğraşmışlardır. Daha sonra tahta çıkan I. Arnuwanda'nın seferlerinin odak noktası da Kuzey Anadolu'daki Kaşkalar olmuştur (Klengel,2002:414-415; Ünal,2002:73,76).

Büyük Hitit İmparatorluğu'nun kurucusu I. Şuppiluliuma'nın (yak. MÖ 1380) tahta çıktığı sırada yine taht kavgaları olmuş ve kan dökülmüştür. Şuppiluliuma'nın saltanatıyla ilgili tüm olaylar, onun oğlu ve sonraki kral II. Mursili tarafından kayıtlara geçirilmiştir. Şuppiluliuma, Kuzey Suriye'yi aldı ve devrin büyük politik ve askeri gücü Mitanni devletini yıktı. Şuppiluliuma Babil ile savaşmak yerine kralın kızıyla evlenerek amacına ulaştı. Kargamış ve Halep de iki oğlunun yönetimine bırakıldı. Asur'un bir tehlike yaratmaması için Mitanni, Hititlere bağlı tampon devlet yapıldı. Doğu Anadolu'da da Azzi-Hayaşa kralı ile bir anlaşma yapan Şuppiluliuma kız kardeşini de kral Hukkana ile evlendirdi. Bu arada Tutankhamun'un dul kalan eşi de Şuppiluliuma'ya mektup yazıp oğullarından biri ile evlenmek istediğini bildirdi. Ancak oğlu giderken yolda öldürüldü. Ne yazık ki seferler sonrası askerler de Hatti'ye veba getirmişti ve birçok insanla birlikte Şuppiluliuma'da bu salgında öldü (Akurgal,1962:60-62; Darga,1992:17-18; Klengel,2002:415-416; Ünal,2002: 77-78; Sagona-Zımsky 2009:234; Macqueen,2013: 50). Büyük oğlu II. Arnuwanda'nın da kısa bir saltanattan sonra aynı şekilde ölümü üzerine küçük oğlu II. Mursili tahta çıktı ve uzun süre hükümdarlık yaptı. İyi bir devlet adamı ve asker olan II. Mursili aynı zamanda çok dindardı. Genç kral tahta çıktığında isyanlar çıkmıştı ve babasının dul eşi Babilli prenses ile de uğraşmıştı. Ancak Mursili Birliği sağladıktan sonra Babasının krallık süresinin sonlarına doğru sorun çıkaran Arzava ülkelerine saldırı düzenledi. Batı Anadolu da büyük Arzava devletini parçalayarak küçük beyliklere böldü ve iktidara Hitit yanlısı kişileri getirdi; kimilerini de Hititli prenseslerle evlendirdi. Hapalla, Mira, Seha (Gediz) Irmağı Ülkesi gibi beylikler Hatti Ülkesine bağlandı. İmparatorlukta sıkı denetim ve sağlam örgütlenmeye önem verildi. Bu sırada Mısır yeniden canlanıp Suriye ile ilgilenmeye başladı. Ahhiyava ile yakınlaşan Milavandalı Piyamaradus sorun çıkarmasına rağmen Mısır tehditi nedeniyle Milavanda'ya heyet gönderilip sadece Piyamadarus'un iadesi istendi (Ünal,2002: 78-79;Macqueen,2013: 51-52).

II. Muwatalli ise (yaklaşık MÖ 1309/8) tahta çıktıktan sonra sarayını yeri henüz bilinmeyen, ancak Kilikya kıyılarına dek uzandığı düşünülen Tarhuntaşşa'ya taşıdı. Çünkü Kardeşi Hattuşili'de askeri birliklerin başı, saray memuru ve Hattuşa valisi olarak Hattuşa'da kalmıştı. Bu dönemde Mısır firavunu II. Ramses ile Orta Suriye'deki Amurru nedeniyle yaşanan anlaşmazlık sonucu Kadeş Savaşı yapıldı ve (yaklaşık MÖ1286 ya da MÖ1285/4'de)⁴³ Hititlerin zaferi ile sonuçlandı. Kadeş Hitit denetiminde kaldı; ancak Fırat boylarında Asurlular bu durumdan faydalanıp, Hitit tampon bölgesindeki Mittanni'ye savaş açtı ve yendi. Bu durum Mısırlılara politik yaklaşılmasına neden oldu. Muwatalli de belki Kadeş savaşında yaralanmıştı ve sonra yolda öldü. Adana-Ceyhan yakınlarındaki Sirkeli'de gömülüp anısına Ceyhan Irmağı kenarında, günümüze dek korunmuş olan bir kabartması yapıldı. Hattuşili ise; Lawazantiya kentinden bir Hurri rahibi olan Pentipsarri'nin kızı Puduhepa ile evlendi. Tahta Muwatalli'nin oğlu Urhi-Tesup çıktı ve (III.) Murşili adını aldı. Başkenti tekrar Hattuşa'ya taşıdı. Tahtta gözü olan Amcası Hattuşili, onu bir türlü kral olarak tanımadı ve Muwatalli'nin yasal eşinden değil de, bir cariyeden olduğunu söyleyerek onu tahttan indirip sürgüne gönderdi (yaklaşık MÖ 1278). Murşili de Ramses'e sığınmak zorunda kaldı. Tarhuntaşşa'nın yönetimi Muwatalli'nin diğer oğlu Kurunta'ya verildi (Darga, 1992:19-20; Ünal,2002: 79-82; Klengel,2002:417- 418; Sagona-Zimansky 2009:235; Macqueen,2013: 52-53). III. Hattuşili'nin tahta çıkmasından sonra Batı topraklarının çoğu kaybedildi. Hattuşili kayıtlarında Lukka Ülkeleri ile yapılan savaştan söz edilmektedir. Seha Nehri Ülkesi, Hititlere bağlı kalmaya devam etti. Suriye'deki durumda kötü idi. Asur kralı I. Adadnirari, Mittanni'deki ayaklanmadan yararlanıp, Fırat'a kadar tüm toprakları kazanmıştı. Bu durum Hattuşili ile Ramses'i bir araya getirdi. Mısır ile yapılan yazışmalarda Kraliçe Puduhepa da önemli bir rol oynamıştı. MÖ 1278'de yapılan anlaşma ile Suriye yine Hititlere bırakıldı. Eşitlik şartlarına dayanan bu anlaşma günümüze ulaşan uluslararası ilk barış anlaşmasıdır. Mısır ve Hatti arasındaki dostluğu ve saldırmazlık sözünü vurgulamaktadır. İki tarafta iç ve dış düşmanlara karşı birbirini kollayacaktı ve Mısır Firavunu, Hattuşili'nin oğullarının taht verasetlerini garanti altına alacaktı. Anlaşmanın yazıldığı gümüş tabletin önüne ve arkasına basılan mühürlerde Hattuşili ve Puduhepa, koruyucu tanrıları olan Hava Tanrısı ile Arinna'nın Güneş Tanrıçası tarafından kucaklanırken betimlenmiştir. Bu anlaşmadan on üç yıl sonra II. Ramses hükümdarlığının 34. yılında Hitit prensesi ile evlendi. Abu Simbel Tapınağı'ndaki evlilik stelinde

⁴³ Bu tarih tartışmalı olduğu için hepsi verilmiştir.

Hattuşili'nin kızını Ramses'e verme sahnesi betimlenmiştir. Bu anlaşma sonrası da Hattuşili hükümdarlık devrinde başarılı adımlar atarak konumunu güçlendirmişti. Ancak bu arada Asur ilerlemeye devam etti ve Asur kralı I. Şalmanezzer Malatya yakınlarında Fırat'a kadar ulaştı ve Hititler İşuva bakır madenlerinin denetimini de kaybetti. Bu dönem yazılı belgelerde, Hattusili'yi koruyan üç tanrı, hiyerarşik sıra ile 1. Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası, 2. Nerik şehrinin Fırtına Tanrısı 3. Şamuha şehrinin İştar'ıdır. Şamuha İştar'ı savaşçı nitelikleriyle, bu kralın bütün askeri seferlerinde yanında olmuştur (Akurgal,1962:70-71; Darga,1992:21-22 Klengel,2002: 418 Macqueen,2013: 53-54).

Hattuşili'den sonra yerine oğlu IV. Tudhaliya (yaklaşık MÖ1250-1220) geldi. Bakır kaynağı bulabileceği Kıbrıs'ı aldı ve durumu güvenceye almak için Suriye kıyısındaki Amurru (Amorit) ile anlaşma yaptı. Anlaşmada; Asur ve Amurru arasında her tür ticaretin yasaklandığı da belirtilmiştir. Kuzeybatıda ise Seha Ülkesinde Milavanda'dan kaynaklı ve Ahhiyava tarafından desteklenen karışıklık yaşanıyordu. Tudhaliya her ne kadar durumu kontrol etmiş olsa da denetimi artık kaybediyordu ve bu arada Ahhiyava da güçleniyordu. Arzava'nın da bu gelişmelerde muhtemelen rolü vardı. Artık İmparatorluk yıkılmaya başlamıştı. Tudhaliya'nın yerine tahta çıkan oğlu III. Arnuvanda da kısa süre sonra ölünce diğer oğlu II. Şuppiluliuma kral oldu. Bu dönemde Anadolu da kıtlığın başlaması ile durum daha da kötüleşti ve Mısırdan tahıl alınması gerekti. Ayrıca Kuzeyde Kaşka, Doğuda ise hala Asur baskısı vardı. Kuzeybatıda da durum pek iyi değildi. Gerçi son İmparator II. Şuppiluliuma Suriye'de uyrukların desteğini yeniden kazanmıştı ve Kıbrıs'da isyan eden ya da istilacıların yönettiği deniz savaşında da düşmanları yenmişti. Hatta Asurluları da yenilgiye uğratıp İşuva'nın kontrolünü tekrar ele geçirmişti. Ayrıca bu döneme ait ele geçen yazıt ve çivi yazılı belgelerde, II. Şuppiluliuma'nın Orta ve Güneybatı Anadolu'da da başarıyla savaştığı, Tarhuntaşşa'da hükümdarın yeniden otorite kurduğu, Karkamış kralı ve Büyük kral tarafından denetlenen Alaşiya (Kıbrıs) Ülkesi ile de anlaşma yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bu çabalar yeterli değildi. Alaşiya kralı Ugarit kralına yolladığı bir mektupta, onu gemilerde yaşayan Şikala halkının saldırıları konusunda uyarmaktadır. III. Ramses'de bu halklardan gemileriyle Suriye kıyılarında bulunan ve bir dizi yerleşime saldıran deniz kavimleri olarak bahseder. Mısır önlerinde durdurulacak olan (yaklaşık MÖ1186) bu kavimler arasında Ege ve Anadolu halkları da bulunuyordu. Bu kavimler Kuzeybatı ticaret yolunu kesti. Bu yol için Hititlerle mücadele eden Arzava da, Ege kıyılarından Akdenize doğru ilerleyen istilacılar tarafından silinip süpürüldü. Kilikya ve Kıbrıs da

kaybedildi. Sonunda İstilacılar Suriye'ye ulaşp orayı da talan ettiler. Ancak Kızılırmak'tan yukarı çıkmadıkları da bilinmektedir. O nedenle hala Hititlerin tam olarak neden yıkıldığı bilinmemektedir. Aslında İmparatorluğun yıkılmasında birden fazla neden olmalıydı. Halk içindeki huzursuzluk ve Hükümdarların mahiyetinde bulunanları ve memurları sürekli bağlılık yeminine zorlaması da durumun sallantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca yapılan kazılarda Ugarit'teki durumun aksine Hattuşa da yabancı düşman silahına da rastlanmamıştır. Sonuç olarak nedeni tam olarak anlaşılamasa da; Hatti Ülkesi son Tunç Çağı'nda, MÖ1200'den kısa süre sonra yıkıldı. Önemli hammaddelere ulaşan yolları denetim altında tutma politikası ile süper bir devlet olan Hititler'den sonra bir çağın da artık kapandığı kabul edilir (Darga,1992:23; Klengel,2002: 419; Macqueen,2013: 54-56).

Kutsal Kitapta Hititler

Anadolu'daki beylikleri birleştirerek Suriye'ye doğru genişleyen, Mısır, Mitanni, Babil ve Asur ile birlikte dönemin en büyük güçlerinden biri olan Hititler, politik ve askeri başarılarının yanında sanatsal, edebi ve tarih gelenekleri bakımından da zengin bir İmparatorluktu. Hititler, yıkıldıktan çok sonra bile Anadolu'nun kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Anadolu'nun bilinen en eski adı olan ve Hititlerin de benimsediği, Hatti Ülkesi ifadesine ilk olarak yazıtlarda Akkad Sülalesi döneminde (MÖ 2350-2150) rastlanılmıştır ve Asur yıllıklarında görüldüğü MÖ 630 yılına kadar da kullanılmıştır. Buna rağmen daha sonra unutuldular. Hatta Anadolu'da böyle büyük ve güçlü bir İmparatorluğun var olduğundan ünlü antik tarihçi Heredotos'un bile haberi olmamıştı. Ancak 19.yüzyılın son çeyreğinde Hititlerin varlığı ve önemi anlaşılmaya başlamıştır. Yalnız Kitabı Mukaddes'te (Kutsal Kitap, Eski Anlaşma (Ahit)) "Heth", "Hittim" şeklinde isimleri geçiyordu ve Hititlerin çöküşünden sonra Demir Çağı'nın politik sosyal koşullarına uygun olarak onlardan bahsedilmişti. Filologlarda daha sonra Hatti ismini almayıp, Eski Ahit'teki şeklinden esinlenmişlerdir. Het oğullarından yani Hititlerden, Eski Ahit'te 60 kez bahsedilmiştir. Örneğin, Yasanın Tekrarı (Tesniye) bölümünde " Tanrınız RAB mülk edinmek üzere gideceğiniz ülkeye sizi götürdüğünde, önünüzden birçok ulusu –Hititler'i, Girgaşlılar'ı, Amorlular'ı, Kenanlılar'ı, Perizliler'i, Hivliler'i, Yevuslular'ı, sizden daha büyük ve daha güçlü yedi ulusu– kovacak. " Tanrınız Rab bu ulusları elinize teslim ettiğinde, onları bozguna uğrattığınızda, tümünü yok etmelisiniz. Bu uluslarla antlaşma yapmayacaksınız, onlara acımayacaksınız." denmektedir (Yasanın Tekrarı7.1-2,20:17). Yaratılış bölümünde ise, İbrahim

Peygamberin, Hititli Efron'dan mezar için toprak satın aldığından bahsedilmektedir (Yaratılış 23:3-20,25:10,49:32). Yaratılış 27:46'da, İshak'a eşi Rebeka'nın "Bu Hititli kadınlar yüzünden canımdan bezdim", "Eğer Yakup da bu ülkenin kızlarıyla, Hitit kızlarıyla evlenirse, nasıl yaşarım?" dediği belirtilmektedir. Yar.26:34'de de İshak Peygamberin oğlu Esav'ın Hititli Beerî'nin kızı Yudit ve Hititli Elon'un kızı Basemat ile evlendiğinden bahsedilmektedir. Yine Yar.10:15-18,15:18-21, Hititlerden bahsedilir. Mısırdan Çıkış 3:8,'de "Bu yüzden onları Mısırlılar'ın elinden kurtarmak için geldim. O ülkeden çıkarıp geniş ve verimli topraklara, süt ve bal akan ülkeye, Kenan, Hitit, Amor, Periz, Hiv ve Yevus topraklarına götüreceğim" der Rab ve benzer ifadeler tekrar eder (Çıkış 3:17,13:5,23:23,23:28,33:2-3,34:11; Yeşu 1:4, 3:10, 9:1, 11:3, 12:7-8,24:11). Ayrıca MÖ I. binde var olan Geç Hitit Devletleri ile ilgili olarak 2.Krallar 7:6'da görüldüğü gibi, Rab Aramlılar'ın korkmasını sağlamıştı ve birbirlerine, "Bakın, İsrail Kralı bize saldırmak için Hitit ve Mısır krallarını kiralamış!" demişler ve paniğe kapılmışlardı. Böylece Ben-Hadad'ın Samarya'yı kuşatan ordusu geri çekilmişti. Anlaşılan bu dönemde bile Hititler'in hala korku salacak kadar bir gücü vardı. 2.Samuel 11'de de Davut Peygamber ile Hititli Uriya'nın karısı Bat-Şeva'dan (Bat-Şeba) bahsedilmektedir. Davut Peygamber Uriya'yı savaşın en şiddetli cephesine yerleştirip ölmesini sağlamış ve sonra da Bat-Şeva ile evlenmişti (2.Sam. 11:1-26). Ayrıca Sayce'nin belirttiği gibi 2.Sam. 24:6 da geçen ve anlaşılamayan Tahtim-hodshi, uzun yıllar Hititler'e ait olan, Asi (Orontes) vadisinde ana kale durumundaki Hititler'in Kadeş'i olmalıdır. Süleyman Peygamber döneminde 1.Krallar 10:28-29'da Süleyman'ın atlarının Mısır ve Keve'den (muhtemelen Kilikya) getirildiği söylenmektedir. Görüldüğü gibi Eski Anlaşma'nın daha sonraki tarihi kitapları Kuzeydeki Hititlerle ilgilidir ve Orontes'in güneyindeki Hamath ve Kadeş'i kapsarken Yaratılış bölümünde bahsedilen Hititler en güneyde yaşayan Heth'in çocukları olarak bahsedilen Hititlerdir. Daha çok Hebron (El Halil) civarında ve Jerusalem'in (Kudüs) bir kısmında yaşadılar. Zira Hezeikel,16:3'de De ki, "Egemen RAB Yerusâlim'e (Kudüs) şöyle diyor: Kökenin ve doğumun açısından Kenan ülkesindensin; baban Amorlu, annense Hitit'ti" demektedir. Hititler ve Amoritler (Amurru ya da Amor) birbirine bağlı ve birlikte yaşıyor olmalıdır. Çünkü Kadeş kenti Hititlere ait olmasına rağmen Amorit toprağı olarak bilinmektedir ve Krallarının fiziksel özellikleri de Amorit'e benzemektedir. Mısır Anıtların da da iki halkın Kadeş' te birlikte olduğu gösterilmektedir. Hititler, Mısır anıtlarında sarı tenli, çekik gözlü, çıkık üst çeneli olarak Moğal tipinde, Amoritler (Amor ya da Amurru) ise beyaz tenli, mavi gözlü, uzun boylu olarak gösterilmiştir. Ayrıca Yaratılış14:13'e göre İbrahim Peygamber'de,

Eşkol'la Aner'in kardeşi Amorlu Mamre'nin meşeliğinde yaşıyordu. Yani Hebron'da sadece Hititler değil Amorlular da vardı. Mısır anıtlarında Hititler'e, Kheta (veya Khata) denilirken, Asurlular Khatti veya Khate'de olarak adlandırmıştı. İbranice de ise Kheth ve Khitti olarak geçmektedir (Sayce,1892:11-19; Akurgal, 1990:30; Sagona-Zimansky 2009:223-225, Karauğuz,2019:386-403).

3.1.10. Hurri-Mitanniler

Hurriler ile ilgili bize bilgi veren en eski kaynaklar Sümerler'e kadar gitmektedir. Sümerler, Dicle ırmağının yukarısında ve Doğu kollarında yaşayan topluluklardan bahsetmiştir. O nedenle ne kadar süredir orada yaşadıkları bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar Hazar denizinin diğer tarafından göç etmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Wilhelm, 1989:7). Erzen'e göre de, Doğu Anadolu'da yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları, kuzeyde Kafkasya'dan batıda Malatya-Elazığ Bölgesine, güneyde Kuzey Suriye ve Doğuda da Urmiye Gölüne kadar uzanan alanda MÖ 4.binden itibaren bir kültür birliği olduğunu göstermektedir. Genel olarak Erken Hurri Kültürü adı verilen bu kültürün kökeni de Doğu Anadolu bölgesi olup, buradan Kuzey Suriye'ye, kuzeyde Transkafkasya'ya ve doğuda da Kuzeybatı İran içlerindeki Urmiye Gölüne kadar yayılmıştır. Bu bölgede ele geçen seramik çeşitlerinde görülen benzer renk, biçim ve süsleme özelliği de yerli ve gelenekçi Anadolu karakterini yansıtmaktadır. Ayrıca mimaride de bu görülmekte olup, Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van Bölgesinde bu devirde görülen yuvarlak planlı yapı tipleri geleneksel Hurri kültürünün önemli ve karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkar. Yarı göçebe Hurri kavimleri yuvarlak çadır tipinde, 4-13 metre çapında, ortasında merkez direği olan tek kapılı ve kerpiçten yapılmış bu evlerde yaşıyordu ve portatif ocaklarla da ısıtılıyordu. Erzurum ovasında Karaz, Pulur ve Güzelova kazıları ile Elazığ Bölgesinde yapılan kazılarda, portatif ocakların dini amaçlı olan güzel örneklerine rastlanmıştır. Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu'sunda, bir ev kültürünün olduğunu söyleyebiliriz. Dini ritüelleri yapmak için de kalıpla yapılmış kabartmalı ve at nalı biçimli seyyar ocaklar yaygın olarak kullanılmıştır. MÖ 3.bin başlarında Transkafkasya'dan yine Hurri kökenli kavimlerin göç ettikleri de anlaşılmıştır (Erzen,1986:15-18; Sevin,2003a:147-148).

Mezopotamya çevresinde yaşayan Hurriler hakkında bilgilere MÖ 3. bin yılın son çeyreğinden itibaren, Eski Doğu dünyasının en eski yazılı metinlerinde rastlanır (Akurgal, 1990:119; Wilhelm,2004:95; Fournet-Bomhard,2010:1; Köroğlu,2012:95;

Memiş,2018:297). Hurri dilinde yazılmış olan belgeler MÖ 2230'da başlamış (kısa kronoloji Akad Dönemi MÖ2230-2090) ve MÖ 1200'e kadar devam etmiştir. Bu dönemde de Bereketli Hilal'in kuzey kesiminde bugünkü Kuzey Irak, Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu) yaygın olarak konuşulan bir dil olmuştur. Bundan sonra da Doğu Anadolu içlerinde bir süre daha (500 yıl kadar) yaşamaya devam etmiştir. Mitanni Devleti Hitit İmparatorluğunun kurucusu I. Şuppiluliuma tarafından yıkılınca Hurri dili Çukurova ve kuzeyinde, Doğu Anadolu'nun batısında ve Kuzey Suriye'de gerilemeye başlamıştır; yerini de MÖ I. bin yılın ilk üç yüzyılında Hiyeroglif Luwicesi ve daha güneyde Sami dilleri almıştır (Alp,2002:21;Wilhelm,2004:95; Wegner-Bomhard,2020:3). Bazı araştırmacılar da, Hurriler'in, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu'da çok daha önce yaşadığına kanıt olarak, Hurrice'nin Eski Sümerce'de izleri olduğunu öne sürmüştür. Örneğin: Zanaatkar terimi ta/ibira , “bakırcı” nın Hurrice'den türetilmiş olabileceği gibi; kök tab/dökmek(fiil) + i + ri,(ortaç)= döken kişi (Wegner-Bomhard,2020:3; Wilhelm, 1989:8-9). Hurrice ile aynı kökenli olan dil Urartuca olup, bu dil de, MÖ 9.yüzyılın sonlarından MÖ 7. yüzyılın sonlarına kadar metinlerde görülür. Zaten Hurrice'nin, Urartuca dışında bilinen herhangi bir eski Yakın Doğu dili ile de bir benzerliği yoktur. Bugün de Proto Urartu- Hurri dili ile kuzeydoğu Kafkas dilleri arasında genetik bir bağ olduğu tartışılmakla birlikte pek kabul görmemektedir (Wilhelm,2004:95).

İlk olarak Eski Akad döneminde Dicle ve Zagros dağları arasındaki bölgeye sızmaya başlayan Hurriler'in varlığı (Gelb,1973:57), Akkad Kralı Naram-Sin'e ait metinlerde, bazı yer ve şahıs isimlerinde görülür. Akkad imparatoru Naram-Sin'in seferlerini anlatan bir belgede Hurri kent devletleri, Akkad İmparatorluğu'nun vasalları olarak gösterilmiştir (Wilhelm, 1989:8; Yiğit, 2005: 56-57; Memiş, 2018:297). Ancak Akkad Krallığı, son hükümdarı olan Şar-Kali-Şarri (yaklaşık MÖ2114-2090) zamanında Gutiler tarafından yıkılınca tüm bölgede yerel güçlerin mücadelesi başlamıştır. Bu döneme ait somut bir Hurri devlete tanıklık eden ilk yazıt bulunmuştur. Samarra'dan “Bronz Tablet” adı verilen bu yazıt, Akad dilinde yazılmış ve Tanrı Nergal için bir tapınağın kurulması ile ilgilidir. Özellikle Eski Hurriler tarafından saygı gören Tanrı Nergal, daha sonra da Babil Panteonunda onurlu bir yere sahip olmuştur. Bu yazıtta adı geçen Atal-Şen, Nawar (Namri/Namar) ve Urkeş (Tel Mozan) kralı ve Kral Şatar-mat'ın da oğlu olarak verilmiştir. Başka bir metinde de bu Urkeş şehri Hurri tanrısı Kumarbi'nin oturduğu yer olarak geçmektedir (Alpman,1981:287; Wilhelm, 1989:9;

Akurgal,1990:119; Ünal,1997:17; Ünal,2002:90; Wegner-Bomhard,2020:4-5). Daha sonra da Üçüncü Ur hanedanı, ikinci kralı Şulgi, (MÖ 2029-1982) kuzeydoğu Dicle topraklarına seferler düzenlemiştir ve bu yerlerden tutsak olarak getirilen Hurrileri de Sümer Ülkesinde işgücü olarak çalıştırmıştır (Wilhelm,1989:10; Ünal,1997:18; Ünal,2002:91; Memiş,2018:298;Wegner-Bomhard,2020:5). MÖ 2. binyılın başlarında III. Ur Sülalesinin çökmesinden sonra da Hurriler, Anadolu’da görünmeye başlamıştır. Koloni çağında, Kanis Kralı Warşama’ya mektup yazan Mama Kralı Anumhirbi’nin Hurrice bir ad taşıdığı anlaşılmıştır (Alpman,1981:290; Wilhelm,1989:12;Alp,2000:19; Yiğit,2005:57).

Tevrat’ta da Hurriler’in adı *Hori*, *Horites* şeklinde kavim adı olarak geçmektedir (Speiser,1948:1; Alpman,1981:284; Ünal,1997:12; Ünal 2002:85; Fournet-Bomhard,2010:1;) Tevrat’ta, “dağlık Seir bölgesindeki Horlular” olarak bahsedilmektedir (Yaratılış14:5-6; 36: 20-30; Yasanın tekrarı 2:12,22). Hititler de Hurrice için Hurlili diyordu (Alp,2002:19; Wilhelm,2004:95; Fournet-Bomhard,2010:1). Hurri adının geçtiği en eski Hititçe çivi yazılı belgeler ise, MÖ 17. yüzyıla aittir. Eski Babil üslubunda olan Hitit çivi yazısını, Hititler’in Hurriler aracılığıyla alıp, kendi dillerine uyarladıkları sanılmaktadır. Hurriler dil, din, edebiyat, mitoloji, büyü, tıp, giysiler gibi birçok bakımdan Hititleri etkiledikleri gibi, Mezopotamya kültürünün Hititlere aktarılmasında da önemli bir rol oynamışlardır. Anadolu’da Yazılıkaya, Hitit İmparatorluk devri Alacahöyük kabartmaları ve Eski Yakındoğu mühür sanatı da Hurri etkisini yansıtmaktadır. Hitit Panteonunda da Hurri Tanrılarının önemli bir yeri vardı. Kumarbi efsanesi ve Ullikummi destanı da Hurri kültürünün Hitit Kültürüne olan etkisini göstermektedir. Bu Hurri etkisi Hitit kralları I. Hattuşili ve I. Murşili’nin güneydoğu seferleri ile başlamış olmalıdır. II. Tuthaliya’nın eşi Nikalmati, I.Arnuwanda’nın eşi Aşmunikkal, III. Tuthaliya’nın eşleri Taduuhhepa ile Şatantuhepa, II. Muwatalli’nin eşi Tanuhepa ve III. Hattuşili’nin eşi Puduhepa Hurrice isim taşıyorlardı. Hatta III. Tuthaliya’nın tahta çıkmadan önceki Hurrice adı Taşmişarri, II. Muwatalli’nin adı Şarri-Teşup, III. Murşili’nin adı Urhi-Teşup IV. Tudhaliya’nın adı da Taşmi Şarruma idi (Alpman,1981:303;Ünal,1997:23; Alp,2002: 20-21;Ünal,2002:97; Yiğit,2005:58).

MÖ 18.yüzyılın sonunda, Asur’da Şamsi-Adad ve Babil’de Hammurabi dönemindeki tarihi kaynaklarda bize Hurriler hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan biri de Orta Fırat kıyısındaki Mari Saray arşivleridir. Burada bulunan belgelerde, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya’dan Dicle’nin doğusunda Zagros dağlarına kadar uzanan

bölgede yaşayan küçük Hurri şehir devletlerinden bahsedilmektedir. Alalakh'da da VII seviyede (MÖ 17. yüzyılın ilk yarısı ile yaklaşık MÖ 1560), Hurrice isimlere, Eski Babil metinlerinde rastlanmıştır. Yine Chagar Bazar'da (= Aşnakkum?) (Habur üçgeninde) bulunan kil tabletlerde ve Tell al-Rimah'da (= Karana veya Qatara) Hurrice isimler tespit edilmiştir. Ancak hem Chagar Bazar'da hem de Rimah'da, bu tespit edilen isimler, işçilere dağıtılan tahıl paylarını gösteren listelerde olduğu için bunların bazılarının oraya savaş esiri veya satın alınmış köle olarak gittiği sanılmaktadır. Yani bu isimlere bakarak Hurri nüfusunu oluşturduklarını söyleyemeyiz. Bu durum Mari'de de aynıdır ve istihdam türlerine bakılırsa, alt sınıflara mensup olan kuzey Mezopotamya'dan işe alınmış kişiler olmaları gerekir. Orta Babil Döneminde (MÖ15./14.yüzyıllar) Alalakh VI-V, seviyede yazıt yoktur. IV. seviyede ise Hurrice metinler henüz bulunmamasına karşın, tespit edilen Hurrice isimler, artık yaklaşık dörtte üçe çıkmıştır. Nuzi'de (Yorgan Tepe) (Eski Asur Devleti'nin Gasur'u) bulunan Akadça metinlerde de, Hurri etkisi göze çarpmaktadır ve bu nedenle de Hurro-Akadça diye adlandırılmıştır. MÖ 15.ve 14. yüzyılda, Hurriler tarafından iskan edilen bu kentin adı da MÖ18. yüzyılın ilk yarısında değiştirilmişti. Nedeni bilinmemekle birlikte; bunun İhtar'a adanan kentin eski tapınağının çift tapınağa dönüştürülmesi ile aynı zamanda olduğu düşünülmektedir. Hurriler'in tanrıçası Şawuşka ile özdeşleşen İhtar ile birlikte Hurri hava tanrısı ve tanrıların kralı Teşup'a bu tapınakta tapılıyordu. Bu yeni göç dalgası ile birlikte onun kültü de önem kazanmıştı ve Teşup, daha sonra Hurri panteonunda en üst sırada yer almıştır.

I. Şamsi-Adad'ın (MÖ1751-1718) ölümünden sonra Asur Devleti hızla çökmüştü ve Asur belgeleri de iki asır kadar susmuştı. Mari de tekrar eski hanedan varisi Zimrilim'e geri dönmüştü ve aynı şekilde Yukarı Mezopotamya'da isimlerinin Hurrice olduğu tespit edilen çok sayıda küçük eyalete bölündü. Kuzey Suriye'de Şamsi-Adad'a karşı direnebilmiş olan Halpa (Halab) (Halep) kenti de Yakın Doğu'nun en büyük gücü oldu. Mari ve Halab krallıkları arasında yapılan üst düzeyde bir evliliğin ardından koalisyon da kuruldu. Halab büyük Krallık olunca Fırat kenarında bulunan Karkamış, Urşum, ve Haşşum gibi önemli kentler kendilerini Halab'a karşı güvenceye almak için Mari ile ittifak kurdular. Mari mektuplarında Sennam, Urşum kralı, Anışhurbi, Haşşum kralı olarak, Şatu-şarri, Azuhirum kralı ve Lullu kralı olarak da Arişenni'nin adı geçmektedir ve bu isimlerin de Hurrice olduğu sanılmaktadır. Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de nüfusun çoğunluğu Sami halklardan oluşuyorken II. bin yılın ortalarında birdenbire Hurrilerin hızla tüm Yakındoğu'ya yayıldığını görüyoruz. Hitit Kralı I.

Murşil'in Babil'i fethetmesinden sonra buraya Kasların (Kassit) yerleşmesi de yine dolaylı olarak Hurri göçlerine bağlanmaktadır (Alpman,1981:291-293; Wilhelm,1989:13-15; Wegner-Bomhard, 2020: 8-9).

Bu Hurrice konuşan halkların göçleri ya da daha doğrusu istilası sırasında aralarında Doğu Anadolu dağlarından gelen Hint-Aryan gruplarının da olmasının nedeni tartışma konusu olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak bazı araştırmacılar, İran üzerinden Hindistan'a göç eden Hint- Aryan kavimlerinden bazı grupların Hurriiler ile birlikte Bereklî Hilal'e girdiğini ve orada Hurri dili konuşan bu topluma dahil olup, kendi dillerini de terk ettiklerini söylemiştir. Başka bir görüş ise , Mittani Hint-Aryanları, Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyısındaki Gurgan uygarlığından doğmuşlardı ve Yukarı Mezopotamya'ya göçlerinin nedeni İran ırklarının istilasıydı. Sonuç olarak Hurri krallığının MÖ 16. yüzyılda kurulduğunu, Maıttani ve daha sonra Mittani olarak bilindiğini söyleyebiliriz. Ayrıca büyük olasılıkla Hint-Aryan isimler taşıyan krallara sahiptiler (Wilhelm,1989,16-18; Akurga,1990,120). Mitanni Devleti'nin adı da Hitit Metinlerinde Hurri diye; Asur, Babil ve Nuzi / Arrapha belgelerinde de Hanigalbat, veya Haligalbat olarak geçer, Mısırlılar'ın verdiği isim ise "Naharina"dır. Başkenti de Vaşşukanni idi. Mitanni adının en eski belgelendiği yer, MÖ 16. yüzyılda Mısırlı Amenemhet'in mezar yazıtıdır. Burada Ntn şeklinde, I. Tutmosis'in Suriye'ye çıktığı seferlerle ilgili olarak bahsedilmiştir. Yine aynı döneme ait metinlerde geçen en eski Mitanni kralı I.Şuttarna'dır. Hurri Dilindeki en önemli belge ise, Mittani Kralı Tuşratta'nın Firavun Amenhotep'e (Amenophis) yazdığı mektuptur ve bu mektupta Tuşratta bazen kendisinden "Hurri Kralı" olarak bahsetmiştir. Tuşratta'nın, III.Amenhotep ve IV.Amenhotep'e gönderdiği, El-Amarna'da bulunan 12 mektup ve 2 hediye listesinden oluşan belgelerin sadece biri Hurri dilinde, diğerleri Akad dilinde yazılmıştır. Mektubun içeriği ise Tuşratta'nın kızı Tadu-Heba ile III. Amenhotep arasındaki evlilik ile ilgilidir. Ancak III. Amenhotep evlendikten kısa süre sonra ölmüş ve prenses de IV. Amenhotep tarafından Mısır Haremine alınmıştır. Mısır ve Mittani arasındaki evlilik ittifakları artık bir gelenek olmuştu. Daha önce de I. Artatama (Tuşratta'nın büyükbabası) kızını IV. Tutmosis'e ve II. Şuttarna'da Kelu-Heba adındaki kızını (Tuşratta'nın kız kardeşi) ,yine III. Amenhotep'e eş olarak vermiştir. Mitannilerin daha önce Yakındoğu'ya at koşulu hafif savaş arabalarını getirdikleri ve at yetiştirme konusundaki bilgi ve tecrübeleri sayesinde üstünlük sağladıkları sanılmaktaydı, ancak sanıldığıının aksine bugün hafif savaş arabalarının Yakındoğu'da

geliştiği anlaşılmıştır. Yine de Boğazköy’de bulunan ve eserin aslı Kikkuli adlı biri tarafından yazılmış olan, atların yetiştirilmesi, terbiye edilmesi ve yabancı iklime alıştırılması konusundaki Hititçe dört tablet, bu alanda Mitannilerin iyi olduklarını göstermektedir. Hititçe çevirisinde de teknik terimler ve sayılar Sanskritçe olarak verilmiştir. Yorgan Tepe’de bulunan Hurri metinlerinde de Hint-Aryan kelimeler tespit edilmiştir. (örneğin atların renkleri, babru (babhru, “kahverengi”), pahta (palita,boz), pinkara (pingala, kızıl) ve Mitanni *marya* kelimesi ile Vedik *marya* “savaşçı” gibi.) Mitanni kral adları ve Eski Hint- Ari tanrılarından, Mitra,Varuna, İndra, ve Nasatya’nın adının Hattusa’da bulunan Hitit Kralı I şuppiluliuma ve Mitanni Kralı Mattiwaza/şattiwaza arasında yapılan anlaşmada geçmesinden dolayı, Mitanni devletini idare eden zümrenin Hint- Ari kökenli bir asilzadeler sınıfı olduğu öne sürölmüştür. En eski Hint dili, yaklaşık MÖ1500-1200 tarihlerinde, kuzeybatı Hindistan’da oluşturulduğu düşünölen ve Hindistan’ın eski dini literatürü olan Vedalar ile temsil edilmesine rağmen, en eski Hint-Aryan dilinin kanıtları Hindistan’dan değil, Kuzey Suriye’de bulunan Mitanni İmparatorluğu’ndan gelmiştir. Mitanniler, MÖ15. ve 14.yüzyılda Akdeniz kıyılarından Zagros dağlarına kadar uzanan bölgede büyük bir güç haline gelmişti. En eski Hurri krallarından, Kirta, Suttarna, Sauşsatar, Parsatatar’nın adı mühür baskılarında geçmektedir (Alpman,1981: 303-308; Mallory,1989:37-38; Wilhelm,1989:18-19; Akurgal,1990:120-123; Mallory-Adams,1997:306; Ünal.1997:19-20; Ünal,2002:92-93; Ünal,2013:14,57-60; Memiş,2018:300; Karauğuz,2018:113-115; Wegner-Bomhard, 2020: 9-10).

İlk Mitanni Kralı Kirta idi. Kral Sauřsatar dönemine ait hanedan mühründe “Sattarna, Maitanni Kralı Kirta’nın oğlu” yazmaktadır. Mitanni Devleti’nin sınırları ise Kral Sauřsatar zamanında genişlemişti. MÖ15.yüzyılın ikinci yarısında Kizzuwatna Mitanni’ye bağlı idi. Arrpha (Kerkük), Asur, Mukiř (Alalah) krallıkları da aynı şekilde Mitanni Devletine bağlanmıştı. Ayrıca Sauřsatar başkent Vařřukani’ye Asur’dan ganimet olarak altın ve gümüş kaplı bir kapıyı da alıp getirmişti. şauşsatar bir belgede de Alalakh kralı Nikmepa ile Kizzuwatna kralı şunaşşura arasındaki bir anlaşmazlıkta hakem olarak göröñür. Nikmepa da kral İdrimi’nin oğlu idi. Yaklaşık MÖ1400’lerde Kizzuwatna anlaşma metninde adı geçmeyen bir Hitit kralı ile anlaşma yaptı I. (II.) Tuthaliya olduğu sanılan bu Hitit Kralı büyükbabası zamanında Kizzuwatna’nın Hitit toprağı olduğunu ve daha sonra Hurriiler’in eline geçtiğini belirtmiştir. Bu anlaşmadan kısa bir süre sonra da Kizzuwatna tamamen Hitit Krallığı’nın bir parçası oldu. Tuthaliya’nın halefi I.

Arnuwanda zamanında ise güçlü bir Hurri etkisi Kizzuwatna'dan Hattuşa'ya geldi ve Hurri ritüelleri özümsemi. Zaten Tuthaliya'nın da, Arnuwanda'nın da eşleri Hurrili idi. Mitanni Kralı Artatama zamanında ise Mısır ile dostane ilişkiler kurulduğunu görüyoruz. İlk kez Onun zamanında Mısır'a Mitanni Prensesi gelin gitmiştir. IV.Tutmosis'e Artatama'nın kızı yedinci kez istemeden sonra verilmiştir. Akurgal,1990:121-122;Wilhelm,1989:28-30; Alpman, 1981, 307-308; Ünal, 1997:21; 2002:94; Kinal,1991:94-95). Artatama'nın oğlu II. Şuttarna da kızını eş olarak verdiği III.Amenhotep (Amenofis) hastalandığında damadına iyileşmesi için Ninive şehrinde bulunan İstar'ın heykelini göndermiştir. Fakat II. Şuttarna öldüğünde taht mücadelesi başladı ve ülke ikiye bölündü. II. Artatama kuzeybatı kısmını alarak Hurri Krallığını kurdu. Güneydoğu kısmını da Mitanni Kralı olarak Artasumara aldı ama kısa bir süre sonra o da öldürölünce yerine kardeşi Tusratta küçük yaşta tahta çıktı (Alpman, 1981: 308; Wilhelm,1989:28-30-31; Akurgal,1990:122;Kinal,1991: 95-96; Ünal ,1997:21; 2002:95).

Tușratta dönemine ait El Amarna mektuplarının ilkinde Tușratta, iktidara geldiği sırada yaşadığı zorlukları ve Hitit Krallığı'nın Mitanni topraklarına yaptığı saldırıyı başarılı şekilde nasıl önlediğini anlatmıştır. Bu saldırının İșuva'dan kaynaklı bir sınır sorunu yüzünden olduğı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hitit Kralı olan Šuppiluliuma Anadolu'da birliğı sağlamaya çalıştı ve Kaşkalar ile uğraştı (Wilhelm,1989:31-32;Kinal,1991:102-103). Šuppiluliuma Anadolu'da birliğı sağladıktan sonra Mitanni başkenti Vașșukanni'ye doğru ilerledi. Tașrutta böyle bir harekatı beklemediğı için kaçtı ve kaçtığı yerde oğullarından biri tarafından öldürölündü. Artık Mitanni Devleti ortadan kalkmış ve Hitit Devleti de bir İmparatorluk olmuştu. Bu büyük Hitit Kralı ilerlemeye devam etti ve Halpa (Halep), Mukiș (merkezi Alalakh) ve Ugarit şehirlerini de ele geçirdi. Daha sonra da Kinza (Kadeș), Katna (Tel el Mișrife) şehirlerini aldı. Bu arada stratejik öneme sahip olan ve aynı zamanda Tanrıça Kubaba'nın da kült yeri olduğı için saygı gören Karkamış'ta alındı. Šuppiluliuma Hurrice taht adı Šarri-kușuh olan oğlu Piyășili'yi kral olarak buraya yerleştirdi. Diğer oğlu rahip Telipinu'yu da Halep Kralı yaptı. Burası da Hurriler gibi Hititlerin de saygı duyduğı Hava Tanrısı Teșup'un kült merkezi idi. Böylece Hitit İmparatorluğu'nun sınırı Lübnan dağları ile Șam yakınlarındaki Abina'ya kadar uzanmış oldu. Ancak Mitanni Devleti'nin yok olması ile Ona bağılı vasal bir krallık olan Asur'un güçlenip bir tehdit olacağını gören Šuppiluliuma, Tușratta'nın oğlu Mattiwaza/Șattiwaza kendisine iltica edince kızını ona vererek tekrar

Mitanni Devletini tampon devlet olarak kurdu (Alpman,1981:309; Wilhelm,1989:35-37; Kinal,1991:103-104). Şuppiluliuma ve Mattiwaza bir anlaşma yaptı. Bu anlaşmada kısaca; Şuppiluliuma, Kral Tuşratta'nın büyüklük taslaması nedeniyle Fırat'ı geçip, Işuva Ülkesine saldırdığını söylüyor ve bir yıl içinde yendiği ülkeleri tek tek sayıyor. Böylece ülke sınırının bir yanda Niblanı (Lübnan) dağına diğer yanda Fırat ırmağına kadar uzandığına işaret ediyor. Bu tabletin bir nüshası Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın önüne, diğer nüshası da Mitanni Ülkesinde Kahat kentinin Kurinnu efendisi Teşup'un önüne konuluyor. Şuppiluliuma, belli aralıklarla bu anlaşmanın Mitanni Kralı ve Hurriler'in önünde okunmasını istiyor. Bu anlaşma yapılırken tarafların tanrılarının toplanıp hazır bulunmaları, işitmeleri ve tanıklık etmeleri için çağırdıklarını belirtiyor. Bu tanrılar arasında, Hatti Ülkesinde krallığı ve kraliçeliği yöneten Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Göğün efendisi Güneş Tanrısı, Hatti Ülkesinin efendisi Fırtına Tanrısı ve diğer kentlerin Fırtına tanrıları ve diğer tüm tanrı ve tanrıçalar çağrılıyor, Ardından Mitanni Tanrıları yerel tanrılarla birlikte sayılıyor, ikiz tanrılar Mitra ve Uruwana (Varuna),İndar (İndra) ,Nasatiyana'da bu tanrıların arasında bulunmaktadır. Son olarak “dağlar ve ırmaklar, göğün tanrıları ve yerin tanrıları bu anlaşmanın sözlerinin sonunda hazır bulunsunlar! İşitsinler ve tanık olsunlar!” diyerek Şuppiluliuma devam ediyor ve prens Mattiwaza, ile Hurriler bu anlaşmanın sözlerini uygulamazsa, yeminlerin sahibi olan tanrıların onları ve her şeylerini yok etmesini, tanrıların Hurrilerden nefret etmesini ama yeminlerini tutarlarsa da tanrıların onları korumasını diliyor (Alp, 2002,93-96). Mitanni ve Hitit kralının yaptığı bu anlaşmada adı geçen dört Rigvedik Tanrı arasında, Tanrı Mitra önce gelir; Tanrı Varuna ikinci sırada; Tanrı Indra üçüncü sırada; ve Tanrı Nasatya (ikiz Asvinler) son sıradadır. Bazı uzmanlar Mitanni isminin de eski Tanrı “Mitra”nın inananları demek olan, orijinal Rigvedik kelime “Mitrani” den türetilmiş olabileceğini söylemişlerdir (Patil,2020:10). Farklı düşünen bazı araştırmacılar da, örneğin Arnaud, Hint-Aryan *Mith* fiilinin birleştirmek, buluşmak gibi anlamlara geldiğini, o nedenle Mitanni Krallığı'nın, Birleşik Krallık demek olduğunu ileri sürmüştür (Arnaud,2010:11). Ancak çoğunlukla o dönemlerdeki ülke isimleri, yer adları, hatta kral isimleri bile Dunlap'ın gösterdiği gibi inanılan tanrıların (daha çok Güneş) isimlerini taşıyordu (Dunlap,1856).

Mattiwazi'ye gelince ne yazık ki yeminini tutmamış ve Hitit Kralı II.Murşilli'nin yönetiminin başlarında (yaklaşık MÖ1320) Hititlerden ayrılmıştır. Bundan sonra da sürekli Asur ile mücadele eden Mitanniler'in adı da Hanigalbat Krallığı olarak çivi yazılı

belgelerde geçmektedir. Başkenti de Taidi olmuştur. Asur Kralı I. Adad Nirari (MÖ1304-1273) Hanigalbat Kralı I. Şattuara ile sonra da yerine geçen Wasaşatta ile savaşmış ve başta Taidi olmak üzere birçok şehri ele geçirmiştir. Asur'a karşı Wasaşatta'nın oğlu II. Şattuara'da isyan etmiş ve I. Salmanasar (MÖ1272-1243) ile savaşmıştı. Her ne kadar ayaklansalar da Asur'a karşı bir başarı elde edilememiştir. Hanigalbat Krallığı'nın daha ne kadar yaşadığı bilinmiyor. Ancak Yeni Asur Krallığı yazıtlarında bölge adı olarak geçmektedir ve Hurri şahıs adları da MÖ VII. yüzyıldan sonra artık görülmemiştir (Alpman,1981,310-311; Wilhelm,1989,38-41). Asurlular ise daha önce Mitanniler'e bağlı iken ilk kez kral unvanını kullanan I.Assur-Ubalit, zamanında Assur Krallığı olarak bölgesel devlet haline gelmiş ve Hanigalbat olarak adlandırdıkları Mittanni topraklarının büyük kısmını ele geçirmişlerdi. Hanigalbat Kralı unvanı verilmiş olan ve Habur Nehri üzerinde yer alan Dur-Katlimmi kentinde ikamet eden bir yöneticinin idaresine de krallığın batı kısmı bırakılmıştı. Ancak I. Tukulti Ninurta'dan sonraki karışıklık döneminde Hanigalbat Krallığı makamı feshedildi. Asurlular, Babil ve Hitit Krallıklarına karşı da siyasi ve askeri üstünlük sağlamışlardı. MÖ13.yüzyılın sonlarında I. Tukulti-Ninurta, Nihiriya Savaşı'nda Hitit ordularını da yenmişti. MÖ 1200 yıllarından itibaren Son Tunç Çağı'nın sonunda büyük göçlerle beraber bölgelerin siyasi ve sosyal yapısı değişmişti. MÖ1114-1076 yıllarında I. Tiglat-pileser'in tahta çıktığı yıl Asurlular Yukarı Dicle bölgesinden Mezopotamya'ya inen Muşki kabileleri ile ardından da Aramilerle savaşmak zorunda kalmıştır (Radner,2018:8-10).

3.1.11. Hititlerin Dini

Hattuşa (Boğazköy) arşivlerinde bulunan metinlerden Hititlerin dini törenleri, mitosları ve gelenekleri ile ilgili bilgiler elde edilmiştir. Haas, bazı dinsel törenlerin ve Panteonlarının kökenlerinin, Anadolu ve Suriye'nin Neolitik kültürlerine kadar gittiğini belirtmiştir. Ebla'da MÖ 3. bine tarihlenen, eski yılın gömülmesi törenlerinin de, ölüler tapınağındaki yeni yıl kutlamaları olarak Hitit döneminde devam ettirildiğini görüyoruz.

⁴⁴ Ayrıca ölülerin arındırılması için günah sunusu keçilerin bozkırlara sürülmesi, Hititler'de hem yaşayanlar, hem ölüler için uygulanan bir büyüsel törendi. Bu tören Sam'al'daki bir tören metninden ve Tevrat'ın 3. Kitabından (Levililer 16:10,21vd.) anlaşıldığına göre Demir Çağında da devam ediyordu. Eliade de Anadolu'da MÖ VII. bin yıldan Hristiyanlığın girişine kadar bir dinsel bütünlük olduğunu Çatal Höyükte MÖ

⁴⁴(Bkz.Ardzinba, 2010:19; Sir Gavaz, 2016: 840-841).

6000'e doğru bir boğanın üstünde ayakta duran bir erkek tanrıyı gösteren heykel ile Hitit Fırtına Tanrısı'nın ve daha sonra Roma Lejyonlarının taptığı Jupiter Dolichenus'un (Gaziantep Dülük'te bulunan) heykeli arasında görülen benzer sürekliliğe değinmiştir. Hristiyanlığa kadar varlığını korumuş olan bu tapım bilindiği gibi İngiltere, Ren ve Tuna kıyılarına kadar yayılmıştır. Çatal Höyüğün duvarlarında betimlenen yine leopar postlarına bürünmüş avcılar ile Hitit dini törenlerinde görülen Şamanist ögeler arasında bulunan leopar adamların durumu da benzerlik gösterir. Yine Çatal Höyük'ün leoparlı tanrıçası ile Orta Krallıktan itibaren Hitit Panteonunun en büyük tanrıçası olan Hurri'lerin Hepat'ı arasında da benzerlik vardır. Hattilerde Wurunşemu, Hititlerde Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Geç Hititlerde Kupaba, (Kubaba) Yunan ve Roma'da Kybele olarak tanınan bu tanrıçalar ile Anadolu geleneği devam ettirilmiştir. Dinsel Metinlerde her ne kadar Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Hurri Tanrıçası Hepat ayrı tanrıçalar olarak gösterilse de IV. Tuthaliya döneminde ikisinin eşit ve aynı özellikleri taşıdığı kabul edilmiştir. III. Hattuşili'nin eşi Puduhepa, Hurri Tanrıları ile Hitit Tanrılarını karşılaştırıp, özdeşleştirdi. Kraliçenin bir duasında, Hatti Ülkesinde Sen Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Sedir Ülkesinde de Hepat olarak adlandırılırsın diyerek bunu belirttiği görülür. IV Tudhaliya da annesinin başlattığı bu girişimi devam ettirerek dini reform programını uygulamış olmalıdır (Haas, 2002:438,442; Eliade,2017a: 196; Akurgal, 1990:105; Bryce,2002:137-138; Macqueen,2013:123-124; Kınal,1991:214; Gurney,1977:18). Hitit dini çok tanrılı bir devlet dini idi. Bryce'ye göre, Hititler yeryüzünde çok sayıda ruhun ve ilahın yaşadığına inanıyordu. Tanrılar yerin altında ve üstünde krallıklarında yaşıyordu. Ayrıca her kaya, dağ, ağaç, kaynak ve ırmağın orada bulunan tanrısı veya ruhu vardı. Gümüş ve ateş gibi maddeler bile canlı güçler olarak görülüyordu. "Ateş ise, Güneş Tanrısının oğlu olup, kötü niyetlidir ve zamanı geldiğinde karanlık gecede çıkar, karanlık gecenin içinde sessizce kayar ve yılan gibi kıvrılırdı". Hatti ülkesinin bin tanrısı diye bilinen tanrılar da Hatti, Hitit, Hurri, Luvi, Pala, Hint-Avrupa ve Sumer-Akad kökenlidir. Ancak Hititler en fazla Hurri dininden etkilenmişti. Yazılıkaya açık hava tapınağındaki tanrıların da Hurrice adlandırıldıkları Laroche tarafından belirlenmiştir. Başlangıçta yerel Hatti tanrıları baskın iken Hititlerin siyasi ve askeri genişlemesiyle Panteonları da büyüdü. Yeni tanrılarla eski tanrılar aynı olsalar da, her biri ayrı kabul edildi. (Örneğin "*Hattinin Fırtına Tanrısı*, *Nerik'in Fırtına Tanrısı*, gibi ya da "*bütün Gök Tanrıları*" gibi belirtilir.) Hititler fethettikleri ülkelerin yerel tanrılarının heykelini de alıp büyük bir özen ve hürmet göstererek kendi tapınaklarına taşıdılar ve hepsine saygı gösterdiler; çünkü bu tanrıların desteğini de almak onlar için önemliydi. Akurgal'a göre, Hititler din politikasında

hoşgörölü ve krallık çıkarlarına dayalı bir yol izlediler; böylece farklı halklar üzerindeki egemenliklerini sürdürmeyi sağladılar. Bryce'e göre de, hoşgörü gösterme politikası yanında, kendi krallıklarını oluşturan halkların kültürlerini ve unsurlarını kendi kültürlerinin dokusu içinde özümseme ve benimseme politikasını da izlediler (Arıkan,1998a:272; Akurgal, 1990:104; Bryce, 2002:135-136;144; Haas, 2002:439-440; Alparslan,2009a:10; Alparslan,2009b:119; Sagona-Zimansky, 2009:245,247). Oates de, Kassit Kralı II. Agum'un, Hititlerin ele geçirdiği Tanrı Marduk ve eşinin heykelini, yirmi dört sene sonra Babil'e geri getirdiğinde, (MÖ1570) "Tanrı Marduk'un elini tutmayı" başarmış olduğundan ve bu jest ile yerli Babilliler tarafından Babil geleneklerine saygı gösteren ve bunlara uyan bir hanedan olarak övüldüğünü belirtilmiştir (Oates,1979:86). Buna göre Hititler, ele geçirdikleri ülkelerin tanrılarını alıp götürerek aslında hem onlara sahip olmak, hem de halklarını tanrılarından ve onların korumasından mahrum etmek istiyorlardı.

Hititlerin inandığı Gök Tanrısı Tarhuna, Hattice Taru, Luvice Tarhunt ve Hurrice adı Teşup olan Fırtına Tanrısı idi (Arıkan,1998,47 vd; Savaş,2002,109). Eski Hitit Dönemi'nde (MÖ 1650-1400) dini metinlerde Fırtına Tanrısı panteonda ilk sırada idi ve Anitta metninde de en yüksek tanrı olarak gösterilmişti. Antik Yunan dünyasında da tanrı Zeus aynı Fırtına Tanrısı gibi görülürdü. Gök ve göksel olayların tanrısı olan Fırtına Tanrısı, "ışık saçan", "yağmur yağdırın", "gök gürültüsü", "şimşek" ve "yıldırım" gibi atmosfer olaylarının yaratıcısı ve yöneticisidir (Alp,2000,53-55;Savaş,2002,99,101,104). Eşi Hepat, kız kardeşi Şauşga/Şavuşka (İştar), Güneş Tanrısı Şimegi, Ay Tanrısı Kuşuh, Savaş Tanrıları Aştabi - Lupatig(k) ya da Nupatig(k) - Hesui, Kubaba (Kybele), Adamma, Şaluş, Kumarbi, gibi tanrılar Hitit panteonundaki Hurri tanrıları idi. Hatti tanrıları arasında da Göğün Güneş Tanrıçası Wurunşemu, onun eşi olan krallık ve kraliçeliğin koruyucusu Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Taht tanrıçası Halmuşuit/Hanwaşuit, Inara,(Hattuşa'nın ve vahşi yaşamın koruyucu tanrıçası, Artemis'in eşdeğeri), Maden işçiliği tanrısı Haşammeli, Tahıl Tanrısı Halki, Tohum Tanrıçası Kait, Güneş Tanrısının çobanı Hapantalim, Savaş, Veba ve Salgın Hastalık Tanrıları Wurunkatte, Şulinkatte (ZABABA ve Nergal) , Telipinu, karısı Hatepuna, Büyü tanrıçası Kattahzipuri, Ay Tanrısı Kaşku, Ocak Tanrıçası Kuzunişu, gibi birçok ilah vardır. Tanrılar 2,3,4,5,7,14vs gibi gruplar halinde görülür. Metinlerde Hitit milli tanrılarına ise Kaneşli şarkıcılar dua ediyordu ve aslında aralarında birçok Anadolu tanrı da vardı. Hititlerin bu tanrıları arasında Deniz tanrısı Aruna, Annesi Tedavi ve Büyü Tanrıçası Kamruşepa,(Hattice Kattahzipuri)

Pirwa, Kapı Tanrısı Aşkaşepa, Gün Tanrısı Şiwat, Gece Tanrısı Işpanza, Ocak Tanrıçası Haşşaş, Ay Tanrısı Arma, Güneş Tanrısı Utu, Ateş Tanrısı Pahhur, gibi Tanrılar yer alıyordu (Gurney,1977:12-14,17-19; Kinal,1991: 207-209; Arıkan 1998a:274,277; Bryce,2002:148,149; Ünal, 2003:91; 2019: 110-112; Macquen,2013:123). En çok bahsedilen tanrılar arasındaki Güneş İlahları ise farklı özellikler göstermekteydi; Arinna'nın Güneş Tanrıçası'ndan başka birde UTU ideogramı ile gösterilen bir Güneş Tanrısı vardır. Ayrıca metinlerde Göğün Güneş Tanrısı, Yerin Güneş Tanrısı, Suyun Güneş Tanrısı ifadeleri de geçmektedir. Güneş Tanrısı Adaletin koruyucusu olarak görülüyordu (Kinal,1991, 210). Hattice Eştan, Hititçe İştanu olan Güneş Tanrısına yapılmış, üç dua metninde herhangi bir hastalığın sebebini bulabilecek tek tanrı olarak bahsedilmiştir. Güneş Tanrısı Luvice Tiwat, Palaca Tiiat, Hurrice Simegi olarak adlandırılmıştır. Hitit İmparatorluk Devrinde de Panteonun en üst seviyesine zaten Arinna'nın Güneş Tanrıçası çıkmıştır (Arıkan,1998b:46; Macqueen,2013:124). I. Şuppiluliuma ile Mattiwaza'nın yaptığı anlaşmada da çağrılan tanrılarının başında ilk sırada Hatti Ülkesinde krallığı ve kraliçeliği yöneten Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Göğün efendisi Güneş Tanrısı, ardından Hatti Ülkesinin efendisi Fırtına Tanrısı, Fırtına Tanrısının kutsal boğaları Şeri (gündüz) ve Hurri (Gece), Dağ Tanrıları Nanni ve Hazzi ardından diğer Fırtına Tanrıları ile diğer tanrılar geliyordu (Alp,2000:94). Fırtına Tanrısı da dualarda karısı Arinna'nın Güneş Tanrıçası, oğulları Zippalanda ve Nerik'in Fırtına Tanrısı, kızları Mezulla ve kız torunları Zintuhi ile birlikte geçmektedir. Güney Anadolu da Hurri Tanrısı olan çiftin oğulları Sharruma, Nerik Fırtına Tanrısı ile özdeşleştirildi. Gittikçe önem kazandı ve IV. Tudhaliya'nın da kişisel koruyucu Tanrısı oldu. Yazılıkaya'nın A odasında Kadın İlahların bulunduğu tarafta Annesi Hepat'ın arkasında gösterilen tek erkek tanrıdır. Hatti kökenli Fırtına Tanrısı Taru'nun oğlu Telipinu ise II. Murşili'nin duasında krallığın koruyucu tanrısı olarak Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın özelliklerine sahip şekilde görülür. Bir bitki tanrısı olan Telipinu Fırtına Tanrısının hizmetindedir. Yeraltı (ölüm) tanrıçası da Lelwani'dir. Sümercesi Ereşkigal, Hurricesi Allani olan Hatti Tanrısı Lelwani'nin cinsiyeti erkek iken Hititler Hurri etkisi ile Lelwani'yi Yerin Güneş Tanrıçası olarak benimsemiştir (Arıkan,1998b:47-49; Bryce, 2002:137). Muwattalli'nin bir duasında ise ilk sırada Göğün Güneş Tanrısı yer alır ve ardından “hakimem Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Hakimem kraliçe, Hatti ülkesinin kraliçesi, efendim göğün kralı Fırtına Tanrısı, Hakimem kraliçe Tanrıça Hepat,...” diye devam etmektedir (Alp,2000:101). Bu Adaletin efendisi (Lordu) olan Göğün Güneş Tanrısı da, Babil'in Şamaş'ı ile eşitti ve her şeyi gören ilahi bir güç olarak adaletle

başkanlık ederdi. Sadece Dünyada değil, tanrıların Güneş Tanrısı olarak cennette olan her şeyin de farkındadır ve sebebini de ortaya çıkarabilirdi. O ışık ve sıcaklık saçan evrensel bir göksel disk olarak her yerde bulunurdu. Kral Muwatalli duasında “Efendim, insanoğlunun çobanı, Göğün Güneş Tanrısı, yukarı çıkarsın! Sen göğün Güneş Tanrısı denizden (doğarsın), göğe çıkarsın! (Sen)efendim Göğün Güneş Tanrısı insanoğlunun, köpeğin, domuzun ve kırların hayvanlarının davalarını her gün sen Güneş Tanrısı karara bağlarsın!...” diye yakarmaktadır. Ardından kral; “ hangi tanrıları ... çağırdı isem, sen Göğün Güneş Tanrısı, onları gökten yerden, dağlardan, ırmaklardan, tapınaklardan, tahtlarından çağır!” demektedir. Duanın sunulması bitince de; Alp’in belirttiğine göre Muwatalli, 3 beyaz kurban ekmeğini erkek tanrılara kırar. Yağlı börek üstüne kızılca buğday kırması saçar, üstüne yağ ve bal döker, sonra aynı şekilde 3 beyaz ekmeği kadın tanrılara ,2 kurban ekmeğini dağlar ve ırmaklar için kırar, bir kurban ekmeğini koşan (?) Güneş tanrısı için kırar. Kurban ekmeklerinin ve yağlı böreğin üstüne kızılca buğday kırması saçar, bal ve yağ döker, çeşitli tanrılara ve tanrıçalara da ekmek kırıp şarap kurban ettikten sonra kırılan kurban ekmeklerini bir kurban masası önünde odun ateşinde yakardı ve dua sona ererdi (Alp,2000:106-107; Bryce,2002:141).

Eliade’ye göre, “gök tanrıları giderek Güneşle özdeşleştirilmiş ve atmosfer-bereket tanrılarına dönüşmüştür. Hititlerde de gök tanrısı tarihsel dönemin başlarında güneşle özdeşleştirilme sürecinin ileri bir aşamasındaydı ve kozmik-biyolojik hükümdarlıkla ilişkili olarak Kral- Tanrı-Hayat Ağacı formülüne uygun şekilde “bitkisel” öğeler donanmıştı” (Eliade,2014a: 142-143). Ayrıca Eliade’ye göre “İlkel toplumlar Güneşin batışını da Güneşin ölümü olarak değil, yeraltına ölümler krallığına inişi olarak düşünür. Güneş tapımı ile Atalar (ölü) tapımı arasında da bir koşutluk vardır. Yine ölümden sonra iyi bir kadere sahip olmak için ya da hükümdarlığın ihsan ettiği seçim ve ayırım için yapılan erginleme törenleri ile güneş tapımı birbirini destekler. Cenazelerde Güneş işaretinin altında erginleme ayinleri yapılır; kısaca güneş teolojisinin, üstün sınıfla, hükümdarlarla, erginlerle, kahramanlarla vb yakın ilişkili olduğunu söyleyebiliriz; örneğin Hitit kralları “güneşim”⁴⁵ olarak, Babil kralları ya da Hint kralları “Güneş”,

⁴⁵Hitit Kralı Hatti ülkesinin hizmetkarı olarak kendini tanrıların soyundan ve güneş tanrısının temsilcisi olduğuna inanırdı. Güneş tanrısı ve kral tek figürde birleşirler. Hitit kralının en yüksek unvanı “güneşimiz” ve “güneşim” unvanıdır ve kült törenlerinde de, Güneş Tanrısı kıyafetleri taşımaktadır (bk. Yazılıkaya 34 ve Büyük Kral no.64). (Darga,1992,30;Zangger-Gautschi, 2019,28).

“Güneşin Oğlu”, “Güneşin torunları” sıfatlarına ya da adlarına sahiptir⁴⁶ (Eliade,2014a: 150-152,162).

3.1.11.1. İbadet

Hitit belgelerinde resmi devlet dinine ait ayinlerden bahsedilmiştir; ama halkın ibadetine ilişkin bir kayıt yoktur (Kinal,1991:219;Ünal, 2003: 92). Hitit geleneğinde, kurban ayinleri, dualar, yakarma, talih falı, vb ile EZEN sümerogramı ile belirtilen ayinleri vardı. EZEN, “bayram, tören, merasim” anlamına gelmektedir; ayrıca “davet, ziyafet, parti” anlamı da vardır (Ardzinba, 2010:10; Sir Gavaz,2012:32-33). Bayram törenlerinin amacı, tanrıları onurlandırmak, onlarla ilişkiler kurarak tanrıların korumasını sağlamak, tarlaların ve hayvanların verimliliğini artırmak, güçlü ordu ve başarılı seferler ile tüm ülkenin dirliğini sağlamaktır. Hititlerde tanrılara kurban sunmak, yiyecek içecek vermek, tapınakların bakımını yapmak gibi işler gündelik ayinler, belli bir takvimde ve organize bir toplulukla gerçekleştirilenler de bayram ayinleridir. Hitit arşivlerinde bulunan bayramlara ilişkin metinlerde, törene hangi görevlilerin katılacağından, kıyafetlerine, hangi tanrılara hangi sırayla kurbanlar sunulacağına ve kaç gün süreceğine kadar tüm detayları verilmiştir. (Martino,2002:445; Reyhan,2016:93 vd.) Hititler’in en az 170 kadar bayramı vardı ve kralın baş rahip olarak tüm bayramlarda yerini alması ve törenleri yönetmesi gerekiyordu. Kralın yanında, kraliçe, prens ve prensesler, sarayın önde gelen memurları da bulunurdu. Bazen farklı kentlere ayrı ayrı giderler; bazen de kralın katılmadığı zamanlarda, kraliçe, prens ya da bayramın kutlanacağı şehrin en üst rahibi önderlik ederdi. Hitit ayinlerinden en yaygın olanı özellikle *antahşum* ve *nuntariyasha* bayramı ile ilgili metinlerde görülen, büyük meclis adıyla belirtilen törendir. Kral ve beraberindekiler bayram kutlamak için uzun gezilerine çıkar ve bu kült gezilerinin yapıldığı şehirlerde, büyük meclis/oturum/toplantı da “şalli aşeşşar” yapılırdı (Ardzinba,2010:75 vd; Sir Gavaz, 2012:39-40,46; Ünal, 2019:114).

Hitit dininin en temel kurallarından biri de temizlikti ve bu temizlik ritüel anlamda bir temizlik olup, adı *Şuppiyatur* idi. Temiz, arı, kirlenmemiş, lekesiz gibi anlamı vardı. Tüm belaların kaynağı olarak görülen kirlilikten ise *paprutur* korkulurdu. Onu atmak için de büyü ve temizlik ayinleri yapmak gerekirdi (Ünal,2019, 117-118). Ünal’a göre,

⁴⁶Adında Güneş ismini taşıyan krallardan örnek olarak; Adon-(is): güneş tanrı, Neb- unch-adon-ossar ya da Neb-uch-ad.n-ezzar kral adı; Mithridat-es (Mithra ve Adad, güneş) Hindu kralı Datt-amithra (Adad+ Mithra) gibi, (Dunlap,1856:5,12-13) daha bir çok örnek verilebilir.)

bayramlarda yapılan örf ve adetler arasında tanrı asaları ile kralın sırtına vurulması ve kralın dayak yediği asayı öpmesi, krala kartal tüyü ile su serpilmesi, tanrı ve kralın etrafında, ellerde tutulan meşalelerle dönme, tütsüleme, el yıkama, elleri kurulamak için havlu fırlatmak, gibi eylemler vardı. Ayrıca müzik, dans, akrobatik gösteriler, koşular, yarışlar, savaş gösterileri de bulunmaktaydı (Ünal, 2003:98;2019: 121). Ünal, Hititlerde kral ve ailesinin, halkları ve ülkeleri adına da dua ettiğini belirtmiştir. Hatta başkası tarafından yapılan dualar bile kral adına yapılıyordu. Duanın da hitap edilen tanrıya iletilmesi için daha küçük, ama hatırı sayılır tanrılardan aracı olarak yardım isteniyordu (Ünal,2003:100-101).

Hititlerde ateş ve ocağın önemini ritüellerdeki kullanıma bakarak görebiliriz; örneğin Hitit bayramının başlıca ayini olan büyük meclis⁴⁷ ile ilgili, Ardzinba, bu ayinde saray görevlileri ve halk temsilcilerinin kraliyet çiftinin çevresinde belli bir düzene göre yerlerini aldıklarında devamlı olarak ocaktan (=sunak/mihrap) söz edildiğini belirtmiştir. İhtiyaca göre, ön tarafa veya bir kenara konulan bu ocağa (=sunak, mihrap) kurbanlar verilirdi. Ocak (=sunak) çevresinde ve bazen ateş çevresinde görevliler sıralanırdı; ayinde, kurbanlıkların koyulduğu ayinsel açıdan arı/temiz masalarda bulunurdu. Yine Ardzinba'nın bahsettiğine göre, metinlerde Antahşum ayininde ve ay bayramında meclisle kentliler bir arada olurdu; metinde ise“Ve asa neferleri, kentlilerin ve bütün meclisin ayağa kalkmalarını sağlarlar. (Ve) onlar ateşin başında dururlar” şeklinde geçmektedir (Ardzinba,2010:77-78).

I. Hattuşili'ye ait bir metinde de “ ... Eğer ocakta a[teş]i beslemezseniz/(körüklemeszeniz) ... [H]at[tuša'yı] yılan sarar.” yazmaktadır. Bu satırlardan kralın, ocağın ateşinin ve ülkenin korunması için gerekli özenin gösterilmesini istediği anlaşılmaktadır. Yine Kral gibi giydirilen bir esirin, katıldığı kralın “Yerine Geçme” ritüelinde, kraliyet tahtının önünde kurulan ocakta ateş yakıldığı anlaşılmaktadır. Hititçe metinler de Pahhur adlı Ateş Tanrısının varlığı açıkça görülür; ayrıca Bozgun'un belirttiğine göre bir metinde Krala, ihmal etmemesi önemle hatırlatılan beş Tanrıdan biri “*Pahhur*” “Ateş Tanrısı” dır; Pahhur yerine GIBIL yazımı da İshara'nın kültüründe görülür

⁴⁷ Büyük meclis ayini, eğilerek selam vermek, dua etmek, oturmak/ayakta durmak, yemek/içmek, kurban vermek, adamak, söylemek/yakarmak, dans etmek, şarkı söylemek, el çırpma, vb. olup, sırası da değişmezdi. Hitit ayinlerindeki kurbanlar ise çok değişik ve boldu, ekmek, meyve, süt, şarap, bira, marnuva (bira çeşidi) bal ile koyun, keçi, inek, boğa, gibi hayvanlar kurban edilirdi, hatta at ve çok özel durumlarda insan (savaş esiri) kurban edildiği de görülmüştür (Ardzinba,2010:80,85-86).

(Bozgun,2021:52-53,66-67). Yine metinlerde Hint – Aryan Ateş Tanrısı olan Agni adı da geçer (Ünal,2019:166).

Hititlerde ocak kültü vardı ve atalar kültü ile de yakından ilgiliydi. *Hašša* ocak demekti (Sümerce GUNNI, Akadca KINUNU). Taş'ın belirttiğine göre “Av çantasının koruyucu tanrısı” için yapılan bir ritüelde bunu yansıtmaktadır; “... ey ocak, kalkanın koruyucu tanrısına, yedi tanrıya, ve de bütün tanrılara (Şöyle) dersin: ‘kral, kraliçe, prenslere iyilikle yönelin, onlara yaşam ve sağlık verin!’ Sen, ey ocak, sonsuza kadar kralın (ve) kraliçenin prenslerini, erkek yeğenlerini (ve) torunlarını kucakla sarıp sarmala). Onların yolunu (önünü) aç!!...” ifadeleri ocağın koruyuculuğunu da açık bir şekilde vurgulamıştır. Ocağın kutsallığı, devletin var oluşu ile özdeşti. Ocağın içine, üstüne ve yanına kurbanlar konularak tanrılara ulaştırılıyordu; ayrıca libasyonda (içki kurbanı) ocakta yaşayan bir ruh veya tanrıya yapılıyordu (Taş,2011:8-12). Aslantürk’de, Hititçe “ocak” olan *hašša*-nın Hurrice de *humni*- Luvicede ise *haššanitti*- olduğunu ve Hitit çivi yazılı metinlerde bazen tanrı determinatifiyle birlikte geçtiğinin görüldüğünü belirtmiştir; bu “*hašša*”nın Hitit dininde tanrısallığını göstermektedir. Hatti dilindeki (Hattice) karşılığı ise Kuzzanišu/ Kuzanašu” idi ve (Hattice kuzzan-“ateş, ocak”) Hititçe “*hašša*:-ocak” kelimesi femininum özelliğe sahip olduğu için Kuzzanišu’nun da tanrıça olduğu düşünülmektedir. Bunun yanında KI.LAM bayramında Tanrıça Kuzzanišu’nun adının çok sık geçmesi de, Tanrıça’nın Hitit pantheonunda önemli bir yerde olduğunu göstermektedir (Aslantürk,2018:406-412). Ocakla ilgili olduğu düşünülen diğer tanrıça Kamrušepa idi. Taracha, bazı metinlerin, onun ev ocağıyla bağlantısını gösterdiğini ve Kamrušepa’nın ateş ve dumanla ilişkilendirildiğini belirtir. Kamrušepa adının Hititçe *kammara*- “duman”dan türetildiği de sanılmaktadır. Kamrušepa, bir büyü tanrıçasıdır; doğum sırasında kadınlara ve çocuklara da bakan ilahi bir ebedir. Bu nedenle o evin ve ailenin koruyucusuydu (Taracha,2009: 114-115).

Hitit dini hayatında, bireylerin ihtiyacını karşılamak için yapılan ritüellerde kentlerin dışında, tarımsal faaliyetlerin yapılmadığı arazilerde, gizli yerlerde ve ırmak kenarında çadır kurularak oluşturulan bir mekanda yapılırdı; burada, arınmak, kirliliğin ve kötülüğün yok edilmesi için, tanrı ve tanrıçalara sunum ve büyüsel eylemler gerçekleştirilirdi (Murat-Atila,2018:8,14). Yine Hititler’in doğa içinde bulunan kült yerleri vardı ve “huwaşi” denen stelde dikilirdi.

3.1.11.2. Huwaşı ve Sunak

Huwaşı

Taş stel olan huwaşı, genellikle doğada, ormanlarda, su kenarlarına dikildi; Ünal'a göre, Eflatun Pınar anıtı da, bir huwaşı örneği olabilir. IV. Tuthaliya bunların en önemlilerini Hattuşa da toplamıştı ve bu dikili taşlar yer darlığından çoğu büyük tapınakların avlusuna konmuştur. Bryce'de huwaşı-taşının üzerine rölyef yapılmış olarak, tapınakların kutsal yerlerine, bazen sunak (altar) üzerine konulduğunu ve tanrı heykeli gibi görüldüğünü belirtmiştir. Aynı heykeller gibi onlarda giydirilir, yağlanır, yedirilir ve içirilirdi. Diğerleri ise muhtemelen tapınaklardakinden daha büyük ve kabaca yontulmuş ya da doğal halinde bırakılmış olarak su kaynakları veya ırmak kenarındaki korularda ya da dağın tepesinde bulunurdu. Her taş belirli bir tanrıyı temsil ediyordu. Bunun yanında Huwaşı terimi taşlarla işaretlenmiş olan aslında tanrıların bulunduğu, özel, kutsal bir alanı da belirtiyordu. İlkbahar ve Sonbahar bayramlarında kutlama alayı ile beraber tanrıların heykelleri buraya getirilip sergilenirdi. Yine bu huwaşı taşlarının bulunduğu yerde içki, ekmek, boğa ve koyun gibi çeşitli kurbanlar sunulur, ziyafet verilir ve tanrılar eğlendirilirdi (Ünal,2003:76; Reyhan,2016:105; Ardzinba,2010: 16,21 vd; Bryce,2002:156-157).

Gurney ise, Hitit “*huwaşı*” taşı ile Kutsal Kitap’da geçen “*maşşēbā*”nın ve Hitit “*İştananaş*” ile de Kutsal Kitap’daki “*ashērā*”nın karşılaştırıldığını belirtmiş ve benzerlikleri ile farklılıklarını göstermiştir; anlaşıldığına göre, Hititlerde İştananaş kült objesi değil, taş sunaktı. O nedenle Tanrıça Aşera’yı simgeleyen taş sütundan farklıdır. Ancak huwaşı ve maşşeba benzerdir. Hititlere ait huwaşı - taş stel birçok yerde bulunmuştur; ama 1947’de Tahsin Özgüç tarafından yapılan Elbistan Karahöyük kazısında bulunan hiyeroglif yazıtlı taş stelin, adak çukuru önünde ele geçmiş olması kült objesi olduğunu kanıtlamıştır. Kenanlılar yüksek yerlerde ve tapınaklarında iki kült objesini “*asherim*” ve “*maşşebot*” kullanmıştı. Kutsal Kitap’da da zaten birçok yerde geçmektedir ve daha iyi anlamak için bunlara bakabiliriz: Örneğin, Yasanın Tekrarı 12:3’de; “Sunaklarını yıkacak, dikili taşları parçalayacak, Tanrıça Aşera’yı simgeleyen sütunları yakacak, putları parça parça edeceksiniz. ...” şeklindedir. 2.Krallar 17:10’da ise “Her yüksek tepenin üzerine, sık yapraklı her ağacın altına dikili taşlar, Tanrıça Aşera’yı simgeleyen sütunlar diktiler.” (Yani massēbôt ve ashērîm) denilmektedir. Yine 2. Krallar 10:26; 2. Tarihler 14:3, Yasanın Tekrarı 16:21-22; 1. Krallar 16:33’de bunlara örnek

olarak verilebilir. Aslında inanılan tanrı farklı olsa da, İbraniler ile Kenanlıların ibadetleri birbirine benzerdi (Gurney,1977:36-38).

Resim 3.4. Eflatun Pınar, Hitit Su Anıtı (MÖ 13.Yüzyıl)

Kaynak: Eflatunpınar - (wikipedia.org)

Yaratılış 28:18,21-22’de görüldüğü gibi, Yakup Peygamber, “18 ...erkenden kalkıp başının altına koyduğu taşı anıt olarak dikti, üzerine zeytinyağı döktü. 21 esenlik içinde babamın evine dönersem, RAB benim Tanrım olacak. 22 Anıt olarak diktiğim bu taş Tanrı’nın evi olacak ...” dedi. 2.Krallar 17:11-17’de yapılan ibadetlerden bahsedilmektedir; “16 Tanrıları RAB’bin bütün buyruklarını terk ettiler. Tapınmak için kendilerine iki dökme buzağı ve Tanrıça Aşera’yı simgeleyen bir sütun yaptırılar. Gök cisimlerine tapılar. Baal’a kulluk ettiler. 17 Oğullarını, kızlarını ateşte kurban ettiler. Falcılık, büyücülük yaptılar. RAB’bin gözünde kötü olanı yaptılar, kendilerini kötülüğe adayarak O’nu öfkелendirdiler.” denilmektedir. Aynı şekilde 2. Krallar 21.1-18 ve 2. Tarihler 33:1-20’de de, Manaşşe’nin krallığı döneminde yaşananlar anlatılmıştır. Anlaşılan Manaşşe kral olduktan sonra Baallar için sunaklar kurmuş ve Tanrıça Aşera’yı simgeleyen sütunlar diktirmişti. Onun bu yaptıklarının sonucu da RAB’bin kızdığı ifade edilmiştir.

Eliade de dikili taşların massebah (mezbah) ilk anlamlarını çıkarmanın kolay olmadığını söylemiştir. Çünkü farklı kullanımı vardı; örneğin bir taş anlaşılmaya tanıklık edebilirdi (Yaratılış 31:45, 51-52), mezar yerine kullanılabilirdi (35:20) veya Yakup

Peygamber'in öyküsündeki gibi teofaniye işaret edebilirdi (28:10-22) (Eliade I,2017a:238-239).

İstananaş/Sunak

Hititlerde *İstananaş* ise Tanrıça Aşera'yı simgeleyen taş sütundan farklı olarak sunak demektir. Erbaşı'da Hitit metinlerinde sunak olarak geçen ZAG.GAR.RA ve *istanana-* terimi olduğunu belirtmiştir. *İstanana*, masa gibi düz bir yüzeye sahipti ve tapınağın en kutsal bölümünde yer alıyordu. Sunak, çelenk ve dallarla süslenirdi. Ayrıca önüne de masa - sunu masası – konulduğu anlaşılmıştır (Sevinç Erbaşı, 2014, 776-778). Sunağın bazen de tanrı heykelinin konulduğu bir kaide gibi olduğu ve metinlerde de bundan bahsedildiği görülmektedir (Gurney 1977: 37;Sevinç Erbaşı,2014:779).

Sunak (Altar)

Sunak (altar) terimi en genel anlamıyla, kurban için hazırlanmış bir yüzey olarak tanımlanabilir; çoğunlukla da yükseltilmiş bir yüzeydi; ama bazen zeminle aynı hizada, hatta aşağısında da olabilirdi. Görüldüğü gibi sunak, kurban (adak) sunma ritüeli ile ilgili ve onun tamamlayıcı bir parçasıdır. Zaten kurban ayininden sonra ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bununla ilgili olarak Hindu dilinde altar demek olan “vedi”nin gelişimini örnek olarak verebiliriz. Hindu “Vedi” (altar) önceleri içine otların yayıldığı bir çukurda, ateş altarı iken daha sonra yakmalık adaklar için yükseltilmiş bir altar (sunak) biçimine dönüşmüştür. Böylece sunağın gelişimindeki yerin aşağısında- çukur, yerle aynı hizada ve yerden yüksekte olan üç biçimini de gösterir. Ayrıca Gray, birçok araştırmacının başlangıçta kutsal taş veya kutsal ağaç ile sunağın kullanım ve amaç bakımından aynı olduğunu düşündüğünü belirtmiştir. Yalnız diğerlerinden farklı olarak kimine göre sunakta sadece üzerine konulan sunular tanrı içindi (Gray,1908:333-334). Antik Yunan dininde de, sunak, bir tanrıya veya tanrılara kurban (adak) vermek için yapılmış olan, genellikle yükseltilmiş bir yerdi. Bu nedenle, ölümlere, kahramanlara veya yeraltı (cehennem) tanrılarına adak sunmak için kullanılan, bir kurban çukurundan ve tapınakta veya tören ziyafetinde tanrının önüne konan adaklar için kullanılan bir sunu masasından ayırt edilmelidir. Bir de tütsü ve küçük kurbanlar (adaklar) için kullanılan portatif sunaklar vardı (Gardner,1908: 342.-343).

Kutsal Kitapta Sunak

Sunağın nasıl görüldüğüne ilişkin olarak Kutsal Kitap'ta, anlatılanlar belki açıklık getirebilir; örneğin, Yeni Antlaşma, Matta 23: 18-20'de İsa, halka ve öğrencilerine şöyle

der; "... diyorsunuz ki, 'Sunak üzerine ant içenin andı sayılmaz, ama sunaktaki adağın üzerine ant içen, andını yerine getirmek zorundadır.' 19 ... Hangisi daha önemli, adak mı, adağı kutsal kılan sunak mı? 20 ... sunak üzerine ant içen, hem sunağın hem de sunaktaki her şeyin üzerine ant içmiş olur." şeklindedir. 2. Tarihler 6:12-42 ve 1.Krallar 8:22-61'de ise Süleyman'ın duası vardır. Süleyman Peygamber RAB'bin sunağının önünde, ellerini göklere açarak Şöyle demiştir; 31 "Biri komşusuna karşı günah işleyip ant içmek zorunda kaldığında, gelip bu tapınakta, senin sunağının önünde ant içerse, 32 göklerden kulak ver ve gereğini yap. Suçlunun cezasını vererek, suçsuzu haklı çıkararak kullarını yargıla." Yani bu anlatılanlara göre, hem sunak hem de sunular kutsaldı; hatta sunuyu da kutsal kılan sunaktı; ayrıca sunak önünde dua edilip ant içiliyordu.

Kutsal Kitap'tan öğrendiğimize göre, ilk kez sunak Nuh Peygamber tarafından tufan sonrası yapılmıştır. Yaratılış 8:20-21'de, "Nuh RAB'be bir sunak yaptı. Orada temiz sayılan hayvanların ve kuşların hepsinden yakmalık sunular sundu." denilmektedir. Yaratılış 4:3-4'de ise Habil ile Kayın'ın tanrı için sunu sunduğundan bahsedilmesine rağmen sunaktan bahsedilmemektedir. İbrahim Peygamberin sunak kurması, Yaratılış 12:6-8;13:4,18 ve 22:1-14'de anlatılmaktadır. İshak Peygamberin sunağı, Yaratılış 26:25'da, Yakup Peygamberin ise Yaratılış 33:20, 35:7'de geçmektedir.

Kutsal Kitap'ta sunaklardan birçok yerde bahsedilmektedir. Nuh Peygamber zamanından başlayarak, her dönemde sunaklar özellikle yakmalık sunular için kullanılmıştır. Hakimler 6:20-26'da;

20 Tanrı'nın meleği, "Eti ve mayasız pideleri al, şu kayanın üzerine koy. Et suyunu ise dök" dedi. Gidyon söyleneni yaptı. 21 RAB'bin meleği elindeki değneğin ucuyla ete ve mayasız pidelere dokununca kayadan ateş fışkırdı. Ateş eti ve mayasız pideleri yakıp kül etti. Sonra RAB'bin meleği gözden kayboldu. 23 RAB ona, "Sana esenlik olsun. Korkma, ölmeyeceksin" dedi. 24 Gidyon orada Yahve için bir sunak yaptı. Sunağa 'Yahve Esenliktir' adını verdi. ... 25 Aynı gece RAB, Gidyon'a, "Babanın boğasını, yedi yaşındaki ikinci boğayı al" dedi, "Sonra babanın Baal için yaptırdığı sunağı yık. Sunağın yanındaki Tanrıça Aşera'yı simgeleyen sütunu kes. 26 Tanrın RAB için bu höyüğün üstünde uygun bir sunak yap. İkinci boğayı al, keseceğin Aşera'yı simgeleyen sütunun odunlarıyla yakmalık sunu olarak sun. " şeklindedir.

Yeşu 22:1-34'de de yalnız Yahve için sunak yapılabileceği çok açık belirtilmiştir; “16 "RAB'bin topluluğu, 'Bugün kendinize bir sunak yaparak RAB'be başkaldırdınız, ihanet ettiniz' diyor, ... 29 RAB'be isyan etmek, bugün RAB'bi izlemekten vazgeçmek, yakmalık ve tahıl sunusu ya da kurban sunmak için Tanrımız RAB'bin Sunağı'ndan, tapınağının önündeki sunaktan başka bir sunak yapmak bizden uzak olsun.” Yine Davut Peygamber'in kurduğu sunak ile ilgili bilgi de 1.Tarihler 21:1-26 ve 2.Samuel 24:1-25'de geçmektedir; bu bölümde, Kral Davut'un halkın sayılmasını istemesi ve ardından gelen salgın hastalığın kurduğu sunakta sunularını sunduktan sonra bittiği anlatılmaktadır; 1.Tarihler 21:26'da “ Davut orada RAB'be bir sunak kurup yakmalık ve esenlik sunularını sundu. RAB'be yakardı. RAB yakmalık sunu sunağında gökten gönderdiği ateşle onu yanıtladı.” şeklindedir. 2.Tarihler 4:1'de, “Süleyman tunçtan bir sunak yaptırdı. Sunağın eniyle uzunluğu yirmişer arşın (yaklaşık 9 m), yüksekliği on arşındı. (4.5 m)” denilmektedir. 1.Krallar 8:62-66 ve 2. Tarihler 7:1-10'da tapınağın adanması yer alır.

2. Tarihler 7:1-9'da; 1 Süleyman duasını bitirince, gökten ateş yağdı; yakmalık sunularla kurbanları yiyip bitirdi. RAB'bin görkemi tapınağı doldurdu. 2 RAB'bin Tapınağı O'nun görkemiyle dolunca kâhinler tapınağa giremediler. 3 Gökten yağın ateşi ve tapınağın üzerindeki RAB'bin görkemini gören İsraililer avluda yüzüstü yere kapandılar; RAB'be tapınarak O'nu övdüler: ... 7 Süleyman RAB'bin Tapınağı'nın önündeki avlunun orta kısmını kutsadı. Yakmalık sunularla esenlik sunularının yağlı parçalarını orada sundu. Çünkü yaptırdığı tunç sunak yakmalık sunuları, tahıl sunularını ve yağlı parçaları almamıştı. 8 Süleyman, Levo-Hamat'tan Mısır Vadisi'ne kadar her yerden gelen İsraililer'in oluşturduğu çok büyük bir toplulukla birlikte bayramı yedi gün kutladı. 9 Sekizinci gün kutsal bir toplantı yaptılar. Sunağı adamaya yedi gün, bayramı kutlamaya da yedi gün ayırdılar; şeklindedir.

İlyas Peygamberin kurduğu sunak ise; 1. Krallar 18:30'da geçmektedir. İlyas Peygamber, Baal'e inanlara karşı meydan okumuştı;

18: 21 İlyas halka doğru ilerleyip, "Daha ne zamana kadar böyle iki taraf arasında dalgalanacaksınız?" dedi, "Eğer RAB Tanrı'ysa, onu izleyin; yok, eğer Baal Tanrı'ysa, onun ardınca gidin." Halk İlyas'a hiç karşılık vermedi. 23 Bize iki boğa getirin. Birini Baal'ın

peygamberleri alıp kessinler, parçalayıp odunların üzerine koysunlar; ama odunları yakmasınlar. Öbür boğayı da ben kesip hazırlayacağım ve odunların üzerine koyacağım; ama odunları yakmayacağım. 24 Sonra siz kendi ilahınıza yalvarın, ben de RAB'be yalvarayım. Hangisi ateşle karşılık verirse, Tanrı odur." Bütün halk, "Peki, öyle olsun" dedi. 30 O zaman İlyas bütün halka, "Bana yaklaşın" dedi. Herkes onun çevresinde toplandı. İlyas RAB'bin yıkılan sunağını onarmaya başladı. 31 On iki taş aldı. Bu sayı RAB'bin Yakup'a, "Senin adın İsrail olacak" diye Yakupoğulları oymaklarının sayısı kadardı. 38 O anda gökten RAB'bin ateşi düştü. Düşen ateş yakmalık sunuyu, odunları, taşları ve toprağı yakıp hendekteki suyu kuruttu. 39 Halk olanları görünce yüzüstü yere kapandı. "RAB Tanrı'dır, RAB Tanrı'dır! " dediler.

İfadesi vardır. Sunaklara ilişkin yasalar hakkında; Mısırdan Çıkış 20:22-26'da "24 Benim için toprak bir sunak yapacaksınız. Yakmalık ve esenlik sunularınızı, davarlarınızı, sığırlarınızı onun üzerinde sunacaksınız..."denilmektedir. Levililer 1:1-17'de yakmalık sunuların nasıl olması gerektiği hakkında bilgi vermektedir.

3 "Eğer yakmalık sunu sığırsa, kusursuz ve erkek olmalı. RAB'bin sunuyu kabul etmesi için onu Buluşma Çadırı'nın giriş bölümünde sunmalı. 7 Harun soyundan gelen kâhinler sunakta ateş yakıp üzerine odun dizecekler. 8 Hayvanın başını, iç yağın, parçalarını sunakta yanan odunların üzerine yerleştirecekler. 9 Kişi hayvanın içkembesini, bağırsaklarını ve ayaklarını yıkayacak. Kâhin de hepsini yakmalık sunu, yakılan sunu ve RAB'bi hoşnut eden koku olarak sunağın üzerinde yakacaktır. denilmektedir.

Levililer 2:1-16'da Tahıl sunuları, 3:1-17'de Esenlik Sunusu, 4:1-35 Günah Sunusu, 5:14-19 Suç Sunusu hakkında açıklama vardır. Levililer 6:8-30'da Kahinlerin Sunu Sunma Kuralları yer alır. Buna göre, a) Yakmalık Sunu

8 RAB Musa'ya şöyle dedi: 9 "Harun'la oğullarına buyruk ver. Yakmalık sunu yasası şudur: Yakmalık sunu bütün gece, sabaha kadar sunaktaki ateşin üzerinde kalacak. Sunağın üzerindeki ateş sönmeyecek. 10 Kâhin keten giysisini, keten donunu giyecek. Sunağın üzerindeki yakmalık sunudan kalan külü toplayıp sunağın yanına

koyacak. 11 Giysilerini değiştirdikten sonra külü ordugahın dışında temiz bir yere götürecektir. 12 Sunağın üzerindeki ateş sürekli yanacak, hiç sönmeyecek. Kâhin her sabah ateşe odun atacak, yakmalık sununun parçalarını odunların üzerine dizecek, onun üzerinde de esenlik sunularının yağını yakacak.

Ardından b) Tahıl Sunusu 14-23 ve c) Günah Sunusu 24-30'da kuralları verilmektedir. Levililer 9:7-24 Harun'un Kahin olarak görevlerini yapması ve sunu sunması şöyle anlatılmıştır:

7 Sonra Harun'a, "Sunağa git, günah ve yakmalık sununu sun" dedi, "Hem kendinin, hem de halkın günahlarını bağışlat. ... 22 Harun günah, yakmalık, esenlik sunularını sunduktan sonra ellerini halka doğru uzatarak onları kutsadı ve aşağıya indi. 23 Musa'yla Harun Buluşma Çadırı'na girdiler. Dışarı çıkınca halkı kutsadılar. O zaman RAB'bin yüceliği halka görüldü. 24 RAB bir ateş gönderdi. Ateş sunağın üzerindeki yakmalık sunuyu, yağları yakıp küle çevirdi. Bunu gören halkın tümü sevinçle haykırarak yüzüstü yere kapandı.

Mısırdan Çıkış 29:38-42, Çölde Sayım 28. ve 29. Bölüm sunuların nasıl olacağı ile ilgilidir. Yine Mısırdan Çıkış 40'da anlatılanlar ise şöyledir;

24 Şamdanı Buluşma Çadırı'na, masanın karşısına, konutun güneyine koydu. 25 RAB'bin kendisine buyurduğu gibi, RAB'bin huzurunda kandilleri yaktı. 26 Altın sunağı Buluşma Çadırı'na, perdenin önüne koydu. 27 RAB'bin kendisine buyurduğu gibi üzerinde güzel kokulu buhur yaktı. 29 RAB'bin kendisine buyurduğu gibi yakmalık sunu sunağını Buluşma Çadırı'nın giriş bölümüne koydu, üzerinde yakmalık sunu ve tahıl sunusu sundu. 30 Kazanı Buluşma Çadırı ile sunak arasına koydu, yıkanmak için içine su doldurdu. 31 Musa, Harun ve Harun'un oğulları ellerini, ayaklarını orada yıkadılar. 32 Ne zaman Buluşma Çadırı'na girip sunağa yaklaşsalar RAB'bin Musa'ya buyurduğu gibi orada yıkandılar. 33 Musa konutla sunağı avluyla çevirdi. Avlunun girişine perdeyi asarak işi tamamladı. 34 O zaman bulut Buluşma Çadırı'nı kapladı ve RAB'bin görkemi konutu doldurdu. 35 Musa Buluşma Çadırı'na giremedi; çünkü bulut her yeri kaplamış, RAB'bin görkemi konutu doldurmuştu. 36 İsraililer ancak

bulut konutun üzerinden kalkınca göçerlerdi. 38 Böylece bütün yolculuklarında konutun üzerinde gündüzün RAB'bin bulutu, gece de ateş İsrailoğulları'na yol gösterdi.

Mısırdan Çıkış 38:1-7 ve 27:1-8'de sunağın nasıl olacağı verilmiştir; “27: 1 Sunağı akasya ağacından kare biçiminde yap. Eni ve boyu beşer arşın(yak.2.3m), yüksekliği üç arşın(yak.1.4m) olacak.2 Dört üst köşesine kendinden boynuzlar yaparak hepsini tunçla kapla. 3 Sunak için yağ ve kül kovaları, kürekler, leğenler, büyük çatallar, ateş kapları yap. Tümü tunç olacak.4 Ağ biçiminde tunç bir ızgara da yap, dört köşesine birer tunç halka tak. 5 Izgarayı sunağın kenarının altına koy. ...” denilmektedir.

Kutsal Kitap'tan öğrendiğimize göre, bir de “Atalar” için ateş yakılıyordu. Yahuda Kralı Yehoram için yaptığı kötülüklerden dolayı yakılmadığı 2. Tarihler 21:19'da geçmektedir. “.... Şiddetli acılar içinde öldü. Halkı ataları için ateş yaktığı gibi onun onuruna ateş yakmadı” şeklindedir.

Görüldüğü gibi yukarıdaki anlatılanlara baktığımızda o dönemde (daha çok Geç Tunç Çağı ve Demir Çağı) sunakta çeşitli sunuların yakılarak tanrıya gönderildiği, tanrı için güzel kokulu buhur yakıldığı ve sunaktaki ateşin hiç sönmediği anlaşılmaktadır. İnsanlar her ne için olursa olsun (esenlik sunusu, günah sunusu, vd.) sunularını tanrıya çoğunlukla sunakta yakılan ateş ile göndermektedir; tanrının da sunuları kabul etmesi, hatta ceza vermesi⁴⁸ yine ateş vasıtasıyla olmaktadır.

Yine o dönemlerde farklı halklar arasında farklı tanrılara inanılsa da yapılan ritüeller arasında benzerlikler olduğu görülmektedir. Örneğin Mısırdan Çıkış 40'da Buluşma Çadırındaki ritüelde uygulanan “su ve ateş” birlikteliği, Kutsal Kitap'ta birçok yerde karşımıza çıkar ve benzer şekilde bu tür ritüeller Hititlerde, Babillilerde, Perslerde ve başka halklarda da vardır.

Bununla ilgili olarak Ardzinba'da, Hititlerde su-ateş karşıtlığının metinlerde anlatılan ayinlerde görüldüğüne dikkat çekmiştir. Ayrıca diğer ikili karşıtlarda vardı; pişmiş -çiğ, kenar (taraf)-orta gibi, ya da değişik renkler karşılaştırılırdı. Pişmiş- çiğ, ritüelde kurban edilen hayvanın etidir ve tanrı heykelinin veya onu simgeleyen stelin iki farklı tarafına konurdu. Ancak daha çok “su-ateş” birlikteliği söz konusudur. Bir metinde

⁴⁸ Davut'un duasında geçtiği gibi, Mezmurlar 18:7-14'de: “7 ... Çünkü RAB öfkelenmişti. 8 Burnundan duman yükseldi, Ağzından kavurucu ateş Ve korlar fışkırdı. 12 Varlığının parıltısından, Bulutlardan dolu ve korlar savruluyordu. 13 RAB göklerden gürledi, Duyurdu sesini Yüceler Yücesi, Dolu ve alevli korlarla.”

anlatılan Hatti ayininde de, iki kap kullanılmaktadır ve biri ateş yakmak için⁴⁹, öteki de su doldurmak içindir. Birde iki Hatti rahibi vardır ve biri mekanın içine kuzu getirir, onu yedi kez yedi ateşin çevresinden geçirir. Öteki rahip ise su doldurulmuş çömleği kaldırır ve kaba dökerdi. Ardzinba'ya göre, bu ayinde iki rahibin yer alması, su-ateş karşılaştırmasıyla bağlantılıdır. Yine ocağın (=sunağın) değişik taraflarının karşılaştırılması ve ortasının, merkezinin vurgulanması da vardır; Ardzinba da, ocağın (=sunağın) dört köşesinden her birine yarı ekmek konulduğunu ve dört köşeli ve ortası (merkezi) olan ocak (sunak) şeklinin, evrenin (yerin) yatay yapısıyla aynı olabileceğini ifade etmiştir (Ardzinba,2010:133,158,288,289,294, 295).

3.1.11.3. Büyü

Hititlerde iyi (ak) büyü ve kötü (kara) büyü vardı. Hitit Kanunlarında kötü büyü yapmak suçtu. MÖ 1500'lerde, Telepinu Fermanı ile büyü yapanları bilen ve bildiği halde onu Saray Kapısı'na getirmeyen kişiler de suçlu kabul edilmiştir. Kötü amaçlı büyücülük, eski Yakın Doğu kültürlerindeki gibi, Anadolu'da da hastalık ve belanın nedenlerinden biri olarak görülürdü. Kara büyü, ölüme bile sebep olabilir, hatta ülkenin huzurunu ve gelişmesini tehdit edebilirdi. II. Murşil, (yaklaşık MÖ1318-1290) lanetleyerek ve büyü ile eşi Gaşşuliyawiya'yı öldürdüğü iddiasıyla üvey annesi dul kraliçe Tavananna'yı suçlamıştır. III. Hattuşili'de iç çatışmalarda kendisine büyü yaptığını ileri sürerek bir rakibini bertaraf etmiştir. Ak (iyi) büyü ise, Hitit toplumunda çeşitli sebeplerden dolayı kirlenmiş olan kişi ya da nesneyi, "temizlemek, arındırmak" ve kirliliği uzaklaştırmak için yapılırdı. Hititler, Luwice ve Hurrice konuşan halkların yaşadığı Kizzuwatna ülkesi kültüründen etkilenmişler ve ritüellerini, büyü tekniklerini vs. Hititçeye aktarmışlardır. Aslında kara büyü ile ak büyü birbirinin aynı olup, kullanılan tekniklerde benzerdi. Ayrıca büyü tıpta da kullanılıyordu. Ünal, şifalı otlardan hem tedavi, hem de büyü amaçlı faydalandığını belirtmiştir. Schwemer'de, kötülük ve kirliliğin, figürler ya da hayvanlar gibi taşıyıcılara sembolik temas ve benzeşimlerle geçirildiğine değinmiştir. Daha sonra taşıyıcılar atılır ya da uzaklaştırılırdı. Bir ritüelde hastayı etkileyen kötülüğün bir fare ile atıldığı anlatılmıştır: "Önce hastanın sağ eline ve ayağına iple kalay iliştilir. Ardından kalay alınır ve fareye bağlanır; ritüeli yapan kişi fareyi kovalar ve onu yatıştırılması gereken iki cine havale eder". Yine hastalığa neden olan pisliğin günah keçisi denilen bir

⁴⁹Hititlerde pahhunalli kabının adı, Hititçe pahhur: ateş sözcüğünden gelmektedir; kaptaki ateş (Ardzinba,2010:281; Puhvel,2011,18vd; Hoffner,Güterbock, 1997,10-11).

hayvana yüklenerek düşman ülkesine salındığı da görülmüştür. Özellikle yeraltı dünyası kötülük için güvenli bir yer olarak görülüyordu. Ünal, bir de hastaya güç verip ayağa kalkmasını sağlamak için büyü şarkısı olarak kullanılan, müzikli, sözlü telkin ve hipnoz olduğuna değinmiştir. Şöyle ki “(Bir zamanlar) Güneş Tanrısının oğlu Ateş (tanrısı bir şeylere) kızıp karanlığın içine gitmişti ve karanlığın içinde saklanmıştı. Orada bir yılan gibi kıvrılmış, bir kirpi(?) gibi yumak olmuştu. (Arı hemen kanatlarını) temizlemeye koyuldu, (Ateş’i) aramak için uçup gitti. ...” Sonra kaybolan Ateş’in karanlık yeraltından nasıl çıkarıldığı ve kurtarıldığı anlatılıyordu (Klinger, 2002: 456-458; Reyhan, 2003: 111-116; Ünal, 2003: 112-115, 178; 2014: 46-52; Schwemer, 2013: 441, 444; Bozgun, 2021: 55). Büyü ritüellerinde uygulanan çeşitli metotlar vardı (bkz. Reyhan, 2003: 118-136). Reyhan’a göre, bunlardan biri ateşin içinden geçirmektir. Temizliği amaçlayan en etkili yöntemlerden biri olan bu ritüel ile ateş arasından geçen kurban sahibi üzerindeki laneti ve bütün kirlerini ateşin içine bırakmış olurdu (Reyhan, 2003: 126-127).

Schwemer de arınma ritüellerinin bir diğer önemli amacının, arınan kişiyle geride bıraktığı kötülük arasına net bir sınır koymak olduğunu belirtmiştir. Bunun için yapılan birtakım geçiş ritüelleri vardı ve bunlardan biri de akdikenden bir kapı içinden geçmekti, böylece bu dikenlerin tuttuğu kötülüğün geride bırakılması sağlanıyordu. Diğerisi ise bir kez geçildiğinde aşılabilir bir bariyer oluşturacak olan ayrılmaz yarıların arasından geçişti; bunun için de, bir yolun her iki yanında ateşler yakılır; köpek ve domuz yavruları, hatta bir insan öldürülür ve ikiye bölünüp geçidin her iki yanına yerleştirilirdi. Bu tür ritüellerde hayvanların ve insanların öldürülmesi tanrılara kurban olarak değil; sadece açıldıktan sonra sonsuza kadar kapanacak olan sembolik bir bariyer kurma amacına hizmet ediyordu.⁵⁰ Metinlere göre, ritüelleri idare eden şifacılar da öne çıkan kadın uzman “Yaşlı Kadın” ve erkek uzman “Kâhin” olarak adlandırılıyordu. Hastanın saflığının bozulması cinler, hayaletler, büyü, iftira, kirli nesnelerle temas, tabuların ihlali ya da tanrısal öfkeden ileri gelebilirdi. (Schwemer, 2013: 440, 44).

Ünal bir büyü uzmanının da “çileli yıllar” a karşı yaptığı ritüeli vermiştir (bkz. Ünal 2019: 164-167). Burada “...Sen Güneş Tanrısı git ve (şuradaki malzemedan) üç, dört (ve) beş kez [al] ama yer kabuğunu yumuşat! Bitkileri salıver, öğütülmeksizin öğütme

⁵⁰ Bununla ilgili olarak Ardzinba’da, Hititler’in yenilen bir ordu için düzenledikleri ayinde akarsuyun karşı yakasında, (düşman arazisinde) akdikenden kapı gibi bir yapı kurduklarını ve insan, keçi, enik ve domuz yavrusunu ikiye bölüp bu yarıları da söz konusu kapının iki tarafına koyduklarını belirtmiştir. Sonra bu kapıların her iki tarafında ateşler yakılır ve Hitit ordusu da ateşlerin arasından, geçerek akarsuya girerdi (Ardzinba, 2010: 87).

taşından nasıl kaçarsa, benim hastam da Ateş Tanrısı Agni'nin ağzından aynı şekilde kaçıp kurtulsun! ...” şeklinde devam etmektedir (Ünal,2019:166). Klinger de bir başka ritüele değinmiştir: “Tanrıça Kattahzipuri ocağı temizler, memleketini temizler, sığırlarını ve koyunlarını temizler ve tüm belayı/pisliği kralın başından defeder.” Burada kirliliği defedecek olan yardımı istenen tanrıdır; ritüeli yöneten de kendini sadece aracı olarak tanımlar; ama “yaşlı kadın” Tunnaviya: “Ey nehir kıyısının tanrıçası Hannahanna, sensin o, vücudun 12 parçasını silen ve kirden temizleyen, kendi elinle” derken arınma büyüsunü ritüelin yapıldığı kişiye uygulayan aslında kendisidir (Klinger,2002:458). Yine Ünal'ın anlattığı, ateşin büyüde nasıl kullanıldığını gösteren başka bir ritüel de, Kizzuwatnalı Bayan Mastigga'nın kavga edenleri barıştırmak için yaptığı ayin ile ilgilidir. Burada yazılanlara göre“... büyücü kadın [tuz] alır ve ondan 7 adet dil (sembolü) yapar ve onları yere çakar. (Sonra onları alır) ve her iki müşterinin üzerinde döndürür ve şöyle der: ‘Bakin işte, bir zamanlar kavga etmiş olduğunuz o (kötü) dilleri Güneş Tanrısı yerin dibine çaktı!’ Ve onları da ocağın içine atar. ...” Daha sonra tanrılara çeşitli kurban sunma ritüelleri yapılır. Ardından sağ ve sol tarafta yakılan ateşten büyücü kadın yine bir şeyler söyledikten sonra müşterilerden her biri çömelip sekerek bu ateşin ortasından geçer (Ünal,2003:122-125); oldukça uzun olan bu ritüelde de dikkat çeken husus büyü de ateş ve suyun önemli bir rolünün olmasıdır. Özellikle ateş, hem yakılarak çeşitli kurbanların (veya onların dumanlarının) tanrıya gönderilmesinde, hem de arınmanın sağlanmasında kullanılmaktadır.

3.1.11.4. Hitit Bayramları

AN.TAH.ŞUM Bayramı

Hititlerde bahar, ilk mevsim ve yeni yılın başlangıcıdır. Hititler'in 38 gün süren AN.TAH.ŞUM bayramı en önemli bayramlarından biridir ve ilkbaharda kutlanırdı, Kral ve beraberindekiler başkent Hattuşa'nın çevresindeki önemli dini merkezlere kült gezileri gerçekleştirirdi. Bayrama adını veren *AN.TAH.ŞUM^{SAR}* bir bitki idi ve bu bitkinin ne olduğuna ilişkin araştırmacılar tarafından değişik öneriler ortaya atılmıştır. Ünal da son zamanlarda “Çiğdem” olarak tercüme edildiğini belirtmiştir. Ayrıca birçok araştırmacı da soğangiller sınıfından “çiğdem, safran, krokus” veya zambak olabileceğini öne sürmüşlerdir (Gurney,1977:31; Ardzinba,2010:13-14; Sir Gavaz,2012: 92; Ünal,2019:132-133).

Kral, bayrama Hattuša'da, Fırtına Tanrısının Tapınağında ve halentuva binasında bir merasimle başladılar. Ünal'a göre, bayramın yağmur, bereket ve kral ile kraliçeye sağlık ve selamet dilemek için olduğu açıktır (Ünal,2019:135). Her gün düzenlenecek olan ritüellerin birinci gününde içki, ekmek kurbanı, tütsülemeyle arınma ve kutsama ayini yapılırdı. Sonra kurban edilecek hayvanlar kral, takdis ettikten sonra kesilir, ardından ekmek, içki ve kurbanın hem çiğ, hem de pişirilmiş eti tanrılara sunulurdu. Kral çifti, sonra Tahurpa'ya giderdi ve orada da büyük toplantı yapılırdı. Ertesi gün ise tekrar Hattuša'ya dönerlerdi. 7. Ve 8.gün halentuva da büyük meclis/ toplantı düzenlenirdi. Bayramın sekizinci günü kraliyet çifti Arinna'ya giderdi. Kral, Matilla kentine uğrayarak burada toplanan büyük meclise de katılırdı. Kral onuncu gün ise Hattuša'da yine büyük meclise/toplantıya katılırdı. Antahşum bayramının on birinci günü kralla kraliçe Ölüler tapınağı- hestada birlikte ayin yapardı. Burada gerçekleşen eskimiş yılın defnedilmesi ayini bayramın önemli bir kısmını oluştururdu. Sonra da at yarışları yapılırdı. Hesta, ölen kralın naaşının gömüldüğü tapınaktı. Lelwani gibi yeraltı tanrıları ile de ilişkilendirilmiştir. Yeraltı tanrıları için siyah koyun da kurban edilirdi. Bayramın 24-26. Günü Hattarina kenti İştar'ının tapınağına gidilir ve orada büyücü, kralın su ve ateş ile temizlenmesi gibi çeşitli ritüelleri yapardı (Gurney,1977:38; Ardzinba,2010:15-20; Sir Gavaz, 2016:838-841; Ünal,2019:136-142). Otuz ikinci (veya otuz üçüncü) günde kral ile kraliçenin gittiği Tauris kenti yakınındaki kutsal ormanda (koru) ayin yapılırdı. Tauris kentinin koruyucu tanrıçası dışında Hatti ve Kaneş (= Hitit) kökenli diğer tanrılara da boğa, koyun ve keçi gibi hayvanlar, ekmek, içecekler ve antahşum bitkisi kurban olarak sunulurdu. Sonra kral ocağın (= sunağın) dış tarafından kurbanları yerleştirir ve tanrılara yemek ve içecek ikram ederdi. 35.ve 36. Gün Arinna'nın Güneş Tanrıçasına ve Zippalanda'nın Fırtına Tanrısına ayin yapılırdı. 37.ve 38. Gün de Ankuva'da Katahha tapınağında ve halentuva evinde büyük toplantı düzenlenirdi. Nihayet ayinler otuz sekizinci gün yağmur bayramıyla sona ererdi (Ardzinba,2010:22-26; Ünal,2019: 142-143).

Purulliya Bayramı

Yeni yıl bayramı olarak bilinen bu bayramın adını da Hattice pur-/wur- yer, toprak isminden aldığı düşünülmektedir. Bayramın kutlanma nedenleri arasında, Nerik kentinde kralın tanrılar tarafından onaylanması, taç giymesi, tanrıların krala sağlık ve başarı, ülkeye de bereket vermelerini sağlamak vardı ve Hatti kökenli Fırtına Tanrısı Telipinu ve Inara ön planda idi. Araştırmacılar Nerik'de kutlanan şeklinin, Babil'in yeni

yıl bayramına benzediğini belirtmiştir. Bayramın süresi ise kesin olmamakla birlikte bir ay veya 32 gündür. Purulliya'nın bazı önemli kısımları, MÖ 13. yüzyılda III. Hattuşili zamanında AN.TAH.ŞUM Bayramı'na dahil edilmiştir. Bayram yolculuğuna Kral ve beraberindekiler Hattuşa'dan başlar, Tuwaniya, Zippalanda, Arinna, Warkatawi, Kaştama gibi merkezlerden sonra Nerik'e ulaşırdı. Nerik'te bir tepe üzerindeki dahanga anıtına ve bitki tanrısı Telipinu'nun kutsal ağacı olan ardıca saygılarını sunarlardı. Oradan Kraliçe Taştarişa'ya, giderdi. Prens ise Kaşha ve Hanhana'ya gidip Telipinu için altı gün süren bayramları yönetirdi. Sonra da Mişturha, Haşhatatta, Tahışama ve Kataşera'ya giderdi. Kutlamalarda yılan İlluyanka'nın Hava Tanrısı ile olan savaşı temsil edilirdi. Bunun dışında bir de kaybolan tanrı efsanesi vardı (Gurney,1977:39; Martino,2002:447;Alparslan,2009b:122; Ardzinba,2010: 37-40; Sir Gavaz, 2012:73-83; Reyhan,2016:97; Ünal,2019: 121-124). Ünal'ın anlattığına göre, “Hattuşa'daki bayram törenleri Ölüler evi Tapınağında (Hešta)ve Sarayda gerçekleşiyordu. Burada siyah renkli hayvanlar kurban ediliyordu ve dokuz tanrıya içki sunumu ile eski yılın gömülmesi töreni de yapılıyordu. Bayramın Tawiniya kısmı ise yedi gün sürerdi ve Hatti Tanrıçası Teteşhapi şenliklerin merkezinde idi. Şenliklerde Hattice liturjik şarkılar/ilahiler okunur, kadınlar korusu, avcılar, hayvan maskeli hokkabazlar, leopar adamları, köpek adamları, ayı adamları, dansözler, rahip ve rahibeler, müzisyen ve cambazlar v.b. yer alırdı. Tanrıçanın heykeli ENTU rahibesinin gözetiminde Hattuşa'dan Tawiniya'ya taşınırdı. Buraya varınca içki sunumu yapılır, Tanrıça Inar(a) tarafından erkek ve kız çocuklara verilmiş fal kehaneti açıklanırdı. Baş köşede kral, kraliçe ve Tanrının kız kardeşi (ENTU rahibesi) vardı. Kral çifti tanrılar için içki içip, ekmek sunarlardı. İnara'nın rahibi ocağın arkasında dururdu. Tanrıça ve kraliçe kılığına giren “Tanrının kız kardeşi” denilen ENTU rahibesi, içerek transa geçerdi. İki hizmetçi ile on dört hapiya (dansöz) adamı da ocağın etrafında dans ederdi. Karaciğer falının sonucu krala bildirilirdi. Ayinde Kişşuwala kenti İnara'sı, Teteşhapi, Güneş Tanrıçası, Mezulla, Fırtına Tanrısı, Hapantaliya, Zababa gibi tanrılara içki sunulurdu. Av ve yaban hayvanları tanrıçası Teteşhapi ile ilgili mitolojik bir sahne de canlandırılırdı. Tawiniya'daki törenler ve eğlenceler bittikten sonra Zippalanda'ya gidilirdi. Yine gösterişli törenler burada da devam ederdi. Ayinler kentte ve Zippalanda'nın kutsal Taha Dağı'nda Fırtına Tanrısı'nın steli önünde yapılırdı. Yerin Güneş Tanrısı ve Zippalanda Fırtına Tanrısı için kurban kesilir, sonra kurban etleri libasyon ve ekmek ile sunulurdu. Tanrı heykeli kent kapısına taşınırdı ve Fırtına Tanrısı adamı yeni yılla ilgili haberleri bildirirdi. Fırtına Tanrısı çağrılır ve Tapınağa girilip tören yapılırdı. Kral da Ankuwa'ya gidip geri gelirdi. Fırtına Tanrısının heykeli önünde yakılan

kocaman meşalelerin tanrının gazabını yakıp küle çevirdiğine inanılırdı. Hattuşa usulüne göre, *ambaşşı*- yakma yerinde Zippalanda Fırtına Tanrısı için koç kurban edilir ve ateş, bira ile söndürülürdü. Taha dağındaki törende kral stelin önünde eğilir, stele ekmek kurbanı ve gümüşten bir güneş kursu sunardı. Buradaki törenler bitince Nerik’e gidilirdi. Burada halentuwa evinde büyük meclis toplanırdı. Tanrılar ise Nerik Fırtına Tanrısı’nın kutsal binası dahanga’da toplanırdı. Yani heykelleri oraya taşınırdı. Buradaki törende dualar edilir, ardıç ağacı önünde kurban sunulur ve ağaca önce kraliçe ardından kral içki dökerdi. Kurban hayvanlarının iç yağı, omuz, dil, kulak ve kuyruk gibi uzuvları ile sığır ve koyun derisi tanrılar için ardıç ağacına bırakılırdı. Tanrılar şerefine yenilip içildikten sonra tören biterdi. Ancak prensin yönetiminde Hanhana ve Kaşha kentlerinde bayrama devam edilirdi. Hanhana kentinde on iki ayı sembolize eden on iki tanrıya tapılır. Telipinu ve ona eşlik eden Katahha, Hatepuna başta olmak üzere her birine sunulan şarap, bira kaseleri, ekmekler ve sığırlar on iki tanedir. Hanhana’da kurban edilen dört koyundan biri Telipinu tapınağındaki ocağa yerleştirilir. İkinci gün Tanişkuriya gidilir ve Telipinu steli önünde hayvanlar kurban edilirdi. Üçüncü gün Kaşha’ya gelinir ve burada tanrının kutsal ağacı ardıç yenilenirdi. Katala dağından getirilen iki ardıç Kaşha’da on iki stelin bulunduğu yere dikilir; on iki koyun kurban edilirdi. Dördüncü gün kült aletleri karmaşık büyüsel ve ayinsel yöntemlerle temizlenir ve arındırılırdı. Dört kült heykeli de araba ile arındırılacağı ırmak kenarına getirilir, müzikler eşliğinde yıkanır ve tekrar geri götürülürdü. Beşinci gün Telipinu’nun heykeli iki öküzün çektiği bir kağnı ile Kaşha’ya götürülürdü. Yine Telipinu’nun steli önünde ardıç yenileme töreni, tapınak damının tamir ettirilmesi ve on iki tanrıya on iki koyun kurban edilmesi gibi törenler yapılırdı. Prens ve beraberindekiler Hanhana’da Telipinu tapınağındaki yemeğe katılırdı. Kesilen kurbanların ciğer ile yürekleri ekmek içine konarak bira ve şarapla birlikte tanrılara sunulurdu. Geriye kalanlar da kült personeline paylaşılır ve ziyafet verilirdi. Altıncı ve son gün rahipler getirdikleri kült aletleri ile birlikte memleketlerine dönerler. Hanhana Telipinu’sunun heykeli de Kaşha’dan asıl yerine taşınmak için bezlere sarılırdı. Kaşha ve Hanhana’da hayvan kurbanı devam eder ve son olarak kült ziyafeti verilirdi” (Ünal,2019:124-132).

Bu bayram kutlamalarını anlatan tabletlerin yanında bize görsel olarak da bilgi veren eserler vardır. Eski Krallık Dönemi’ne tarihlenen Bitik, İnandık ve Hüseyindede vazoları en güzel örnekler arasındadır. Ayrıca “Alacahöyük kabartmaları” da AN.TAH.ŞUM Bayramı’nı tasvir etmektedir. *Bitik Vazosu/ kült amforasının* boyun ve

gövdeye ait rölyefli parçalarında yer alan üç frizinin en altında iki erkek başı ve mızraklarının uç kısmı görülmektedir. Silah dansı gösterisi ile ilgili olduğu sanılmaktadır. Orta frizde beş erkek figürü vardır ve burada da bir kült alayını hediye, kurban ve müzik aleti taşıırken görmekteyiz. Üstte ise sundurmalı bir yapı bulunmaktadır. Bu sundurma altında alçak bir iskemlede oturan bir erkek, karşısında alçak iskemlede oturan uzun elbiseli bir kadının yüzündeki örtüyü açmaktadır. Kutsal evlilik töreni ile ilgili olarak bu sahnede kutsal bir çift betimlenmiş olmalıdır. *İnandık Vazosu*'nun da yine Bitik Vazosunda olduğu gibi ana konusu Hieros Gamos/kutsal evliliğin de içinde olduğu bir kült töreni/bayramıdır. Yani büyük ihtimal yeni yıl kutlamalarını tasvir etmektedir. İnandıktepe'de bulunmuş olan İnandık Vazosunda da dansçılar, müzisyenler, akrobatlar gösteri yapmaktadır ve kült alayı da ellerindekileri tanrıya sunmak için taşımaktadır. İnandıktepe'nin, Hititlerin Hanhanna kenti olduğu Sedat Alp tarafından tespit edilmiştir (Darga, 1992:55-63; Reyhan,2016:97-98). *Hüseyindede Vazoları*'nda da, tek frizli olanında, müzikçiler ve boğa üstünde yapılan akrobatik gösteri vardır. Daha büyük olan vazoda da oynayan kadın figürü dikkat çekmektedir. Sipahi, Hüseyindede kazıları ile vazoların bir set halinde bulunduğunun anlaşıldığını ve üç ayrı vazonun üst frizlerinin bir araya getirildiğinde, belki de aynı törenin kademeli olarak canlandırılmış olabileceğini belirtmiştir. Sıralama ise önce Hüseyindede A vazosunun üst frizinde kadın kolları havada solo dansını yapar; devamında Hüseyindede B vazosunda erkek boğa üstünde solo dansını gerçekleştirir ve İnandık vazosunun üst frizinde nihai kutsal evlilik sahnesi ile sona erer. Ayrıca, Hüseyindede'nin iki vazosunun yanında bulunan bir parçanın İnandık vazosunun bir benzeri olduğu anlaşılmıştır. Böylece Kült vazolarındaki sahnelerin, AN.TAH.ŞUM Bayramı ile Purulliya Bayramı törenlerine benzediği görülür. Yine Alacahöyük'te sfenksli kapının doğu ve batı orthostatlarında da bayram töreni tasvir edilmiştir (Reyhan,2016,98; Sipahi,2019,89). Bu sfenksli kapının batı kulesinin altındaki orthostatlarda alt sırada kült-libasyon, üst sırada ise av sahnesi betimlenmiştir. Darga'ya göre, çift friz dizisi konuları farklı görülse de bir bütünün şeması içindedir. Kapıya yakın köşeden itibaren tasvir edilen kült töreninde, kral ve kraliçe Fırtına Tanrısının simgesi olan bir boğa karşısında dua eder şekildedir ve boğanın önünde de bir sunak vardır. Kurban edilecek hayvanları getirenler, kült alayı, akrobatlar, hokkabazlar (kılıç yutan, havada duran merdivene tırmanan adamlar) müzisyenler ve bir boğa ve arabanın bulunduğu tamamlanmamış kabartma da görülür. Doğu kulesinin cephe orthostatlarının konusu da aynıdır. Burada oturan bir tanrıça (Arinna'nın Güneş Tanrıçası) ve ona dua eden üç erkek figürü vardır. Kült töreni bu kez Tanrıçanın huzurunda yapılmaktadır. Bu

rölyefler MÖ 14.yüzyıla tarihlenmektedir. Sfenks bloklarının iç yüzü de kabartmalıdır ve birinde yönü şehre doğru olan çift başlı kartal üzerinde duran bir tanrıça görülür. Karşısında da yönü şehrin dışına dönük olduğu anlaşılan bir tanrıçadan kalan kısım vardır (Akurgal, 1990:532;Darga,1992:133-137,140,144,152;).

Hişuva Bayramı

Adını bugünkü Elazığ Bölgesinde bulunan İşuwa Ülkesinden ve kutlamaların anlatıldığı metinlerin bazılarında adı geçen tanrı (H)işuva /Eşuve'den aldığı söylenmektedir. Başka bir görüşe göre de adı, törende sıkça anılan “kartal”dan (İşuwa/Eşue) gelmektedir. İşuwa Ülkesi, Hititlere bağlı, Mitanni ile Hatti Ülkeleri arasında tampon bir bölgede yer almaktaydı. 9 gün süren Hurri kökenli bu bayramın Kizzuwatnalı olan kraliçe Puduhepa tarafından derlenmesi ve Hattuşa’ya kazandırılması için katip Walwaziti görevlendirilmişti. Bayramın bir arınma ritüeli olduğu düşünülmektedir. Fırtına Tanrısı Manuzziya onuruna yapılan bu bayramda tanrı asaları ile kralın sırtına vurulduğu da belgelenmiştir. Ünal’a göre, törenlerde tapınaklar içindeki tanrıların bakımı yapılır, heykeller yıkanır, yağlanır ve giydirilirdi. Kutlama yerleri tapınaklar, Kizzuwatna rahip evi, kırlar ve ırmaklardır. Arındırma ve temizlik için aleve tutma, yıkama gibi ritüeller uygulanırdı. Bunun için de tanrı heykelcikleri alevlere tutulur, kartal tüyleri ile su serpilir ve renkli kumaş ile yünlerden de çelenk yapılırdı. Temizlik ve tütsülemeye güzel kokulu sedir ağacı da kullanılırdı (Martino,2002:447; Ünal,2003: 98; Alparslan,2009b:121;Reyhan,2016:97;Ünal,2019:158-159).

Nuntariyasha Bayramı

Acele, hızlı anlamına gelen nuntariyasha isminden adını alan bu bayram, Hatti kültüründen uyarlanmıştı ve sonbahar mevsiminde Hitit Kralı’nın seferden dönüşünde kutlanırdı. Bereket ve bollukla ilgilidir ve 50 günle en uzun süren bayramdı. Kral ve kraliçe Katapa’dan başlayarak 46’dan fazla kenti kapsayan bir kült yolculuğuna çıkardı (Alparslan,2009b:121; Ardzinba,2010:27; Sir Gavaz, 2012:101-103; Reyhan,2016:96;Ünal, 2019:159). Ünal’a göre, “ilk gün Katapa’da meclis toplandıktan sonra ikinci gün prensin katılımı ile, Hitit koruyucu tanrısı Zithariya için ayin yapılırdı ve Zithariya’nın kutsal av çantası (kurşa) atalar evine taşınırdı. Bayramın üçüncü günü de Fırtına tanrısı için yapılan ayinden sonra kurşa Hakkura ve Tataşuna’ya götürülürdü. Dördüncü günü Hişurla köyü mezrasında ırmağın iki tarafına büyük ocaklar yapılarak ateş yakılırdı. Fırtına Tanrısı adamı tuhhueşşar ile tütsü yapar, ayrıca kral alevlerin içinden geçerek temizlenirdi. Sonra kral Tahurpa’ya varıp büyük oturumu yapar ve

beşinci gün de Arinna'ya geçerdi. Kraliçe ise Tahurpa'da kalıp törenlere devam ediyordu. Altıncı gün kraliçe Tatiška'daki ayinlere katıldıktan sonra Hattuşa'ya gelirdi ve kral da Hattuşa'ya varıp Fırtına Tanrısı ve diğer Tanrıların tapınaklarını dolaşırdı. On ikinci gün kral Harranaşsi'ye, on üçüncü gün Zippalanda'ya, sonra Katapa'ya giderdi. On altıncı gün de Tippuwa'dan yola çıkılır, Nirhanta kenti yakınlarında bir ırmak kenarında yine ateş yakılır ve katartik ayin yapıldıktan sonra kral Hattuşa'ya gelirdi. Sonra Nerik gezisi hazırlıkları başlardı. Otuz birinci gün ise kral Tawiniya'ya gider ve orada Meşale Bayramı yapılırdı. Berberlerin başı meşaleleri Nerik'e doğru yola çıkarırdı. Otuz ikinci gün de kraliçe Domuz Bayramını kutlardı (Ünal, 2019:160-161). Ardzinba'ya göre, “gezilen bu kentler, Kızılırmak'ın çizdiği kavis üzerinde bulunmaktadır ve kralın takip ettiği yolun “S” gibi bir çizgi oluşturduğu sonucuna varabiliriz” (Ardzinba,2010:28vd). Yine Ardzinba, ayinsel postun (yünün) ve tanrı Zithariya'nın Hitit Krallığı arazisinde gezdirilmesi, tapınaklar ve ayin yerlerinin dolaşılması gibi ritüellerin, dünyada farklı geleneklerde rastlanılan devre vurma, dolaşma, dönme gibi ibadet hareketleriyle karşılaştırılabileceğini belirtmektedir, Hitit geleneğinde kralların (önderlerin) zorunlu bir işlevi olan bu hareketler “kralın vücuda getirilmesi”, Yılbaşı - racasuya diye bilinen eskiçağ Hint ayinindeki kralın gezisiyle benzerlik gösterir. Ayrıca bayramda yapılan bu töreni Hitit kralının ülkeyi koruma işlevi, belirli araziye dış dünyadan ayırma ve kötü güçlere karşı engeller oluşturması olarak da yorumlayabiliriz. (Bu engelleme, bazı halklarda pullukla arazide iz bırakılmasıyla eş anlamlıdır.) Kralın çizdiği sınır sayesinde söz konusu arazi kutsal özellik kazanır ve bedeniyle özdeşleştirilen Evrenin modeli olan ülke arazisinde dolaşırken, Güneş işlevi yaparak evrensel güçlerin dolaşımını, yeni sezonun doğuşunu (mevsimlerin değişmesini) canlandırır. (Ardzinba,2010,31-34). Ayrıca Antahşum zamanında, tanrılara ait tapınaklarda bulunan hububat kapları açılır ve sonbahar bayramlarında da kapları doldurma (kapatma) işlemi yapılırdı. Bu kabı kapatma seremonisi nuntariyashanın beşinci gününde düzenlenirdi (Ardzinba,2010:36-37).

KI.LAM Bayramı

İlkbaharda kutlanan bu bayram adını KI.LAM “pazar yeri, kapı yapısı” Sümerogramından aldığı sanılmaktadır. Hattuşa, da başlayan bayram kutlamalarının odak noktasının Hattuşa Sarayının kapı yapısıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Eski Hatti geleneğine dayanan (Martino,2002:447) bu bayrama Hitit Kralı IV. Tuthaliya Dönemi'nde bazı eklemeler yapılmıştır. Bu bayramın kutlamaları Hattuşa'da başlar, sonra Zippalanda ve Arinna kentlerinde devam ederdi. Hattuşa'daki

üç günlük bölümünde bayramda kullanılacak kült eşyaları sergilenir ve krala takdim edilmek için bir geçit töreni yapılırdı. İçki ziyafeti ve Hattili tanrılara kurban da sunulurdu; ayrıca geniş bir katılım ile kutlanan bayramda kral ve ailesi, saray görevlileri, rahip ve rahibeler, müzisyenler, korolar, vb. hazır bulunurlardı. (Alparslan,2009b:122; Ünal,2019:143-144). Bayramın anlatıldığı metne göre; ilk olarak halentuva açılırdı ve yıkanma (abdest) mekanında kral, merasim elbisesini giyerdi. Ardından tahtına oturur, demircilerin efendisi, ayinsel olarak arındırılmış mızrağı krala verir ve sonra da mızrağı geri alıp, kralı selamlar ve çekilirdi (Ardzinba,2010:40-41; Ünal,2019:144). Saray kapısından başlayıp yukarı şehre doğru giden tören alayında bulunan leopar maskeli adamlar önce kralın önünde ayin danslarını yapardı. Ardından hayvan maskeli adamlar, törene katılanlar, değerli metallere yapılmış hayvan heykellerini taşıyanlar kralın önünden geçirdi. Ayrıca törene meşale taşıyanlar, şarkıcılar, alkışçılar, müzisyenler vb. eşlik ederdi. (Ardzinba,2010:41-42; Ünal,2019:145-146). Kral ve Kraliçe de tahtırevanlarına biner ve Tahıl Tanrıçasının tapınağına gelirlerdi. Tüm eyaletlerin getirdiği haraçlar burada teslim alınırdı. İlk olarak Ankuvalı idareci getirdikleri malları teslim eder ve kralın önüne bunlar dökülürken Tellal “Ankuwa’nın haracı” diye bağırırdı. Ardından Nenaşsa, Tuwanuwa, Hupışna, Karahna, Şukziya, Katila, Alişa ve diğer kentlerde haraçlarını teslim ederdi. Kral daha sonra tanrılara kurban sunardı. İkinci günde kral Ay Tanrısı, Ocak Tanrıçası, Tanrıça Hulla, ZABABA, Telipinu ve diğer tanrılar şerefine içerdi (Ünal,2019:147-149). Bunun dışında değişik Hitit kentlerinden gelen bazı görevliler ve katılımcılarda adak verirdi. Bu adaklar değişik ekmek, peynir, et, içecek ve kıymetli süs eşyaları olabilirdi. Daha sonra da bunlar bayrama katılanlara dağıtılırdı (Ardzinba,2010:43-44).

Büyük oturma sona erdikten sonra iki taht ve ocak çadırdan dışarı taşınır ve tören devam ederdi. KILAM bayramının önemli bir diğer ayini olan yağmur yağdırma ve bereket ayini için marnuva içkisiyle doldurulmuş büyük bir fıçı önünde bir çadır kurulur ve bir de ocak yerleştirilirdi. İki çıplak cambaz fıçı önünde çömelmiş olarak durur ve bir rahip ya da rahibe üç kez dönerek onların omuzlarından bira ve çeşitli içecekleri dökerdi. Ayrıca ekmek de tanrı için bırakılırdı ve boynuza üfleyerek gök gürültüsü sesini de taklit ederlerdi. Yağmur büyüsü olduğu anlaşılan bu törende çıplak insan yerine bir hayvan ya da bir kuklaya da su dökülür veya suya (Nehir, pınar,(kaynak) ya da su teknesi) batırılırdı. Bu ayinde kullanılan ocak (=sunak) ve kaynak, iki karşıt simgeyi “su ve ateş” karşıtlığını

göstermektedir (Ardzinba,2010:132vd ;Sir Gavaz, 2012:90-91; Ünal, 2019:153). Hitit kralları da metinlerde aslana benzetilmiştir. Ardzinba,2010:133-134).

Kral, bayram kutlamaları sırasında hešta evine de (ölüler tapınağı) giderdi ve tanrılar için içki merasimi yapardı. Sir Gavaz, burada güzel kokulu bir bitkinin ateşte yakıldığı bir seremoni ile ilgili olarak, “Aşçıların Baş Kral’a hurnai—(*hurnai*^{SAR}) bitkisini verir. Kral (onu) ateşe atar. Heşti adamı, temiz rahibe *hurnai*^{SAR} verir. Temiz rahip onu ateşe atar” şeklinde metinlerde anlatıldığını belirtmiştir. Sir Gavaz’a göre, bu yapı içinde gerçekleştirilen bu törenler ölen kişinin ruhunun huzur bulmasını dilemek içindi ve ölü ruhunun yeraltına, ölüler diyarına ulaştırılması da burada yakılan ateşle sağlanıyordu. Yangın tehlikesi için de *hešta*- evinde yakılan ateşe karşı çok dikkatli olunması ve ateşin her gün söndürülmesi gerektiği bir buyruk metninde geçmektedir (Sir Gavaz,2016:841-842). Ayrıca Hešta evinde prensin erginleme töreni de yapılmaktadır ⁵¹ (bkz. Sevinç Erbaşı, 2010: 693-702).

Ardzinba, KI.LAM ile ilgili olarak, kapı ile kral mahkemesi⁵² arasındaki ilişkiye de değinmiştir; Onun belirttiğine göre; KI.LAM bayramında, kral tebaalarıyla takas yapar, kapıları dolaşır, hediyeler alır ve karşılığında da hediye ve bağış verirdi; yine ayinlerle ilgili metinlerde geçen “yedirme” ile kral armağanları arasında yakın bağ olduğuna dair Menabde’nin görüşüne göre de burada hediye olarak tarla verilmesi “ekmek”, ”yemek” verilmesi olarak algılanmaktadır ve hediyelerin bu şekilde algılandığı ortaçağ Selçuklu belgelerinde de görülmektedir. Bunun dışında Ardzinba, metinlerde geçen “kral kılamda üç kez oturur” ifadesi ile taç giyme törenindeki kralın üç ayinsel adımının kıyaslanabileceğini ve bu törenin sonunda kralın erk sahiplerine uğradığını ve astlarının da yeminlerini kabul ettiğini belirtmiştir (Ardzinba,2010:51-53).

⁵¹ Bu konu ile ilgili olarak Haşşumaş Bayramı kutlamalarının ilk dört gününü anlatan metine göre; ikinci gün mutfakta prensin karşısında on iki rahip oturmaktadır, o günün son ritüelin de ise Tanrıça Katahha’nın tapınağında, Prens önünde on iki çiftçi vardır ve o günkü törenler çiftçilerin boyundurukları daha önceden kutsanmış olan sığırlarla araziye sürmeleri ile biter. Üçüncü gün törenleri de mutfakta, Arinitti’ye kurban sunumu ile başlar. Kurban törenlerinin odak merkezinde ocak vardır ve prens, ekmek, içki kurbanı ile bir sığır ve altı koyunu ocağın önünde Tanrıça Arinitti’ye sunar. Dördüncü gün Hešta Evinde gerçekleşen bir törende yapılır. Sonra Arzana yapısında metnin en son ritüeli gerçekleştirilir ve prens, arzana yapısındaki yemeği, önünde oturan 12 fahişe ile birlikte yer. Prens Hassumas ve diğer bayram ayinlerinde bir bütünün (panteonun, yılın, bedenın, kurbanlık hayvanın) parçaları olarak on iki sayısının simgesel rolü, benzer Hint-Avrupa kökenli ayinlerle karşılaştırılabilir (Sevinç-Erbaşı, 2010:695-697; Ardzinba,2010: 54-60).

⁵² Bu bakımdan belki Bab-ı Ali ile de karşılaştırılabilir; Osmanlı’da Bab-ı Ali: “Yüce Kapı”, padişah ve sadrazam sarayı, devlet ve hükümet dairesi” anlamına gelmektedir ve Osmanlı öncesi Türk ve İslâm devletlerinde de kullanılmıştır (İpşirli,1991:378 vd).

Kral KI.LAM Bayramının üçüncü gününde Arinna'ya giderdi; ama tüm Hatti Ülkesi'nin Güneş Tanrıçası tapınağında kutlamalara devam edilirdi. Daha sonra da Zippalanda da yapılan kutlamalardan sonra kral Hattuša'ya dönerdi (Ünal, 2019:155-158). Archi, bu bayramdan, Tapınak Görevlileri Talimatnamesinde bahsedilmediğini, bunun da KI.LAM'ın mevsimlik bir bayrama dahil edildiğini gösterdiğini ve aslında nuntarriyaşhaş'ın 25., 26. ve 27. günlerinde kutlandığını belirtmiştir (Archi, 2015: 12).

Arslantürk, de KI.LAM bayramında Hitit panteonunda önemli bir yere sahip olan Hatti kökenli Tanrıça Kuzzanišu/Kuzanušu nun adının sıkça geçtiğini; kral, kimi zaman da kral ve kraliçe çifti tarafından kutsandığını belirtmiştir; ayrıca adının da, Hattice kuzzan-“ateş, ocak ” kelimesinden türetilmiş olduğu düşünülmektedir (“Ocak” kelimesinin Hititçesi “haşša-”, Sumercesi “GUNNI”, Akadçası KANŪNU(M)/KINŪNU(M), Hurritesi “humni-“, Luvicesi ise “haşšanitti-“ idi.) (Arslantürk,2018:406-416).

Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı

Büyük Hitit Krallık Dönemi'nin en önemli yapıtlarını oluşturan rölyeflerin bulunduğu bu yer Boğazköy'ün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusundadır. Kayaların arasında üç ayrı oda bulunan bu kült yeri, MÖ 13. yy.'da, geliştirilmiştir. Büyük oda=A odasıdır, merkez duvara doğru büyüyen boy ve önem sırasına göre dizilmiş, 66 figür işlenmiştir. Batı (sol) duvarında tanrı figürleri, (ikisi hariç) doğu (sağ) tarafında ise tanrıça figürleri yer alır (Hepat'ın arkasında duran Şarruma hariç). Figürler yandan gösterilmiştir. Batıdan gelen tanrılar alayının başında Teşup ve karşısında ise doğudan gelen tanrıçaların önünde yer alan eşi Hepat vardır. Teşup, iki dağ tanrısının sırtına basmış olarak, Hepat(u) ise dağ tepelerine basan bir aslanın (veya panterin) sırtında ayakta durur şekilde betimlenmiştir. Yazılıkaya ile ilgili değişik görüşler vardır. Kimi araştırmacı A Odasının taç giyme yeri, B Odasının, ise kraliyet ailesinin atalarına tapınılan bir yer olduğunu ileri sürmüştür. Kimi de Yazılıkaya'nın dini metinlerde geçen hešta evi olduğunu ya da çiğdem (veya safran) bayramının (AN.TAH.ŠUM) kutlandığı yer, yahut IV. Tudhaliya'nın mezarı olabileceğini söylemişlerdir. Ayrıca Hitit kült metinlerinde yeni yıl ve ilkbahar törenlerinde bir araya gelen tüm tanrıların Hava Tanrısının evinde toplandıklarından bahsedilmiştir. Buradaki betimlemelere göre Yazılıkaya'nın Babil'deki Bit Akitu gibi “yeni yıl şenlikleri evi” olarak da tanımlanabileceği yine araştırmacılar tarafından belirtilmiştir (Bittel,1970:107-108;Darga,1992:154,159,161; Bryce, 2002:197-199; Haas, 2002:442; Seeher, 2002:443; Sagona-Zimansky, 2009:244;

Macqueen, 2013:144;Zangger-Gautschy, 2019: 9). Yazılı kaya açık hava tapınağının en erken evresinde bir temenos duvarı yer alıyordu (MÖ 1500). Kaya kütlesinin güneybatı tarafında bir bina kompleksi inşa edilmiştir. Bu binalar, kaya odaları dış dünyadan ayırıyordu. Buranın girişi de batıdaydı. Geçitle çevrili avluda da tören kıyafetleri giyilerek temizlik gibi kült hazırlıkları yapılıyordu ; ayrıca avluda sunak olarak yorumlanan küçük kalıntı da dua ve kurban sunumlarının burada yapıldığını göstermiştir. Asıl kült alanlarına buradaki diğer kapıdan geçiliyordu. Yazılıkaya'daki ilk gerçek tapınak III. Hattuşili'nin hükümdarlığı döneminde inşa edilmiştir. A Odasındaki rölyefler de aynı dönemde oyulmuşlardır ve tanrısal kabartmalarının bitirilmesi de IV. Tudhaliya döneminde gerçekleşmiştir. Kral IV. Tudhaliya'nın (MÖ 1250-1220), rölyefi A ve B odalarında yer almaktadır. Yazılıkaya'da erkek tanrıların çoğu ucu sivri, konik biçimde ve boynuzları olan bir külah giyerler. Çoğu kısa eteklidir ve birçok tanrı topuz ve kılıç kuşanmıştır. Tanrıçalar, bedene iyice oturmuş uzun kollu bir bluz ve pileli, beli kemerli, uzun bir etek giyer ve tanrılar gibi ucu sivri ayakkabıları, başlarında da yüksek ve üstü çıkıntılı başlık (polos) ve bu polosun altından da aşağı doğru inen ince bir örtü vardır. Bittel, A odasından B odasına giden geçit üzerindeki kaya boşluklarında insan iskeletleri yanında kuş iskeletleri de bulunduğunu belirtmiştir. Yeraltı kültüründe kuş kurbanı önemli bir rol oynamıştır ve metinlerde de kuşların yeraltı tanrılarına kurban edildiğinden bahsedilmiştir. C Odasında bulunan hayvan kemikleri ve küller de ölü kültü ile olan bağlantısını göstermektedir. B kaya odasının kuzeydoğu köşesinden, C odasına bir merdivenle çıkılmaktadır. Bu küçük oda bir taş duvarla çevrilmiştir ve bir kapısı vardır. B odasındaki kabartmalar ise kuşaklar halinde olmayıp, yan duvarlara işlenmiş dört bağımsız figür şeklindedir. A odasının batı duvarının başlangıcındaki tanrılar geçidinde yer alan ve orak biçimli kılıç taşıyan on iki tanrı (kavşakların on iki tanrısı) ve karşı duvarda Kılıç Tanrısı Nergal vardır ve bunlar öbür dünya ile ilgili yeraltı tanrılarıdır. Vücudu yere saplanmış kılıç ve üstte sivri külahlı tanrı başı şeklinde olan “Kılıç Tanrı-Nergal”ın başının altındaki kabzada, sırt sırta iki aslan protomu ve sap kısmında ortada da aşağıya doğru baş aşağı iki aslan betimi vardır. Bu kabartmanın arkasında ise IV. Tudhaliya ile onu kucaklar şekilde tasvir edilmiş olan koruyucu tanrısı Şarruma dikkat çeker. Duvarda birde IV. Tudhaliya'nın isminin yazıldığı, kuzey taraftaki taş kaideye bakan kartuşu vardır. II. Şuppiluliuma'nın babası Tudhaliya için anılacağı bir yer yaptırdığı (hegur) ve içine heykelini koydurduğu bir tablette geçmektedir. Tüm bunlar bu odanın yeraltı ile bağlantılı olduğunu ve Tudhaliya için ya da başka bir ata krala Tuthaliya tarafından adanmış olan ölü tapınağı (yani Türbe ya da mozole) olduğunu

göstermektedir⁵³ (Bittel,1970:109-110; Kınal,1991:216-217; Darga,1992:154-157,159,167-169; Seeher, 2002:443-444; Sagona- Zimansky, 2009:244-245;Macqueen, 2013:138-146;Sir Gavaz, 2016:851; Zangger-Gautschy,2019:8,23-24).

3.2. Din ve Mitolojide Ateşin Yeri ve Önemi

3.2.1. Mitlerin analizi

Öncelikle mitleri anlamamız için mitlerin analizi ile ilgili çalışmalar yapan ve eserlerinde ateş ile ilgili birçok mite yer veren Levi-Strauss'un tespitlerine bakmalıyız. Mitlerin anlamı, oluşumu ve analizi konusunda, dört ciltlik *Mythologiques* adlı eserinde Levi-Strauss, mitoslardan verdiği örnekler ile mitlerin mantığını çözümlmeye çalışır; zira insan zihni her yerde aynıdır. Mitin analizi de hikayesine değil yapısına yönelik olmalıdır. Yani hikayenin içeriği değil, unsurları arasındaki ilişkiler incelenmelidir. Levi Strauss, “antropologlara göre dinlerin, farklı farklı kombinasyonlarla bir araya gelen çok geniş bir mitler ve ayinler repertuarı meydana getirdiğini” ifade etmiştir. Bunun yanında “felsefi ya da bilimsel düşünce kavramlar formüle ederek ve bunları birbiriyle ilişkilendirerek akıl yürütürken, mitik düşünce duyumsanabilir dünyadan alınan imgelerle iş görür. Fikirler arasında bağlar kurmak yerine, gök ile yeri, aydınlık ile karanlığı, erkek ile kadını, çiğ ile pişmiş, taze ile çürüğü, vb. karşı karşıya getirir.” Levi Strauss mitlerin böylelikle duyumsanabilir niteliklere -renklere, dokulara, tatlara, kokulara, seslere- ilişkin bir mantık geliştirerek, seçtiği nitelikleri, bir araya ya da karşı karşıya getirerek kodlanmış bir mesajı ilettiğini söyler. Görüldüğü gibi mitler, zıtlık, simetri, yer değiştirme gibi unsurların aralarındaki ilişkiye bakarak analiz edilmelidir. Yine Levi- Strauss’a göre yaşadığımız toplumlarda insanlar sorunları çözmek amacıyla bir bilim dalına başvurur. İşte geçmişte de insanların yazının bile olmadığı, binlerce, hatta daha uzun bir tarih içinde mitlere başvurmasının sebebi de, bizi çevreleyen dünyanın düzenini ve yaşadığımız toplumun yapısını izah ederek, bunların temelsiz olmadıklarını göstermek ve her zaman da öyle kalacağına dair güven vermektir (Demir, Levi-Strauss, 2013:17-18,24-26; Levi Strauss,2014:68-70). Eliade’de “mitler Dünya’nın, insanın ve yaşamın doğaüstü bir kökeni ve öyküsü bulunduğunu, bu öykünün de anlamlı, değerli ve örnek gösterilecek

⁵³ Ayrıca Hattuşili’de, Hattuşa’da kendisi için Şamuha İstarı (Şavuska) himayesi altında olan Hesti Evi (kemik evi) veya mozolesi yaptırmıştır. (Darga 1992:22)

nitelikte olduğunu ortaya koyar” demektedir. Ayrıca Malinowski’nin ilkel toplumlarda mitin doğası ve işlevini ortaya koyan düşüncelerini de vermiştir:

Yaşanan yanıyla göz önüne alındığında mit, bilimsel bir merakı gidermeye yönelik bir açıklama değil ama bir ilk gerçeği yeniden yaşatan bir anlatıdır ve derin bir dinsel gereksinimi, tinsel özlemleri, toplumsal türden baskı ve buyrukları, hatta birtakım pratik istekleri karşılar. İlkel uygarlıklarda, mitin vazgeçilmez bir işlevi vardır; inanışları dile getirir, belirgin kılar ve düzene koyar; ahlak ilkelerini savunur ve onları zorla kabul ettirir; rite ilişkin törenlerin etkililiğini kesin olarak sağlamayı üstlenir ve insanın uyması için yarar sağlayıcı kurallar sunar.

Bu nedenle uygarlığın temel bir ögesi olmaktadır. Bundan başka Malinowski, mitin işlevi ile ilgili olarak “... ilk olaylardaki daha yüksek, daha iyi, doğüstü bir gerçeğe dayandırarak geleneği güçlendirmek ve onu büyük bir değer ve saygınlıkla donatmaktır.” demiştir; ayrıca ona göre mit bu yüzden bütün kültürlerin vazgeçilmez bir bileşeni olup, kendini sürekli yeniler ve her tarihsel değişiklik kendi mitolojisini yarattı; ama tarihsel olguyla da yalnızca dolaylı bir ilişki içinde olurdu (Malinowski, 1990:88,131;Eliade,2016:33-35).

Levi- Strauss, *Mythologiques* adlı eserinin I. Cilti “Le Cru et le cuit”da (Raw and the Cooked), çiğ - pişmiş, taze- çürümüş gibi belirlenmiş kategorileri belirli bir kültürün bakış açısıyla kavramsal araçlar olarak nasıl kullanılabileceğini göstermeye çalışarak ateşin kökeni ile ilgili mitlere de örnekler verir; örneğin Güney Amerika’daki mitik düşünceye göre, “Ateş ve Su” ile ilgili olarak, iki tür su olduğunu belirtmiştir (biri yaratıcı ve göksel kökenli, diğeri yıkıcı ve yer kökenlidir). Benzer şekilde ateşte iki türdür (biri göksel ve yıkıcı, diğeri de yere ait ve yaratıcı olandır (pişirme amaçlı)). Fakat her şeyden önce ateş ve su arasındaki temel karşıtlığı da görmemiz gerekir. Ateş ve suyun mitlerde nasıl birlikte yer aldığı hususunda da; ya bir mitte ateşi yok etmek için suyun yaratıldığını, ya da bir başka mitte, kahramanın ateşin efendisi olabilmesi için suyun efendisi gibi davrandığını ve suyun hepsini içerek yok ettiğini belirtmektedir (Levi-Strauss,1969:188).

Ayrıca Levi-Strauss, “*Anthropologie Structurale*” *Yapısal Antropoloji*, adlı eserinde, Amerika ve Endonezya’dan örnekler vererek ikici bir sisteme göre toplumsal ve dinsel örgütlenmeyi çözümlemeye çalışarak kolay anlaşılması için bunlara Eksendeş ve Özekdeş Yapı ismini vermiştir. Endonezya’daki ikici yapıların (eksendeş ya da

özekdeş nitelikte olsunlar), öğeleri tekil sayılardan oluşan bazı yapılarla bir aradaymış gibi görünür (çoğunlukla 3 ile bazen de 5,7,9). Ona göre, eksendeş ikicilik kendini aşamayan statik bir ikiciliktir; özekdeş ikicilik ise dinamiktir, kendi içinde üstü kapalı bir üççülük barındırır; örneğin Endonezya’da, eksendeş görünüm erkek/dişi gibi karşıtlığı belirtir; özekdeş görünüm ise, yukarı ve aşağı arasında bir ek karşıtlığa ayrılır ve yukarı/orta/aşağı üçlüsünü verir. (Levi-Strauss,2012: 192-193,195,202, 217,229). Yani merkezde iki karşıtlığı birbirine bağlayan bir aracı vardır.

Tokarev de buna ilişkin olarak ateşin, hem ham ve pişmiş arasında bir “mediator” (aracı), hem “ateş- su” gibi karşıtlık üyelerinden biri olduğunu belirtir ve ateşin hem birleştiren hem de ayıran olduğunu söyler. Yani ateş, kabilenin ve daha sonra da ailenin ayrılma biçimidir. Ona göre kabile ve aile, kendilerini ateşle ilgili katı kurallarıyla sınırlamıştır (Tokarev,2005:264).

3.2.2. Ateşle İlgili Mitler

Ateşin ilk nasıl bulunduğu ile ilgili olarak anlatılan çok değişik efsaneler vardır; Frazer’da “*Ateşin Kökenine Dair Mitler*” adlı eserinde bunlara yer vermiştir; buna göre Frazer; “insanlığın ateş hususunda üç aşamalı bir evrimsel süreçten geçtiğini belirtmiştir; bunları ateş olmayan dönem, ateşin kullanıldığı dönem, ve ateş yakılan dönem olarak adlandırmıştır. 1.*Ateş Olmayan Dönemde*; insanların çoğu, atalarının soğuk yüzünden ve yemeklerini çiğ yemek veya yalnız güneşin sıcaklığından faydalanarak kızartmak veya kurutmak zorunda kaldıkları için sıkıntı çektiklerine inanırdı. Örneğin İngiliz Yeni Ginesi’nde Masingara halkı eski dönemlerde ateşe sahip olmadıkları için yalnızca muz ve güneşte kurutulmuş balık yediklerini anlatırlarmış ve bundan bıkarak bazı hayvanları ateş bulmaya göndermişler; en son gönderilen ingua (başka bir tür inguana) ateşi Tudo adasında bulmuş ve yüzerek getirmiştir (Frazer,2018a:55-56,256-257). 2.*Ateşin Kullanıldığı Dönemde* de; henüz insanlar ateş yakmayı bilmedikleri halde gündelik ihtiyaçları için kullanmaya başlamışlardır. Bununla ilgili olarak bazı halklar düşen bir yıldırımın sebep olduğu yangın sayesinde ilk ateşin elde edildiğine inanıyordu; bununla ilgili olarak Bakongolar ilk olarak şimşeğin bir ağaca çarpıp tutuşmasıyla ateşin yukarıdan geldiğini anlatmışlardır. Bir diğer doğal yöntem de ağaç dallarının rüzgarda birbirine sürtmesidir; bazı yerliler de çapraz iki dalın rüzgarda birbirine sürtmesiyle yükselen dumanın fark edilmesi sonucu ateşin keşfedildiğini söylemişlerdir. Bir başka hikayede de ateşin elde edilme kaynağı Güneş idi. Victoria’daki bazı yerliler adamın

birinin bulutlara mızrak fırlattığını ve mızrağın ip gibi bulutlara dolandığını ve adamın da buna tırmanarak ateşi güneşten alarak indiğini anlatıyormuş. Prometheus'un da bir hikayede meşaleyi güneş çemberinden aldığı ateşle yaktığı söylenmektedir. Başka mitlerde ateşin ay veya yıldızlardan elde edildiği de görülür. Örneğin Tazmanyalılar ateşin ilk olarak ortaya çıkışını Castor ve Pollux adlı iki yıldızla ilişkilendirmişlerdir. Yalnız birçok mitte ateşin önce hayvanların elinde olduğunun düşünüldüğü görülmektedir. Frazer'a göre bazı mitlerde ateş onu sadece kendine saklayan belirli hayvanların elinde gibi yansıtılır, birçoğunda bir hayvan veya kuş ya da doğaüstü varlıklar ateşi çalarak veya esas sahibinden alarak insanlara getirmişlerdir. Yine ateşin kökenine dair bazı mitlerinde yanardağa ilişkin olduğu görülür. 3. *Ateş Yakılan Dönemde* ise insanlar iki yöntemi kullanarak ateşi yaktığı anlatılmıştır; odunu sürterek ve taşı vurarak. Genellikle mitlerde odun sürtme yaygın olup, daha çok ağaç parçasını delerek, keserek ya da sürterek ateşin çıkarıldığından bahsedilir. Delerek ateş çıkarma da iki çubuk alınır, biri doğrultulur ve ucu diğerinin üzerinde iken hızlıca avuç içinde döndürülür, diğer çubukta delik açılıp önce ısı sonra ateş çıkana kadar devam edilirdi; ayrıca kavlarla da ateş yakılırdı. Keserek ise bir odun ya da bambu alınıp bir diğerine sürtülür; böylece aşağı yerleştirilen kavın üzerine talaş dökülmüş olurdu ve talaşın tutuşması ile ateş için için yanardı; en kolay ateş yakma yöntemi de bu idi. Çoğu mitte ateşin ağaçların içinde depolandığı da söylenmektedir. Diğer yöntemde de taşlar vurularak ateş yakılırdı; daha sonra ise çakmaktaşı ile demir vurularak yakılmıştır; bunun için demir pirit (pirit) ve çakmaktaşı kullanılmıştır (Frazer,2018a:258-289).

Ateşin bulunuşu ile ilgili olarak, Verbitski'nin derlediği bir Altay efsanesinde de; Arün-südün'den kovulup yeryüzüne inen ilk insan Targın Neme, Tanrı Ülgen'in gösterdiği otları ve meyveleri yemiş, ancak kış gelince sıkıntı çekmiş ve sonra da erzak hazırlamayı öğrenmiştir. Fakat hayvanlar bu erzaka musallat olmaya başlayınca, o da onları kovmuştur. Bunun üzerine hayvanlar da Ülgen'e, onu şikayet etmiş ve Ülgen de: "Hayvanlar ot yesinler, Kişi (Targın Neme) onların etini yesin, derilerinden elbise yapsın" demiş. İlk insanlar meyve ve otlarla beslendikleri zaman ateşe ihtiyaç duymazken, Tanrı onlara et yemelerini buyurunca ateşe ihtiyaç duymuşlar. Ülgen, gökten biri kara, biri ak iki taş getirip kuru otları avucunda ezerek bir taşın üzerine koyup diğeriyle vurunca otlar ateş almış ve böylece Ülgen insanlara ilk defa ateş yakmasını öğretip "Bu ateş atamın kudretinden taşla düşmüş ateştir" demiş. Altay ve Yakut Türkleri, bu nedenle sadece çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu sayıp, ayin ve törenlerde kullanırdı. Bu ateşe (ayi

aut), mukaddes ateş denir (İnan 1986: 66;Radloff 2008:272). Yine bir Altay destanına göre Tanrı, dağlardaki taşları ve ağaçlardaki kavları göstererek, insanlara ateş yakmasını öğretmiştir (Ögel 1995:524). Ögel'in belirttiğine göre; "Göktürk efsanesinde, ateşi ilk defa bularak Türklere öğreten efsanevi bir ata vardı. Yarı insan ve yarı da Tanrı olan bu ata, ateşi bulmuştur. Ateşin bulunuşu ile ilgili başka bir Altay efsanesinde ise "Tanrı insanı yaratınca: " - Ben bu insanları yarattım ama, çıplak yarattım. İnsanoğlu kendini soğuğa karşı nasıl koruyacak ve nasıl yaşayacak? En iyisi bunlar için bir de ateş vermeli " demiş; Tanrı Ülgen'in üç kızı da ateşi arıyormuş; Tanrı Ülgen, Ateşi bulmak için sert bir taşla, sert bir demir bulmalı ki, birbirine vursunlar da ateş çıkarsınlar. Bunları bulmak için de onlarda bu akıl yok!" demiş ve kızlar bunu duyunca koşup, sert bir taşla demiri bulmuşlar ve birbirine vurarak ateşi icat etmişler." Ögel,2010:54-55).

Pers Mitolojisinde ateşin ortaya çıkışına dair anlatılanları ise Firdevsi'nin Şehname adlı eserinde bulabiliriz. Şehname'de; "Alem"ın yapısındaki öz varlıkların yaratılışı hakkında; "Tanrının yokluktan bir varlık yarattığı, bu varlıktan da alemin yapısındaki dört ögenin (su, toprak, ateş, hava) meydana geldiği, kara toprağın, suyun ve rüzgarın ortasında parlak bir ateş yükseldiği, böylece ateş ortaya çıkınca onun sıcaklığından kuruluk, ondan sonra da ateşin yatışması ile soğukluk ve soğukluğun sonunda da nemlilik meydana geldiğinden bahsedilir. Sonra kubbe meydana gelmişti. Biraz geçince de, on iki burç üzerine yedi büyük yıldız hakim olarak, kendilerine yaraşan yerlere geçtiler. Sonra gökyüzünde; bağışta bulunmak, kendisindeki iyilikleri başkalarına verme gücü doğdu. Ateş hep yukarı doğru yükseldi, su da hep aşağı aktı ve güneş yerin etrafında dönmeye başladı (Firdevsi,6-7). Yine Şehname'de "Cihan padisahı, akıllı ve adaletli olan Huseng'in, büyük babası Kiyumers'in yerine geçip, kırk yıl padişahlık yaptığından söz edilir ve o,

... evvela eline bir töz geçirmiş ve bilgisi sayesinde, demiri taştan ayırmıştı. Sonra da ... demircilik sanatını icat etmiş ve demirden keser, testere ve balta yapmıştı. Bu bittikten sonra da, nehirlerden sular getirerek ovaları sulamış, kanallar yapmıştı. Böylece, İnsanlar, ekip biçmeyi öğrenmişlerdi. Araplar taşı , nasıl mihrap edindilerse, onlar da güzel renkli ateşe karşı tapınırlardı. Taşın içindeki ateş onun sayesinde meydana çıkarak, bütün yeryüzünü aydınlatmıştı." Bu buluşun nasıl olduğu ise şöyle anlatılmaktadır. "Bir gün, cihan padişahı birkaç kişi ile birlikte dağlara gitmişti. Uzaktan uzun, kara renkli, kara vücutlu ve

süratle koşan bir şey görüldü. Bunun iki gözü kan çeşmesi gibiydi; ağzından çıkan dumandan dünyayı bir karaltı kaplıyordu. Huşeng, eline bir taş alıp, onunla savaşımağa hazırlandı. Elindeki taşı, şahlara yaraşan bir kuvvetle, ona savurdu. Bunun üzerine, dünyayı ateşe veren yılan kaçtı. Padişahın attığı bu küçük taş, büyük bir taşa isabet etti ve her ikisi de parça, parça oldu. Bunların birbirine çarpması ile yılan ölmedi ama, taşın içindeki gizli ateş meydana çıkmış oldu. Bundan sonra kim demiri taşa vurdu ise, ondan bir parıltı çıkarttı. Cihan padişahı, bunun üzerine, Tanrı'yı övmeye başladı. O Tanrı, kendisine ateş gibi değerli bir armağan vermişti. Bundan sonra Huseng, ateşi kible yaptı. Kendi kendine: "Bu, Tanrı'nın bir nurudur. Aklın varsa, buna tapmalısın!" dedi. Akşam olduğu vakitte padişah, dağ gibi bir ateş yaktı, bütün adamlarını onun etrafında topladı. O gece bayram etti, şarap içti ve bu kutlu bayramın adını Sede (Sada)⁵⁴ koydu. İşte Sede bayramı Huseng'ten yadigar kalmıştır (Firdevsi,30-32).

Görüldüğü gibi ateşin bulunuşuna dair halklar arasında anlatılan değişik mitler olup, özellikle bir kralının ilk ateşi bulduğu mitlerde göze çarpmaktadır.

3.2.3. Yaratılış Eylemi

Eliade'ye göre, geleneksel toplumlar yerleşik/meskun topraklar ile onları çevreleyen belirsiz topraklar arasında karşıtlık olduğunu düşünmüşlerdi. Meskun toprak, "Dünya", (yani bizim dünyamız) Kozmostu. Geri kalan topraklar da, demonlar, hayaletler gibi yaratıkların olduğu kaotik bir "Öte Dünya" idi. Yani bir tarafta *Kozmos* diğer tarafta *Kaos* vardı. Bizi çevreleyen dünyanın, meskun ve işlenmiş olan bölgelerin, daha yüksek kozmik düzeyde var olan (isterse ikiz olarak kavransın) birde dünya dışı arketipi vardı. Ancak meskun olmayan öte dünya, yaratılış-öncesinin biçimsiz durumunu sürdürüyordu. Bu nedenle bir bölge ele geçirildiğinde "Yaratılış" eylemini simgesel olarak tekrarlayan ayinlerin yapılması gerekirdi; yani işlenmemiş/ekilmemiş toprak önce "kozmoslaştırılır"

⁵⁴ Boyce'ye göre Kasım/Aralık ayına verilen -Aşiyadaya- ismi Atr-yadiya-dan türemiştir ve ateşe tapınma ayı anlamına geldiği anlaşılmıştır; çünkü yılın bu zamanında Zerdüşterin Sada festivali gerçekleşirdi. Yalnız bunun kökeni Zerdüş öncesi, hatta ProtoHint-Avrupa zamanlarına kadar uzanıyordu. Sada, Hint-Avrupa halkları arasında yaygın olarak kutlanan, göksel ateşi, yani güneşi güçlendirmeyi amaçlayan büyük bir açık hava ateş festivalidir. Muhtemelen bu festivali de Medler ve Persler yeni topraklarına beraberlerinde getirmişti (Boyce,1982:24-25). (Bu bayram halen 30 Ocak tarihinde İran'da kutlanıyormuş (Krasnowolska,2009, iranicaonline.org/articles/sada-festival)).

sonra oraya yerleşilirdi. Vedalar döneminde, toprak fethi, ancak “Dünyanın yaratılışı” eyleminin bir taklidi olan sahiplenme ayininden sonra gerçek olurdu. Şöyle ki Agni’ye adanmış bir sunağın dikilmesi sahiplenmeyi yasal olarak geçerli kılardı. Bununla ilgili olarak Satapatha Brahmana (VII, 1, 1, 1-4): “... Garhapatya 'yı (ocak) inşa eden o yere yerleşir ve ateş altarlarını (sunak) inşa edenler gerçekten o toprağa yerleşmiş olurlar ...”, der (Eliade,1994:23-25; 2017b:29-30).

Arkaik toplumlar bir toprağı yeniden yaratarak, yani kutsayarak sahiplenebilirdi ve bu anlayış Batıda modern çağa dek sürmüştür. İspanyol ve Portekizliler keşfettikleri yere haç dikerek orayı kutsuyorlardı (II. Korinthoslular 5:17); yani o yer İsa Mesih sayesinde yenilenmiş oluyordu (Eliade,2017b:31).

Eliade, Vedik kurban sunaklarının inşa edilmesinin, iki türlü simgecilik ortaya çıkardığını belirtmiştir. Biri, dünyanın yaratılması olarak; Kilin karıştırıldığı su, ilk asli Su, sunağın temelini oluşturan kil Yer, yan duvarlar ise Atmosfer idi. Diğeri de sunağın inşa edilmesi ile zamanın simgesel bütünleşmesi idi. “...Ateş sunağı beş kattan oluşur (her kat bir mevsimdir), beş mevsim bir yıldır ve yıl Agni'dir (sunak)...” Veda sunağının inşasıyla zaman baştan "yaratılarak" yeniden doğuş sağlanmış olurdu; yani her yeni yılla birlikte “*yeni, saf ve kutsal bir zaman*” var oluyordu. Kralın kutsanma ayini de kozmogoniye yinelerdi ve yeni yılda kutlanırdı; ayrıca kral kozmosun verimliliğinden de sorumlu tutulmuştur. İngiliz antropolog Hocart, birçok medeni ve ilkel kavimde kralın taç giyme törenini incelemiş ve bunları erginleme törenleriyle karşılaştırmıştır. Erginleme, topluluğuna katılma ayininde görülen bir ölüm ve dirilişi de içeren “yeni-doğum” gibi unsurların taç giyme törenlerinde de olduğunu ilk gösteren Hocart olmuştur (Hocart,1941: 34-58;Eliade,1994:83-84; 2005:439-440;2014a: 387;2018:62; 2016: 63;2017b:67-70). Kutsalın, dindışı mekana yerleştiği yeri gösteren her yer bir merkezdi. Yine Vedalar dönemi Hindistan’ında kurban sunağı “Vedi”, “merkezin” simgesi olan “Yeryüzü” nün göbeğiyle (nabhi) bir tutulmuştur. Nabhi, Tanrıça'nın rahmi de demektir. Vedi dişi olarak, ritüel ateş ise (agni) eril olarak görülürdü. Ateşe ilişkin cinsel simgecilik birçok arkaik toplumda görülür ve bu cinsel terimler aynı zamanda kutsal evlilikle de ilgilidir (Eliade,2003:41;2018:62). Champbell’e göre de; Dünya Göbeği sürekli yaratımın bir simgesi idi.

Evdeki ocak, tapınaktaki sunak, yeryüzü tekerleğinin göbeği ve ateşi, yaşamın ateşi olan Evrensel Anne'nin rahmidir. Ve barınağın-ya da tacın, kulenin, fener ya da kubbenin- tepesindeki açıklık göğün göbeği

ya da orta yeridir: ruhların, yaşamın ateşinde yanmış ve dünya tekerleğinin göbeğinden, göksel tekerleğin göbeğine yükselen dumanın ekseni üzerinde dağılmış sunuların kokusu gibi zamandan sonsuzluğa geri geçeceği güneş kapısı. ...Aynı zamanda insanlığın besleyicisidir. Ocağı yakan güneş ışığı, tanrısal enerjinin dünyanın rahmiyle iletişimini simgeler.

Ayrıca Dünya göbeği her yerde hazırdır ve her şeyin kaynağı olduğu için de bütün iyiliği ve kötülüğü ortaya çıkarır; Herakleitos'⁵⁵ da (8-9), “benzemeyenler bir araya gelir ve farklılıklardan en güzel uyum doğar” demiştir (Chambell,2015: 44-48).

Yeni yıl ateşi ve yaratılış

Eliade'ye göre, ateşin ritüel olarak üretilmesi dünyanın doğuşuna öykünür. Bu nedenle yıl sonunda bütün ateşler söndürülür (=kozmetik gecenin yeniden yaratılması) ve “Yeni Yıla” girildiğinde yeniden yakılır; (=kozmogoninin yinelenmesi, dünyanın yeniden başlaması) ayrıca ateş paradoksal bir niteliğe sahiptir; yani kimi zaman tanrısal, kimi zaman da şeytani kökenden kaynaklanırdı (Eliade,2003:41vd.). Bunun dışında Eliade, ilkel toplumlar için Yeni Yılın hasat üzerindeki tabunun kaldırılmasına eşdeğer olduğunu söylemiştir; yani artık hasat yenilebilir ve kullanılabilir, hale gelirdi. Farklı mevsimlerde olgunlaşan tahıl veya meyvenin olduğu yerlerde birden fazla “Yeni Yıl” bayramı görülmesi de bu nedenledir. Yeni Yılda bir dizi ritüel gerçekleştirilirdi; bu ritüellere bakarsak:

⁵⁵ Herakleitos'un düşüncesine göre; “Dünya hiç sönmeyen bir ateştir; bu ateşin bir bölümü her zaman, öteki iki dünyevi kütleyle; denizi ve toprağı oluşturmak üzere söner. Ateş, deniz ve toprak arasındaki değişimler birbirini sürekli olarak dengeler.” Herakleitos, ateşin, maddenin Arketipik formu olduğunu ve saf ateşin de (aither) yönetsel bir kapasitesi olduğunu söylemiştir. “aither’e, ruhların barındığı tanrısal bir yer olarak da bakılıyordu;” ayrıca Herakleitos, her şeyin bir yakıt işlevi görerek ateşle yukarı tırmandığını ve ateşi besledikten sonra aşağı doğru indiğini söylemiştir. *O, “her şey ateşle, ateş her şeyle değişir”* demiştir; ateş aldığı kadarını verirdi. Yine Ona göre, “Dünya düzenindeki bütünsel denge; ancak karşıtlar arasında sonu gelmeyen bir çekişme ile sağlanabilirdi; “Herakleitos gece ve günün aynı sürecin iki yüzü olduğunu , yani ateş ile suyun ölçülerinin salınımı olduğunu ve biri olmadan öbürünün olamayacağını ifade etmiştir Bunun yanında Herakleitos “Tanrı tümüyle bilge olan tek şeydir.” demiştir. Ateş ve Logos da bu tümüyle bilge şeyin değişik görüntüleri olup, insanlar, ateşe sahip oldukları ölçüde bilge olurlardı. Ruh da Ateşten oluşurdu. Nemden gelir ve tekrar ona dönerdi. İnsan ise, üç şeyden oluşurdu, bunlar: ateş- su- toprak idi (Bu görüşlerin sahibi olan Herakleitos, M.Ö.540-480 yılları arasında Efes’de yaşamıştır.) (bkz. Herakleitos, Kırık Taşlar 2003:148-161). Şehristani'ye göre de; Heraklitus (Herakleitos) ve Abasis (Hipparakhos) Pitagorasçı idi. Bunlara göre bütün varlıkların temeli ateşti. Ateşin ağırlaşan kısmından toprak, toprağın ateşle çözülen kısmından su, suyun ateşle karışmasından da hava oldu ve havanın ateşin sıcaklığıyla karışan kısmı ise ateşe dönüştü. Ateş esas olup, sonra toprak, ardından su, sonra hava ve tekrar ateş gelir. Yani her şeyin başı ve sonu ateşti. Oluşum gibi bozulma da ona doğruydı (Şehristani 2013:293).

1. *temizlenme, arınma, oruç, adak ve arındırmalar ile günah, cin, hastalık ve vb. kovma törenlerinin yapılması*; bu törenlerde tüm topluluğun hatalarının yüklendiği bir hayvan (günah keçisi) veya bir insan da yaşadığı bölgenin dışına gönderilir, eski yılın temsilleri de yakılırdı (Hititlerde olduğu gibi). Böylece tüm kötülükler ve geçmişin her şeyi yok edilirdi.

2. *Ateşlerin söndürülmesi ve sonra dikkatle yeniden yakılması*; aslında bütün ateşler söndürülerek “karanlık” (kaos) “kozmik gece” meydana getiriliyordu, ateşlerin yeniden yakılması ise yaratılışı, biçimlerin ve sınırların oluşmasını simgelerdi.

3. *Karnaval, “eğlence çılgınlığı”, normal düzenin tersine çevrilmesi*; biçimlerin birbirine karışması ile toplum düzeni alt üst olur ve her şey tersine döner, zıtlıklar bir araya gelir, karnaval kralı tahtta çıkarılır (gerçek kral tahttan indirilir ve aşağılanır vb.), kaos haykırıışlar, dumanlar (kapalı mekanlarda) ve ardından gürültü patırtı çıkararak köyde dolaşma şeklindedir.

4. *iki grup arasında törensel kavgaların yapılması*; Örneğin Tiamat ile Marduk arasındaki mücadele canlandırılarak yaratılış simgesel olarak tekrarlanır ve (Bu “Yeni Yıl” bayramında (akitu) Marduk mabedinde yaratılış destanı (Enuma Eliş) okunur, Hititlerde de Yeni Yıl bayramında, (Purilliya) Hava tanrısı Teşup ile yılan İlluyankas arasındaki mücadele anlatılır ve canlandırılırdı.) tanrının zaferinin ardından dünyanın yaratılışı gerçekleştirilirdi.

5. *Ölümü simgeleyen hayvanlar ve maskeli adamlar ile geçit alayı yapılması (ataların, tanrıların, vb. ruhlarını temsil eden)*; ölümlerin ruhları yaşayanların evlerine gelir, yaşayanlar tarafından saygıyla karşılanır ama birkaç gün ağırlandı, onurlandırıldıktan sonra geçit alayıyla köyün dışına götürülürdü.

6. *Genç erkeklerin topluluğa katılma törenlerinin yapılması*; özellikle “yeni ateş”in yakılışının da önemli bir rol oynadığı bu törenler Yeni Yıl dönemine denk gelirdi; çünkü ölümlerin dönüşü (gizli cemiyetler ataların da temsilcisidir) ve bu törende gerçekleşen bir ölüm-diriliş, yeni doğum-yeni insan olduğu düşüncesi ile ilgilidir. Ayrıca Eliade, ateşin erginleme törenlerindeki yeri ile ilgili olarak “Bu halk masalları ateşin erginleyici sınav aracı olduğu, temizlenme ve dönüşme aracı haline geldiği mitsel-ritüel senaryonun anısını hala barındırırlar” diyerek, ilk Hristiyanlıkta ve Gnostisizmde görülen ateşle vaftizi örnek olarak vermiştir.

7. *Kutsal evlilik*⁵⁶; “*hieros gamos*” bu sayede dünya ve insanın “yeniden doğumu” gerçekleşirdi. Enuma Eliş’te kral ve ayin alayı (Tiamat ile savaşan tanrıları temsil ediyor) sitenin dışında bir yapıya (Bit Akitu) gitmektedir ve buradaki şölenden sonra kutsal evlilik gerçekleşirdi.

8. *En son olarak tanrıların geleceği belirlenmesi*; Akitu sırasında yapılan “Yazgılar Şenliği”nde yılın her ayı için herkesin yazgısı (kader) belirlenir, böylece yıl yaratılır ve dünyanın bahtı, bereketi vb. güvenceye alınmış olurdu (Eliade,1994:61-67,75;2003:115-116; 2005:470-473; 2014:381-384;2017a:102-104).

Enuma- Eliş (Babil Yaratılış Destanı)

Enuma Eliş’te anlatılanlara kısaca değinirsek; Hiçbir şey yokken, baba Apsu (Derin Deniz/ tatlı su) ile Ana Tiamat (Tiyamat=tuzlu su/Evren Ana) ortaya çıktı ve ilk su olan oğulları Mummu doğdu. Ardından da Lahmu ve Lahamu doğdu. Bir süre geçtikten sonra da Tiamat ve Apsu’dan biri erkek biri dişi olan Anşar ile Kişar (üst Dünya= Gök) ve (alt Dünya= Yer) doğdu. Sümerlerin gerçek ilahlarının atası da bunlar oldu; üç büyük erkek ilah vardı. Anu (Gök Tanrı), onun oğulları da Enlil (Hava Tanrısı/fırtına, bora) ve Enki/Sami adı Ea (İlk Okyanus(apsu) Tanrısı) idi. Enki/Ea Yeryüzü medeniyetinin de kurucusu olmuştu. Bu üç ilah taşkınlık ve gürültü yapınca Apsu rahatsız olur ve onları yok etmeye karar verir; ancak Enki/Ea Mummu’yu yakalayıp başına yular geçirerek hapseder, kutsal efsunlama ile Apsu’yu da uyutur, sonra da öldürür; Ea böylece onun krallık tacı ile yaydığı doğaüstü ışına da sahip olur. Daha sonra Ea, Apsu üzerine Apsu adını verdiği bir saray kurar; burada evlenir ve eşi Damkina ile birlikte yaşamaya başlar. Onların Marduk adlı, dört gözü, dört kulağı olan bir oğlu olur. Bu çocuğun dudakları kımıldayınca ateşler püskürüyordu. Bu arada Tiamat ölen kocasının intikamını almaya karar vermiştir ve bunun için korkunç yaratıklar yaratır; dev gibi yılanlar, ejderler, yılan ankalar, büyük fırtınalar, deniz aygırları, akrep insanlar, balık insanlar gibi. Tiamat’ın ikinci kocası Kingu bunların başına geçerek tanrıları yok etmeye çalışır, Tanrılar da bunlardan korkup savaşamaz ve bir çare ararlar. Nihayet Enki’nin oğlu Marduk göklerin ve yerin hakimi olması koşulu ile savaşmayı kabul edeceğini söyler. Marduk alnına yıldırım yerleştirir, vücudunu da alev ile doldurur ve zehir saçan yaratık tarafından

⁵⁶ Kutsal Evlilik: Sümerler, Tanrıça İnanna ile Tanrı Dummuzi’nin senenin belirli bir zamanında bir araya gelmesi ile baharın gelişini kutlardı. Tanrıyı temsil eden kral ile tanrıçayı temsil eden “baş rahibe”nin birleşmesi yaklaşık 2000 yıl boyunca her yıl tapınaklarda sembolik olarak canlandırılmıştır. Bolluk ve bereketi getirerek toplumun mutluluğunu sağlayan “kutsal evlilik” töreni, M.Ö. I. Binyıla gelindiğinde ise, tanrı ve tanrıça heykelleri bir araya getirilerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Bayram,2019:556-558).

çekilen arabaya binip savaşmaya gider. Marduk babası Enki/Ea ve dedesi Anu'dan daha güçlüdür; o nedenle Ti'amat'ı kalbinden vurarak öldürmeyi başarır ve onun ordusunu da yener. Kingu'yu da esir alarak boynundaki kader levhasını çıkarır ve kendi göğsüne takar. Tiamat'ın vücudunu ikiye bölerek yarısı ile göğü, diğer yarısı ile yeri yapar, diğer ilahların makamını hazırlayıp seneyi de 12'ye böler. Ayrıca diğer ilahların saraylarında huzur içinde oturmalarını sağlamak amacıyla yaratılan insanların ilahlara kurban sunma, mabet yapma gibi işlerinin düzenlenmesi için de krallık gökten yere indirilir. Sonra tanrılar, önce bir şölen ardından da bir toplantı yaparak Marduk'un elli adını okurlar, tüm tanrılarının yetkileriyle birlikte bu elli unvanı da ona verirler. Son olarak Şiir, insanların Marduk'un saltanatında mutlu olmalarını dileyerek biter. Bu destanda, anlatılanlar aslında Sümer efsanesinin isimleri değiştirilmiş ve genişletilmiş olarak farklı bir yorumudur. Sümerlerinkinde Enlil kendine düşman olan devler (Zu, Asakku, Enmeşarra) tarafından öldürülüp, öbür alemde hapsedilir; ama oğlu Ninuraş (Ninurta) tarafından kurtarılır ve sonra tekrar hayata döner. (Mısır'daki Osiris gibi.) Bu olanlar bitkilerin sonbaharda kuruması ve ilkbaharda tekrar canlanmasını temsil eder. Enlil'in oğlu Ninuraş/Ninurta'da güneş ilahıdır. Sümerler ilkbaharda Ninuraş'ın bu zaferini kutlamak için tören yapardı. Sümer kralı da Ninuraş'ı temsil eder ve tahtında oturmuş olarak üç katlı merasim tacı ile saraya (yani Ekur= ev-dağ) götürülürdü ve kendisine burada övgüler yapılırdı. Bu tören sırasında sedir ağacı da yakılırdı ve bu şekilde Enlil'i öldürmüş olan devlerin yanması temsil edilirdi. Birinci Babil Hanedanlığı döneminde bu destan Sami bir kılığa bürünmüş ve Ninuraş'ın (Ninurta) yerini de Marduk almıştır (Günaltay,1987:453-459; Heidel,2000:12-67;King,2019:53-72). Tekrar Destana dönersek; Marduk'tan bir Ateş Tanrısı olarak bahsedildiğini görüyoruz: "160. "Ağızlarınızın açılışı ateş tanrısını yatıştırsın!" deniyor ve özellikleri de şöyle sıralanıyor; "96 Ateş fışkırdı kımıldasa dudakları, 39. Şimşegi koydu önüne; 40. parlayan alevle doldurdu gövdesini." Buna karşın Ana Tiamat ise Sudur. (tuzlu su, her şeyi yaratan). yine burada bir *ateş- su* karşıtlığı vardır. Levi Strauss'un mitlerin yapısı ile ilgili olarak eserlerinde hep bahsettiği bir karşıtlık burada da karşımıza çıkıyor. Buna karşın Marduk'un babası Ea'da okyanusların tanrısıdır. (Sonra yeraltı derinliklerinin suları ve en sonda denizlerin) Yani bir *Ateşin* yaratılışı, var oluşu da yine "*Su*"ya bağlıdır; antik çağlarda insanlar su bitkilerin büyümesini sağladığı için onlara yanıcı olma özelliğini de yine suyun verdiğini düşünmüş olmalıdır. Sözün kısası suyu yok eden ateş, aslında bir su sayesinde var olur. (Ama bazen de mitlerde tersi olur ve su ateşi yok eder.)

İnanna ve Dumuzi

Sümerlerin Venüs yıldızı ve aşk tanrıçası olarak saygı duydukları İnanna, (Akad tanrıçası İştar ve sonra da Aştarte, Afrodite) en parlak çağında hem aşk, hem savaş tanrıçasıydı ve böylece “Hayatı ve Ölümü” yönetiyordu. Antik dünyanın en önemli yaratımlarından birini oluşturan mitin de merkezinde o bulunuyordu. Bu mite göre; “İnanna, (göğün kraliçesi) Dumuzi ile evlenir. Ancak Dumuzi’yi trajik bir ölüm beklemektedir. (Kutsal kitapta adı Temmuz olarak geçen Çoban Tanrı Dumuzi’nin ölümü için uzun yıllar boyu matem tutulmuştur ve Peygamber Ezeikel (Hezeikel), Tapınağın kapısında Kudüs kadınlarının onun için ağıt yakıp dövünmesini MÖ VI. yüzyılda nefretle karşılamıştır (Hezeikel:8:14 vd.)). Temmuz/Tammuz’un (Dumuzi) ölüm nedeni ise, İnanna’nın “Yeraltı Dünyasına İnişi” ile ilgilidir. Hatta Hz. İsa’nın hikayesinde de bazı motiflerin başlangıcının Sümerlere dayandığı bugün anlaşıldı. Bir ilahın yeraltında üç gün üç gece kaldıktan sonra dirilişi, Dumuzi’ye işkence edilmesi gibi bazı motifler, Dumuzi’nin de Hz.İsa gibi insanlığın yerine oynadığı rolü anımsatmaktadır. İnsanlık için oynadığı rolü de mitin Akad versiyonunda anlatılanlardan daha iyi anlayabiliriz: Tanrıça kaybolduktan sonra insanların ve hayvanların üremesi durmuştu. Çünkü İştar ve Tammuz arasındaki Hieros gamos (kutsal evlilik) kesintiye uğramıştı. İnanna’nın yerine yer altına gitmeseydi eğer, tüm hayat tamamen yok olacaktı (Kramer,1990: 259-260; Eliade,2017a:95-96). Sayce’ye göre de, Tammuz, Babil de baharın Güneş Tanrısı idi ve Onun ölümünden dolayı Haziran ayında yas tutuldu. Ancak batıya geçtiğinde değişim oldu ve baharın değil, yazın Güneş Tanrısı olarak görüldü; çünkü düşman değişmişti ve Suriye’nin dağlık bölgelerinde yaz yerine düşman kış olmuştu; ölüm yıldönümü de o nedenle sonbahardı. Aslında Asur-Babil formu da Tammuz değil, Duzu’dur. (Duwuzu’dan) ve kökeni de Akadça Dumuzi veya Duwu-zî’dir; “hayatın oğlu” demektir. Sözcük Samiler tarafından “tek oğul” anlamına geldiği şeklinde yorumlandı. Ancak “derinlerin ruhunun oğlu” Dumuzi-apzu adının kısaltılmış bir biçimi de olabilir ve sonra “Derinlerin ruhunun oğlu”, tanrı Ea’nın “yaşamın oğlu”, “tek oğlu” olmuştu. Ayrıca Sayce, Samilerce selin Timmuz’u (veya Dimmuz) olarak çevrilen adın güneş karakterinin, “ateşin yaratıcısı” (tim-izi) anlamına gelen ideogramlarla yazılarak belirtildiğini söylemiştir (Timmuz/ Dimmuz) (tim-izi; izi: akatça ateş) (Sayce,1888:231-233).

Gılgamış

Eski Babil devrinde MÖ18. ve 17.yüzyılda yazılmış olan Gılgamış destanının ünü çok yayılmıştır ve bir kısmının da Hurri ile Hitit diline çevrilip yazıldığı parçaları kazılarda bulunmuştur (Boğazköy ve Sultantepe’de). Gılgamış, üçte ikisi tanrı, üçte biri ölümlü olan Uruk’un (Erek) beşinci kralıdır. Babillilerin Gılgamış ismini oluşturan ideogramı İzdubar ya da Gişdubar olarak telaffuz ettikleri anlaşılmıştır. Sayce’ye göre, O Sami efsanesinin güneş kahramanı olmadan önce Akadlıların ateş tanrısıydı (bkz.Kramer, 1990:158-172; Hooke,2015:44-47,60-69; King,2019:119-142, Günaltay,1987:413-434; Sayce,1888:8).

Jastrow-Clay’da Gılgamış’dan Poebel tarafından yayımlanmış olan listede Uruk’un (Erek) (Erech) ilk hanedanının 5. Üyesi olan Gish-bil-ga-mesh olarak ve benzer şekilde bir başka yazıtta Erech sur duvarını inşa ettiren kişi olarak bahsedildiğini belirtmiştir; ayrıca Kahramanımız Gish-gibil (veya bil) -ga-mesh, muk-tab-lu (savaşçı), a-lik pa-na (lider), olarak adlandırılır. Tanrılar listesinde de aynı şekilde Gish-gibil(veya bı’l)-ga-mesh olarak karşımıza çıkar.

Yine Jastrow-Clay’e göre Gish-bil (ya da Gish-gibil) de; Ateş tanrı ile aynı olan ortadaki öge -Gibil-, Bil-gi olarak yazılır ve tersine çevrilerek, Gibil olarak telaffuz edilir. Böylece Gish-gibil veya Gish- bı’l) ve Bil, *abu*, "baba" anlamını taşır. Bil = isatu, “ateş”, ardından essu, “yeni” sonra yenileyici veya yaratıcı olarak abu, “baba”olur. Bu nedenle, Bil veya Gibil ile Gish, “baba-adam” veya “baba-kahraman” yine mükemmel kahraman, asıl kahraman demektir. *Mesh* ögesi de kahraman olarak açıklanır (yani *adam*, (veya kahraman) *baba*, *kahraman* kombinasyonu oluşur.) (Jastrow-Clay, 1920,27-29). Albright’da, Gis’in, Şamaş olarak açıklandığını ve aynı zamanda işatu, “ateş”olduğunu belirtmektedir. Buradan Gılgamış’ın ateş tanrıları ile yakın bir bağı olduğunu da söyleyebiliriz. Ayrıca Gılgamış (Galgamiş, Gilgameş), Gargamiş (karkamış) şehrinin de koruyucusu/patronu idi (Albright,1931-1932: 167).

Aelian tarafından aktarılan bir efsanede ise, Babil kalesinden nöbetçilerin yere attığı bir çocuk varmış ve denildiğine göre bu çocuk da gizlilik içinde doğmuş olan Gılgamış’tır. (Bu konu Sargon ve Temmuz mitini de anımsatmaktadır.) Ayrıca buna ek olarak Melkarth ile Moloch adına kaya çatlakları arasında yakılarak kurban edilen çocuklar gibi Gılgamış da kurban edilmek istenmiş, ama o diğer çocuklar gibi ölmemiştir;

çünkü keskin gözleri olan bir kartal⁵⁷ çocuğu düşerken sırtından yakalayıp, onu bir bahçeye taşımıştır (Albright,1920:311, Mackenzie,2018: 201).

3.2.4. Kutsal Kitaplarda Ateş

Kutsal Kitaplarda ateş, oldukça önemli bir yer tutmakta olup, çeşitli şekilde ve birçok yerde geçtiğini görürüz.

Kur'an-ı Kerim'de Ateş

Kur'an-ı Kerimde ateş, özellikle de cehennem ateşi birçok ayette vurgulanmıştır. Örneğin, Nisa Suresi 14.Ayette; “Kim de Allah’a ve Peygamberine itaatsizlik eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar, onun için alçaltıcı bir azap vardır.” Hadid Suresi 15. Ayette ise; “Bugün artık ne sizden ne de açıkça inkâr edenlerden bir fidye kabul edilir. Varacağınız yer ateştir. Size yaraşan odur. Ne kötü bir gidiş!” denilmektedir ve daha başka örnekler de verilebilir; (Bakara Suresi,2/24,80,167,174,175,257; Al-i İmran Suresi, 3/10,16, 24,131; Nisa Suresi, 4/10,30,55,56; Maide Suresi,5/37; En’am Suresi, 6/27,128; Tevbe Suresi, 9/17,35,68,81,109; Hud Suresi, 11/16,98,106,113; İbrahim Suresi, 14/30,50; Nahl Suresi,16/62;Kehf Suresi, 18/29, 53; Enbiya Suresi, 21/39;Hac Suresi, 22/4,19; Furkan Suresi, 25/11; Lokman Suresi, 31/21; Secde Suresi, 32/20; Ahzab Suresi, 33/64,66; Sad Suresi, 38/27,59,61; Zümer Suresi, 39/8,16,19;Fussilet Suresi, 41/19,24,28,40; Ahkaf Suresi, 46/20,34; Tur Suresi, 52/13,14 Ayetler gibi.) ayrıca Kur'an-ı Kerim'de Sad Suresi (38/71-76'da) insanın çamurdan, cin ve cinlerin atası olan iblisin de ateşten yaratıldığı geçmektedir ve 38/76 “İblîs, “Ben ondan daha üstünüm. Çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın” diye cevap verdi.” ifadesi vardır. (A'raf Suresi, 7/12 ile de benzerdir.) Rahman Suresi'nde de, 14. “O, insanı ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.15. “Cin”i de yalın bir ateşten yarattı.” (55/14-15) denilmektedir; (benzer şekilde Hicr Suresi (15/26-27'de) geçer) bu konuyla ilgili olarak yapılan tefsirlere göre (14. Ayet): insan, şekil verilmiş ve kurutulmuş bir çamura can verilerek, Allah tarafından yaratılmış olup, akıl ve onu iyi kullanması için yeteneklerle donatılmıştır; ayrıca birde kendisine sorumluluk yüklenmiştir. (15. Ayet) de: “yalın

⁵⁷ Kartal birçok mitolojide yer almaktadır; hatta kraliyet sembolü olarak da görülür. (Çünkü krallar, tanrıları temsil ediyordu.) Hint mitolojisinde de dev kartal Garuda vardı. Bu kuş bir ilahide ateş tanrısı Agni'ye benzetilmiştir Kartal yine Roma'da da kraliyet sembolüyü. Tanrılaştırılmış olan Roma imparatorunun balmumundan yapılmış resmi ölümünden sonra odun yığını üzerinde eritilir ve İmparatorun ruhunu cennete götürmesi için bir kartal uçurulurdu (Mackenzie,2018: 198-199).

ateşten” diye çevrilen kısmında geçen mâric kelimesinin sözlükte geçen “çalkalanan, yerinde durmayan” ve “karışan, karıştırıcı”, anlamları nedeniyle birinci anlama göre, “*dumansız saf alev*”, ikinci anlama göre ise “karışan, nüfuz eden dumanlı ateş” şeklinde açıklandığı ifade edilmektedir; (Taberi’nin açıklamasında da “dumansız saf ateş” olarak tercüme edilen kelimenin aslının “birbirine karışan şeyler” demek olduğunu ve buradaki birbirine karışanlardan gaye de ateşin alevi içinde görülen çeşitli renkler olduğu belirtilmiştir; çünkü dumansız alevlerde bu gibi renkler görülmektedir (Taberi, 1996: VIII, 98).) Cinlerin insana benzeyen özellikleri olmakla birlikte bedensel özellikleri bulunmadığı ve gözle görülmediği de ifade edilmiştir; yine bu ayetlerde insanlığın atası Hz. Adem’in ve cinlerin atası “İblis”in yaratılışı söz konusu edilmiştir; ama cin ve İblis hakkındaki bu görüşlerin bir tahmin olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır (Karaman, vd., 2003:3306 ,1887-1888).

Yasin Suresi, 36/33. Ayette; “Ölü toprak onlar için bir delildir. Biz onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan yerler” denilmektedir. Tefsirinde de, yeryüzü sönmüş bir ateş halinde iken ona can verip, bitkisel ve hayvanî organizmalarla orayı yaşanır hale getirenin yüce Allah olduğu ifade edilmiştir. 35. Ayet “Onun ürünlerinden ve kendi elleriyle ürettiklerinden yesinler ...” burada ziraî mahsullerin ve el emeği ile üretilenlerin yenmesi için pişirme, değişik işlemlerden geçirme kastedilmiştir. (36. Ayet ise, “Toprağın bitirdiklerini, kendilerini ve daha bilmedikleri nice şeyleri çiftler çiftler yaratan Allah her türlü eksiklikten uzaktır” şeklindedir. Tefsirinde ise, “kâinata insanın bildiği ve bilmediği bütün çiftleri yüce Allah’ın yarattığı ve her birinin paydaşı, eşi, benzeri, karşıtı olduğu, dolayısıyla bunları yaratanın tek olduğu vurgulanmıştır.”) (Karaman, vd. 2003:2802-2804). 80. Ayette ise; “O, sizin için yeşil ağaçtan ateş yaratandır. Şimdi siz ondan yakıp duruyorsunuz”; ifadesi olup, bu Ayetin yapılan tefsirlerinde; yeşil ağaçtan ateşin ortaya çıkışı, yani zıt görünen iki özellikten birinin diğerine dönüşmesinin anlatıldığı belirtilmektedir; Daha doğrusu bu ayette ağaç için kullanılan yeşil sıfatı ıslaklığı belirtmekte olup, burada su ve ateş zıtlığı söz konusudur. Yapılan açıklamaya göre, Bedevîler özellikle merh ve afar adlı ağaçlardan ateş elde ederdi; bu ağaçlardan yemyeşil iki dal kesilip, bunların üzerlerinden daha su damlarken birbirine sürülünce ateş çıkardı ve erkek olan Merh, dişi olan Afar olarak görülürdü. Ayrıca İbn Abbas’ın “İğde ağacı hariç, içinde ateş olmayan hiçbir ağaç yoktur”; dediği öne sürülmüştür. (Karaman, vd. 2003:2832-2833; Zemahşerî, V, 2018: 672-674). Saffât suresinin 62-67. Ayetlerinde bahsi geçen zakkum ağacı ile ilgili olarak Taberi, cehennemin dibinde biten

ve ateşle beslenen bir ağaç olduğunu belirtmiştir (Taberi, VII, 1996: 83). Buna ilişkin olarak “63. Biz onu zalimler için bir fitne kıldık. 64. O, Cehennem’in dibinde çıkan öyle bir ağaçtır 65. ki şeytan kafası gibidir tomurcukları!..” ifadesi için Zemahşerî de şu açıklamayı yapmıştır; zalimler, “Ateş, ağacı yaktığı halde bir ağaç nasıl cehennemde bulunabilir ki!?” demiş ve bu yüzden [Kur’ân’ı] yalanlamışlardır! Söylendiğine göre de; zakkumun bittiği yer cehennemin dibi iken, dalları cehennemin derin çukurlarına doğru boy vermektedir. “68. Sonra, nihai dönüşleri de cayır cayır yanan Ateş’tir!” denilerek onların sonunda girecekleri yerin de ateş olduğu belirtilmiştir (Zemahşerî, V, 2018:716-718). Vakıa Ayeti, 56/71-73’de yine ateşten bahsedilmektedir. “71. Peki, hiç düşündünüz mü şu tutuşturduğunuz ateş üzerinde?” denilmektedir. Tefsirinde ise; Yine burada tutuşturduğunuz diyerek, Arapların üsttekine zend, alttakine zende dedikleri iki çöpü birbirine sürtmek suretiyle ateş yakmaları kastedilmiştir. (Arapların erkek ve dişiye benzettiği bu iki parça çöpün (dal) birbirine sürtülmesi sonucu ortaya çıkan ateşte döl gibi görülürdü.) “72. Onun ağacını siz mi meydana getirdiniz, yoksa meydana getiren Biz miyiz sadece? 73. Biz bu ateşi hem (cehennemi) hatırlatıcı kıldık hem de çöldeki muhtaçların istifadesine sunduk” ifadelerinin açıklaması ise; “hatırlatıcı” yani cehennem ateşini hatırlatarak; ateşi hayatın idamesi için gerekli ve herkesi de ona muhtaç kıldık. Böylece, insanlar hayatlarının içinde ve gözlerinin önünde olan ateşe ibretle bakarak uyarıldıkları cehennemi de hatırlasınlar istedik şeklindedir. Yine burada ışığın önemi ile ateşin kontrol edilmesi sonucu medeniyetin oluşmasındaki rolüne dikkat çekilerek örneklendirme yapıldığı da söylenebilirdi. Hadiste de şöyle kullanıldığı belirtilmiştir: “Şu Âdemoğullarının yakmakta olduğu ateş var ya onun harareti cehennemin sıcaklığının yetmiş cüzünden sadece biri kadardır!” (Zemahşerî, VI, 2018:558; Karaman,vd.,2003: 3330).

Kur'an-ı Kerim’de ateşin üç şekilde kullanıldığı belirtilmiştir; 1. Isı ve ışık kaynağı olan ve duyu ile algılanabilen ateş (ör.Bakara 2/ 17 ; el-Vakıa 56/ 71-72). 2. hararet veya cehennem ateşi (ör-Bakara 2/ 24). 3. kinaye olarak kullanılan ateş (ör..Maide 5/64). Ateş anlamına gelen *nar* kelimesi de Kur'an'da cehennem yerine de geçmektedir (Tanyu,1991:55).

Eski Ahit ve Yeni Ahitte Ateş

Ateşten Kutsal Kitap’ta da oldukça fazla bahsedilmektedir. Tevrat’ta (Eski Ahit) ilk karşımıza çıkan Yaratılış Kitabı’dır. Yaratılış Kitabı, 1-11. bölüm evrenin ve insanın yaratılışı ile ilk peygamberleri anlatır. Bunun yanında Deuterokanonik (Apokrif)

Kitaplar, Ezra bölümünde de, insanın yaratılışı vardır ve şöyle anlatılmıştır; “7 Yalnızca sen Tanrı'sın, senin sözün uyarınca hepimiz senin tarafından topraktan şekillendirildik. 8 Rahimdeki topraktan bedene yaşam verir, organları oluşturursun. Ateş ve suyun içinde güvenle korunur, dokuz ay senin tarafından şekillendirilir,” diye Ezra'nın duası devam etmektedir (Ezra 8:7-8). Ateş ile ilgili olarak Kutsal Kitap'ta (Eski Ahit ve Yeni Ahit/İncil) anlam yönünden farklı göstergeler olduğunu görüyoruz; bunlara sırasıyla bakarsak; bunlardan biri Tanrının ateş ile insanları korkutup yola getirmesi ve ceza vermesidir. Örneğin Çölde Sayım 11: “1.Halk çektiği sıkıntılardan ötürü yakınmaya başladı. RAB bunu duyunca öfkeleni, aralarına ateşini göndererek ordugahın kenarlarını yakıp yok etti. 2.Halk Musa'ya yalvardı. Musa RAB'be yakarınca ateş söndü.” denilmektedir. Yine Yasanın Tekrarı 4:15,24,36'da, “15 RAB Horev'de ateşin içinden size seslendiği gün hiçbir suret görmediniz. ... 24 Çünkü Tanrınız RAB yakıp yok eden bir ateştir; kıskanç bir Tanrı'dır. 36 ... Yeryüzünde size büyük ateşini gösterdi. Ateşin içinden size sözlerini duyurdu.” ifadeleri vardır (Yasanın Tekrarı 5:4-5, 22-26'da da geçer) ve daha başka birçok örnek verilebilir (Levililer 10:6; Çölde Sayım3:4; 16:35; 2.Krallar,1:10,12,14;Eyüp,1:16; Hezeikel 15:4-8 ;Amos7:4; Yeşeya 66:24; Mezmurlar 18:12-13 gibi.). Yeni Ahit'te de ateş ile ceza verme (örneğin, Yahuda 1:7;Luka17:29; Esinlenme 19:20; 20:9-10,14-15; 21:8 ; 2. Petrus 3:7; İbraniler 10:27'de gibi) görülür. İbraniler 12:29' da da, “Tanrı yakıp tüketen bir ateştir.” Ayrıca yabancı ilahların da (put) yakılarak yok edildiğini Eski Ahit'te (Yasanın Tekrarı 7:5; 2.Krallar 19:18) geçmektedir.

Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın kendini ateş ile göstermesi de önemlidir; özellikle Tevrat'ta, Yehova'nın bulut ve ateş direği içinde ortaya çıkması durumunu görürüz. Örneğin, Kızıl Deniz geçilirken (Çıkış14:24) “Sabah nöbetinde RAB ateş ve bulut sütunundan Mısır ordusuna baktı ve onları şaşkına çevirdi.” demektedir. Ayrıca ilerlemeleri için RAB gündüz bir bulut sütunu, gece de bir ateş sütunu içinde onlara öncülük etmişti (Çıkış13:21-22). (Yine Nehemya 9:12; Çölde sayım14:14, Mezmurlar78:14, Yasanın Tekrarı 1:33'de benzer.) Musa Peygamber'in Tanrı ile konuşmaya gittiğinde gördükleri de şöyle anlatılmaktadır: Çıkış19:18; “Sina Dağı'nın her yanından duman tütüyordu. Çünkü RAB dağın üstüne ateş içinde inmişti. Dağdan ocak dumanı gibi duman çıkıyor, bütün dağ şiddetle sarsılıyordu.” ve yine Musa Peygamber'in Horev'de Rab ile karşılaşması; Mısırdan Çıkış 3. bölümde anlatılmıştır; 3:2-4'de “2 RAB'bin meleği bir çalıdan yükselen alevlerin içinde ona göründü. Musa baktı çalı yanıyor, ama tükenmiyor. 3 ... "Gidip bir bakayım, çalı neden tükenmiyor!" 4 RAB

Tanrı Musa'nın yaklaştığını görünce, çalının içinden, "Musa, Musa!" diye seslendi... ” şeklindedir. Peygamber Hezeikel ise, Kevar Irmağı kıyısında sürgünde yaşarken gökler açılmış ve Tanrı'dan gelen görümler görmüştür. Hezeikel,1:1-28'de RAB seslendikten sonra kendi gördüklerini (vizyonu) anlatmıştır:

Buna göre; “4 Kuzeyden esen kasırganın göz alıcı bir ışıkla çevrelenmiş, ateş saçan büyük bir bulutla geldiğini gördüm. Ateşin ortası ışıldayan madeni andırıyordu. 5 En ortasında insana benzer dört canlı yaratık duruyordu; 10 Her yaratığın dört yüzü vardı: Önde dördünün yüzü insan yüzüne, sağda dördünün aslan yüzüne, solda dördünün öküz yüzüne, arkada dördünün kartal yüzüne benzer bir yüzü vardı. 13 Canlı yaratıkların görünüşü yanan ateş közleri ya da meşale gibiydi. Ateş yaratıkların ortasında hareket ediyordu; ışık saçıyor ve içinden şimşekler çakıyordu. 26 Başları üzerindeki kubbenin üstünde lacivert taşından yapılmış tahta benzer bir nesne vardı. Yüksekte, tahtı andıran nesnede insana benzer biri oturuyordu. 27 Gördüm ki, beli andıran kısmının yukarısı içi ateş dolu maden gibi ışıldıyordu, belden aşağısı ateşe benziyordu ve çevresi göz alıcı bir ışıkla kuşatılmıştı.” diye devam etmektedir. Hezeikel,8:1-18'de ise Rab'bin Peygamber'e Tapınağında Puta tapanları göstermesinden bahsedilmiştir; “1... Rab Yahve'nin eli bana dokundu. 2 Baktım, insana (Septuaginta "İnsana", İbranice "Ateşe") benzer birini gördüm: Görünüşü, belinden aşağısı ateşi andırıyor, belinden yukarısı maden gibi ışıldıyordu. 14 Bundan sonra beni RAB'bin Tapınağı'nın kuzeye bakan kapısının giriş bölümüne götürdü. Orada oturup Tammuz için ağlayan kadınları gördüm. 16 Beni RAB'bin Tapınağı'nın iç avlusuna götürdü. Tapınağın girişinde, eyvanla sunak arasında yirmi beş kadar adam vardı. Sırtlarını RAB'bin Tapınağı'na, yüzlerini doğuya dönmüş, güneşe tapınıyorlardı.” şeklindedir.

Hezeikel 10:1-22'de de Peygamber Hezeikel, Keruvlar ile ilgili gördüklerini anlatmıştır. Gece teofanisinin görüldüğü ve İbrahim peygamber'in Tanrı ile anlaşma yaptığı gün olanlar da, Yaratılış 15:8-21'de şöyle anlatılmıştır;

8 “Avram “Ya Rab Yahve bu toprakları miras alacağımı nasıl bileceğim?” diye sordu” 9 RAB şöyle karşılık verdi: "Bana bir düve,

bir keçi, bir de koç getir. Hepsi üçer yaşında olsun. Bir de kumruyla güvercin yavrusu getir." 10 Avram bunların hepsini getirdi, ortadan kesip parçaları birbirine karşı dizdi. Yalnız kuşları kesmedi. (Bu ritüel Hititlerde de vardı). "17Güneş batıp karanlık çökünce, dumanlı bir mangalla alevli bir meşale göründü ve kesilen hayvan parçalarının arasından geçti." 18-21 O gün RAB Avram'la antlaşma yaparak ona şöyle dedi: "Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları, Kenliler'in, Kenizliler'in, Kadmonlular'ın, Hititler'in, Perizliler'in, Refalılar'ın, Amorlular'ın, Kenanlılar'ın, Girgaşlılar'ın, Yevuslular'ın topraklarını senin soyuna vereceğim.

Eliade'ye göre burada anlatılan ritüel Yeremya zamanına kadar uygulanmıştı (Hooke,2015:199-200; Eliade,2017a:239-240).

Ateşin temizlenme ve arınma için kullanıldığı da görülmektedir; Çölde Sayım, 31:22-23 "Altını, gümüşü, tuncu, demiri, kalayı, kurşunu –ateşe dayanıklı her nesneyi– ateşten geçireceksiniz; ancak bundan sonra temiz sayılacak. Ayrıca temizlenme suyuyla da arındıracaksınız. Ateşe dayanıklı olmayan nesneleri sudan geçireceksiniz". Yine Çölde Sayım 16:46-48'de, Musa Peygamber'in salgın hastalığa karşı Harun'a "Buhurdanını alıp içine sunaktan ateş koy, üstüne de buhur koy" dediği ve Harun'un da buhurdanını alıp topluluğun ortasına koşup buhur sunarak topluluğun günahını bağışlattığı ve öldürücü hastalığın da böylece bittiği anlatılmıştır. Zekeriya 13:8-9' de yine ateşle arıtma vardır. "8 Bütün ülkede" diyor RAB, "Halkın üçte ikisi vurulup ölecek, Üçte biri sağ kalacak. 9 Kalan üçte birini ateşten geçireceğim, Onları gümüş gibi arıtacağım, ..." denilmektedir. Yeşaya 4:4-5 de; 4 ... Yeruslaim'de dökülen kanı adil ve ateşten bir ruhla temizleyecek. 5 Sonra RAB Siyon Dağı'nın her yanını, orada toplananların üzerini gündüz bulutla, gece dumanla ve parlak alevle örtecek. ..." şeklindedir. Tanrı'nın yargılaması ile ilgili olarak Malaki 3:2-3'de "2 Ama onun geleceği güne kim dayanabilir? ...Çünkü o maden arıtıcının ateşi, çamaşırcının kül suyu gibi olacak; 3 gümüş eritip arıtan gibi davranacak: Levililer'i arındırıp altın, gümüş temizler gibi temizleyecek. ..." denilmektedir, buna benzer daha başka örnekler de bulabiliriz.

Yeremya 23:29'da ise "Benim sözüm ateş gibi değil mi? Kayaları paramparça eden balyoz gibi değil mi?" RAB böyle diyor." şeklinde mecazi anlamda da kullanılmıştır. Bunun yanında Tanrının birde ateş ile işaret göndermesi vardır; yani cevap verme şekli de ateşle olmaktadır, Örneğin 1. Krallar 18:38'de olduğu gibi "38 O anda gökten RAB'bin

ateşi düştü. Düşen ateş yakmalık sunuyu, odunları, taşları ve toprağı yakıp hendekteki suyu kuruttu”. 1. Tarihler 21: 26 ise Davut Peygamber’in Rab’be, sunakta sunduğu yakmalık ve esenlik sunularını Tanrı ateş ile onaylamıştır. “...RAB yakmalık sunu sunağında gökten gönderdiği ateşle onu yanıtladı.” ifadesi vardır. Burada ateş Tanrı ile kurulan bir iletişim aracıdır; birde bu yakılan sunuların kokusu Rab’bi hoşnut ediyordu. Örneğin Levililer 2:2 “... Bu yakılan sunu ve RAB'bi hoşnut eden kokudur.” denilmektedir. Bununla birlikte günahları bağışlatmak için de sunuların yakılması gerekiyordu. Levililer 16:1-36’da Günah sunusunun Harun tarafından nasıl yapıldığı anlatılmıştır; Harun’un öncelikle kutsal bölüme girebilmesi için yıkanıp, özel kıyafetlerini de giydikten sonra günah sunusu olarak bir boğa ve yakmalık sunu olarak bir koç sunması lazımdı. Ardından günah sunusu olarak iki tekeyi alıp Çadırın giriş bölümüne geliyordu. Bu iki tekeden biri canlı olarak çöle salınıyordu; bunun için önce İki elini tekenin başına koyarak, İsrail halkının bütün günahlarını açıklaması ve bunları aktardıktan sonra bir adamla tekeyi çöle göndermesi gerekiyordu. Sonra da kendisi ve halk için getirilen yakmalık sunuları sunarak günahları bağışlatacaktı ve günah sunusunun yağını da sunakta yakacaktı. Kahinlerin sunu sunma kuralları Levililer 6:8-30’da anlatılmaktadır ve burada özellikle sunaktaki ateşin sürekli yanması gerektiği vurgulanmıştır. (Levililer 6: 13’de şöyledir: . ”13 Sunağın üzerindeki ateş sürekli yanacak, hiç sönmeyecek.”) Bunun yanında sunuların da kutsal olduğu ve dokunanların dahi kutsal sayıldığı da belirtilmiştir (Levililer 6:17-18,27). Mısırdan Çıkış 29: 36-37’de “36... Sunağı arındırmak için günah sunusu sun, kutsal kılmak için de meshet. 37 Yedi gün sunağı arındırarak kutsal kılacaksın. Böylece sunak çok kutsal olacak. Ona dokunan her şey de kutsal sayılacaktır.” denilmektedir. Bu örneklerden de Tanrı için sunulan sunulara ve sunağın arındırılıp kutsal kılınması gibi hususlara özen gösterilmesi ve çok dikkat edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tanyu da “kurbanın ateşte yakılmasıyla günahın üzerindeki ilâhî hüküm ve günahların temizlenmesi arasında sembolik bir ilişki kurulduğunu” ifade etmiştir; ayinlerde ateşin kullanılışı ise sembolik bir anlam taşıyordu ve Mabel ile mezbahta yanan ateş Tanrı’nın daimi huzurunu (ör. Levililer, 6: 12-13) gösteriyordu (Tanyu,1991:54).

Yeni Ahit’te ateş ile sınanmak; 1.Korintliler 3:13-15’de görülmektedir; “13 Herkesin yaptığı iş ortaya çıkacak. Çünkü yapılanlar o gün açıkça görülecek. Ateş aracılığıyla açığa çıkarılacak. Herkesin nasıl iş yaptığını ateş sınayacak. 15 Öte yandan, kimin yaptığı iş yanıp giderse, o kişi zararını çekecek. Ama kendisi kurtulacak. Ne var ki,

bu kurtuluş ateşten geçercesine olacak.” şeklindedir. Bunların dışında ateşin benzetme yapılarak kullanıldığını da görürüz. Örneğin, Yeni Ahit’te Yakup 3:6’da, dil ateşe benzetilmiştir; “Dil de bir ateş, bedenimizin üyeleri arasında bir kötülük dünyasıdır. Bütün varlığımızı kirletir. Cehennemden alevlenmiş olarak yaşamımızın gidişini alevlendirir.” denilmiştir. Kutsal Ruh’un gelişi de ateş şeklinde olmuştur; Elçilerin İşleri’nde anlatıldığına göre; Pentikost gününde imanlılar bir arada iken ansızın gökten bir yelin esişini andıran ses gelir ve her birinin üzerine ateşten dillere benzer bir şeyler dağılıp iner ve imanlıların hepsi Kutsal Ruh’la dolar; ardından yabancı dillerde konuşmaya başlarlar (Elçilerin İşleri 2:1-4). Bu olanlardan sonra Petrus kalkar ve son günlerde Tanrının yapacaklarını anlatır; “19...Aşağıda, yeryüzünde belirtiler, kan, ateş ve duman bulutları görülecek...”der. (Yoel 2:30’da benzer.) Vahiy 4:5’de ise “Tahttan şimşekler çıkıyor, uğultular, gök gürlemeleri işitiliyordu. Tahtın önünde alev alev yanan yedi meşale vardı. Bunlar Tanrı’nın yedi ruhudur” denilmektedir ve bu gibi örnekler verilebilir. Ayrıca Luka 3:16-17’de:

Yahya ise hepsine şöyle cevap verdi: «Ben sizi suyla vaftiz ediyorum, ama benden daha güçlü Olan geliyor. Ben O’nun çarıklarının bağına çözmeye bile layık değilim. O sizi Kutsal Ruh’la ve ateşle vaftiz edecek. 17 Harman yerini temizlemek ve buğdayı toplayıp ambarına yığmak için yabası elinde hazır duruyor. Samanı ise sönmeyen ateşte yakacaktır. (Matta 3:11-12’de benzer.)

2. Selanikliler 1:6-8’de de Pavlus şöyle seslenmektedir: “Tanrı adil olanı yapacak; size sıkıntı verenlere sıkıntı ile karşılık verecek, sıkıntı çeken sizleri ise bizimle birlikte rahatlatacaktır. Bütün bunlar, Rab İsa alev alev yanan ateş içinde güçlü melekleriyle gökten gelip görüldüğü zaman olacak...” diyerek devam etmektedir.

Yukarıdaki örneklerden Eski Ahit’te ve Yeni Ahit’te de ateşin önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Farklı anlamlar taşıyan *Ateş*, hem hayır/iyilik veren, arındıran, hem şer ,yok edici, ürkütücü olan, hem de ilahi varlığın hizmetinde veya sembolü olarak görülmektedir.

3.2.5. Ateşle ilgili İnanışlar

Bir Yahudi anlayışına göre ateş, yaratılışın ikinci gününde, Pazartesi günü yaratıldı. Bir başka görüşe göre de sebt (şabat) sonrası (cumartesi gecesi), Adem Peygamber, karanlıkta ve günahları yüzünden bu durumda olduğunu düşünüp korkarken, Tanrı yoluna

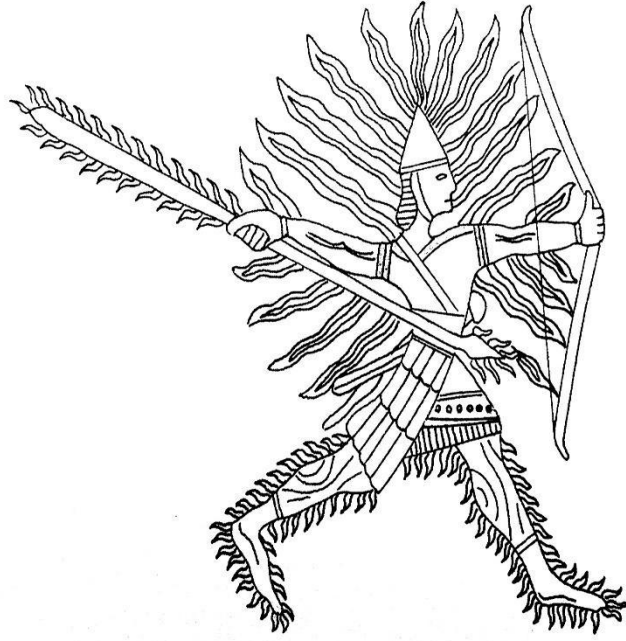
iki taş koydu ve o da onları sürterek ateş yaktı. Tevrat'ta da bu yöntemin her zaman kullanıldığı anlaşılmaktadır; Makabe ve arkadaşlarının aynı yöntemle ateş yakmaları 2. Makabeler 10:3'de "Tapınağı arıttılar ve yeni bir sunak yaptılar. Ardından çakmaktaşıdan elde ettikleri ateşle iki yıl aradan sonra ilk kurbanlarını sundular. Buhur yaktılar, lambaları yaktılar ve ekmek somunlarını Tanrı'nın huzuruna koydular." olarak geçmektedir. Ancak Şabat günü ateş yakmak yasaktır (Mısırdan Çıkış 35:3). Bu yasağa uymayanların da cezalandırıldığı görülmektedir (Çölde Sayım 15:32-36). Yahudi anlayışında *Aish zara* veya *yabancı ateş* kurban kültüründe yasaktı; çünkü bu ateşin nasıl ve nereden geldiği tam olarak bilinemezdi. Levililer 10:1-2'de de, Harun'un oğulları Nadav'la Avihu'nun RAB'bin buyruklarına aykırı bir ateş sunmaları ile RAB'bin bir ateş göndererek onları yakıp yok etmesi vardır. Bu felaketten sonra Çadır zamanında, kurbanlık sunular için olan sunak ateşi (ilahi/kutsal ateş) gökten indi (Levililer 9:24). Bu göksel/kutsal ateş sonra Süleyman Tapınağına aktarıldı ve Kral Menaşşe'nin irtidadına kadar kesintisiz yandı. Bu da Nadav ve Abihu'yu öldüren aynı gücün bir tezahürü olarak görüldü. Nadav ve Abihu ile ilgili olarak, Çölde Sayım 3: "2.Harun'un oğulları: İlk oğlu Nadav, Avihu, Elazar, İtamar. 3 Harun'un kâhin atanıp mesh edilen oğulları bunlardı. 4 Nadav'la Avihu Sina Çölü'nde RAB'bin önünde kurallara aykırı bir ateş sunarken öldüler. ..." diye geçmektedir ve Mısırdan Çıkış 29:1-37'de de Kahin olarak atanmaları, kutsal kılıpı taç giymeleri ve sunuları sunmaları anlatılmıştır. Yine Yahudi anlayışında Metatron ve Gabriel (Cebrail) gibi birçok melek ateşten oluşur. Serafim adı verilen özel bir ateşten melek sınıfı bile vardır ve onlardan çalışırken dökülen ter, cennetteki Ateş Nehri'ni oluşturmuştur. Cennetin sarayları da, ilahi ateşten yapılmıştır. Altarın (sunak) üzerinde yanan kutsal ateş de bir aslan görünümündeydi. (Başka bir görüşe göre ise köpek görünümündedir) Yerin altında, Gehenna'nın (cehennem) ateşi de dünyevi ateşten altmış kat daha sıcaktı. Ayrıca şeytanlar da (iblis) ateşli bir görünümde olmalıydı; hatta onların hayatta kalmak için ateş yediği iddia edilmiştir. Tanrı tarafından verilen ilk Tora (Tevrat) ateştendi, beyaz ateş (akkor) ile kaplanmıştı ve üzerindeki harfler de siyah ateşten yontulmuştu; bunun yanında birde ateşin ortasında Rab tarafından verilmişti; "2..."RAB Sina Dağı'ndan geldi, Halkına Seir'den doğdu Ve Paran Dağı'ndan parladı. On binlerce kutsalıyla birlikte geldi, Sağ elinde halkı için alev alev yanan ateş vardı. ..." (Yasanın Tekrarı 33:2). Tora yazılı ve sözlü yasaları olan iki ateşe sahipti (Schechter, Hirsch,1912:391-393; Tanyu,1991: 54; Dennis,2004).

Lewis, Yasanın Tekrarı 33:2'nin ateşle ilgili Tevrat'taki birçok metin içinde en eskilerinden ve aynı zamanda anlaşılması en zor olanlardan biri olduğunu belirtmiş olup, farklı çevirileri yapıldığına da değinmiştir⁵⁸ (Lewis,2013:791-793).

Ateşin gizemli niteliği, ilahi mevcudiyeti tasvir etmek için Kutsal Kitap'ta kullanılan imgelerden biri olmuştur; ancak bazen de fırtına imgesi ile birlikte görülür; örneğin "Mezmurlar18: 8 Burnundan duman yükseldi, Ağzından kavurucu ateş Ve korlar fişkırdı. 9 Kara buluta basarak Gökleri yarıp indi. 10 Bir Keruv'a binip uçtu, Rüzgar kanatlar takarak hızla geldi." (Mez.18:8-14;50:3;97:2-5; Çıkış19:18-19; 2.Sam.22:8-15 de de vardır.) Mez." 97:3 Ateş yürüyor O'nun önünde, Düşmanlarını yakıyor çevrede" ve Mez.50:3" Tanrımız geliyor, sessiz kalmayacak, Önünde yanan ateş her şeyi kül ediyor, Çevresinde şiddetli bir fırtına esiyor." da geçen Yhwh'den önce giden "ateş" de yoruma açıktır. Çünkü burada geçen ateş de Habakkuk 3:5'de bahsedilen Deber ve Reshep/Reşef gibi, Yhwh'nin ilahi maiyetinin bir üyesi olarak düşünülmüş olabilirdi, ya da belki sadece benzetme yapılarak anlamı güçlendirmek için kullanılmıştı. (Hab.3:5'de, önce salgın hastalığın, arkadan vebanın gelmesi vardır; yani Deber ve Reshep) (Lewis,2013:796-799).

Hezeikel'in vizyonunu anlatan (Hez.1:1-28) ve (Hez.8.2) bölümde geçen Yahve'nin ışıkla (nur) kuşatılmış (radyant) görünümü ile ışıltılı, ilahi ve kraliyet gücünü gösteren Mezopotamya melammu geleneği de benzerlik göstermektedir; (Hez.8.2'de "Baktım, insana (Septuaginta "İnsana", İbranice "Ateşe") benzer birini gördüm: Görünüşü, belinden aşağısı ateşi andırıyor, belinden yukarısı maden gibi ışıldıyordu".) bununla ilgili olarak ilahi olanın yansıtılmasında, ateşin nasıl kullanıldığını gösteren, MÖ dokuzuncu yüzyılın başlarına tarihlenen Mezopotamya fırtına tanrısı Aşşur'un kanatlı güneş diskinde bir tasviri vardır (Resim 3.5) (Asur Kralı, II.Tukulti-Ninurta saltanatından, boyalı tuğla duvar kaplaması, British Museum No. 115706) ve elinde gergin yay ile belden yukarısı antropomorfik olarak ve en önemlisi de, bir tür ışıltıyı (nur) betimleyen dalgalı çizgilerle birlikte ateş alevleriyle (ateşten dilimler şeklinde) çevrilmiş şekilde gösterilmiştir. İki yanda da yağın yağmur ile fırtına bulutları vardır. Bilim insanları tarafından bu, Mezopotamya melammu (ışık saçan, doğaüstü bir güç)

⁵⁸ Yas.Tek.33:2 de *mîmînô Dēšdāt* vardır; bugün, bilim adamları evrensel olarak dāt ("yasa/kanun") kelimesinin, Eski Farsça/ Persçeden İbranice'ye (Esther kitabından) geçtiği için anakronistik (kronolojik hatayla ilgili) görünümüne dikkat çekiyor. O nedenle de bazı bilim adamları bunu "yanan ateş" olarak çevirmiştir, bazıları "uçmak" ile ilişkilendirmiş "sağından ateş uçtu"(sağ elinden ateş (uçar) fişkırdı) diye çevirmiştir (Lewis, 2013:793-796).

Resim 3.6. Tanrı Haldi

Kaynak: Oktay Belli, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.

Benzer şekilde bir başka örnek Karadeniz'deki Gorgippa'dan verebiliriz; bir mezarda bulunmuş olan Greko-Pers sanatını yansıtan bir silindir mühür üzerinde ışınlar saçan Anahita görülür. (Anahita, Yunanlar tarafından Artemis ile eşitlenmiştir ve Pers Kralı II. Artaxerxes, Artemis'e tapınılan Sardes dahil birçok yere heykellerini diktirmiştir. Tanrıça ışın halesi içinde gururlu duruşuyla, ers dini metinlerindeki tasvirlerini hatırlatmaktadır (Boardman,1970:314,Pl.878; Collon,1988.93,Fig.432).

Resim 3.7. Tanrıça Anahita. (British Museum, no. 432)

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Melammu_Project

Kayin (Kabil) ile Habil

Tevrat'ta anlatılan Kayin ve Habil konusuna gelince: (Yar.4:1-5) Adem ile karısı Havva'nın Kayin adlı bir oğlu oldu. Daha sonra da Habil doğdu. Habil çoban, Kayin ise çiftçi oldu. Bir gün Rab'be Kayin toprağın ürünlerinden, Habil de sürüsünde ilk doğan hayvanlardan bazılarını ve özellikle yağlarını sunu olarak getirdi. Rab, Habil'i ve sunusunu kabul etti. Kayin ile onun sunusunu ise reddetti. Kayin de çok öfkeleni, suratını astı.”. (Tanrı'nın kurbanı kabul ettiğini gösterme şekli ise, gökten gelen bir ateşin kurbanı yakmasıdır.⁵⁹) (Yar.4:6-8). “6 Rab, Kayin'e, “Niçin öfkelenedin?” diye sordu, “Niçin surat astın? 7 Doğru olanı yapsan, seni kabul etmez miyim? ...8 Kayin, kardeşi Habil'e, Haydi, tarlaya gidelim dedi. Tarlada birlikteyken kardeşine saldırıp onu öldürdü.” (Haydi tarlaya gidelim sözleri Septuaginta, Samiriye Tevratı, Süryanice ve Vulgata'dan alınmıştır.) Daha sonra ise devamında “11 Artık döktüğün kardeş kanını içmek için ağzını açan toprağın laneti altındasın. “12 ...Yeryüzünde aylak aylak dolaşacaksın” (Yar.4:11-12). Kayin “beni kim bulsa öldürecek” deyince “bunun üzerine Rab, kim Seni öldürürse, ondan yedi kez öç alınacak dedi. Kimse bulup öldürmesin diye Kayin'in üzerine bir nişan koydu” (Yar.4:14-15). Kabil sonra bir kent kurar ve oğlu Hanok'un adını verir. (Yar.4:17) Kabil'in soyundan gelen Lemek'in bir oğlu da Tuval-Kabil'dir (Yar.4:22) ve o tunç ve demirden çeşitli kesici aletler yapan bütün demircilerin

⁵⁹ Bu Theodotion tarafından bildirilen ve Hristiyanlar tarafından da kabul edilen bir düşüncedir ve İskenderiyeli Cyril, Jerome, Süryani Ephraem ve Aphraates gibi çok sayıda kilise babasının eserlerinde de yer almaktadır (bkz.jewishencyclopedia.com/articles/216-abel).

atasıdır. Eliade'ye göre, Habil sözcüğü “çoban”ı ifade ederken, Kabil “demirci” anlamına gelir; demirci de bilindiği gibi “ateşin efendisi” olarak kabul edilir ve büyü güçlerini elinde bulundurur. (Eliade2017a,232-233). Graves-Patai’ de, Kayin isminin, Havva tarafından verildiğini ve Kayin (Kain/ Kabil) isminin “sap” (bitkiye ait) anlamına geldiğini belirtmiştir. Yine adını Havva’nın verdiği Habil’in isminin anlamı da “nefes” ya da “beyhude”, “keder” anlamına gelmektedir (Graves-Patai, 2013,130). Daha sonra Rab, Habil’in yerine Adem ile Havva’ya, bir oğul bağışlar ve Ona Şit, “bağışlamak” adını verirler (Yar.4:25). Hooke’a göre, Yeryüzünde sadece Hz. Adem, Havva ve onların çocukları, yaşadığı halde Kayin insanların kendinden öç alabileceğini söylemektedir. O nedenle kurban törenlerinin yapıldığı, uygarlığın, kentlerin kurulup, metal işçiliği gibi bilgilerin edinildiği bir dönemde bu olayların olduğu kabul edilmelidir. “...döktüğün kardeş kanını içmek için ağzını açan toprak...” sözünden anlaşılacağı gibi, burada toprağı kurban kanıyla ıslatarak verimli kılmayı (döllemeyi) amaçlayan bir ritüel eylem vardır. Babil Yeni Yıl Şenliği ve Atina Bouphania ritüelinde de bu olayın benzerini görmekteyiz. Babil Yeni Yıl Şenliğinde, bir kurban rahibi ile cin çıkarıcı, bir koyun kurban edip, kanını Marduk’un oğlu Nabu’nun sunağının duvarlarına sürerek arındırırlar ve bunu yaptıktan sonra da kirlenmiş oldukları için kaçıp, şenlik bitene kadar çölde kalmaları gerekirdi. Sonbaharda kutlanan yeni yıl şenliğindeki İbrani Kefaret Günü ritüelinde de, İnsan yerine biri öldürülen, biri çöle sürülen iki keçi (Günah Keçisi) kurban edilmektedir. Atina Bouphonia ritüelinde ise, bir Öküz öldürüldükten sonra onu öldürenler kaçmak zorunda bırakılıyordu. Hooke’da, Kayin’in aslında topluluk yararına bir eylemi gerçekleştiren bir rahip ya da kutsal bir kişi olduğunu söylemiştir ve bu nedenle ona bilinmesi için bir dövme ya da bir işaret verilmişti. Daha sonra Şit’in oğlu Enoş olmuştur. Onun oğlu da Kenan’dır ve Kenan Kayin’in bir başka İbranice biçimidir (Hooke, 2015:168-175). Taberi de ateşe ilk olarak tapanın Kayin/Kabil olduğuna dair bilgi aktarmıştır ve od'a (Ateşe) tapmanın ondan kaldığını belirtmiştir.⁶⁰

⁶⁰ Taberi'ye göre Muhammed Mustafa (s.a.v.) kendisine sorulan “- ateşe ilk tapmanın temelini kim attı?” sorusuna şu cevabı vermiştir. “ Yeryüzünde ateşe ilk tapan Kabil idi... Habil'i öldürdüğü zaman babası Hazret-i Âdem (a.s.)’dan korkarak kaçmıştı...” Sonra Kabil'in çocukları çoğalıp, kendisi de ihtiyarladığı zaman İblis pencereden içeri girerek; “ ... —Hiç bilir misin ki, bu ateş Habil'in kurbanını niçin yaktı?... — Çünkü Habil od'a (ateşe) tapıyordu. Ateş ondan hoşlandı. Sende eğer, ateşe secde edersen, o da senden hoşlanır. Ve sen ne dersen onu yerine getirir.” demiş; Kabil de hemen ateşe secde etmiş ve ardından bunu gören Kabil'in oğulları da ateşe tapmışlar (Taberi,I, 2024:72-73,116).

Tevrat'ta İnsan Kurbanı

Habil'den sonra Tevrat'ta Yaratılış 22:1-19'da İbrahim Peygamber'in oğlu İshak'ı Tanrı için yakmalık sunu olarak sunması anlatılmıştır. Buna göre; "Tanrı İbrahim Peygamber'i sınamak için ondan İshak'ı alıp, Moriya bölgesine gitmesini ve "oradaki dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sunmasını" istedi. İbrahim Peygamber de denileni yaparak gidip orada bir sunak yaptı ve oğlunu sunaktaki odunların üzerine yatırdı. Ama Melek gelip, ona "çocuğa dokunma" dedi ve İbrahim Peygamber orada çalılıkta gördüğü koçu yakmalık sunu olarak oğlunun yerine sundu." Buradan anlaşılabacağı üzere, İbrahim Peygamber'in Tanrı'ya tam olarak itaat etmesi söz konusudur. Daha önce de İbrahim Peygamber Ur şehrinde yaşarken Tanrı tarafından seçilmişti ve Tanrı kendisine göç etmesini buyurmuştu. O zamanda İbrahim Peygamber kendisinden istenileni yaptı ve Kenanlıların yaşadığı Şekem'deki More meşesine kadar ilerledi ve orada " 7 RAB Avram'a görünerek, "Bu toprakları senin soyuna vereceğim" dedi. Avram kendisine görünen RAB'be orada bir sunak yaptı." (Yaratılış 12:1-7). Eliade bu metinde anlatılan olayların yüzyıllar sonra yazılmasına rağmen İbrahim Peygamber'in "seçilmesi"ndeki dinsel anlayışın MÖ II. bin yılın bilinen inanç ve geleneklerinin bir uzantısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu yeni dinsel deneyim, Hz. Musa'dan sonra "İbrahimi İman" biçimiyle karşımıza çıkar. Musa Peygamber'e Tanrı Horev'de seslendiğinde " 6 Ben babanın, İbrahim'in, İshak'ın, Yakup'un Tanrısı'yım ..."15 "İsrailliler'e de ki, Beni size atalarınız İbrahim'in, İshak'ın, Yakup'un Tanrısı Yahve gönderdi. Sonsuza dek adım bu olacak. Kuşaklar boyunca böyle anılacağım." demişti (Çıkış 3:1-15). Ancak Kenan Ülkesine gelen İlk Peygamberlerin karşısına El Tapımı çıkmıştı ve "babanın tanrısı" tapımı da onunla özdeşleşti. Mendenhall'da İbrahim'in "El Şadday" (kadir olan, her şeye gücü yeten) ile bağlantılı olduğunu düşünenlerin bulunduğunu belirtilmiş olup, (Yaratılış 17: 1 ...RAB ona görünerek, "Ben Her Şeye Gücü Yeten Tanrı'yım" dedi. 5 Artık adın Avram değil, İbrahim olacak. Çünkü seni birçok ulusun babası yapacağım.) El Şadday Amoricedir ve bir yer adıdır; İbrahim Peygamber'in de Şadday şehrinin tanrısına taptığı düşünülmüştür. Mısırdan Çıkış "6:2-3'de, "2 Tanrı ayrıca Musa'ya, "Ben RAB'bim" dedi, 3 "İbrahim'e, İshak'a ve Yakup'a Her Şeye Gücü Yeten Tanrı olarak göründüm, ama onlara kendimi Yahve adıyla tanıtmadım." ifadesi vardır. Bu nedenle İsrailli yazıcılar da, İbrahim'in Tanrısı Şadday ile Musa zamanında ortaya çıkan İsrail Tanrısı Yehova'yı eş tutmuşlardır. İsrailli olmayanlar ise Yehova'yı Davud'un döneminde Baal'in başka adı olarak, İsrailliler de Şadday'ı tek tanrıları Yehova'nın bir lakabı olarak görmüşlerdir.

Eliade de, Hakimler Döneminde (MÖ 1200-1020) Yahve'nin Kenan tanrılarında daha güçlü olduğunu, fakat zamanla Yahveciliğin değişime uğradığını ve Kenan dininin etkisi altına girdiğini belirtmiştir. Kenan diniyle etkileşim MÖ 7. yüzyıla kadar sürmüştür. Yahve ve El birleştirilmiş ⁶¹ve birçok Kenan tapınağı Yahve'ye adanmıştır. Ayrıca Hakimler döneminde Yahve ile Baal'in de birbirine karıştırıldığını Yahveci olan ailelerde bile Baal adı geçen isimler göstermektedir. Bunun nedeni de tanrı, efendi anlamına gelen baal sözcüğünün Yahve'nin bir sıfatı gibi anlaşılması ya da Yahve'nin yanı sıra Baal'e de tapınılmış olma ihtimalidir. (Yalnız Baal tapını geç tarihte lanetlendi) Kenan kurban sistemi büyük ölçüde özümsemi. Tapınaklar da Kenan örneklerine göre yapılmış olup, aynı şekilde ritüel sistemi ve ruhban sınıfı örgütlenmesi de benimsendi. Tabii ki Peygamberler, rahiplerin üstünlüğüne, bereket ritüellerine tepki göstermişlerdi; ama Yahvecilik, çoktan onların lanetledikleri Kenan dinini ve kültürünü de içine katmıştı. Tevrat'ın birçok bölümünde ilk peygamberlerin yaptığı ibadetler anlatılmaktadır ve onların (İbrahim, İshak, Yakup ve Yusuf) adetleriyle Yakındoğu'nun gelenek ve uygulamaları arasındaki benzerlikler açık şekilde görülmektedir. Ayrıca Tevrat dışı belgeler de Mısır'dan Çıkış'ı ve Kenan'ın fethini en azından tarihsel bir çerçeveye almaya katkı sunmuşlardır. (Örneğin Çıkış için 19. Hanedanın bazı firavunlarının faaliyetlerine ilişkin bilgiler; kazı sonuçları da Kenan'a giriş evrelerini vermiştir.) (Eliade I, 2017a:236-251; Mendenhall,2016:153-154).

İlk doğan çocukların kurban edilmesi eski Filistin/İsrail topraklarında yaygın bir uygulamaydı. Bunun yanında en büyük oğlunu Tanrı Kemoş'a kurban eden Moab/Moav Kralı Meşa,(2. Krallar 3:27) oğullarını Molek'e sunan Amorlular (Levililer 18:21, 20:2), Adram-melek ile Ana-melek'e çocuklarını kurban eden Sepharvim Aramileri (Sefarvayim) (2.Krallar 17:31), Yahudi kral Ahaz (2. Krallar 16:3; 2. Tarihler 28:3) ve Manasse (2. Krallar 21:6) tarafından uygulandığı Tevrat'ta anlatılmıştır. Yine Tevrat'ta görüldüğü gibi daha yetişkin erkek ve kız çocukları da tofet (tophet) (ocak) denilen yerlerde yakılarak kurban edilmiştir. (Ör. Hakimler 11:30-40'da da Yiftah'ın kızının kurban edildiği anlaşılmaktadır.) Tevrat'ta halkın ve krallarının iki din arasında bocalamaları birçok yerde görülür. 2. Krallar 17:30-31'de;

⁶¹ Eliade "Babanın Tanrısı"nın "El" ile birleştirilme sürecinin devamında Yahve'nin de onunla özdeşleştirildiğini, Yahve'nin El'den kozmik yapıyı aldığını ve kral unvanının da El'den Yahve'ye geçtiğini belirtmiştir. Yahve'nin savaşçı niteliği de Babanın Tanrısı rolünün uzantısı idi (Eliade I,2017: 245).

30 Babil halkı Sukkot-Benot, Kuta halkı Nergal, Hama halkı Aşıma, 31 Avva halkı ise Nivhaz ve Tartak adındaki ilahlarını yaptılar. Sefarvayim halkı ise oğullarını ilahları Adrammelek ve Anammelek'e yakmalık sunu olarak sundular. 32 Bir yandan RAB'be tapınıyor, öte yandan tapınma yerlerindeki yapılarda görev yapmak üzere aralarından rasgele kâhinler seçiyorlardı. 33 Böylece hem RAB'be tapınıyorlar, hem de aralarından geldikleri ulusların törelerine göre kendi ilahlarına kulluk ediyorlardı. denilmektedir.

Mısırdan Çıkış 22:20, 29-30'da da; “ 20 "RAB'den başka bir ilaha kurban kesen ölüm cezasına çarptırılacaktır. 29 "Ürününüzü ve şıranızı sunmakta gecikmeyeceksiniz. İlk doğan oğullarınızı bana vereceksiniz. 30 Öküzlerinize, davarlarınıza da aynı şeyi yapacaksınız. Yedi gün analarıyla kalacaklar, sekizinci gün onları bana vereceksiniz.” İfadeleri yer almaktadır. Ancak (Levililer 20:1-5) “1 RAB Musa'ya şöyle dedi: 2 "İsrail halkına de ki: İsraililer'den ya da aranızda yaşayan yabancılardan kim çocuklarından birini Molek'e sunarsa, kesinlikle öldürülecek. Ülke halkı onu taşılayacak. (Levililer 18:21'de de bu yasak benzer şekilde belirtilir.) Yukarıdaki ifadelerle ilgili olarak Hezeikel 20:22-26'da ise; “24 Çünkü ilkelerimi izlemediler, kurallarımı reddettiler. Şabat günlerimi küçümsediler, gözlerini atalarının putlarına diktiler.25 Ben de onlara iyi olmayan kurallar, yaşam vermeyen ilkeler verdim. 26 Her ilk doğan çocuğu ateşte kurban ederek sundukları sunularla kendilerini kirletmelerine izin verdim. Öyle ki, onları dehşete düşüreyim de benim RAB olduğumu anlasınlar.” şeklindedir. Burada Rab'bin İsraililerden kurallarına uymadığı için elini çektiği ve onları dağıtacağına çölde ant içtiği belirtilmektedir; ayrıca onlara bilerek iyi olmayan kurallar verdiği ifade edilir. Buna karşın Graves- Patai, ilk doğan çocukların sünnet edilmesinin de sembolik olarak kurban edilme sayıldığı ve böylece kurban edilmeden onların kurtulduğu anlamına geldiğini belirtmiştir. Tevrat'da anlatılanlara göre de, Kudüs'te Moab/Moav ilahı Kemoş ile Ammonluların (Amor/Amorit) ilahı Molek'e tapım yeri hazırlanmıştır ve bu ibadetler Kral Süleyman zamanında başlamıştır. Bu ibadette çocuklar Ben-Hinnom Vadisindeki Tofet'te (Gehenna-Cehennem) yakılarak kurban edilmekteydi. 2. Krallar 23:10-13'de anlatılanlar da şöyledir:

10 Yoşiya, kimse oğlunu ya da kızını Molek için ateşte kurban etmesin diye, Ben-Hinnom Vadisi'ndeki Tofet'i kirletti. 11 Yahuda krallarının güneşe adanmış olduğu atları RAB'bin Tapınağı'nın girişinden kaldırdı.

Atlar tapınağın avlusunda, harem ağası Natan-Melek'in odasının yanındaydı. Yoşiya güneşe adanmış savaş arabalarını da ateşe verdi. 13 Yeruslaim'in doğusunda, Yıkım Dağı'nın güneyinde İsrail Kralı Süleyman'ın Saydahılar'ın iğrenç putu Aştoret, Moavlılar'ın iğrenç putu Kemoş ve Ammonlular'ın iğrenç putu Molek için yaptırmış olduğu tapınma yerlerini kirletti. bu bölümde kral Yoşiya'nın yaptıkları anlatılmıştır.

Anlaşılan bu çocukların bir kısmı da geleneksel olarak her yıl yapılan kralın taç giyme töreninde Güneş-Tanrı kralın veliahdı olarak kurban edilmiştir. Tevrat'ta aslında böyle ateşte kurban etmenin yanlış olduğu birçok yerde geçer. (Ör. Hezeikel 16:20-21;20:26; Mika 6:7; 1.Krallar 11:33; 2.Krallar 16:3; 21:6; 23:10; 2.Tarihler 33:6; 28:3; Yasanın Tekrarı 12:31;18:10-11; Yeremya 7:30-31'de, 19: 5-6,11-14 ve 32: 35 gibi.) Mika 6:7-8'de de; Peygamber Mika, işlenen günahlara karşılık olarak Tanrı'ya verildiği anlaşılan bu çocukları, Tanrı'nın istemediğini; sadece Tanrı'nın (RAB) insanlardan adil, merhametli ve alçakgönüllülükle yolundan gitmelerini istediğini açıklamaktadır. “7 Suçuma karşılık ilk oğlumu, İşlediğim günah için bedenimin ürününü versem olur mu? 8 Ey insanlar, RAB iyi olanı size bildirdi. Adil davranmanızdan, merhameti sevmenizden Ve alçakgönüllülükle yolunda yürümenizden başka Tanrınız RAB sizden ne istedi?” şeklindedir. Çıkış 34:20 ve Levililer 12:6-8 ilk doğan çocukların bedelinin sıra ile, bu ikisinin bedelinin de bir kuzu ya da bir çift güvercin ile ödenebileceği hususu da vardır (Graves-Patai,2013,251-252).

Mendenhall ise, Kudüs'e Kral Süleyman'ın başka ilahların ibadetini getirdiğini, onun annesi Bat-şeva/Batşeba'nın, Hititli Uriya'nın dul eşi olduğunu ve Yehovacı olmayan Uriya gibi Batşeba'nın da Yehovacı olmayan bir aileye mensup olduğunu belirtmiştir. Batşeba adı da Yedinin kızı (Pleiades yani yedi kız kardeş) demektir ve Kuzey Suriye tanrıçalarına bir atıftır. Bat-Şeba, oğlu Süleyman'ı tahtın varisi yapmak için Nathan ile birlikte eşi Kral Davud'u ikna etmişti (1.Krallar 1). Kral Süleyman da ilk zamanlarda ülke sınırlarını genişletti. Daha sonra da Kudüs'te ilk Yehova tapınağı ile kendi sarayını yaptırdı. (Kral Süleyman dünyanın bütün krallarından daha zengin ve bilge olup, iki yapıyı da 20 yılda tamamlamıştı (I. Krallar 9:10;10:23).) Ancak bunlar için Kuzey kavimlerinden işçileri zorla askere alma politikası izledi (1.Krallar 5:13-17) ve kaynaklarını tüketmeye başlayan Kral Süleyman, Fenike kralına borcu karşılığında Celile'deki yirmi köyün kontrolünü de vermeye zorlandı; (1.Krallar 9:11-13)

ayaklanmalar başladı ve iç savaşlar sonucu da, ölümünden kısa bir süre sonra MÖ 922’de krallık ikiye bölündü (Mendenhall, 2016, 157-159). Tevrat’ta RAB’bin Kral Süleyman’a kızma nedeni ve krallığı elinden alma kararı 1.Krallar 11:1-39’da anlatılmıştır; “11: 4 Süleyman yaşlandıkça, karıları onu başka ilahların ardınca yürümek üzere saptırdılar. 6 Böylece RAB'bin gözündeki kötü olanı yaptı, RAB'bin yolunda yürüyen babası Davut gibi tam anlamıyla RAB'bi izlemedi. 7 Yeruslaim'in doğusundaki tepede Moavlılar'ın iğrenç ilahı Kemoş'a ve Ammonlular'ın iğrenç ilahı Molek'e tapmak için bir yer yaptırdı” diye devam etmektedir. Bu nedenle Kral Süleyman’ın adı MÖ 200 yılında derlenen apokrif Sirak (Ecclesiasticus) kitabında iyi krallar listesinde yer almaz; Davud, Hezekiya ve Yoşiya dışında hepsinin günah işlediği belirtilmiştir (Mendenhall, 2016: 161).

MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında halkı uyaran Peygamber Sefanya’ya Rab şöyle seslenmişti: Sefanya 1: 4-6 “Yahuda ve Yeruslaim’de yaşayanların hepsini cezalandıracağım. Baal'dan kalan izleri, Puta tapar rahiplerle kâhinlerin adını, Damlardan gök cisimlerine tapanları, Hem benim adıma, hem de Molek putu adına ant içip tapınanları, Yolumdan dönenleri, Bana yönelmeyenleri, Kılavuzluğumu istemeyenleri buradan yok edeceğim.” Görüldüğü gibi bu dönemde de iki tür inanç bir arada yaşamaktadır. Yine Peygamber Yeremya da MÖ 7. yüzyıl sonu, 6. yüzyılın başlarında yaşamış ve halkı uyarak putperestlik ve işlenen günahlar nedeniyle başlarına gelecek büyük felaketleri bildirmişti. Onun zamanında Kudüs (Jerusalem) Babil Kralı Nebukadnessar tarafından alınıp, kent ve tapınak yıkıldı, Yahuda Kralıyla birlikte birçok kişi de Babil’e sürgüne gitti (Yeremya, 52:1-30).

Anlaşıldığı üzere çocukların *tofet* (tophet) denilen yerde yakılarak kurban edildiği Kutsal Kitap’ın yanı sıra arkeolojik, epigrafik kanıtlar ve Klasik (Yunan ve Roma) yazarlar tarafından da doğrulanmıştır. Xella’ya göre, eğer kapsamlı ve önyargısız bir şekilde analiz edilirse, hem Kutsal Kitap, hem de klasik kaynaklar, bu kurbanların Tanrı Baal’a (Hammon), Yunan Tanrı Kronos’a ve Latin Saturnus’a sunulan çocuklar olduğuna dair kanıt sağlar (Xella,2012-2013: 264-265).

Gehenna

Gehenna, Molok/Moloch’a çocukların kurban edildiği yer olarak, Kudüs’ün güneyinde “Hinnom’un oğlunun vadisinde” idi (2. Krallar23:10, Yeremya 2:23; 7:31-32;19:6,13-14;32:35; 2.Tarihler 28:3;33:6). Lanetli olarak kabul edilen “Gehenna” “cehennem” için mecazi bir eşdeğer oldu. İbrahim Peygamber'in (Yar.15: 17’de) gördüğü

“ateşli fırın” da Gehenna idi (Matta 13: 42, 50). Ayrıca cehennemin biri çölde, biri denizde ve biri de Kudüs’te (Yeşeya 31:9) olmak üzere üç kapısı vardı; Aden ise, Gehenna’nın altmışta biri kadardı. Gehenna, yedi bölüme ayrılmıştı. (Babililer de de benzer bir görüş vardı.) Güneş bile, akşam batarken Gehenna’nın yanından geçer ve ondan kendi ateşini alırdı; bununla birlikte Gehenna’nın ateşi hiç sönmezdi (Markos 9:43-44; Matta 18:8;25:41). Yine Yeşeya’da (66: 15-16, 24) Tanrının ateşle yargıladığı ve Gehenna’nın ateşinin de asla sönmediği geçmektedir. Peygamber Enok’un vizyonuna göre ise Cehennem şöyle idi; “4. Sonra beni yaşam sularına ve güneşin her battığında uğradığı, batının ateşine götürdüler. 5 Ateşten bir ırmağa geldim. Ateş su gibi akıyor ve batıda Büyük Deniz’e dökülüyordu. 6. Büyük ırmaklar gördüm ve sonunda büyük bir karanlığa vardım. ...” (Enok,17:4-6). Kudüs’deki Tofet’de işlenen günahları önlemek için Yoşiya ve Yeremya’nın çaba harcadıkları bilinmektedir. (2.Krallar 23:“10 Yoşiya, kimse oğlunu ya da kızını Molek için ateşte kurban etmesin diye, Ben-Hinnom Vadisi’ndeki Tofet’i kirletti.” ve Yeremya 7:31-32’de ise “ 32 ... oraya artık Tofet ya da Ben-Hinnom Vadisi değil, Kıyım Vadisi deneceği günler geliyor, diyor RAB...”) Hirsch ve Price, MÖ586’da Kudüs’ün devrilmesinden sonra ve Yeni Ahit zamanlarına kadar, Tophet veya Gehenna’ya yapılan atıfların, burasının sürekli yanan bir tür çöp yığını olduğunu gösterdiğini söylemektedir (Hirsch, Price,1906:195-196; Kohler, Blau,1912:582-584).

Yunan Mitolojisinde İnsan Kurbanı

Kenan/Fenikeliler’in akrabaları, Akdeniz boyunca ilerleyip, koloniler kurup yerleşmişlerdi. Bununla ilgili birçok efsane bulunmaktadır; örneğin İbrahim Peygamber’in İshak’ı kurban etmeye kalkmasına benzer hikaye, Yunan mitolojisinde de Kadmuslu Athamas ile Phrixus’un (Phriksos) hikayesinde karşımıza çıkar. Kadmusluların (İbranice Doğulu) atası Agenor’dur (Kenanlı). MÖ 11.yüzyılda Filistin topraklarını terk edip, Karya’ya gelmiş, oradan da gidip Boiotia ve Thebai kentlerini kurmuşlardır. (Herodot,5.57-61de yazılanlara göre Fenike alfabesini de Yunanistan’a getiren onlardı.) Aeolus ve Deimachus’un kızı Enarete’nin oğlu olan Boiotia Kralı Athamas’a gelince; Hera’nın emri üzerine Pelionlu Nephele ile evlendi ve Phrixus (Phriksos) ile Helle’nin babası oldu; ama aynı zamanda gizli bir ilişki yaşadığı Kadmus’un kızı Ino’dan da Learchus ve Melicertes adlı iki çocuğu oldu. Nephele de bu durumu öğrenince öfkeyle ortadan kayboldu. Nephele’nin çocuklarından nefret eden ve onları yok etmeye çalışan Ino, hile yaparak (tohumluk buğdayları güneşte kadınlara

kurutturarak) kıtlık çıkmasına neden oldu. Athamas, kahine danışmak için Delphi'ye (Delfi) elçiler gönderdiğinde de, İno onlara ve Apollon'un rahibelerine değerli hediyeler verdi; onlarda Athamas'a, oğlu Phriksos'un Laphytion dağında Zeus'a kurban edilmesi gerektiğini söylediler. Athamas, Zeus Laphystios/Laphystius'a⁶² adanan sunakta Phrixus'u kurban etmek üzere iken Herakles ortaya çıktı ve bıçağı elinden aldı. Phrixus da, Zeus'un gönderdiği altın postlu koçun sırtına binerek Kolchis'e gitmiştir. Bir başka anlatı da ise, Halk kehanete boyun eğmek istediğinde, Nephele, Phrixus ve Helle'yi altın postlu koçun üzerinde kurtardı ve Kolchis'e taşıdı. (Helle yolda denize düştü ve boğaza Hellespontos denildi.) Sonra Hera'nın hışmına uğrayan Athamas delirdi ve kendi oğlu Learchus'u öldürdü. İno ve Melikartes'de Athamas'dan kaçarken, denize atlayıp hayatlarını kaybetti; ancak Zeus ikisini de tanrılaştırdı. Athamas ise oğlunun katili olarak Boiotia'dan kaçmak zorunda kaldı ve yerleşmesi gereken yeri kahine danıştıktan sonra kendi adını verdiği Athamania kentini kurdu. Agenor'un babası olan Phoroneus ise ateşi bulup, nasıl kullanılacağını insanlara öğretmiş ve Hera için yapılan Yunan ibadetini de o başlatmıştı. Argoslular da, ateşi keşfeden kralları Phoroneus'u unutmamışlar ve anısını Apollo Lycius⁶³ tapınağında kutsal bir ateşle onurlandırmaya devam etmişlerdir (Schmitz, I, 1867:393; Erhat,1978:70-71;Pyne,1997:60; Frazer,1930:195-196; 2018a:249; Graves-Patai,2013:253-254;256). Yine Yiftağ'ın kızını kurban etmesine benzer bir başka efsane Giritli İdomeneus'un Posedion için ant içerek sağ salım dönerse karşısına çıkacak olan ilk kişiyi kurban edeceğine söz vermesi ile ilgilidir. Ancak bu durum Girit'te farklı olarak hoş karşılanmamıştır; orada sonra salgın hastalık başlamış ve halk tanrıların onları İdomeneus'un karşısına çıkan oğlunu (ya da kızını) kurban ettiği

⁶²Herodotos 7.197'de yazılanlara göre de; Kserkses, Akhaia'da Alos'a geldiği zaman kendisine, Zeus Laphystios tapınağı ile ilgili şunlar anlatılmıştır; Aiolos oğlu Athamas, Phrixos'u öldürmek üzere İno ile komplo kurmuş ve Akhaialılar bir oraklın buyruğuna uyarak, suçlunun soyundan gelen ailenin büyüğüne Halkevi'ne girmeyi yasaklamışlar. (Akhaia'lılar Prytaneion'a Halkevi derlermiş.) Eğer girerse, ancak kurban olarak ölüme gitmek üzere çıkabilecekti; bu nedenle onlarda korkudan kaçmışlar; ama döner ve yakalanırsa da Prytaneion'a götürüleceklermiş. Kserkses de, anlatılanları dinleyince kutsal ormandan içeri girmeye çekinmiştir.

⁶³ Pausanias II.19.3-5'de "Argos'taki en ünlü yapının Kurt (Lukios) Apollon tapınağı olduğunu söyler. Ona göre, Danaus Apollon Lycius tapınağını kurmuştu. O Argos'a geldiğinde krallığı Gelanor'a karşı talep etti. Halk yargıya varmak için her iki tarafı da dinledi; ama kararsız kaldıkları için kararı ertesi güne bıraktılar. Gün ağarırken, duvarların önünde otlayan bir inek sürüsünün üzerine bir kurt düştü ve sürünün lideri olan boğaya saldırdı. Bu Gelanor'un boğa, Danaus'un da kurt gibi olduğunu düşünen Argosluları etkiledi; çünkü kurt, insanlar arasında yaşamadığı gibi, Danaus da o güne kadar onların arasında yaşamamıştı ve kurt boğayı öldürdüğünden, Danaus krallığı aldı. Böylece Apollon'un kurdu sürüye getirdiğini düşündüğü için bir Kurt Apollon (Apollon Lycius) tapınağı kurdu. Bu kutsal alanda Danaus'un tahtı ve omuzlarında boğa taşıyan bir adamı temsil eden Biton heykeli bulunmaktadır. Bu heykelin yanında sürekli yanan bir ateş vardır: Ona Phoroneus'un ateşi adını verirler, çünkü Prometheus'un insanlara ateşi verdiğini kabul etmezler ve ateşin keşfini Phoroneus'a vermekte ısrar ederler".

için cezalandırdığını düşünmüşler. İdomeneus'da bu nedenle ülkeden sürülmüş ve Güney İtalya'ya yerleşmiştir. Yine Yunan/Akhalı Agememnon'un kızı İphigeneia Aulis'te kurban edilmek üzereyken Artemis kıza acımış ve onun yerine dişi bir geyik koymuştur; Bu sayede kefareti ödenmiş, beklenen rüzgar çıkmış ve filo da Troya'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Yunan mitolojisinde karşımıza çıkan başka bir kurban olayı da, Perseus tarafından kurtarılan Aethiopia (Etiyopya) kralının kızı Andromeda ile ilgilidir; o da, Posiedon'un gönderdiği deniz canavarını yatıştırmak için kurban edilmek istenmiş ve kayalılarda zincire vurulmuştu; ama Perseus, canavarı öldürüp onu kurtardı; daha sonra da Andromeda ile evlendi ve Argos'dan Tiryns'e gidip kral oldu (Erhat,1978:41,164-165,174; Graves-Patai,2013:254). Bu Fenike ritüeli Andromeda'dan (yaklaşık 14 yaş) başka Atinalı gençler arasında da vardı ve gençler ergenlikten yetişkinliğe (yaklaşık 18 yaş) geçiş ritüeli sırasında fratri üyeliğini ve askeri eğitimlerinin başlangıcını kutlamak için saçlarını kestirip bir koureion-kurbanı sundular (Koureion=küçük delikanlı, Kronos/Kronus için seçilmiş olan) (Garnand vd.,2013:195-196).

3.2.6. Önemli Ateş İlahları

Mackenzie, genel olarak mitolojik sistemin şehir politikalarından etkilendiğini belirtmiştir; çünkü bir topluluğu ya da sınıfı boyunduruk altında tutmak için, inandıkları tanrıları da resmi olarak tanımak gerekiyordu. Bu nedenle yabancı tanrılar ve yerel tanrılar bir araya getirildi. Bunlar bazen zorla, bazen hoş görülerek, bazen de teşvik edilerek panteonda yerini aldı; hatta bir düşmana karşı yardıma gelen bir müttefik olduğunda da onların tanrılarını severek kabul etmişlerdi (Mackenzie,2018:70-71,78). Halkların aynı ya da benzer tanrılara farklı isimler adı altında tapması ya da zaman içinde farklı tanrıların bir araya getirilmesi anlayışı, ateş ile ilgili tanrılarda da karşımıza çıkar. Örneğin Sayce, Güneş Tanrısı tarafından kısmen özümşenen tanrılardan birinin, eski Ateş tanrısı olduğunu söylemiştir; ilkel insanlar arasında ateş, ilahi niteliklere sahipti ve sunak üzerindeki ateş aracılığıyla yanmış kurbanın kokusu gökteki tanrılara yükselirdi. Aynı zamanda da o, yukarıdan gelen bir haberci olarak, şimşek çakmasıyla ve öğle vakti güneşinin ışınlarında hissedilirdi. Kısacası Ateş Tanrısı hem tanrılar ve insanlar arasında haberci ve aracı, hem de Güneş Tanrısı'nın kendisi olma eğilimindedir. Antik dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Babil'de de ateş, iki çubuğun birbirine sürtülmesiyle üretilirdi (Sayce, 1888:179-180).

Mackenzie de, ateş tanrılarının haberci olma özelliğine değinmiş ve Nusku'nun, Hint ateş tanrısı Agni gibi tanrıların elçisi olarak Babillilerin baş Tanrısı Marduk'un mesajlarını Ea'ya ilettiğini belirtmiştir. (Ayrıca Ea'nın denizinin dibinde de, ebedi ateşi vardı; hatta bu ateşin ilk derinliklerden doğmuş olan güneş ve ayın da kaynağı olduğu düşünülmüştü. Yine Hint tanrısı Varuna'nın okyanus evinde de devamlı yanan bir Asura Ateşi (şeytan ateşi) olduğuna ve suyla beslenen bu ateşin son gün patlayıp evreni yok edeceğine inanılıyordu.) İran mitolojisinde de Mitra (Mithra) doğruluğun lideri ve gökle yer arasında aracı olup (Mitanni'nin askeri aristokrasisi de ona inanıyordu) o da güneş ve mısır tanrısı olarak Tammuz ile, gök ve atmosfer tanrısı olarak Anu ile, doğruluk ve yasa tanrısı olarak ise Shamash ile özdeşti. Ateşin, ritüellerde yer alması hususunda ise Jastrow, Babil ayinlerinde özellikle de arınma ritüellerinde, en önemli payı “su ve ateş”in aldığını belirtmiştir; “su ve ateş”, iki arındırıcı unsur olarak görülürdü. Bu nedenle, su tanrısı Ea ile çeşitli adlar altında ortaya çıkan ateş tanrısı, -Nusku, Girru, Gish-Bar-ritüelin dayandığı başlıca tanrılardır. Kirli kişiye su serpilirken, rahip hastaya “temizleme” gücüne sahip bazı kutsal sözler söylerdi. Su yerine çeşitli yağlar da kullanılırdı. Fırat ve Dicle nehirleri gibi kutsal akarsulardan veya su kaynaklarından elde edilen su da bu amaç için özel olarak kutsanırdı; tapınaklarda arınma törenlerinin yapıldığı “*bit rimki*” “yıkama evi” vardı. (ancak bu ev başlangıçta tapınak alanının dışında uzak bir yerdeydi.) Yıkama evinin yanında da, “*bit nuri*” “ışık evi” vardı ve ateşle arınmanın tamamlandığı özel bir yerdi (Mackenzie,2018:78-79,84-85; Jastrow,1911:312-313;1915:246).

Sayce'ye göre; birde Babil'de ilahi fırtına kuşu “Lugal-banda”, “kuvvetli kral” olarak biliniyordu ve Sippar yakınlarındaki Marad şehrinin koruyucu tanrısıydı. O, Tanrılardan insanlara şimşegi, göklerin ateşini getirdi ve onlara hem ateş bilgisini hem de şimşeklerden geleceği okuma gücünü verdi. Bu nedenle o da tanrıların gizli bilgilerini çalıp insanlığa verdiği için Prometheus gibi dışlandı ve Babil'de acı çekmeye mahkum oldu (Sayce, 1888:294).

3.2.6.1. Nuska/Nusku

Tanrı Nusku, Enlil'in hem oğlu hem de elçisi idi; bu görevinin yanı sıra ateş ve ışıkla ilişkili bir tanrı olarak da karşımıza çıkar (ateş ve lamba/meşale ışığı tanrısı). Bazı metinlerde ise Anu'nun oğludur. Lambert de, Nusku adının “*asanın efendisi*” demek olduğunu belirtmiştir. Nusku, kötülüklerden korumak için insanları denetler, onlara iyi

rüyalar getirir, kabusları önler ve geceyi aydınlatırdı. Ayrıca Nusku, uğursuzluk alametlerini ve büyüleri bozmak veya büyücülerin ve cadıların yakılmasına yardım etmesi için de çağrılırdı. O nedenle Smith'e göre, Nusku'nun belirgin üç özelliği; gecenin koruyucusu, rüyaların habercisi ve Şamaş gibi bir büyücü karşıtı olmasıdır. Nusku, Şamaş ile de ilişkili olup, Şamaş'ın arkadaşısıdır. Ancak Harran'da baş tanrı Sin'in⁶⁴ (Nanna-Suen) oğlu olarak kabul edildi. O nedenle bir kült merkezinin de bulunduğu Harran'da Nusku ay ile ilişkilidir. Ayrıca Nusku, Neo-Asur (Yeni Asur) kişi adlarından "Nasuh" adıyla ve Eski Aramice yazıtlarda "Nsk" olarak yazan tanrı ile aynı olmalıdır. Nusku'nun İşme-Dagan'ın övgü şiirinde de (MÖ 1953-1935), krala bir kraliyet asası verdiği ifade edilmektedir. (ETCSL 2.5.4.01, 76-89 : "Nuska, Enlil'in elçisi, kraliyet asasını elime verdi...") İkonografisi ise; sınır taşlarındaki (*kudurrus*) yazıtlardan tanımlanmış olan lamba sembolüdür. Nusku'nun bir başka sembolü de horozdur. Nusku, gezegen tanrılar arasında idi ve Bilgi/Gibil ile birlikte tanrı listesinde gezegen tanrılardan yedinci sırada yer alan Merkür'ü temsil ediyordu. (Levy-Levy'e göre de, Sin'in Ay, Şamaş'ın Güneş, Marduk'un Jüpiter, İştar'ın Venüs, Ninurta'nın Satürn, Nergal'in de Mars gezegenini temsil ettiği gibi.) Bilgi/Gibil ve Nusku'nun temsil ettiği Merkür, aynı zamanda Güneşe en yakın olan gezegendi; diğeri de Venüs olup, o nedenle gece boyunca bu gezegenler görülemez; sadece kısa bir süre, ya gün batımından hemen sonra, ya da şafaktan bir süre önce görülür. Yani ya sabah yıldızı ya da akşam yıldızıdır. Bu yüzden de Merkür, erken dönemlerde farklı gezegen olarak algılanmış ve iki farklı Tanrı tarafından temsil edilmiştir. Nippur'da ona adanmış iki tapınak bulunuyordu. Ayrıca Babil'de Marduk tapınak kompleksinde ve Elam'da Dur Untash'ta (bugünkü Chogha Zanbil) kendisine adanan tapınaklar vardı (Lewy-Lewy,1948:146-159 ; Lambert, 2002:58-59; Black-Green,2004:145; Hageneuer,2007; Smith,2011:179; Horry,2019).

Nusku, Sümerlerin önemli sekiz tanrısından biri olarak, Enlil'in intikamını almak için toplanan Tanrılar Kuruluna katılmıştı (İntikam için Agade'nin yıkılmasına karar veren tanrılar; Sin, Enki, İnanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nusku, Nidaba.) (Kramer,1990:303).

Jastrow'a göre, Nusku, Hammurabi panteonunda yeri olan bir Babil tanrısı idi. Hatta dini metinlerde yer alıyor ve Babil'deki büyük Marduk tapınağında Nebo (Nabu), Tashmitum ve Ea gibi, onunda bir tapınağı bulunuyordu. Ancak daha sonra Asur

⁶⁴ Sümer İlahilerinde Sin doğmadan önce Nusku, Enlil'in veziri olarak zaten vardı (bkz.Kramer,1990:70).

dönemine kadar tarihi metinlerde tanrıya atıfta bulunulmadığı görülür. Bunun nedenlerinden biri, Nusku'nun bir yanda ateş tanrısı Gibil ile kaynaşması, diğer yanda Nabu ile özdeşleşmiş olmasıdır. Adının yazıldığı bileşik ideogram da, Nabu'yu belirtmek için kullanılan aynı işareti - *stylus veya asa* – içerir (Jastrow, 1898:220). Ayrıca Ateş Tanrısı metinlerde Gibil (Bilgi) ve Nusku'nun ikili formu altında yer alırdı ve ikisi de birbirinin yerine kullanılırdı. Jastrow ikisinin birleşmesinin Babil'deki büyü ayinlerinin büyümesinden dolayı olabileceğini belirtmiştir. (Su ve ateş zararlı etkileri yok etme aracı olarak kullanılmıştır ve ateş tanrısı, Ea'dan sonra ikinci sırada yer alır. Su ve ateş, geçmişte ritüellerde karşılaştığımız sembolik arınmanın iki büyük kaynağı olmuştur.) Bunun yanında Jastrow, bazı yörelerde Gibil'e, bazılarında da Nusku'ya özel olarak tapıldığını ve Gibil'in de büyük bir olasılıkla, bu iki tanrının en yaşlısı olduğunu söylemiştir; çünkü adı da metinlerde daha ağırlıklı olarak geçmektedir, birde Gibil'den, Göğün ilk doğan çocuğu ve babasının sureti olarak söz edilirdi. İnsanlık için ateşin önemli olması, Gibil-Nusku'nun şehirlerin kurucusu ve medeniyet tanrısı olarak görülmesini sağlamıştır (Jastrow,1898:276-278).

3.2.6.2. Gibil (Girra)

Gibil ya da Girra (Akad dilinde *girru*), ateş ve ışık tanrısıdır. Gibil/Girra, Anu (An) ve tanrıça Şala'nın oğlu idi. Gibil, yıkıcı bir güç olarak, tarlaların yakılmasından sorumluydu ve Mezopotamya yazının yakıcı sıcaklığı idi; yaratıcı bir güç olarak ise, tuğlaların pişirildiği fırının, çömlekçinin, demircinin ocağındaki enerji veren ateşi temsil ediyordu; o nedenle de şehirlerin kurucusu olmuştu. Gerçekte bir Sümer tanrısı olan Gibil'e, Mezopotamya'da Seleukos dönemine kadar tapılmıştır. Gibil, metalleri arıttırdı ve aynı zamanda metalürji ustalarının koruyucu idi. Ea, Marduk ve Şamaş gibi tanrılarla birlikte arınma ritüellerinde çağrıldı. Gibil (Enūma Eliş VII 115'te Marduk'un elli adından biridir.) III.Ur döneminden başlayarak Eski Babil dönemine kadar Girra ve Gibil, ayrı ateş tanrısı idi. Ama Neo-Asur/Yeni Asur döneminde tanrılar birleşti ve Girra ve Gibil isimleri aynı tanrıya atıfta bulunmak için birbirinin yerine kullanıldı. Ateş hem vazgeçilmez bir hediye hem de korkunç derecede yıkıcı bir güçtür.⁶⁵ Birde Gibil/Girra,

⁶⁵ Halton, o nedenle Mezopotamya edebiyatında bu iki yönünün de vurgulandığını belirtmiştir; örneğin, Gibil, Enūma eliş'te, Marduk'un yaratıcı yeteneğinin ve bilgeliğinin övüldüğü elli adından biri olarak anılır; ama Girra, III. Şalmaneser'in Urartu seferini öven bir şiirde yeraltı tanrısı Nergal ile bir araya getirilir ve korkunç yönü gösterilir: "Gît, kralların efendisi! [. . .] Nergal senden önce gitsin, Girra [senden sonra. . .]" Şiirde, Asur kralının Urartu ordusunu yok etmesi ve Til Barsip'in yakılması anlatıldığı için, Girra, Nergal'e uygun bir tamamlayıcıdır. Nergal, Shalmaneser'in önüne geçer ve tüm insanları öldürür, Girra da ortalığı süpürür ve yakar (Halton, 2011,146).

bir başka ateş ve ışık tanrısı olan Nusku/Nuska ile bağdaştırılmış ve Nabu, Merkür ile özdeşleştirilmeden önce Merkür gezegeninin iki yönünü temsil etmişlerdi. (sabah ve akşam yıldızı olarak) Ayrıca Girra, Nusku'nun Nippur'daki tapınağı É-me-lám-ĥuš, 'da oturanlardan biri olarak anılır. İkonografisi ise; metinlerden, Girra'nın sembolünün meşale olduğu anlaşılmıştır; yazımı, "GIŠ.BAR, BİL.GĪ, gi-bil, gi-ri/gír-ri" şeklindedir. (Karşımıza çıkan ateş tanrıları Gibil, tersi Bilgi, Girru, Gishbar, Ishum ve Nusku olarak adlandırılmıştır) ve ateş her yerde (gökte- yerde ve yerin altında) olduğu için hem insanlara hem tanrılara hizmet etmektedir. O nedenle de zaten "Tanrıların habercisi"dir. Epitetleri de şöyledir; "Ea'nın Savaşçısı/Kahramanı", "Işık Getiren" ve "Yargıç". Yaşadığı yer ise, yeraltı dünyası için bir terim olan Irigal'di (Jastrow,1915:226; Bertman,2003:119; Black-Green, 2004:88;Cooley,2011:71; Halton,2011:145-146; Tudeau,2019; Frayne, Stuckey,2021:115-116). Aynı zamanda Gibil, adalet ve yargı ilahı idi. Doğru ve yanlış ayırt etmek ve insanların verdikleri kararları incelemek onun görevi idi (Günaltay,1987:472).

3.2.6.3. Nabu (Nabium/ Nebo/ Tutu)

Nabu (yazıcı tanrı), Babil'de bilgelik, öğrenme, kehanet, yazının koruyucusu ve kaderlerin de ilahi yazıcısı idi. Nabu'nun adı "haberci" anlamına gelir. Karısı da Tashmit (Tasmetu) idi, ama daha sonra, Nabu ile özdeşleştirilen Sümer tanrısı Muati'nin ilahi eşi olan Nanaya da onun eşi olarak kabul edildi. Nabu, aslında Sümer yazı, ilim ve hesap tanrıçası olan Nisaba ile (Nidaba, Nissaba) benzerdi. (Sümerlerin aynı zamanda bolluk, bereket ve feyiz tanrıçası olan Nisaba, büyük sazların gelişmesinden de sorumlu idi ve sazlar, o çağlarda inşaat, hasır, sepet, masa ve ateş tutuşturma gibi çeşitli amaçlar için kullanılıyordu; ayrıca saplarından kalem yapılıyor ve toprak tablet üzerine yazı yazmak için kullanılıyordu.) Nabu, Eski Babil Dönemi'nde (MÖ 2000-1600) ve özellikle Kral Hammurabi'nin (MÖ 1792-1750) saltanatı sırasında, erkek tanrılar Mezopotamya'da yükseltildiğinde, o da popüler hale geldi. Nabu inancı, Amoritlerle beraber MÖ ikinci binyılın başlarından itibaren Babil'den Suriye'ye dek yayıldı. Nisaba da, bazı mitlerde Nabu'nun karısı ve ilahi yardımcısı oldu; (ancak, Tudeau, Nisaba'nın eşten çok homolog bir tanrı olarak sunulduğunu belirtmiştir.) Nabu, Marduk'un elçisi iken Kassit Dönemi'nde, Marduk'un oğlu ve neredeyse eşi olacak kadar öne çıktı. Kült yeri Borsippa'da idi ve "yeni yıl" törenlerinde de, Nabu'nun kült heykeli, Kral tarafından Borsippa'dan alınıp Babil'e getirilirdi; iki tahta kukla da kafaları kesilip, Nabu'nun

huzurunda ritüel ateşinde yakılırdı. Bu festivalde, Nabu/Nebo'nun yanı sıra büyük tanrıların da imgeleri Marduk tapınağına giden kutsal yol boyunca bir geçit alayı ile taşınırdı. Ülkenin ve bireylerin gelecek sene için kaderini belirlemek amacıyla “kader odası” olarak bilinen yerde tüm büyük tanrılar bir araya getirilirdi. Bu mecliste Nebo, katip olarak görev yapardı, on bir gün süren festivalin son gününde tanrılar kaderleri belirlerdi. (Jastrow, bu yeni yıl bayramının Yahudilerin Kefaret Günü içinde örnek teşkil ettiğini belirtmiştir. Yahudi geleneğinde de, Tanrının, yılın ilk on günü boyunca, insanların gelecek yıl için kaderlerini belirlediği ve melekler tarafından da bunların yazıldığı inancı vardır.) Babil dışında Nabu, Mezopotamya’da da popüler oldu ve Asurlular tarafından da Aşur’un (Ashur)oğlu olarak kabul edildi. İkonografisi; yazı yazma aleti olan kama; ya da bir yazı tableti üzerinde duran bir kalem (*stylus*) Nabu’nun sembolü idi, Bazen bu kama ya da Nabu, bir yılan-ejderin (Muşhuşu) üzerinde durur şekilde gösterilir. Nabu, Antik Yunanların tanrısı Apollon ve Romalıların tanrısı Merkür ile de ilişkilendirildi. Kutsal Kitap’ta da Nebo olarak anılır ve efsaneye göre Musa Peygamber’in gömüldüğü yer Nebo Dağı idi. (Musa Peygamber kendisi de bir haberci idi ve İbranice “Peygamber” yerine kullanılan sözcük “*Nebi*”, “*Nabi*” ile Asurca Nabu aynı kökten gelmektedir.) Nabu Kültü Mezopotamya’dan, Mısır ve Anadolu’ya da yayılmıştır ve Nabu, insanların hafızasında Marduk’tan bile daha uzun süre kalmıştır (Black-Green’e göre en azından M.S. 2. yüzyıla kadar devam etmiştir.) (Sayce 1888:49,120;Jastrow,1898:130;1911:341; Günaltay,1987:475; Bertman,2003:131; Black-Green, 2004:151-152-; Mark,2017;Tudeau,2019).

3.2.6.4. Nergal -Erra

Mezopotamya’da yeraltı dünyasının efendisi olarak bilinen, yıkıcı tanrı Nergal, savaş, güneşin kavurucu sıcaklığı, orman yangınları, veba ve ateşle ilişkili idi. Ancak savaş tanrısı olarak savaşta kralın yardımcısı olduğu kadar barışında garantörü idi. Nergal, Enlil ve Ninlil’in veya Belet-ili’nin oğludur; ama bazen de An/Anu(m)’nun oğlu olarak görülürdü. Nergal’in eşleri ise, Laz, Mami/Mamitu ve Nin-şubur ile yeraltı kraliçesi Ereškigal oldu. Oğlunun adı Şubula, kızının adı Dadmuştı(m) idi. Nergal’in maiyetinde, Onun emirlerini yerine getiren bir grup “Gün-iblisleri” ile çeşitli hastalıkların iblisleri vardı. Nergal’in kült yeri Babil’deki Kuta (Kutha/Kutu) (bugünkü Tell İbrahim) şehrinde bulunuyordu. Nergal’e, “Meslam’dan gelen” anlamında, Meslamtaea da denirdi.

Başlangıçta Nergal ve Erra farklı tanrılar iken sonra aynı tanrı olarak kabul edilmiştir.⁶⁶ Savaş, veba ve kıtlık getiren yıkıcı tanrı Erra'nın ise, yeraltı tanrısı Nergal ile Eski Akad döneminde (yaklaşık MÖ 2350-2200) bağdaştırıldığı kanıtlanmıştır. Nergal ve Ereškigal ile ilgili bir metnin Babil versiyonunda da, Nergal yerine Erra adının kullanıldığı görülmektedir. Aynı Nergal gibi Erra'ya da Kuta/Kutha kentindeki E-meslam (Meslam Evi) tapınağında tapılmıştır ve Meslam kelimesi yeraltı/ölüler diyarı ile eş anlamlıdır. Erra'nın veziri de Ateş Tanrısı İşum/İşum idi. İkonografisi ise; Nergal önü açık uzun bir elbise giyen, bir bacağı açıkta ve önde, ayağı ile yüksek bir desteğin üzerine veya bir düşman askerine basarken tasvir edilir; ayrıca üç başlı gürz, balta, bir pala veya tepesinde bir ya da iki aslan başı olan asa taşırdı. Nergal'in sembolü vahşi aslandı; ayrıca boğa da onunla ilişkilendirilirdi. Adını ifade etmek için yaygın kullanılan ideogramlardan biri de “kılıç” anlamına gelirdi ve kılıç, tanrının hem savaşçı, hem de veba getiren kişi olarak simgesi idi. (Çünkü veba, genellikle savaş sırasında ya da ardından gelirdi.) Eski Ahitte de adı Nergal olarak geçmektedir (2.Krallar 17:30). Jastrow, adının tam biçiminin Nerunu-gal olabileceğini belirtmiş olup, adını oluşturan üç unsur, “büyük meskenin kudretli olanı” anlamına gelir; ayrıca Nergal, “ateş tanrısı”, “öfkeli kral,” “yakan”; ve sonunda “parlayan alevin ısısı”yla özdeşleşti ve çoğu zaman, gerçek adıyla değil, bu nitelikleriyle tanımlandı. Nergal “parlayan alev” olarak, güneşin sadece bir evresini temsil ediyordu; (özellikle yaz ortasının veya öğlenki yakan güneşi) yani veba ve ölüm getiren, şiddetli ateş ile yakan bu yıkıcı güç onun ayırt edici özelliği oldu; ayrıca Nergal, Mars gezegenini temsil eder. Ereškigal ile Nergal'in mitinde ise; Nergal'in yeraltına inmesi ile gelişen olaylar anlatılır ve hikayenin sonunda Nergal, tam yeraltı kraliçesi Ereškigal'i öldürmek üzere iken Onun “dur! beni öldürme, senin eşin olayım” demesi üzerine Nergal, bu teklifi kabul etmiştir ve böylece yeraltı krallığını birlikte yönetmişlerdir (Jastrow,1911:107-108;1898,65-68; Bertman,2003:123,160-161; Black-Green, 2004:155-156; Heffron,2019; Horry,2019; Frayne, Stuckey,2021:102,230-232). Nergal, Anadolu'da da önemli bir Tanrı idi ve değişik adlarla da biliniyordu. (Yazılıkaya, açık hava tapınağının B odasında, Nergal'in kayaya batırılmış kılıç şeklinde tasviri vardı. Burada Nergal'in baş kısmı yandan verilmişti, gövde kısmı ise kılıç şeklinde olup, kılıcın üst kısmında sırt sırta iki aslan protomu, altta ise, vahşi iki aslan, baş aşağı doğru ve ağzı açık olarak verilmiştir.)

⁶⁶ Mastrocinque'ne göre Nergal'in ikizi veya ikinci kişiliği Erra olup, Erra'nın yedi savaşçı iblisi de Nergal'in yedi Annunanki'sine, karşılık geliyordu (Erra, Hititlerin Irra adlı tanrısıyla aynı idi; Apollon ve Batı Sami Reşep/Reşef ile de benzerdi.) (Mastrocinque, 2007:203-204).

Resim 3.8. Nergal, Yazılıkaya

3.2.6.5. İşum

O, büyülerde ve sınır taşlarında yıkıcı bir veba tanrısı olarak görülür; yeraltı dünyası ve tanrılarıyla da ilişkilendirilir. Aynı zamanda adaletin efendisi, haberci ve gece bekçisi idi; o nedenle geceleri dolaşan bir kahraman olarak, iyiliksever ve koruyucu bir Tanrıdır. Utu/Şamaş ve Ninlil'in oğlu, bazen de Şamaş'ın kardeşi olarak bahsedilir. İşum'un, Erra Destanı'nda; önemli bir rol oynadığı ve Erra'nın habercisi olarak, Ona merhametli olup, yıkıcı öfkesinden vazgeçmesi için danışmanlık yaptığı görülür. Geç dönemde, Erra Destanı'nın bölümleri, nazarlık olarak amulet/muska üzerine kopyalanmıştır. İşum, Sümer kaynaklarında da, Hendursanga olarak geçmektedir. Bunun yanında ateş ile olan ilişkileri de, İşum ve Hendursanga'nın geceleri insanları eve götürmek için yanan bir meşalenin parlayan ışığı olmaları ile anlaşılır. Yani İşum'un ilahi gücünün meşalenin alevli parıltısında somutlaşmış olduğunu söyleyebiliriz. Zaten Akadça da išātum= “ateş” anlamına gelmektedir (George,2015:1-5;Frayne, Stuckey,2021:155).

3.2.6.6. Molek/Moloch (Kral)

Molek/Moloch (Molech, Moloch, Melech, Melekh, Mo'lech) (Kral)Ateş tanrısı olup, Ammon'un çocuklarının koruyucu tanrısı idi ve onların ülkesi de onun mülküydü (Yeremya 49:1); Moabit (Moab/Moav) Kemoş'u (Chemosh) ile de özdeşti (Smith,1884:462). Frayne- Stuckey'e göre, ölümler diyarı ve belki de kraliyet ya da bir şekilde ata kültleriyle de ilişkilendirilmişti. Ayrıca Molek'in, Malik ile de aynı olması muhtemeldir. Kutsal Kitap'ta da, Hinnom Vadisi'ndeki Tophet(h)de insan kurbanlarının, özellikle de çocukların sunulduğu bir tanrı idi. Kudüs'ün güneybatı tarafında yer alan Tophet'in anlamı ise Aramice'de "ocak" veya "ateş" demektir. Arkeologlar da, araştırmalarında Kutsal Kitap'ta yer alan isimleri kullanmışlardır. Birçok Fenike/Pön bölgesinde bebek ve küçük hayvanların yakıldığına dair kalıntılar bulundu. Molek Kenan tanrısı olarak kabul edilir ve Tanrı, İsraililerin "Molek'in peşinden gitmelerini" yasaklamıştı (ör. Levililer 20:2-5;Yeremya 49:1-3). Bazı bilim adamları, Kutsal Kitap'ta yer alan "Molech'e gitmek" ifadesinin "kurban sunma"⁶⁷ anlamına geldiğini, çünkü Kenan/Fenike'de kurban için kullanılan kelimenin molk veya malk olduğunu söylemiştir. Bu nedenle Molek diye bir tanrı olmadığını düşünüyorlardı. Bunun yanında Bibloslu Philo'da, çocuk kurban etme uygulamasının tanrıları yatıştırmak için tehlike zamanlarında yapıldığını söylemişti ve bunu da herhangi bir tanrıya tapınmaya bağlamamıştı. (Frayne, Stuckey,2021:213). Bilim adamları ve araştırmacılar Molek kültürünü çok eski zamanlardan beri merak etmişler ve tartışmışlardır; Bu konu ile ilgili çalışma yapan Heider'in belirttiğine göre; "daha önce bazı kilise babaları, Orta Çağ Hahamlarıyla birlikte Molek'in "kral" anlamına geldiğini ve Eski Ahit'in çeşitli "mlk tanrılarının (örneğin Molek, Milkom, Adrammelek, Anammelek) özdeş olmasa da yakından ilişkili olduğunu varsaydılar. Molek'in bir veya daha fazla Yahudi olmayan tanrı ile özdeş olabileceği de düşünüldü. Eski Ahit'te Amos 5: "26 Gerçekten kralınızın Sakkut'u, putunuz Kayvan'ı, Kendiniz için yaptığınız ilahın yıldızını taşıdınız." ve Yeni Ahit'te Elçilerin İşleri 7: 43'de "Siz Molok'un çadırını ve ilahınız Refan'ın yıldızını

⁶⁷ Amadasi Guzzo – Zamora Lopez'in de belirttiğine göre, tophetteki özel adak veya kurban eyleminin adı da mlk idi; O. Eissfeldt, ardından J.-G. Février, ismi "gitmek" (Fenike'de ylk) anlamına gelen fiil köküyle ilişkilendirdi ve "kurban sunmak" anlamına geleceğini ifade etti. Önce şüpheyle yaklaşılan bu görüşlerinin de, doğru olduğu Karatepe'den (Aslantaş) Luvi Hiyeroglifi ve Fenike dilindeki ünlü iki dilli yazıtta "ylk" fiilinin kullanılmış olması ile anlaşılmıştır (alt kapı ve heykel), yeni başkentin (Azatiwataya) kuruluşunun kutlandığı yazıtta, (hayvan kurbanları ile) " ylk zbh" ifadesi kullanılarak, "(tüm ülke) bir kurban sunmalıdır..." şeklinde geçmektedir. O nedenle "mlk", "ylk" kökünden, "m" ön ekine sahip "kurban sunusu" demektir (Ancak aynı zamanda mlk'nin (milk) "kral" da demek olduğu da unutulmamalıdır.) (Amadasi Guzzo – Zamora Lopez,2013:168-169,187).

taşıdınız.” ifadesinden dolayı da bu tanrının Satürn olduğu düşünöldü. Heider’in belirttiğine göre; Abraham Geiger, “Molek” adının aslında Melek (kral)kelimesine boşet (utanç) kelimesinin sesli harflerinin yerleştirilmesi ile oluşturulduğunu söylemiştir. On dokuzuncu yüzyılda, Friedrich Münter ve F.C. Movers de Fenike bağlantısına odaklanarak, Molek’in bir şekilde Baal’e eşdeğer olduğunu, daha da önemlisi bir ateş tanrısı olduğu sonucuna varmışlardı. Heider’e göre Baudissin’in ise, Molek ve kültünün yabancı menşei ve Asur tanrıları ile bağdaştırıldığı (2.Krallar 16:10-16; 17:31) fikrine karşı Asur-Babil’de çocuk kurbanına ilişkin hiçbir kanıt olmadığına dikkat çekti; (17:31’deki Sefarvayim’im mlk tanrılarının Asur kökenli olduğu düşünölür.) diğer yandan, mlk tanrılarına Fenike’de ve özellikle de kolonisi Kartaca’da çocuk kurban etmeye ilişkin klasik kaynakların da bilgi verdiğini vurguladı⁶⁸; Kuzey Kralı Ahab tarafından getirilen Tyre’nin Baal’ine (Melqart) tapınmanın da önce Kuzey’de, sonra Güney’de yeniden canlandığı bilinmektedir. Heider, Baudissin’in bu teorisinin zayıf yönleri bulunduğuna değinmiştir (Heider,1985:2-7,13-15). Daha sonra Lagrange, 1903’te Molek’in Babil Nergal’ine eşdeğer bir khthonic (yeraltı, cehennem) tanrısı olabileceğini söylemiştir; ayrıca Milk (Melek), klasik yazarlara göre çocuk kurban edilen Byblos’un (El) Kronos’u ile de eşitlenebilirdi, çünkü Kronos’da, tıpkı Milk/Melek’in Sami dilindeki anlamı gibi, Yunanca “yönetmek” fiilinden türetilmişti. Ama Heider’e göre, Lagrange de, teorisinin kesin olmadığını kabul etti. 1934’te ise Asur bilimci Peter Jensen, Eski Ahit’teki Melek, Ammon’un Milkom’u ve Moab’ın Kemoş’unun Nergal’e eşdeğer olduğuna dair kanıt sundu; Jensen, Melek’in cehennem karakterinin, daha sonra “cehennem” adı olan “ge’hinnöm”deki ateş kültü uygulanmasıyla belirdeğini söyledi ve Kammuş’u Nergal’in bir tezahürü olarak listeleyen ve tanrı Malik ile eşitleyen Akad metinlerinden alıntı yaptı. Ayrıca Sümerce “ner-gal”, “kral” anlamına geliyordu; bunun

⁶⁸Farklı dönem ve kültürden gelen antik yazarlar da eserlerinde bu konuya değinmişti; Yunan tarihçisi Sicilyalı Diodoros’un (MÖ birinci yüzyıl) yazdıklarına göre; yaşadıkları talihsizliğin tanrılardan geldiğine inanan Kartacalılar, ana kentlerinde tapınılan Herakles’in onlara kızgın olduğuna inandıkları için, Tyre’ye yüklü miktarda para ve pahalı hediyeler göndermişler. Kendileri o şehirden kolonist olarak geldikleri önceki dönemlerde, tanrıya devlet gelirinin onda birini gönderiyorlarken, daha sonra büyük servetler elde ettiklerinde, daha az göndermeye başlamışlar ve başlarına talihsizlik gelince de tövbe ederek Tyre/Sur’un bütün tanrılarının kızgınlığını gidermek için adaklar gönderilmesine karar vermişler; ayrıca, Kronos’un da kendilerine karşı döndüğünü; çünkü eskiden oğullarının en soylusunu bu tanrıya kurban ederken, yakın zamanlarda çocukları gizlice satın alıp besleyerek onları kurban ettiklerini iddia etmişler ve düşmanları surlarının önünde gördüklerinde, batıl inançlarla dolup, eksikliklerini telafi etme hevesiyle, en soylu iki yüz çocuğu seçerek kurban etmişlerdi; zan altındaki üç yüz kadarı da gönüllü olarak kendilerini feda etmiştir. Bunun yanında Diodoros, Kronos’un bronz bir heykeli olduğunu da söylemiştir; bu heykel, ellerini uzatmış, avuç içleri yukarıda ve yere doğru eğimli duruyordu; öyle ki çocukların her biri oraya yerleştirildiğinde aşağı yuvarlanıp ateşle dolu çukura düşüyordu (Diodoros XX,14:2-6). Yine Kleitarchus, Caesarea’lı Eusebius, Tyre’li Porphyry, Biblos’lu Herennius Philo gibi antik yazarlarda bu konuya değinmiştir (Garnand vd.,2013:201-202).

dışında Jensen, Kuran-ı Kerim’de geçen (Sure 43:77) Maliku’ndan da (cehennem bekçisi) bahseder ve Onun cehennemdekilerin başında bekleyen melek olduğuna dikkat çeker. Heider, Lagrange ve Jensen’in bu görüşlerini aktardıktan sonra önerileri hakkında ne söylenirse söylensin, Molek’in khthonic karakteri konusunda temelde doğru yolda olduklarını belirtmiştir (Heider,1985:32-34). Yeremya 32:35’de “ Ben-Hinnom Vadisi'nde Molek'e sunu olarak oğullarını, kızlarını ateşte kurban etmek için Baal'ın tapınma yerlerini kurdular. Böyle iğrenç şeyler yaparak Yahuda'yı günaha sürüklemelerini ne buyurdum, ne de aklımdan geçirdim.” demektedir. Ancak burada aynı zamanda Baal olarak bahsedilse de, birden fazla Baal (Baallar) olduğunu da yine Kutsal Kitaptan anlıyoruz (Ör. Hakimler10:6; Hoşea 2:17; 1.Kral.18:18; 2.Tarih:17:3;24:7;28:2;34:4; gibi). Heider, bu konuyla ilgili değişik görüşleri verdikten sonra Molek kültürünün hem Kutsal Kitap hem de diğer kanıtlara göre “ölüler kültü” uygulaması içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kutsal Kitap’ta ölüler kültürünün varlığına işaret eden ifadeler göze çarpmaktadır. (Ör. Yas.Tek.26: 14: “Ne yas tutarken ayırdıklarımın yedim, ne dinsel açıdan kirliyen onlara dokundum, ne de ölümlere sundum. Tanrım RAB'bin sözüne kulak verdim. Bana bütün buyurduklarını yaptım”. Ayrıca Yasanın Tekrarı 18:10-11, Yeşaya 8:19-22, 65:4, Mezmurlar 106:26 gibi) 1.Samuel 28:8-25’de ise Kral Saul, Ölü Samuel’in ruhunu ona danışmak için çağırtmaktadır. 1.Sam.28:13’de “Kral ona, "Korkma!" dedi, "Ne görüyorsun?" Kadın, "Yeraltından çıkan bir ilah görüyorum" diye karşılık verdi.” Burada da ölü ruhtan ilah diye bahsedilmektedir (Heider,1985: 383-400). Görüldüğü üzere Molek’in ateş ile ilgili bir Yeraltı tanrısı olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.6.7. Melkart /Melqart ve Herakles

Melkart’ın anlamı “şehrin kralı” demekti ve Fenike şehri Tyre’nin (Tire/Sur) ve daha sonra da kolonisi Kartaca’nın ana tanrısı oldu; aynı zamanda denizcilerin de koruyucusu idi. (Tyre/Tire sikkelerinde de (bkz. Langdon V,1931:51) Melqart, kanatlı bir hipokampusun sırtına binen sakallı bir tanrı olarak tasvir edilmiştir; bir eliyle yay çekerken, diğer eli ile de deniz atının dizginlerini tutar şekildedir.) İlk kez adına MÖ 9.yüzyılın ortalarına tarihlenen⁶⁹ ve Halep yakınlarında bulunan bir steldeki Aramice yazıtta (KAI 201) rastlanmıştır. Yazıtta, Bir-Hadad/II.Ben-Hadad tarafından efendisi

⁶⁹ Bazı bilim insanları Bir-Hadad’ı MÖ sekizinci yüzyıl, Kuzey Suriye’nin tarihsel bağlamı içine yerleştirmiştir. (bkz.Hackett, Wilson-Wright, 2022:105-111).

Melkart'a adandığı yazmaktadır (Reinhold,1986:115-126). Melkart, stelde sakallı, şapkalı ve etek giyer şekilde, bir ayağı öne doğru ve sol elinde omzuna doğru kaldırdığı bir baltayı tutar şekilde görülmektedir. Bonnet, Levant kıyılarında ve Kıbrıs'ta bulunan ikonografik kanıtlara göre Melkart'ın MÖ 6. hatta 8. yüzyılda Herakles ile özdeşleştiğinin anlaşıldığını söylemiştir; ayrıca iki kült ve figürün birbirine kaynaştırıldığı, en iyi Kıbrıs'ta ve Gades'te (İspanya) gözlemlenmiştir. Genellikle Melkart, evrensel bir tanrı, güçlü, egemen, yaşam ve ölümün efendisi olarak tasvir edilmiştir. Baal Sur (Tyre'nin Efendisi) olarak da bilinen Melkart, aslında bir kral olmalıydı. Bonnet'e göre, Melkart kültürünün kökeni de MÖ3. binlerde Suriye'de olduğu bilinen kraliyet ataları kültürüne dayanmaktadır (Ribichini,1999:563-564; Bonnet,2007:1,3).

Melkart, Kutsal Kitap'ta da geçmektedir ve MÖ 9. yüzyılda İsrail kralı Ahab/Ahav ve karısı Tyreli (Fenikeli) kraliçe İzevel/Jezebel (1. Krallar 16:29-34) zamanında tanınmıştır. İlyas Peygamber Ahav'dan Karmel Dağında İzevel'in desteklediği Baal'ın peygamberlerini çağırmasını istedi ve onlara meydan okudu; (1 Krallar 18:19- 40) “19 Şimdi haber sal: Bütün İsrail halkı, İzevel'in sofrasında yiyip içen Baal'ın dört yüz elli peygamberi ve Tanrıça Aşera'nın dört yüz peygamberi Karmel Dağı'na gelip önümde toplansın.” dedi. Ardından (1. Krallar 18:27) “27 Öğleyin İlyas onlarla alay etmeye başladı: “Bağırın, yüksek sesle bağırın! O Tanrı'yımış. Belki dalgındır...” diyerek, sanki Melkart gibi yeniden dirilmiş olan bir tanrıyı kastetmiştir⁷⁰. Sonunda da bilindiği gibi Rab, İlyas Peygamber'in duasına ateş ile karşılık vermiştir (1. Krallar 18:37-40); “38 O anda gökten RAB'bin ateşi düştü. Düşen ateş yakmalık sunuyu, odunları, taşları ve toprağı yakıp hendekteki suyu kuruttu.” Bunu gören halk da tekrar Rab'e dönmüş ve Baal'ın Peygamberleri yakalanmıştır. Bonnet, Hezekiel'in Sur'a karşı kehanetinin anlatıldığı bölümde de (Hezek. 28:1- 19) Tyre Krallığı'nın kültürel geçmişinin Filistin/İsrail'de bilindiğinin anlaşılabilirliğini belirtmiştir (Ribichini,1999:564-565;Bonnet,2007,1). Hezekiel 28'de; “2 İnsanoğlu, Sur önderine de ki, Rab Yahve şöyle diyor: “Gurura kapılıp, Ben tanrıyım, Denizlerin bağrında, Tanrı'nın tahtında oturuyorum dedin. Kendini Tanrı sandın, Oysa sen Tanrı değil, insansın.” “18 İşlediğin pek çok günah, Ve ticaretteki hileciliğin yüzünden, Kutsal yerlerini kirlettin. Seni yakıp yok edecek. Bir ateş çıkardım içinden, ...Seni yeryüzünde küle çevirdim. ” ifadeleri yer

⁷⁰Ancak bazı bilim adamları (ör. Day,2002:73-76) burada geçen Baal'in, Carmel dağı tanrısı olan Zeus (Baal Shamem) olduğunu söylemektedir; ayrıca bir Fırtına Tanrısı veya Gök Tanrı'nın yerel bir biçimi olan Carmel Dağı'nın tanrısı, M.S. ikinci yüzyıla ait, burada bulunan bir Yunanca yazıtta Heliopolis/ Baalbek'in Zeus'u olarak tanımlanmıştır (Ribichini,1999:565).

almaktadır. Frazer’a, göre de Tyre/Sur kralları kendilerinin tanrı Melkart olduğunu iddia etti (Frazer,2018b:132).

Antik Yunan dini ve mitolojisi incelendiğinde de Herakles’in önemi fark edilir ve Akdeniz boyunca uzanan yerel kültleri de bunu destekler; ayrıca Onunla ilgili çok sayıda efsane vardır. Bunlardan biri de Herakles’in Deianeira’nın sebep olduğu ani ve trajik ölümü ile ilgilidir. (Sofokles’in Trachiniae’si de, Herakles’in karısı Deianeira’nın bilmeden Herakles’in ölümüne nasıl sebep olduğunu anlatır.) Bu efsanesi ise kısaca şöyledir: “Herakles, Hydra’nın zehirli kanına batırılmış bir ok ile Deianeira’yı kaçırmaya çalışan Kentaur Nessus’u öldürmüştü; ama ölmeden önce Nessus, Deianeira’yı yarasının etrafındaki kandan almasını ve onu bir gün Herakles’in ilgisi başkasına yöneldiğinde “aşk iksiri” olarak kullanmasını istedi. Herakles, Eurytus’un kızı Iole’yi aldığı anda, kıskançlık krizine giren Deianeira bu aşk iksirini sürdüğü giysiyi kurban töreninde giymesi için Herakles’e gönderdi. Herakles, bu kıyafeti giyince de zehir yavaş yavaş etkisini gösterip, cildini yaktı. Büyük bir acıyla kıvranan Herakles, çıldırıp giysiyi getiren hizmetçi Lichas’ı öldürdü. Deianeira da zehirli tunik ile kocasını bilmeden zehirlediğini fark edince kendini öldürdü. Sonunda acılara dayanamayan Herakles, oğlu Hyllus’tan Trakhis’de Oeta Dağı’nda cenaze için odun yığını hazırlamasını istedi ve oradakilere ateşi yakmalarını emretti; ama kimse buna cesaret edemeyince sürülerini aramak için yanından geçen Poeas ateşi tutuşturdu ve Herakles de Ona yayını hediye etti. Apollodoros da (II 7.7’de), Herakles’in ilahlaşmasından (apotheosis) bahseder ve ateş yanarken bir bulutun belirip, Herakles’in altından geçtiğini ve Onu gök gürültüsüyle birlikte göklere çıkardığını söyler. Böylece Herakles ölümsüzlük kazanmış ve Hera ile de barışarak, Onun kızı Hebe ile evlenmiştir. Sicilyalı Diodoros da (4. 38.3-8) bu konuya değinmiş olup, burada da, Herakles’in cenaze ateşini emrine uyan Philoctetes’in gelip yaktığı, Herakles’inde ona yayını hediye ettiği ve ateş yanınca birden gökten de şimşek düştüğü belirtilir; ayrıca ateş tamamen söndükçe, kemikleri toplamaya gelenler onun kemiklerini bulamamışlardır. Böylece bu Herakles’in insanlar arasından ayrılarak tanrılar topluluğuna katıldığının bir işareti sayılmıştır. Ardından bir kahraman olarak Herakles’e Kurbanlar/adaklar sunulmuştur; ancak Atinalılar Ona, bir Tanrı gibi kurbanlar/adaklar sunarak Onu onurlandırmışlardır. Başka kaynaklara göre de Athena, Herakles’i Zeus’un emriyle Olympus Dağı’na çıkarmıştır (Diodoros,4.38.1-4.39.3; Apollodoros, 2.7.5-2.7.7; Erhat,1978:150-151; Grimal,1990:194-195; Can,1994:179-180; Rosenberg,2003:68; Hard, 2004: 284-285; Roman, Roman,2010:213; Hamilton,2015:128-129).

Hesiodos Theogonia'sında da, doğrudan tanrı kuşakları ile ilişkili olmadığı halde Herakles'den bahsedilmiştir; Erhat'a göre, bunun nedeni de anlatılan canavarlardan kimisinin Herakles tarafından alt edilmesi ile Hera'nın öfkesi ve kıskançlığının hedefi olmasıdır (Theog. 287-332). Heseidos (Theogonia 943vd., 950-955) gibi Homeros da (Homerosçu İlahiler XV); Zeus ve Alkmene'nin oğlu olduğundan ve Hebe ile evlendiğinden bahseder. Heseidos, Theogonia'da (521-530) Prometheus'u anlattığı bölümünde de Zeus tarafından zincire vurulan ve karaciğeri bir kartal tarafından gündüz yenilen Prometheus'un, Herakles tarafından nasıl kurtarıldığını şöyle anlatır;

... Ve karaciğer geceleri büyüyordu yeniden

Gergin kanatlı kuşun gündüz yediği kadar.

Ama güzel topuklu Alkmene'nin oğlu Herakles

Öldürüp kartalı kurtardı İapetos oğlunu

Bu insafsız işkencenin acılarından.

Olympos'un yüce tahtlı Zeus'u hoş gördü bunu

Yayılmasını istedi çünkü Toprak Ana üstünde

Thebai'li Herakles'in anlı şanlı adının. (Theog.524-530) ve devamında da Zeus'un öfkesini yendiğine değinilir (Eyüboğlu-Erhat,1977:114-115,122,137-138,192). Herakles'in Prometheus ile karşılaşması ise on iki görevinden biri olan (Eurysteus'un istediği) Atlas'ın kızları Hesperidlerin (Batı kızları) altın elmalarını toplamak için Kafkaslara geldiği sırada olmuştur. Herakles, zincire vurulmuş olan Prometheus'u görmüş ve kartalı öldürerek onu kurtarmıştı. Karşılığında da Prometheus, ona elmaları toplamaya Atlas'ı göndermesini önermiştir (Rosenberg,2003:66-67).

Herodotos ise, 2:44'de kendisinin Tyre'de Herakles'e 2300 yıldır tapıldığını öğrendiğini söyler; ayrıca iki Herakles Tapınağı gördüğünü ve Yunanların da onun adına iki din yaşattıklarını belirtmiştir.⁷¹ Yani hem ölümlü (kahraman), hem de ölümsüz (tanrı) olan Herakles için kurban sunmuşlardı.⁷² Shapiro'da, Herodotos'tan Pausanias'a kadar

⁷¹ Herodot şöyle der "... Tyr'da bir Herakles tapınağı daha gördüm, buna Thasos Heraklesi diyorlardı. Oradan kalkıp Thasos'a gittim ve bir Herakles tapınağı buldum... Yunanlar, benim fikrimce Herakles adına iki din yaşatmakla iyi yapıyorlar, adına Olymposlu sıfatını eklediklerine bir ölümsüze yaraşan kurbanlar sunuyorlar, öbürünü de yalnız bir kahraman olarak kutluyorlar" (Herodotos,2:44).

⁷² Olymposlular için ak renkli kurbanlar, sabahleyin göğe doğru bakar şekilde sunulurken; yer tanrıları ve kahramanlar için kara renkte olan kurban, geceleyin tamamen yakılarak sunuldu. Olympos tanrılarının

birçok antik Yunan yazarının, Herakles'e bir tanrı olarak tapımın yavaş yavaş yayıldığını doğruladıklarını belirtmiştir. Pausanias'da bununla ilgili olarak iki olay anlatmıştır; bunlardan biri, Phaistos adındaki bir adamın, Sikyon kasabasına gelerek oradaki insanları Herakles'e bir tanrı olarak kurban vermeye ikna etmesi ile ilgilidir⁷³ (2.10.1). İkinci de, Elis'in ilk krallarından olan İphitus'un, halkını Herakles'e bir tanrı olarak kurban vermeye razı etmesi ile ilgilidir (5.4.6); ayrıca Pausanias (1.15.3; 1.32.4) Herakles'e tanrı olarak ilk tapanların Maraton halkı olduğunu söyler. (Diodorus'da (4.39.1), Herakles'i tanrı olarak ilk onurlandıranlar Atinalılar der; Euripides'de Atinalıların Herakles'e verdiği önemi anlatır (Herakles,1325-1331) ve Theseus'un ona hediyeler verdiğini söyler.

Herodotos'un dediğine göre de (6.108;116); Maraton'da Herakles kültü vardı ve MÖ 490 yılında Yunan ordusu, Pers saldırısını beklemek için burada saf tutmuşlardı; sonra yine Herakles toprağında Kynosarges'de toplanmışlardı.

Shapiro, Fenikeli tüccarlar ve sömürgeciler tarafından Kıbrıs, Sardunya, Gades (İspanya'da) ve Carthage/Kartaca dahil olmak üzere eski dünyanın köşelerine yayılmış olan Herakles ve Melqart'ın birbirine karışmış gibi görüldüğü yerlerden birinin de Erythrae şehri olduğuna dikkat çeker. Bu konu ile ilgili olarak Pausanias 7.5.5-8'de; "Erythrae'daki Herakles mabedinin kült imgesinin Fenike Tyre'den bir sal ile geldiğini anlatmıştır. Shapiro'ya göre, burada bir kült heykelinin olması ilahi bir tapınmanın olduğunu da göstermektedir. Tyre/ Tire ile karşılıklı etkinin görüldüğü diğer yer de Taşoz idi. (Herodotos (2:44) Tyre/Tire'yi ziyaret ettiğinde, bir de Thasian Herakles tapınağını görmüştü.) Taşoz'da yapılan kazılarda da tespit edilen Herakles kutsal alanının, en erken evresi, yedinci yüzyılın başlarına tarihlenmiştir (Shapiro,1983,10-14).

Hançerlioğlu da, Herakles'in gerçekte tanrılaştırılan bir insan olduğunu söyler. O, Alkmene ile Amphitryon'un oğludur; ama mitolojide, annesine âşık olan Zeus, Alkmene'yle , kocası Amphitryon'un kılığına girerek beraber olmuş ve böylece Herakles'in de babası olmuştur. Herakles'in dedesi de Alkaios'dur. Alkaios ise, Perseus ve Andromeda'nın oğlu idi. Herakles'e de önce Alkides adı verilmiş olup, sonra Pythia

sunakları yüksekte iken, diğerlerinininki basık ocak, yeraltı mağarası idi (Eliade,2017a:387; Shapiro,1983:10).

⁷³ Pausanias'ın anlattığına göre (2.10.1); "Pazar yerinden çok uzakta olmayan spor salonunda (gymnasium), Scopas tarafından yapılmış bir Herakles heykeli vardı. Başka bir yerde de Herakles'in kutsal alanı vardı ve Festivalde Phaestus (Phaistos), insanları Herakles'e bir kahraman olarak kurban sunarken buldu; Phaestus bunu reddetti ve ona tanrı gibi kurban vermekte ısrar etti."

(kahin) adını Herakles ⁷⁴koymuştur. Kıskanç Hera, onu daha ikizi İphikles ile beşiğinde yatarken iki yılan göndermiş, ama bebek Herakles yılanı elleriyle boğmuştur. Hera sonra da onu delirtmiş ve o da kendi çocuklarını öldürmüştür.

Ardından Herakles, Eurystheus'un hizmetine girerek, kendisine verilen ünlü on iki işi yapmakla görevlendirilmiştir. (İkinci köleliği de, Lydia kraliçesi Omphale'nin hizmetinde olmuştur.) Herakles'in yaptığı işlere baktığımızda ise, daha çok hayvanlarla olan mücadelesi görülür. Nemea aslanını ve dokuz başlı korkunç bir yılan olan Lerne ejderini öldürür; Kyreneia dişi geyiğini, Erymanthos'un yaban domuzunu, Girit Boğasını yakalar, Trakyalı Diomedes'ten insan yiyen atlarını, Okeanos'un ötesindeki adadan Geryoneus'un sığır sürüsünü çalar, sürünün onda birine karşılık Augeias'ın ahırını temizler ve Stymphalos'un canavar kuşlarını uzaklaştırır, yeraltına inip, üç başlı ve yılan kuyruklu Kerberos adlı köpeği yakalar, Amazonları yenerek Kraliçe Hippolyte'in sihirli kemerini ele geçirir, Batı kızlarının altın elmalarını getirir (bkz Apollodoros, 2.5.1-12. Diodoros, 4.11.3-4.27.5; Nilsson, 1972:213vd.; Erhat, 1978:30, 149-150; Can, 1994:168-175; Kennedy 1998:154-157; Hançelioğlu, 2000:190; Rosenberg, 2003:63-68; Graves, 2010:623-687).

Burket'e göre, tüm bu anlatılanlarda doğu motiflerinin izi görülür; Sargon öncesi silindir mühürlerinde görülen, (MÖ 3. binyılın ortasında ve hatta dördüncü binyılda) boğaların, aslanların ve yılanların üstesinden gelen aslan postlu ve sopalı bir kahraman vardır ve Mezopotamya da bu kahramanın adı Ninurta ya da Ningirsu idi. (Ninurta, Fırtına tanrısı Enlil'in oğludur.) Bunun yanında bir tanrı tarafından yedi başlı yılanın öldürülmesi, Ugarit ve Eski Ahit mitolojisinde de geçer; Babil yaradılış destanında ise, on iki canavar Marduk tarafından ortadan kaldırılır (Burkert, 1979:80, 1985:209). Babil'in kuzeydoğusunda yer alan Tel Asmar'da (Eshnunna) yapılan kazılarda da ele geçen Erken Hanedan dönemine ait mühür baskısı ile Akad dönemine tarihlenen

⁷⁴ Apollodoros (2.4.12), Delphi'de rahibenin Ona Herakles adını verdiğini söylese de değişik görüşler vardır. Nilsson da, Herakles'in adının anlamının Hera'nın şöhreti/ünü veya "Hera sayesinde ünlü kişi" gibi bir anlam taşıdığını söylendiğini, ama mitte tanrıçanın sürekli Ona acı ve keder verdiği düşünüldüğünde bunun çelişkili olduğunu belirtmiştir; (yani Hera düşmanı idi.) ama Kahramanın adı ile Tanrıçanın adı arasında bir bağ olduğu da bellidir. Kahramanın asıl adı Alkeides, "Alkaios'un soyundan" (Alkaios-oğlu gibi) demektir. (Alkaios ise güçlü demektir.) Erhat da adının anlamının "heros" ile ilgili olabileceğini söyler. Nagy'de heros kelimesinin anlamının, mevsimsellik anlamına gelen hōrā kelimesi ile mevsimsellik tanrıçası Hera'nın anlamlarını hayata geçirdiğine işaret eder. O, "Hērā'nın kleos"una (kleos=şan) sahip olan idi. (bkz. Nilsson 1972:189-192; Erhat 1978:148; Bonnefoy 2000:395; Hard 2004:254; Stafford 2012:8-9; Nagy 2013:33). Hera'nın anlamına da bakarsak; Platon'un Kratylos adlı eserinde Sokrates'in dediğine göre; "sevimli" demektir ve kelimenin başı ile sonunu değiştirilince, hava anlamına gelen "aer" isminden Hera ismi çıktı (Platon, Kratylos 55). Graves'e göre de, aslının "Herwa" (dişi koruyucu) olması muhtemeldi (Graves, 2010:60).

(MÖ2500) taş silindir mühür üzerinde de Herakles'in dövüştüğü yedi başlı Hydra benzeri canavar görülür (Frankfort,1934: 49,53-54; Levy,1934:40-41). Ancak Burkert'e göre "Herakles kompleksinin kökeni muhtemelen daha eski olup, hatta avcı kültürüne kadar gider. Öteki dünya, insan yiyiciler v.b. büyük olasılıkla şamancıl av büyüüne aittir ve Üst Paleolitik dönem mağara resimlerine de yansımıştır. Nasıl şaman olan kişi, ölümler diyarı ve tanrılar diyarına gidebilirse; Herakles de, Hades'in bekçi köpeği Kerberos'u yeraltından getirmiş ve uzak Batı'daki tanrıların bahçesinden de (Hesperidlerin bahçesi) ölümsüzlük meyvesi olarak yorumlanabilecek olan altın elmaları da almıştır. On iki işten oluşan sabit döngünün kurulması da Rodoslu Peisandros adında biri tarafından yazılmış olan, (belki de MÖ 600 civarına tarihlenecek) bir şiire atfedilmiştir ve bu arada başındaki aslan postu ile Herakles figürü de ikonografide yerini almıştır" (Burkert,1985: 209).

Resim 3.9. Hititli Herakles? Karkamış, Anadolu Medeniyetleri Müzesi

Resim 3.10. Herakles ve Pholus?, Laconian Siyah Figür dinos, Rider Ressamı, MÖ 560–540 Louvre

Kaynak: commons.wikimedia.org/wiki/File:Herakles_Photos_Louvre_E662.jp

Herakles'in Oeta Dağında ateşle ölümü, Yunan inanç ve cenaze uygulamasını da gösterir; muhtemelen ateş, arındırıcı ve ölümsüzlüğe ulaşmanın bir aracı olarak görüldüğü için, Herakles'in de saf ve ölümsüz özünü cennete yükselteceği düşünülmüş olmalıdır. (Tıpkı Homeros'un Demeter'e yazdığı ilahide, Tanrıçanın bebek Demophon'ı ölümsüz kılmak için ateşe tutması gibi; aynı şey Akhilles içinde yapılmıştır.⁷⁵)

Oita Dağı, Yunan arkeologlar tarafından kazılmış ve kült alanı olduğu tespit edilmiştir. Yapılan kazılarda da MÖ 6.yüzyıla tarihlenen Herakles adının yazılı olduğu seramik parçası ile iki figürini bulunmuştur. Oita Dağında her dört yılda bir düzenlenen ateş festivalinde, adaklar, kuklalar, hatta canlı hayvanlar da yakılıyordu. Vazo resimlerinde de, Herakles'in ateşin üzerinden bir araba ile göğe doğru çıktığı gösterilmiştir. Kilikya'da Tarsos'ta, da Herakles ile aynı sayılan yerel dilde adı Sandas,Sandes veya Sandon olan tanrı için her yıl bir ateş yakıldı ve Melkart festivalinde olduğu gibi tanrının temsili sureti yakıldı. Tarsus paraları üzerinde de Tanrının cennete yükselişi sahnesi canlandırılmıştı. Lidya da ise Herakles, Sandon adını taşıyordu. Burkert, Hitit krallarının da ölü yakma ritüelleri ile tanrı olacaklarına inandıklarını vurgular; Frazer'a göre, Doğu kralları da belli koşullarda kendilerini yakmayı seçtiler; (ör, Hamilcar'ın ölümü, odun yığını üstünde Krezüs tasviri), diri diri yakılma ya dini bir kurban töreni, ya da kurbanı tanrılığa çıkaran, bir ilahlaştırma aracı gibi görülmüştür. Eliade ise, ateşin ölümden sonra göğe çıkıp, orada yaşamayı sağladığı fikrinin, yıldırımın çarptığı insanların da göğe yükseldiğine dair inançla doğrulandığını söyler; bunun yanında ateşin insanı da "ruha" dönüştürdüğüne inanılıyordu. Aynı zamanda Herakles, Dor krallarının resmi atası olmuştu. Burkert bunun da Peleponnes'e (Mora) yapılan Dor göçleri için bir meşrulaştırma işlevi gördüğünü ve daha sonra da Sparta'daki kralların da bu soy geleneğini sürdürdüklerini söyler; ayrıca Lidya (Frazer Lidya daki Heraklesler hanedanının hitit kanından olduğunu belirtir.) ve ilerde de Makedon kralları "Herakleidai" (Heraklesoğulları⁷⁶) olmuştu. Bunun yanında Herakles, Mycenae kralı Eurystheus'a tabidir ve Argolid'in tanrıçası da Hera'dır (Nilsson,1972:189-192,205; Shapiro,1983:15-16; Burkert,1985:210-211; Eliade,2014:266; Frazer,2018b:128,133,142-144,193,195,199,200,202;).

Roma'da Herakles'in adı Herkules/Hercules (Herkül) idi (Dumezil,1996:434). Onun Roma ve İtalya'daki ibadeti, kahramanın Geryones öküzlerini getirme seferi

⁷⁵ bkz. Erhat,1978:26.,Homerosçu İlahiler, II.236-260.

⁷⁶ Herodot'da, eserinde birçok yerde Heraklesoğullarından bahseder, ör. 1.7,7.204, 8.114 gibi.

sırasında başlamıştır; Herakles, Batı'daki Sabinler arasındaki insan kurbanlarını kaldırmış, ateş ibadetini kurmuş ve onun sürüsündeki sekiz öküzü çalmış olan Kakus/Cacus'u da öldürmüştü. Halikarnasoslu Dioysius'a göre ilk olarak Evander, Herakles'i ilah olarak onurlandırmıştır. Herkül kültü, Porta Trigemina ve Ara Maxima'da bulunuyordu. Herakles'in yaşamının çeşitli evrelerini yansıtan birçok sanat eseri vardır. O genellikle bir sopa (lobut), bir İskit yayı ve bir aslan derisi ile temsil edilir. Herakles'in sanki yaşamında çektiği zorlukları yansıtan Lysippus'un eseri de, kahramanın en güzel temsilinden biridir; yorgun Herakles, başı ve gözleri vücudunun diğer bölgelerine oranla küçük, saçları kısa ve kıvrıkcık, boynu kısa, şişman, güçlü kasları olan ve ciddi yüz ifadesi ile gösterilir ((Dionysius, I.38-40; Dumezil,1996:433; Schmitz,1867:400-401).

Deuterokanonik (Apokrif) Kitaplar 2. Makkabeler 4:19-20'de de Herküles olarak şöyle bahsedilmektedir. “19 kötü Yason Yeruslaim'deki bazı Antiyokus yandaşlarını resmi seyirci olarak oraya gönderdi. Bunlar Herküles'e sunulacak kurban için beraberlerinde üç yüz gümüş para getirmişlerdi. ...20 Böylece Herküles'e sunulacak kurban için gönderilen para bunu getirenlerin önerisi üzerine kadirga yapımı için kullanıldı.”

3.2.6.8. Reşef (Reşep/Resheph)

Tanrı Reşep/Reşef'in, (Reşep(h),Reshep, Raşap, Reshef, Raşpu, Raşpan, Irşa(ppa) ibadeti Filistin, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Kıbrıs ve Kilikya'ya kadar yayılmıştı. Reşef/Reşep/Reshef/Reshep, isminin kökeni ateşle bağlantılı olduğunu göstermektedir ve Sami dilinde, “Yakan” gibi bir anlama gelir. O, ölümler diyarının tehlikeli ve kötü niyetli olan yıkıcı bir tanrısıydı, ama yine de sorumlu tutulduğu veba, humma gibi salgın hastalıklardan ve çeşitli kötülüklerden korurdu. MÖ 3. binyıldan itibaren Suriye'de tapınılmıştır. Fenikeliler arasında da popüler olmuştu. Day, Güneş Tanrıçasının bekçisi olduğundan bahsedildiğine değinmiştir; yani yeraltına güneş girdiği zaman girişi korudu. O, aynı zamanda Nergal'e eşittir. Ok ve yay kullanan savaşçı bir tanrıdır ve Mısır resimlerinde bir mızrak taşır. Tanrının Hurri dilinde adı Irşa(ppa) olarak geçer ve eşinin adı da Adamma'dır (Bienkowski, Millard,2000: 194; Day,2002:197-199; Frayne, Stuckey,2021: 302-303).

Mısır'da Reşef/Reshep'e “duaları işiten”, “şifacı” veya “sağlık veren” diye de seslenildiği anlaşılmıştır. Cornelius'a göre Reşep/Reşef'in hem bir yaşam ve şifa tanrısı, hem de ölüme neden olan bir veba ve hastalık tanrısı olmasındaki bu çelişki, kutupluluk

hipotezi ile açıklanabilir, yani bir tanrı hem olumlu hem olumsuz güçleri, aydınlığı ve karanlığı, şifayı ve hastalığı, yaşamı ve ölümü kontrol edebilir. Yine de incelenen ikonografik kaynaklarda Reşef'in yalnızca yaşamın olumlu ve koruyucu yönü ile temsil edildiği görülmektedir. İnanan kişiyi tüm kötülüklerden ve çoğunlukla da hastalıktan korumak için kolunu kaldıran saldırgan bir figür olarak temsil edilir. Reşef'in bunun için bir kalkanı da vardır ve kalkan da, havaya kaldırılan el gibi, bir güç hareketi olarak görülür (Cornelius,1994, 258-259). Ayrıca, Reşef ve Baal figürünü diğer erkek tanrılardan ayıran özellikleri de verdikleri pozları olup, bacakları açık, eli tehditkar bir şekilde başının üzerine doğru kalkmış ve (bazen silahsız) uzun adımlarla yürüyen bir figür olarak görülmesidir. Silah savururken veya törensel/sembolik kılıcı krala uzatırken de gösterilebilir. Birde ceylan veya boynuzlu bir hayvan Reşep/Reşef için kaide görevi görebilirdi. (Cornelius,1994,245). Barre de, Reşef/Reşep'in Karatepe yazıtında "koruyucu tanrı" LAMMA/Nubadig ile özdeşleştirildiğini belirtmiştir; Otten de, Hitit tanrı listelerinde LAMMA'nın Nubadig'e karşılık geldiğini belirlemiş olup, Nupadik/Nubadig de, Reşep gibi savaşçı tanrıdır (Otten,1959,28-30;Barre,1978,466-467). Fulco da, Karatepe yazıtında (MÖ720) adı geçen Reşef'in, Zincirli panteonunda da yer aldığını; ayrıca önemli ve sevilen tanrılarından biri olduğunu belirtmiştir; bunun yanında Azitawaddiya'da da özel bir yeri vardı. Melkart/Melqart'ın sunağının önünde sürekli yanan bir ateşin olması da Reşef ile bağlantılı görülmüştür (Fulco,1976:45-46,48). Albright ise Reşef ile Šulmán arasında da benzer yönler olduğunu ve Suriye'de aynı görüldüğüne değinmiştir.⁷⁷ Yeni Krallık'tan bir Mısır metninde de, Ršp-Šl-rl-ml-nl, yani Raşap-Šul(a)man olarak bileşik bir ilahi isme rastlanmıştı (Albrigh,1931-1932:167;1968:150). Albright, Ugaritik Pantheonunda da Nergal ile eşit olan tanrının "iyi şansın Efendisi" olarak adlandırıldığını ifade etmiştir; aynı şekilde Kıbrıs'ta da Fenike yazıtlarında, iyi şansın Resheph'i olarak geçer. Bunun yanında Tanrı, Kıbrıs'ta Apollo ile özdeşleşmiştir. Mari metinlerinde adı, rasap, Fenike'de ise rasop (Modem Arsuf = Apollonia) olarak adlandırılmıştır. Kutsal amblemi de bir Ceylan başıydı. Albright, Reşef'in, Kutsal Kitap'ta ise (ör. Habakkuk 3:5) ölüm meleği olarak görüldüğüne işaret etmiştir (Albright,1968:139).

Day de Kutsal Kitapta Reşef/Reshep'den, kişileştirilmiş olarak, ama Rab'be eşlik eden ve onun hizmetinde, ölüm getiren bir güç olarak bahsedildiğini söyler (ör. Hab.3: "5

⁷⁷ Šulman Batı Sami dilinde Shalem olarak biliniyordu. Kudüs'te de bir tapınağı bulunuyordu; ayrıca Kentin adının da (Jerusalem) bir parçasını oluşturuyordu (Cogan,1999:774-775).

Yayıyor salgın hastalıklar (Deber) önüsıra, Ardisıra da ölümçül hastalıklar.”(Veba/Reşef)). Burada Deber ve Reşef kişileştirilmiş olarak Yahve’ye eşlik eden melek ya da demon gibi görülmektedir. (Deber de, Ebla’nın Tanrısı idi.) Yine Kutsal Kitap’ta birçok yerde (Mez.78:48-49;76:3-4;91:5-6 da,Yas.Tek.32:24, gibi) bahsi geçmektedir ve ayrıca Day, Reşef’in “veba” veya “ok” anlamına gelebildiğine dair kanıtlar varken, “alev” veya “kıvılcım”ın kesin anlamı olduğunu gösteren bir yer olmadığını belirtmiştir (Day,2002:199-206).

3.2.6.9. Prometheus

Yunan Mitolojisinde önemli bir yere sahip olan Prometheus, ateşi tanrılardan çalıp, insanlara getiren bir kahramandı. Prometheus’u Heseidos, Aiskhylos ve Platon farklı açıdan ele almış ve eserlerinde anlatmıştır; ayrıca Apollodoros, Pausanias gibi başka Antik Yunan ve Roma yazarları da eserlerinde değinmişlerdir. Prometheus, Titanlar soyundandı. Hesiodos’a göre, Iapetos’la Okeanos kızı Klymene’nin oğludur. Aiskhylos’a göre de, Prometheus, Klymene’nin değil, bir diğer adı Themis (Adalet) olan Gaia’nın oğludur. Prometheus, sivri aklını Zeus’u aldatmak ve onu küçük düşürmek için kullanmıştı. Aiskhylos, adı “önceden gören” anlamına gelen Prometheus’un, Zeus’un bir gün tahtından düşeceğini bilmesini tragedyasında vurgulamıştır (Eyüboğlu-Erhat,1977:215-218). Aiskhylos’un, Prometheus konusunu işlediği üç tragedyası vardır ve sadece “Zincire Vurulmuş Prometheus” adlı birinci tragedyası günümüze kadar gelmiştir. (Yunanca adı *Prometheus desmotes*; Bağlanmış Prometheus’dur ve Bu tragedya MÖ V. yüzyılda yazılmıştır (bkz. Aiskhylos, 2019).

Bu Tragedya’da Prometheus’un, tanrıların kurmuş olduğu düzene karşı geldiği için Zeus’un buyruğu üzerine Hephaistos eliyle zincire vurulması ve çektiği acılar anlatılır; Hephaistos şöyle der:

... Olgun düşünceli Themis’in sivri akıllı oğlu, Sana olduğu kadar kendime de karşı gelerek, Çözülmez çelik bağlarla Bu insan geçmez kayalığa çakacağım seni: Burada ne bir insan yüzü görebilirsin artık Ne de bir insan sesi duyabilirsin. Güneşin ateş alev ışınlarıyla pişerek Güzelim bedeninin karardığını göreceksin. Sevineceksin gece, gün ışığının üstüne Alaca örtülerini serince. Ardından kırağı eritecek güneşi bekleyeceksin. Ama bitmek tükenmek nedir bilmeyecek Yürekler acısı ağır çilen, Çünkü seni kurtaracak yiğit doğmadı henüz, İşte bunu

kazandırdı sana insan severliğin! Tanrıyken tanrı öfkесinden korkmadın, Şeref paylarını ölümlülere vermekle Kurulu düzeni çiğnemiş oldun. Gör işte bunun karşılığını şimdi: Bu belalı kayalıkta, nöbet bekler gibi, Hep dimdik ayakta duracaksın, Uyku uyuyamaz, dizlerini bükemezsin. Ne kadar ağlayıp sızlansan, Ne kadar yanıp yakılsan, boşuna! Zeus'un yüreği yumuşamak bilmez: Gücü yeni elde eden sert olur.” (Eyüboğlu-Erhat,2019:1-2). Prometheus, cezalandırılma nedenini şöyle açıklar; “...Evet ben, kara bahtlı ben başımı bu dertlere soktum İnsanlara iyilik edeyim derken. Bir gün bir rezene sapı içinde Çaldım götürdüm insanlara ateşin tohumunu. Bu tohum bütün sanatların anahtarı oldu, Bütün yolları açtı insanlara. Suçum bu işte benim tanrılara karşı, ... (Eyüboğlu-Erhat,2019:6).

Oysa Prometheus, Tanrılarının birbirine girdiği zaman Kronos'a karşı Zeus'u desteklemişti. O bunları şöyle anlatır: “... Gücün hakkından güçle geliriz sandılar. Oysa bana anam, Themis ya da Gaia, Türlü türlü adları olan anam Kaç kez öngörüşüyle söylemişti bana Nasıl kazanılır gelecek zamanlar, Anlaşılan dostlardan kuşkulananmak Başa geçenlere özgü bir hastalık”, der ve Zeus'un tahta oturduktan sonra her tanrıya bir şeref payı verdiğini, ama zavallı ölümlüleri düşünmediği gibi, tam tersi, soylarını ortadan kaldırmak ve yeni bir soy yaratmak istediğini söyler; Prometheus, bu plana karşı çıkarak insanları kurtardığını, Hades'in karanlıklarında yok olup gitmelerini önlediğini ve bu yüzden acı çektiğini belirtir (Eyüboğlu-Erhat,2019:10-11). Prometheus insanlara öğrettiklerini ise şöyle sıralar;

...Ne yiyecekleri şeyi biliyorlardı Ne içecekleri, ne de sürünecekleri şeyi. Ben öğrettim onlara otları birbirine karıştırıp Bütün hastalıklara karşı ilaçlar, Cana can katan merhemler yapmasını. Kâhinlik sanatının bin bir yolunu buldum. Ben oldum ilkin düşler arasında Hangilerinin yarın gerçek olacağını bilen. Ben oldum insanlara ilk öğreten Duyulan seslerde, yol rastlantılarında Olacakların belirtisini görmeyi. Belirttim açıkça yırtıcı kuş uçuşlarının Ne zaman uğurlu, ne zaman uğursuz olacaklarını. Hepsinin huylarını, dostluklarını, düşmanlıklarını, Hangilerinin bir arada uçtuklarını. ...Açıkladım insanlara alevlerin Dumanlara bürülü kalmış anlamlarını. Kim yaptı bütün bunları? Ben yaptım. Ya toprağın insanlardan sakladığı hazineler? Tunç, demir,

gümüş, altın ve bütün madenler, Kim buldum diyebilir bunları benden önce? Hiç kimse, yalan söyler kim buldum derse. Uzun sözün kısası şunu bilmiş ol: Bütün sanatları Prometheus verdi insanlara (Eyüboğlu-Erhat,2019:20-21).

Hesiodos⁷⁸ ise Theogonia (Theog.507- 616) ve İşler ve Günler (İşler, 42-105) adlı iki eserinde de Prometheus'u anlatır. Theogonia'da, Heseidos, Iapetos ile Klymene'nin *Atlas, Menoitios, Prometheus ve Epimetheus* adlı dört çocuğu olduğunu ve dördünü de Zeus'un cezalandırdığını söyler; Zeus, Epimetheus'un başına bela olarak Pandora'yı göndermiştir; Menoitios'u da Erebus'un karanlıklarına yollamıştır, Atlas da Dünyanın bittiği yerde göğü başı ve kollarının üstünde tutmaya mahkum olmuştur, Prometheus'a gelince, Zeus onu bir sütuna zincirlerle bağlatmıştır; bir kartal gelip, ölümsüz karaciğerini yiyordu ve karaciğeri geceleri yeniden büyüyordu; Herakles gelip, Onu kurtarıncaya dek de bu sürmüştü." Heseiodos, Prometheus'un kurduğu düzeni ve Zeus'u nasıl kandırdığını şöyle anlatır;

Ölümsüz tanrılarla ölümlü insanların
Mekone'de çatıştığı zamanlardı o zamanlar,
O günlerden bir gün, Prometheus yaranmak için
Koca bir öküzü ikiye bölüp getirdi sofraya:
Zeus'u aldatmak istiyordu aslında;
Öküzün yarısı yağlı etler ve bağırsaklardı
Karın derisinin altında saklı,
Öbür yarısıysa yalın kemiklerdi sadece
Ak yağlar altında kurnazca saklanmış.
...

Tabii ki Zeus kurnazlığı anlamış ve öküzün ak yağlarını kaldırıncaya yalın kemikleri görmüş, ama o günden itibaren insanoğulları da artık kurbanların yalın kemiklerini yakarak, duman duman sunaklarda, tanrılara göndermişti (Theog.534-560). Eliade de bu kurnaz paylaşımın insanlık açısından önemli sonuçları olduğunu belirtir ve bunun etobur

⁷⁸ Heseidos, M.Ö. 8. yüzyılda yaşamış Ozandır. Herodotos, "...Homeros ve Heseidos benden, herhalde, dört yüz yıldan daha eski değildirler" demiştir (Herodot,2.53).

beslenme rejiminin, örnek dinsel davranışı, tanrılara gösterilebilecek en yüksek saygı olarak öne çıkarılması ile altın çağdan⁷⁹ beri uygulanan bitkisel (vejetaryen) beslenmenin terk edilmesi anlamına geldiğini söyler; bunun dışında Zeus'un kandırıldığı bu ritüel paylaşımın Karl Meuli'nin de gösterdiği gibi, Sibirya'nın ilkel avcılarının ve Orta Asya'nın çoban halklarının gök tanrılarına sundukları kurbanlara benzediğini belirtmiştir. Zaten daha sonra, tufandan sağ kurtulan tek kişi olan Prometheus'un oğlu Deukalion, Mekone'deki gibi bir kurban sunmuş ve Onun bu sunusunu Zeus, Hermes'i göndererek ne istediğini sordurup kabul etmiştir.⁸⁰ O zamandan beri en yaygın kurban töreni, *thysia* bu mit örneğini yinelemektedir: bir kısmı yenir, diğer yağı içeren kısmı sunakta yakılır, tanrılar da kurbanlarla veya yağdan çıkan dumanla beslenir⁸¹ (Eliade, I, 2017a:348,350-351).

Hesiodos, sonra Zeus'un Prometheus'un bu kurban olayında yaptığı hileyi unutmayıp, ateşi insanlara vermediğini anlatır, “ ama İapetos'un yaman oğlu bir oyun daha etti: Bir kamışın içinde aldı kaçırıldı Coşkun ateşin pırıl pırıl kıvılcımını.” Zeus ölümlü insanların arasında ateşin yandığını görünce artık iyice çileden çıkar” (Teog.565-570). Hesiodos, ardından Zeus'un hemen harekete geçtiğini ve insanoğullarına Hephaistos'un, Zeus'un buyruğuyla bir bela yarattığını (Pandora'yı) ve Athena'nın da ona yardım ettiğini anlatır (Theog.570-600).

Hesiodos, İşler ve Günlerde de Pandora'nın yaratılışını şöyle anlatır;

Ama İapetos'un güçlü oğlu Prometheus

Çaldı Zeus'un ateşini insanlar için,

Sakladı onu narthex kamışının içinde.

Kızdı bulut devşiren Zeus, dedi ki ona:

⁷⁹ Hesiodos, İşler ve Günler,106-201'de Soyları anlatır. (İnsanlık yaratıldığından beri beş soy gelmiştir; bunlar sırasıyla altın, gümüş, tunç, kahramanlar, sonuncusu da demir soyudur.) (Eyüboğlu, Erhat,1977,34 vd.,146-149).

⁸⁰ Apollodoros 1.7.1-2'de anlatılır da şöyledir; Prometheus, insanları sudan ve topraktan biçimlendirdi ve onlara bir rezene sapına gizlediği ateşi verdiği için Kafkas dağında Prometheus uzun yıllar boyunca bağlı tutuldu. Her gün bir kartal onun geceleri tekrar büyüyen karaciğerini yedi ve daha sonra Herakles/Herkül onu serbest bıraktı.

Prometheus'un, Deukalion adlı bir oğlu vardı, Epimetheus ve Pandora'nın kızı Pyrrha ile evliydi. Prometheus'un tavsiyesi ile bir gemi inşa etti. Zeus, şiddetli yağmur yağdırarak, Yunanistan'ın büyük bir kısmını sular altında bıraktı, Ancak dokuz gün boyunca yüzerek, Parnassus'a sürüklendiklerinde yağmur da durdu ve karaya inip, Tanrıya orada kurban sundular; Zeus Hermes'i kendisine gönderdi ve ne istediğini sordurdu. Deukalion da insanlar getirmesini istedi ve sonra Zeus'un buyurduğu taşları alarak onları başının üstünden attı, taşlar da erkek oldu, Pyrrha'nın attığı taşlar da kadın oldu. şeklindedir.

⁸¹ Ör. İlyada 1. 66vd.

“İapetosoglu, sivri akıllı kişi,
Seviniyorsun ateşi çaldın, beni aldattın diye,
ama bil ki dert açtın kendi başına da:
Çaldığın ateşe karşılık bir bela,
Öyle bir bela salacağım ki insanlara,
Sevmeye, okşamaya doymayacaklar bu belayı.

...

ve sonra Hephaistos’u hemen çağırır (İşler,50-60). Bir parça toprak alıp, suyla karıştırmasını, içine insan sesi ve insan gücü koymasını, yüzünün ölümsüz tanrıçalara, bedeninin genç kızlara benzemesini ister; ayrıca Athena, Aphrodite Hermes, Kharit’ler, Peitho ve Hora’lar her biri de bir şeyler verir. Hermes içine ses koyar ve “Pandora” adını verir. Pandora, bütün tanrıların armağanı demekti; Zeus, Pandora’yı kılavuz tanrı Hermes ile, Epimetheus’a gönderir. Epimetheus, Prometheus’un Zeus’tan armağan alma dediğini unuttur ve armağanı alır, alınca da başına bela aldığını anlar. İnsanlar, dert ve hastalık bilmezlerken, Pandora açınca kutunun kapağını, insanlara acıları, dertleri de dağıttı. Bir tek *Umut* kaldı içerde, çünkü umut tam çıkacakken Pandora kapağı kapamıştı ve O gün bugündür insanların başının dertte olduğunu söyler Heseidos” (İşler,60-105). Eliade, Heseiodos’a göre Prometheus mitinin dünyada kötülüğün ortaya çıkışını açıkladığını belirtir; yani Prometheus, insanlığa iyilik yapan biri değil, tam tersine haklarını yitirmesinin sorumlusudur. Mekone’de tanrılarla insanların birbirlerinden tamamen ayrılmasına yol açmış ve en sonunda kadının ortaya çıkmasına neden olmuştu; böylece her türlü kaygı, sıkıntı ve felaket de yayılmıştı. Ancak Aiskhylos’un, Heseidos gibi düşünmediği açıkça görölmektedir; Aiskhylos’a göre, Prometheus en büyük uygarlaştırıcı kahramandı. Prometheus, hiçbir şey bilmeyen ilk insanlara bütün meslekleri, bilimi, sanatı öğretmiş ve onları ölüm kaygısından kurtarmıştı. Zaten MÖ 5. yüzyılda da Atina’da, her yıl düzenlenen bir Prometheus bayramı kutlanmaya başlamıştır (Eliade, I, 2017a:349-350). Bunun yanında Burkert, Prometheus efsanesinin Yakın Doğu unsurlarıyla arka planda birleştirilmiş gibi görüldüğünü belirtir. Atina’da bir kültü olan Prometheus’un festivali ise “*Promethia*” meşale yarışlarıyla kutlanıyordu. Bu meşale

yarıřları⁸² Prometheus'dan sonra Hephaistos ve Athena'nın bayramı/festivalinde de düzenlendi; birde Atina'daki Akademi'de içinde sunağı olan eski bir yapıda, Prometheus, Hephaistos ve Athena'ya ortak ibadet edilmişti. Pausanias da meşale yarışları ile ilgili (1.30.2'de) şöyle der; "Akademi'de Prometheus'un bir sunağı vardır ve oradan yakılan meşalelerle koşucular şehre koşarlar. Yarışma da ilk koşucunun meşalesi sönerse, artık zafer iddiasında bulunamaz, ikinci koşucunun da meşalesi sönerse, üçüncü kişi galip gelir. Tüm meşaleler sönerse, kazanan kimse olmaz" Bu binanın girişinin yanında ise, üzerinde Prometheus ve Hephaistos'un kabartması olan eski bir kaide vardı, Prometheus'a öncelik verildiğı görülen kabartmada, Prometheus, sağ elinde asası olan yaşlı bir adam, Hephaistos ise genç ve ikinci konumda temsil edilmiştir. (Onlar çömlekçi ve demirci olarak ayrılır.) Bu konuyla ilgili olarak Sterrett'de, Meşalenin (ya da fener), Titan Prometheus kültünden kısa süre sonra, diğere ateş tanrılarının festivallerine geçtiğini belirtir; Ona göre doğal olarak ilk Hephaistos kültüne dahil edilmiştir; çünkü ateşi kullanarak insanlara metali nasıl eriteceklerini ve nasıl şekillendireceklerini öğreten o idi; ancak festivali (Hephaisteia) ile ilgili olarak kutlamalarında bir meşale yarışı düzenlendiğı dışında başka bilgi de yoktur; Athena da ateşi Hephaistos'dan alarak kullanımını bir adım öteye taşımış ve insanlara ateşin süsleme sanatları gibi diğere faydalı alanlarda da uygulanabileceğini öğretmiştir. O, hem fiziksel, hem de düşünce dünyasındaki her şeyi aydınlatan tanrısal ışığı, yani göğün/cennetin ateşini temsil ediyordu; aynı zamanda babası Zeus'un gök gürültüsünde çakan şimşegi de onun bir simgesi idi. Bunun dışında Prometheus, Athena'nın yardımı ve göz yumması sayesinde, göğün yükseklerine tırmanmayı başarmıştı; bazılarına göre de, Helios'un arabasında onun için meşaleyi yakan oydu. Bu yüzden Prometheus'la bu kadar yakın bağlantısı olan Athena'nın da bayramında/festivalinde (Panathenaia), bir meşale yarışıyla onurlandırılması şaşırtıcı değildir. Bu üçü, Prometheus, Hephaistos ve Athena, tam anlamıyla ateş tanrılarıydı. Meşale/fener, kısa süre sonra da ışık tanrıları Pan⁸³ ve

⁸² Sterrett'e göre; günümüz anlayışından farklı olarak Antik Yunan'da Atletizm sanatsal, dini veya politik nedenlerle yapılıyordu. Meşale yarışı da dini gelenek ve mitlerle çok yakından bağlantılıydı ve kökeni de, insanlığın Titan Prometheus'a minnettarlıklarını, onun onuruna bir festival düzenleyerek, gösterme arzusuna kadar uzanıyordu; çünkü ateşi çalan Prometheus, onu bir kamışın içinde gizleyerek ve koşarken kamışını ileri geri sallayarak, hızlı bir şekilde dünyaya getirmişti (bu Heseidos'dan sonra geç dönem bir kurgu) ve o bütün medeniyetlerin babası, insan hayatını güzelleştiren ve varlığını ateşin şekillendirici ve arındırıcı etkisine borçlu olan sanat ve bilimlerin ilk kurucusu olarak kabul edilmişti; ayrıca böyle bir jimnastik festivalinin yapılmasının başka bir nedeni de Prometheus'un, genel olarak jimnastiğın de yaratıcısı olarak görülmesi idi; çünkü o, gövdelerin daha esnek, sıkı ve bütünle uyumlu olabilmesi için kilden yaptığı insanlar için bir jimnastik egzersizi kursunu gerekli görmüştü (Sterrett,1901:393-395).

⁸³ Pan da bir ışık tanrısı olduğu için bir meşale yarışıyla onurlandırıldı; o, göğün yıldız sürülerinin çobanı idi ve bu nedenle dünyevi çobanların da koruyucu tanrısı oldu; güneş ısısının gücü, göğün ateşi de

Artemis-Bendis'in⁸⁴ kültlerine geçti. Ancak bu tanrılar arasındaki en onurlu yer Prometheus'a verilmişti (Sterrett,1901:395-398 ; Burkert,1985:171). Prometheus, ilk insanı balçıktan yaratmış ve vücudunu yapmak için de balçığı, su ile değil, kendi gözyaşı ile karıştırmıştı (Can,1994:10). (Apollodoros'da (1.7.1), Prometheus'un insanları sudan ve topraktan biçimlendirdiğini söylemişti.) Cömert'e göre insanın Prometheus tarafından, maddeden yapıldığı efsanesi, MÖ IV. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Cömert,1999:21). Platon'un anlatımı ise biraz farklıdır; o, Protagoras adlı eserinde, erdemin öğretilip öğretilmeyeceği üzerine felsefi tartışmalar yapıldığı sırada, bu konuyla ilgili söylenenleri aktarır: "O, eskiden sadece tanrıların olduğunu ve tanrıların, toprak ve ateş ile ayrıca bu ikisine katılabilecek maddelerle yerin altında ölümlüleri yaptığını belirtir; yukarıya gönderilme zamanı gelince, Prometheus ve Epimetheus'a yeteneklerin onlara dağıtılması görevi verilir; ancak Epimetheus bu işi tek başına yapmak istediğini söyler ve Prometheus'dan da sonra gelip kontrol etmesini ister. Böylece Epimetheus, yetenekleri dağıtmaya başlar ve tüm türlerin devamının sağlanması için her bir tür için gerekli, farklı şeyleri dağıtıp, donatır; kimine kanatlar, kimine çeviklik ve kuvvet, kimine soğuk ya da sıcaktan korunmaları için kalın deri, kürk, tüy, vb. şeyleri, yemeleri için de farklı yiyecekleri verir; ama Epimetheus ne yazık ki dağıtımda pek özen göstermemiş ve sıra insanlara geldiğinde onlara bir şey kalmamıştır; Prometheus da, bunu görünce, Hephaistos ve Athena'dan ateşi ve sanatı çalarak insanlara vermiştir. Prometheus, zaten Zeus'un yaşadığı yere gidememiştir; çünkü Zeus'u koruyan korkunç nöbetçileri vardı. Prometheus'un cezalandırılma nedeni de Epimetheus'un bu hatası olarak gösterilir. Fakat insanlar tanrılardan bir şey aldığı için de artık tanrılara daha yakın oldular. O nedenle tanrılara inanan sadece insanlar olup, onlara tapınaklar, sunaklar ve heykeller yaptılar." Prometheus'un kardeşi Epimetheus'un adının anlamı da, Prometheus'un (öngören) tersi "sonradan düşünen" demekti (Platon,2017:38-40;Frazer,1930:193-196;Eyüboğlu-Erhat,1977:32).

simgesidir. O sonsuz ateşin tanrısı olduğu için tapınaklarında sürekli ateş yanıyordu. Bir ışık tanrısı olarak Artemis'e aşık ve sürülerinin yarısını ona takdim etmişti. Ancak Pan, Atina'nın ateş festivalleri arasındaki yerini Marathon savaşı sonrasında aldı (Sterrett,1901:399-400).

⁸⁴ Atina'da ateş ve ışık tanrıları için beş farklı festivalde düzenli olarak bir meşale yarışının yapıldığı kanıtlanabilir. Bu festivaller Prometheia, Hephaisteia, Panathenaia, Bendideia ve Pan festivalidir. Peiraieus'daki Bendideia kutlamalarında at sırtında meşale yarışının da ilk kez Platon'un kendi döneminde gerçekleştiğini şöyle öğreniyoruz: Sokrates Aristo'nun oğlu Glaukon'la Pire'ye indiğini söyleyerek; "Hem Bendis Tanrıçaya dua ederim, hem de onun için ilk defa yapılacak bayramı görürüm demişim" der. " ... Adeimantos:- Tanrıçanın şerefine bu akşam atlı bir meşale koşusu olacak, haberiniz yok mu? diye sordu. - Atlı mı? dedim; bu da yeni çıktı. Ne demek, koşucular at üstünde mi meşaleyi elden ele verecek?..." (Sterrett,1901:401-402;Platon,1992: 1..327a,328a).

Pyne’de, ayrıntılara bakmaksızın, mitlerin, ateşin güç olduğunu, özgürce verilmediğini, varlığının insanlığı doğaya bağladığını ve insanı da diğer yaratıklardan ayırarak, tanrısal olanla birleştirdiğini açıkladığını belirtmiştir; ayrıca Sümer-Akad Ateş Tanrısı Gibil’in de saz ve kamış ile ilişkili olduğuna işaret etmiştir (Pyne,1997:60-61). Penglase ise, insanlığın yaratılışı hakkında bize fikir veren Prometheus ve Pandora mitinin birçok açıdan Mezopotamya mitleriyle (özellikle de önemli tanrı Enki'nin mitleriyle) paralellikler gösterdiğine değinmiştir (Penglase,2005: 166 vd.). Birde Herodotos, Asya adının da Prometheus’un karısından geldiğini (ama Lydialıların da Manes oğlu Kotys’in oğlu olan Asias’dan geldiğine inandıklarını) söyler (Herodot,4.45).

3.2.6.10. Hephaistos/Hepaestus (Vulcanus/Vulcain)

Hephaistos/Hepaestus, ateş ve metal işçiliğinden sorumlu tanrıdır. Hesiodos’a göre sadece Hera’nın oğludur; tanrı Zeus, kızı Athena’yı silahlı olarak kendi kafasından çıkarınca, Hera da kocasına kızıp, hıncından en usta sanatçı Hephaistos’u kendi başına (kimseyle beraber olmadan) doğurmuştur (Theog. 925-930). (Bunun yanında Heseidos, Zeus’un ilk kadın Pandora’yı yaratma işini Hephaistos’a verdiğini (Theog. 570 vd. - İşler. 60 vd.) ve Hephaistos’un Kharit’lerin en küçüğü Aglaie (parlak) ile evlendiğini de (Theog. 945) söyler). Aynı şekilde Apollodoros da (1.3.5) Hera’nın kimseyle beraber olmadan, Onu doğurduğundan bahseder; Pausanias da, (8.53.5) Hephaistos’un Talos’un⁸⁵ oğlu olduğunu söylemiştir.)

Homeros ise, Hephaistos’un Zeus ve Hera’nın oğlu olduğunu (İlyada 1.578,14.338, Odysseia 8.312) ve Kharis (zerafet) ile evlendiğini (İl. 18.382 vd) anlatır; İlyada’da Hephaistos, bizzat kendisi; topal olarak doğduğu için annesi tarafından atıldığını, Okeanos ırmağının kızı Eurynome ile Deniz tanrısı Nereus’un kızı Thetis’in onu alarak baktıklarını ve onların yanında dokuz yıl kaldığını söyler; bu sırada bir mağarada çalışmış ve bilezikler, küpeler, gerdanlıklar gibi birçok süs eşyası da yapmıştır (İl.18.394-405). Daha sonra da Hera ile barışıp tekrar Olympos’a dönmüş olmalıdır; çünkü Homeros’un (İl. 1.571-590) anlattığına göre, Hephaistos, Hera ve Zeus arasındaki bir kavgada annesinden babasının gönlünü almasını ister;

⁸⁵ Talos'un Hesychius tarafından Güneş'in adı olduğu söyleniyormuş; Girit'te Güneş Talos'a Taurus (Toros/boğa) da denildi; onun köylere yılda üç kez yaptığı ziyaret de bir kraliyet gezisi olabilirdi ve Güneş-kral, törensel boğa maskesi de takıyordu (bkz .Grave,1960:317).

...

Sevgili babam Zeus'u hoş tutsun, ne olur,

bir daha da böyle azarlamasın babam onu,

berbat etmesin şölenimizi.

Olymposlu ya atmak isterse onu bu ocaktan,

olur a, hepimizden güçlü o .

...

Ardında Hephaistos, annesine yardım etmek istediğinde Zeus'un onu aşağı attığını, Lemnos'a düştüğünü ve Sintilerin onu kaldırdığını söyler (İl.1.590-595). Yani Homeros Hephaistos'un aşağı iki kere atıldığını söyler. (İlk olarak annesi Hera, sonra da babası Zeus tarafından.)

Homerosçu İlahilerde, (III. Apollon'a), "Pythialı Apollon" da Hera, Hephaistos'u doğurduğunu söylemiştir; "... çünkü beni yapmıştı kıymetli karısı şimdiyse bensiz doğurdu puhu gözlü Athene'yi, o ki öne çıkarıyor kendisini bütün kutlu ölümsüzler içinde; halbuki bütün tanrılar içinde zayıf doğan benim oğlum ayağı aksak Hephaistos'u ben doğurmuştum..." der ve ardından oğlunu deryaya attığını ancak Nereus'un kızı Thetis'in Ona kızkardeşleri ile baktığını söyler (305-330).

Apollodoros (1.3.6), Zeus'un ilk karısı Metis'i (Theog. 886-900) kandırıp, Toprak ve Göğün ögütlerine uyarak Onu yutmasına değinir, çünkü onlar Metis'in, kızını doğurduktan sonra göğün/cennetin efendisi olacak bir oğlu olacağını söylemiştiler. Athena'nın doğum zamanı geldiğinde, Prometheus veya bazılarına göre de Hephaistos, Zeus'un başına bir baltayla vurmuştur ve Athena, tamamen silahlı olarak, başının üstünden Triton nehrine fırlamıştır. (Ancak eğer Hephaistos, Zeus'un kafasını yarmış ve Athena'yı doğurmasına yardım etmişse, Hephaistos'un, Athena'dan daha yaşlı olması gerekir.)

Sicilyalı Diodoros (5.74.2-3) ise, Hephaistos/Hephaestus'un demir, bakır, altın ve gümüş ile yapımında ateş gerektiren diğer her şeyi işlemeyi keşfettiğinin anlatıldığını söyler; sonra da zanaatçılara ve insanlara devretmiştir. Bu nedenle zanaatkarlar ve hünerli işçiler de diğerlerinden önce bu tanrıya dua ediyor ve kurbanlar sunuyorlardı. Hem onlar hem de tüm insanlar ateşe "Hephaestus" diyordu ve böylece insanın sosyal yaşamına başlangıçta bahsedilen nimeti onurlandırıyorlardı.

Schmitz’de, özellikle volkanik bölgelerde doğanın bir gücü olarak tezahür eden, sanatta ve imalatatta vazgeçilmez bir araç olan ateşin tanrısı Hephaistos/Hephaestus’dan dolayı ateşe Hephaistos/Hephaestus’un nefesi denildiğini ve tanrının adının hem antik Yunan hem de Romalı şairler tarafından ateşle eş anlamlı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Küçük bir kıvılcımın bir aleve dönüşmesi gibi, ateş tanrısı da doğumu sırasında zayıftı; zaten annesi de onu istememişti; daha sonraki gelenekte de, Hephaestus/Hephaistos’un Hera’nın uyluğundan çıktığını ve ebeveynlerinin ondan saklandığı anlatılmıştı; Hephaistos da öğrenmek için gizli bağları olan bir sandalye inşa etmiş ve Hera’ya göndermiştir. Hera sandalye’ye oturunca kalkamamış ve ona gerçekleri söylemek zorunda kalmıştır (Schmitz,1867: 384). Pausanias’da (1.20.3), Dionysos’un tiyatronun yanında iki tapınağı olduğunu ve burada Onun Hephaistos’u göğe götürürken gösteren resimleri olduğunu söyler; bununla ilgili Yunanların dediklerine göre Hephaistos, kendini doğar doğmaz yere attığı için Hera’ya kin beslemiş ve ona görünmez bağları olan altın bir sandalye hediye etmişti. Hera üzerine oturduğunda kalkamamıştı ve Hephaistos’un en güvenilir arkadaşı Dionysos onu sarhoş edip, göğe götürene kadar da hiçbir tanrıyı dinlememişti. Homeros’un Odysseia destanında ise, Afrodite’in Hephaistos’un eşi olduğu anlaşılmaktadır. Burada ozan Demodokos, Hephaistos’un, eşi Aphrodite ile Ares’in gizli ilişkilerini öğrenince onlara nasıl tuzak kurduğunu anlatır (Od. 8.266-360) söylediğine göre, bu sefer Hephaistos, kırılmaz ve çözülmez zincirden bir ağ örmüş ve yatağa dolamış, bir sürü örümcek ağı gibi, incecik zincir yaymış üstüne ve dam yapmıştı (Od.8.275-280). Sonra da, (Od.8.283-360’da) en çok sevdiği insanların yaşadığı Lemnos’a gitmiş, ama Güneş haber verince olanı biteni, varmadan geri dönüp, Aphrodite ile sevgilisi Ares’i yakalamıştı; öfkeden bağırınca da bütün tanrılar duyup gelmişler ve şöyle demişlerdi birbirlerine: “-kötü işten hiçbir zaman hayır bekleme, yetişir hızlı koşana ağır giden, bizim Hephaistos ağır gitti ama, baksana sonunda yakaladı Ares’i, en hızlısını Olympos’ta oturan tanrıların, Hephaistos topal ama, çok becerikli...” (Od. 8.328-332) Poseidon, Ondan zincirleri çözmesini istemiş ve ne derse yapacağını, bütün haklarını da ödeyeceğini söylemiş; Hephaistos’da “-kötü şeydir arka olmak kötü kişiye, unutursa borcunu Ares kurtulunca zincirlerinden...” demiş ve Poseidon, Ares kaçsa bile ben öderim borcunu diyerek ikna etmiş ve Hephaistos’da ağı çözmüştür.

Maden işçiliğinde böyle usta olan Hephaistos’un yaptığı birçok güzel işleri vardı; Homeros’a göre diğer ölümsüzlerin evlerinden daha güzel olan tunçtan, yaldızlı ev yapmıştır (İl. 18.369vd). Thetis’in bu eve gelip, Hephaistos’dan Akhilleus için istediği

silahları yapması yine İlyada'da detaylı şekilde anlatılır; bilindiği gibi Troya savaşı sırasında Hektor, Akhilleus'un en sevdiği arkadaşı Patroklos'u öldürmüştü (İl.16.820-830). Patroklos'u, Hektor öldürüp, silahlarını ve zırhını soyunca da (İl.17.125;18.81vd) Akhilleus'un annesi Thetis yanına gelmiş ve "...Ama senin güzel silahların Troyalıların elinde, senin alev alev yanan tunç silahların..." diyerek Hephaistos'a gidip yeni silahlarla dönünceye kadar savaşmamasını ve onu beklemesini istemiştir (İl.18.130-145). Hephaistos'da körükleri arasında tanrılar için üç ayak yaparken Thetis yanına gelmiştir, Hephaistos kendini borçlu hissettiği Thetis'i güzel karşılamış ve ona ne istediğini sormuş; Thetis'de ona; "... Patroklos'a kendi silâhlarını giydirdi, gönderdi savaşa onu, arkasına da bir ordu taktı, Batı kapılarının önünde dövüştüler bütün gün, o gün kenti yıkıp alacaklardı ama Apollon karıştı işe, öldürdü ön sıralarda Menoitios'un saldırgan oğlunu, bağışladı ünü Hektor'a. İşte dizlerine sarıldım, yalvarıyorum şimdi sana, kısa ömürlü oğluma bir kalkan, bir tolga ver, bir zırh yap ona,..." der; Hephaistos'da; Ona silahlar yapacağını ve görenlerin de şaşakalacağını söyler. Sonra körüklerine döner ve onları ateşe çevirip, çalışmalarını buyurur; yirmi tane, solukları farklı ısıda olan körükler ocağın içine üflemeye başlar, "... iş yavaş gidince ılık oluyorlar, iş hızlı gidince bükülmez oluyorlardı. Tanrı ateşe bükülmez tuncu attı, kalay attı, değerli altın attı, gümüş attı, sonra kütüğün üstüne koca bir örs kodu, bir eline güçlü bir çekiç aldı, bir eline ateş kısıracını. Koyuldu büyük bir kalkan yapmaya ..." Kalkan, beş tabaka olup, dört bir yanı işliydi ve ışık saçan on üç katlı çemberle çevrilmişti; Hephaistos, kalkanı süslemekte de ustalığını göstermiş ve yeri, göğü, denizi, yorulmaz güneşi, dolunayı, ve göğün bütün yıldızlarını yapmıştı; sonunda güçlü bir kalkan, bir zırh, sağlam tolga ve dizlik yapar ve götürüp Thetis'e teslim eder; o da silahları oğlu Akhilleus'a yetiştirir (İl.18.367-616). Hephaistos, Akhilleus'un silahlarından başka Diomedes'in zırhını (İl.8.194-195), Agamemnon'un asasını⁸⁶ (İl.2.100-107), Alkinos'un konağını koruyan biri altın biri gümüş olan iki köpeği (Od.7.91vd), Zeus'la Hera'nın yatak odasını (İl.14.166vd, 338vd), Menelaos'un Telemakhos'a verdiği gümüş dövme sağrağı (Od.4.615vd;15.115vd) ve daha birçok şey yapmıştır. İlyada da (21.324-381), Nehir tanrısı Xanthos (Skamandros) Akhilleus'u

⁸⁶ Bununla ilgili Pausanias 9.40.11'de "Chaeroneanların en çok saygı duyduğu tanrı, Homeros'un dediği, bu Hephaistos'un Zeus için yaptığı ve Zeus'un Hermes'e, Hermes'in Pelops'a ve Pelops'un Atreus'a ve Atreus'un da Thyestes'e bıraktığı ve Onun da Agamemnon'a verdiği asadır. Bu asaya taparlar ve ona mızrak adını verirler..." demektedir.

Yine Pausanias 9.41.1'de "Şairlerin ilan ettiği ve Hephaistos'un eserleri olduğuna inanılan tüm nesneler arasında Agamemnon'un asası dışındakiler gerçek değildir; der ve ardından bununla birlikte Patara'daki Apollon tapınağında Likyalıların, Telephus'un adak sunusu ve Hephaistos'un bir eseri olan bronz bir kase gösterdikleri doğrudur: muhtemelen bronzu ilk kaynaştıranların iki Samoslu, Theodorus ve Rhoeus olduğunu bilmiyorlardı..." demiştir.

boğmak için saldırdığında, Hera'nın korkup, Hephaistos'u çağırması ve Hephaistos'un nefesi ile Ksanthos'u durdurması anlatılır. Buna göre, Hephaistos şaşılacak bir ateş hazırlar; Akhilleus'un düşmanlarını, ırmaktaki ölüleri yakar, ova kurur, suyun akışı durur; Hephaistos'un nefesine dayanamazlar. Ksanthos, akamaz olunca Hera'ya yalvarır ve Hera da oğluna artık durmasını söyler ve .Hephaistos'da yangını keser.

Homeros, Odysseia'nın son bölümünde ise, Troya'da ölümden kaçamayan Akhilleus'un cenaze töreninde neler olduğunu şöyle anlatır;

....

Dokuz Musa da karşılıklı ağıtlar okudular güzel sesleriyle,
öyle dokunaklı çıkıyordu ki ağızlarından o ağıtlar,
kalmadı gözyaşı dökmeyen tek bir Akhalı.
İşte böyle ağladık on yedi gün, on yedi gece,
ölümlü insanlar ve ölümsüz tanrılar ağladık sana.
Verdik seni ateşe on sekizinci günü,
kurban ettik çevrende semiz koyunlar, paytak yürüyen inekler.
Yakıldın tanrısal giysiler, kokulu yağlar, tatlı ballar içinde,
yanan ateş yığınının çevresinde dört döndüler
birçok silahlı Akha yiğitleri, yaya ve arabalarla,
yükseldi gürültüler gökyüzüne kadar.
Seni yakıp kül ettikten sonra Hephaistos'un alevi,
şafak sökerken topladık, Akhilleus, senin ak kemiklerini,
yıkadık onları duru şarapla ve kokulu yağlarla,
Dionysos'un armağanı altın bir sağrak verdi anan,
çok ünlü Hephaistos yapmış kendi eliyle o sağrağı.
Onun içinde, ünü parlak Akhilleus, senin ak kemiklerin.
Menoitios'un oğlu Patroklos'unkilerle birlikte.
Ayrı bir kaba da Antilokhos'un külleri kondu,

oydu Patroklos'tan sonra senin en saydığın arkadaşın.

Sonra, biz kargıcı Akhaların kutsal ordusu,

kocaman ve kusursuz bir höyük yığdık bunların üstüne,

Hellespontos'a uzanan yaygın ovanın bir ucunda,

denizden geçen insanlar uzaktan görsünler diye onu,

... der; anlaşıldığı gibi burada da Akhilleus'u yakan yine Hephaistos'un alevidir (Od.24.60-85).

Çirkin olmasına rağmen en güzel kadınlarla evlenmiş olan Hephaistos, *Klytotekhnes* (sanatı ünlü), *Polyphron* (çok akıllı) gibi lakaplarıyla⁸⁷ da anılırdı. Hephaistos, sakallı, adaleli ve güçlü bir adam olarak, elinde çekiç, kerpeten veya başka bir aletle karakterize edildi, yuvarlak şapkası ve sağ omuzu ve kolu açıkta bırakan bir işçi tuniği giyerdi ve bacaklarının sakatlığı ise, arkaik heykellerde (MÖ VI. yy.) belirtildiği halde, sonraki eserlerde gösterilmez. Atina'da da Alkamenes'in yaptığı, topallığını hafifçe belirttiği ünlü Hephaistos heykeli vardı. Athena ve Hephaistos'un birlikte ölümlü sanatçılara hüner verip, onlara el sanatlarını da öğrettiğine inanılırdı (Ör. Homeros, Od. 6.233,23.158vd). Homeros; "Usta bir kuyumcu, katarak altına gümüşü, Hephaistos'la Athene'den öğrenmiştir sanatın her türlüşünü," der (od.23.158-159). Atina'da da ortak tapınakları ve festivalleri vardı. Her ikisinin de iyileştirici güçleri olduğuna inanılıyordu; ayrıca Hephaistos'un düştüğü yerden gelen Lemni toprağının da (terra Lemnia) delilik, yılan ısırtığı gibi hastalıklara iyi geldiği düşünülüyordu (Schmitz,1867:384; Erhat, 1978,145-146; Can, 1994:125-129;Cömert, 1999,33-34; Hançerlioğlu,2000:189).

Homerosçu İlahilerde de (I.C.10) Zeus, Hera'ya "...zalim bir oğul doğurdun, topal olduğu halde maharetli ..." şeklinde seslenmektedir. Yine (XX.) ilahi de maharetli-şanlı Hephaistos ile ilgilidir:

...

odur öğretene yeryüzündeki muazzam işleri insanlara,

puhu gözlü Athenaie ile birlikte, oysa onlar önceden

⁸⁷ Örneğin, klytotechnes: sanatı (technes) ünlü; Hom. İl.1.572,18.143,18.391; Od.8.286,327,332 gibi, karşımıza bir çok yerde çıkar (Roockın,1996,22-23).Teche ile ilgili de bkz. Roocknik, D.(1996), Of Art and Wisdom.

kylomethis (mahareti-şanlı) Hep.XX 1; klytos (şanlı); Her.IV.115; klytotekhnes (hünere-şanlı) Hep.XX.5; piknos podas (ayağı aksak) Apol.III.317 (Homeroscu İlahiler,2021:168).

yaşarlardı mağaralarda, yabani hayvanlar gibi dağlarda.

Şimdiyse öğrendiler hüneri- şanlı Hephaistos'tan işleri,

yıllar boyunca tamamına eren ömürlerini

sürerler tasalanmadan kendi evlerinde.

Öyleyse, ey Hephaistos, kerem et de

bahşet başarıyı ve refahı bana.

Diyerek biten bu ilahide Hephaistos ve Athena'nın birlikte anıldığı görülmektedir ve bu birliktelik mitlerde de karşımıza çıkar. Örneğin, Atina'nın ilk krallarından Erichthonius'un⁸⁸ mitinde, Onun Hephaistos ve Earth'ın oğlu olduğu (Pausanias 1.2.6.) halde Earth'nın (Toprak ana /Gaia) döllenmesinde Athena'nın da rolü olduğu anlatılmıştır; mite göre; Hephaistos, Athena'ya tecavüz etmeye kalkıp, topal ayağı ile Athena'yı yakalasa da, Athena onu iterek kurtulmuştur; ama her ne kadar Hephaistos amacına ulaşmasa da bu durum, Hephaistos'un spermi döküldüğü için Gaia'nın hamile kalmasına ve Erichthonius'un doğmasına sebep olmuştur. Pausanias, 1.18.2'de, Athena'nın Erichthonius'u bir sandığa koyup, onu Aglaurus ile kızkardeşleri Herse ve Pandrosus'a emanet ettiğini ve onlara sandığa bakmalarını yasakladığını belirtir; Onun anlattığına göre; "Pandrosus onun emrine uymuş, ama diğer ikisi merakla sandığı açmışlar ve yılan tarafından korunan Erichthonius'u gördüklerinde çıldırıp, kendilerini Akropolis'in en dik kısmından aşağı atmışlar. İşte tam bu noktadan daha sonra Medler Atina'ya çıkmış ve Atinalıları kılıçtan geçirmişlerdi." (Apollodoros (3.14.6) da aynı mite yer vermiştir.⁸⁹) (Pausanias (1.27.3) da "Athena tapınağının bitişiğinde, kız kardeşlerden yalnızca güven konusunda kusursuz olan Pandrosus'un tapınağı vardır..." der.) Ayrıca Euripides, Ion 260-282'de, Erichthonios mitinden ve Amikle'nin (Amyclae) tahtında (Paus.3.18.13), Athena'nın Hephaistos'tan kaçarken betimlendiğinden bahsedilir. Burkert de, bu köken mitinde anlatılan Athena'nın, tapınağında büyüttüğü gizli çocuk Erichthonios-Erechtheus'u, Kekrops'un kızlarının görmesi ve bunun onların ölümlerine

⁸⁸ Erichthonios, Toprak anadan doğan yaratıklar gibi yılan kuyrukluymuş, Athena'nın kalkanının altında ve kutsal alanda büyümüş olan bu genç sonra Atina kralı olmuştu; ayrıca O Panathenaia bayramlarını başlatmış, dört atlı arabayı keşfetmiş ve Atina'ya parayı da getirmişti (bkz.Erhat,1978:112).

⁸⁹Apollodoros'un anlatımı ise (3.14.6); "Erichthonius'un, Cranaus'un kızı Atthis ve Hephaistos'un oğlu olduğunu, bazıları ise Hephaistos ve Athena'nın oğlu olduğunu söyler: ... Athena tarafından büyütülen Erichthonius, Amphictyon'u kovdu ve Atina kralı oldu; ve akropole Athena'nın ahşap bir imgesini (zeytin ağacından) koydu, bir Naiad perisi olan Praxithea ile evlendi ve ondan bir oğlu "Pandion" oldu" şeklindedir.

yol açması olayının, Akropolis'te yapılan Arrhephoroi⁹⁰ ritüeli ile ilişkili olduğunu belirtir; ayrıca bakire ve anne olma paradoksu, mitte açıkça dile getirilmemiş olsa da, Athena, böylece ataları kralın annesi olma onurunu sürdürmüştü (Burkert,1985:143). Yine Pausanias (1.14.6), Kerameikos'un (Atina'da) yukarısında bulunan Hephaistos/Hephaestus tapınağında, Hephaistos'un yanında Athena'nın imgesinin de (heykel) olmasına şaşırmadığını söyler.

Eliade ise; Hephaistos'un başına gelenlerin “Mazlum çocuk” ve “yeni doğan lanetli çocuk” izlekleriyle benzerlikler gösterdiğini söyler; ayrıca bu çocuk için bir erginleme sınavı söz konusudur ve önemli olan da bu sınavdan başarı ile geçmesidir; bu sınav, Hephaistos'un sakatlanmasını da açıklayan büyülü ve şamancıl bir erginlenmedir

⁹⁰ Arrhephoroi ritüeli ile ilgili olarak Pausanias, (1.27.3) Polias tapınağının yakınlarında iki genç kızın bir süre tanrıçayla yaşadığını ve Atinalıların onlara Arrephoroi dediklerini söyler. Bunlar şenlik olduğunda gece bir tören yaparlarmış; bu da Athena rahibesinin kendilerine verdiği şeyleri başlarının üzerine koyup taşımaları imiş; ama bu taşıdıklarının ne olduğunu ne veren, ne de taşıyanlar bilirmiş. Şehirde, Afrodite'in tapınağından çok uzakta olmayan, Afrodite Bahçeleri adı verilen yerdeki, doğal bir yeraltı geçidinden bakireler aşağı inip, yüklerini bırakırlar ve sarılmış başka bir şey alarak onu geri getirirlermiş. Bu bakireler daha sonra özgür bırakılıp, yerine başkaları Akropolis'e getirilirmiş.

Euripides ise, kızların en küçüğünün kurban edildiğini ve diğerlerinin de gönüllü olarak ölümü seçtiğini söyler (Euripides İon,277-282); Boutsikas ve Hannah da, bu konuyla ilgili olarak, sonra Atinalıların ölen kızları, Taurus/Toros (boğa) takımıyıldızında önemli bir yıldız kümesi olan Hyades ile eşitlemiş olduklarını ve ardından da tanrıça ilan edildiklerini belirtmiştir; diğer kaynaklarda, kızların ölümüyle ilgili bu efsaneye katılarak, bunun Delphi'den gelen bir kehanetin sonucu olarak, kızlardan birinin, babaları Erechtheus'un Eleusisli Eumolpos'a karşı savaşı kazanabilmesi için kurban edilmesinin emredildiğini bildirir. Erechtheus'un en küçük kızı kurban edilmek üzere seçilmiştir, ancak hepsi birlikte ölmeye yemin etmiş olan kız kardeşleri de kendilerini öldürdüler. (önceki mitte Kekrops'un kızları idi) *arrhēphoroi*, Athena'nın peplosunun dokunmasıyla da ilişkilendirildi ve en az üç Akropolis kültüründe önemli bir rol oynadı *Kallyntēria*, *Plyntēria* ve *Arrhēphoria*.

Atina'nın, Eski Yakın Doğu geleneğini takip eden en önemli festivali Yeni Yıl idi ve Panathenaic festivaliyle başlardı. Panathenaia festivalinden iki ay kadar önce de *Kallyntēria*, *Plyntēria* kutlanırdı. Küçük bir gece arınma töreni olan Kallyntēria, Akropolis'in doğu kısmıyla ilişkili olup ayın, Athena Polias tapınağının temizlenmesini ve tanrıçanın ebedi alevinin yeniden yakılmasını içeriyordu; ayrıca festival, Aglauros'la (Kekrops'un kızı ve Athena'nın ilk rahibesi) ilişkilendirilir. Birkaç gün sonra da arınma törenleri, tanrıçanın kült heykelinin soyulması, mücevherlerinin çıkarılması ve sarılmasını içeren Plyntēria ile devam ederdi; sonra deniz kıyısına bir gece alayı ile taşınarak, onu ve kıyafetlerini suda yıkayıp, arındırdıktan sonra, heykel Akropolis'e tekrar getirilirdi ve temiz peploslar giydirilip, mücevherlerle süslenirdi. (Bu sırada tanrıça, şehrinden ayrı kaldığı için o gün şanssız bir gün olarak kabul edildi.) Bununla birlikte, Athena'nın heykeline uygulanan ritüeller Yunan cenaze uygulamalarına benzemektedir; ölüm ve ilkel zamanlar hatırlanır; ayrıca ayinde Aglauros'un ölümünün de anıldığına inanılıyordu; Aglauros'un ölümünden sonra bir yıl boyunca hiçbir giysinin yıkanmadığı da söylenmiştir. Ertesi ayın başında ise, gizemli gece festivali Arrhephoria gerçekleşirdi; bu festivalde Akropolis'te yaklaşık bir yıldır yaşayan iki genç kız, Arrhephoroi, hizmet sürelerini tamamlarlardı. Arrhēphoria, Pandrosos'un onuruna düzenlenen gizli bir doğurganlık ayini olup, Athena'nın yeni doğan Erichthonios'u Kekrops'un üç kızına emanet etmesi miti tekrarlanırdı. (Kızların Aphrodite bahçeleri diye bilinen yere yakın kutsal bir yerdeki gizli geçitten sepet götürüp başka sepet getirmesi.) Burkert, kapalı sepetlerde (kistai) nelerin taşındığı ve sarılı olarak getirilenlerin ne olduğu ancak tahmin edilebilir demektir ve Arrhephoros'un, hem döllenmeyi hem de yeni yavruları simgeleyen çiy ile çiy taşıyıcısı anlamına gelebileceğini belirtir. Arkeologlar tarafından Akropolis'in kuzey yamaçlarından bir su kaynağına inen ve arrēphoroi tarafından kullanıldığı düşünülen Geç Miken kalesine ait, dik bir merdiven ile bunun doğusunda kaya yüzeyinde küçük bir Eros tapınağı ortaya çıkarılmıştır ve M.Ö. 11. yüzyılda da bu merdivenler, yeniden kullanılmaya başlamış gibi görünmektedir (Burkert,1985:228-229; Boutsikas, Hannah,2012:233-236).

ve Marie Delcourt da, bu konuya değinmiştir; Hephaistos'un sakat ayağı ile şaman adayının geçirdiği erginleme işkenceleri arasında da yakınlık kurulabilir; ayrıca ailesinden uzak kalarak eğitilmiş ve çalışarak demircilik sanatını öğrenmiş olan Hephaistos, bilindiği gibi sonra da yaptığı tahtlar, zincirler, ağlar ile tanrı ve tanrıçaları hatta Titan Prometheus'u bağlamıştı. Yani aslında Hephaistos büyücü bir tanrıdır ve bu nedenle hem bağlayıcı hem de çözücüdür, birde doğurtan tanrı olmuştu (Athena'nın doğmasını sağladı). Eliade, Hephaistos mitolojisinde, sihirli bir gücün kaynağının madenci, demirci ve zanaatkarların meslek sırlarıyla, (teknolojinin ve zanaatkarlığın mükemmelliğiyle) ilişkilendirildiğini belirtir. Zaten tüm tekniklerin kökeninde de ateşe egemen olma vardır (Delcourt, 1957:42vd; Eliade, I, 2017a:364-366).

Hephaistos'un adı, Yunan olmadığını gösterir; kökeni bilinmeyen bu tanrının Eliade'ye göre arkaik bir yapısı vardı ve o, bir ateş tanrısından çok, ateşe

Resim 3.11. Attika Siyah Figür Exaleiptron, Athena'nın Doğumu (MÖ 570/560)

Kaynak: [wikimedia.org/wiki/File:Exaleiptron_birth_Athena_Louvre_CA616.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Exaleiptron_birth_Athena_Louvre_CA616.jpg)

egemen olmayı gerektiren işlerin (başka bir deyişle, belirli ve nadir bir büyü biçimini içeren çeşitli işlerin) koruyucu tanrısı olmalıydı. Burkert'e göre de, Tanrı Hephaistos'un ayaklarının sakat olması, Onun mükemmel Olymposlular arasında bir yabancı olduğunu göstermektedir; şehri Hephaistias, Lemnos adasının başkenti idi ve Yunan olmayan bağımsız bir nüfusu vardı; Yunanlar onlara Tyrsenoi adını vermişlerdi ve onları Etrüskler ile özdeşleştirdiler; geç bir kaynak, Lemnos (Limni) adasında büyük bir arınma festivalinin yapıldığından ve burada yakılan yeni ateşin ustalara dağıtıldığından bahsetmiştir. Bunun dışında Bronz ve Erken Demir Çağlarındaki

demircilik zanaatının önemi, onun siyasi ve dini örgütlerle yakın ilişki içinde olmasına yol açtı; demirci atölyeleri ile kutsal alanın doğrudan ilişkisi vardı. (Friglerde ise Büyük Tanrıça, demirci atölyeleriyle ilişkilendirmişti.) Atina’da phratrhai (fratri) bayramı olan Apaturia’da bir kurban ona sunulurdu; Athena’yı da içine alan bir demirci festivali olan Khalkeia şenlikleri de yapılırdı. Burkert’e göre, Hephaistos’un Agora’ya bakan tapınağında Athena’nın bir heykeli olmasına karşılık, Akropolis’teki Athena Polias tapınağında da sürekli yanan lamba/kandil, Ateş Tanrısının varlığı olarak anlaşılabilirdi. Hephaistos’un bir tezahürü, kültünün merkezi de olan Anadolu’nun güney kıyısında yer alan, Olympos yakınlarındaki (Yanartaş) topraktan çıkan gazın ateşiydi;⁹¹ ve benzer bir ateş, belki de Lemnos adasında da vardı. Ayrıca Etna Dağı’nın altında da atölyesi bulunuyordu (Eliade,I, 2017a:366; Burkert, 1985:167-168,220).

Hephaistos şenlikleri ile ilgili Herodotos’da 8.98’de, Perslerin atlı posta sisteminde ulakların elden ele vererek haber ulaştırması gibi, Yunanların da Hephaistos onuruna düzenledikleri “Lampadophori” de meşalenin elden ele verildiğini söyler.

Yine Herodotos 3.37’de “Memphis’de, Hephaistos tapınağına (Tanrı Ptah’ı kastediyor.) Kambyses’in girip Pataikos denilen Fenike figürlerine benzeyen Hephaistos’un heykeli ile alay ettiğini, sonra da Kabirler tapınağına girip oradaki heykellerle de alay edip, onları yaktığından bahseder; devamında ise, bu heykellerin de Hephaistos heykellerine benzediğini ve bu tanrıların onun oğulları olduğunu söyler.” Burada belirtilen tanrının cüce gösterilmesidir; büyümlü varlıklarla özel bağlantısı olan Hephaistos ile onun oğulları veya torunları olan (Kabirler) Kabeiroi, cüce olarak temsil edilmiştir. Araştırmacılar, Hephaistos kutsal alanının bulunduğu Lemnos da, Helenistik döneme ait çok sayıda Hephaistos ile ilişkili Kabeiroi gibi, pişmiş toprak (terracotta) küçük tanrılar bulmuştu. Bazı Arkaik terracottalarda da Kabirler (Kabeiroi) cüce olarak gösterilir (Pavel,2017:99).

Hephaistos adının ne demek olduğu ile ilgili de Platon’un Kratylos adlı eserinde Sokrates, Hephaistos’un anlamını soran Hermogenes’e şöyle açıklar; “- Işığb bilmek

⁹¹ Pseudo-Skylaks: Periplous 100’de, Likya’da bulunan kentleri sayar ve Hephaistos kutsal alanı olduğunu söyler “... Siderous Limanı. Buranın üzerinde, dağda Hephaistos’un kutsal alanı ve topraktan kendiliğinden çıkıp da yanan ve hiç sönmeyen çokça ateş vardır...” (Arslan,2012: 251). Plinius’da, (Nat. Hist. II.CVI) şöyle yazmıştır; “Etna dağı sürekli gece yanıyordu ...; aynı şekilde Phaselis’te Khimera (Chimaera)Dağı da hem gece hem de gündüz sürekli bir ateşle yanıyordu; Knidoslu Ctesias da, onun ateşinin su ile alevlendiğini, ancak toprak ile söndürüldüğünü yazmıştı; “yine aynı Likya’da Hephaestii Dağları da yanan bir meşale ile dokunulduğunda, öyle yanarlar ki, nehirlerin taşları ve sularındaki kum ateşe verilir” ... diye devam etmektedir.

konusunda çok bilgili olandan mı bahsediyorsun?, ... -Bu ismin parlak anlamına gelen Phaistos isminin önüne bir eta konulmasından ibaret olduğunu herkes bilir” der (Platon,2015:59).

Resim 3.12. Hephaistos’un Dönüşü, (MÖ450-400) Kırmızı Figür, Skypos, Toledo (OH), Museum Of Art: 1982.88

Kaynak: beazley.ox.ac.uk/record/6B344D45-E32F-4C8D-9B55-3DFAC299388C

3.2.6.10.1. Olympos’ta (Yanartaş) Hephaistos ve Khimera

Anadolu’da Olympos’da, III. Gordianus zamanından bir sikkenin ön yüzünde Gordianus, arka yüzünde sağ elinde çekiç, sol elinde kalkan ve önünde bir örsle birlikte betimlenen Tanrı Hephaistos vardır. Olympos sikkelerinden kentte Apollon, Athena, Zeus ve Hephaistos kültlerinin olduğu anlaşılr; MS 3. yüzyılda kentte bulunan asker mezarlarından Mithra kültünün de yaygınlaştığı görülmüştür; ama en önde gelen kültün Hephaistos kültü olduğu söylenebilir; zira mezar soyguncularından alınan ceza paralarının bu tanrının tapınağına aktarılması istenmiş ve adına şenlikler düzenlenmiştir (Diler, 1988:107-109; Uçar, Öztaşkın, 2016:280). Lykia kentlerine büyük yardımlar yapmış olan Rhodiapolisli hayırsever (euergetes) Opramoas’ın (MS 114-153 dönemlerinde), Olymposlulara da Hephaistos ve İmparator onuruna yapılacak törenler için 12000 denar bağışladığı anlaşılmıştır (Akdoğan,2002:86).

Khimera/Khimaira (Chimaera,Chimaira)

Olympos’da, Yanartaş denilen yerde bulunan deliklerden çıkan doğalgazdan dolayı oluşan alevler, Khimera mitosuyla da ilişkilendirilmiştir. Bu yere Khimera/Khimaira ismi de verilmiştir (Öztaşkın,2012:313; Bönisch-Meyer,2016:19); ancak bazıları da

Khimera'nın Xanthos ırmağı ve Cragus dağı civarlarında yaşadığını düşünmektedir (ör. Ovid, metamorp.9.646-648). Bunun yanında Khimera yağmacı olarak görülmektedir; Apollodoros (3.2.1), Amisodarus tarafından yetiştirilen bu Khimera'nın ülkeyi yakıp yıktığını ve sığırları kırıp geçirdiğini söylemiştir. Plutarch'da, Khimera mitinin değişik versiyonlarını anlatmıştır; “bunlardan biri Likyalıların Isaras dedikleri Amisodarus'un, Zeleia yakınlarındaki Likya kolonisinden gelerek, beraberinde acımasız bir adam olan Khimarros/Chimarrhus'un komuta ettiği korsan gemilerini getirmesi ile ilgilidir. Pruvasında aslan, kış tarafında yılan bulunan bir teknede yol alan ve Likyalılara çok kötülük yapan bu Chimarrhus'u, Bellerophon Pegasus ile takip edip öldürmüştür. Bazıları ise Khimera'nın güneş ışınlarını şiddetli yansıtan bir dağ olduğunu ve tüm ovayı, ekinleri kavurduğunu iddia ediyormuş; Bellerophon'da bunu önlemek için dik yamacı kesmiş ve yansımayı önlemiştir. Plutarkhos, bir başka versiyonda da Heraklealı Nymphis'in sözlerini aktararak; aslında Bellerophon'un Xanthos topraklarındaki hayvanları ve ekinleri harap eden bir yaban domuzunu (Khimera burada yaban domuzu olarak görülüyor) öldürdüğünü söylemiştir; ancak uygun ödül alamadığı için Poseidon'a dua ederek Xantoslulara lanet yağdırmış ve birdenbire tüm ova tuzlu su ile kaplanarak harap olmuştur; ama sonra kadınlar Bellerophon'a yalvarınca tekrar Poseidon'a öfkesinden vazgeçmesi için dua etmiştir. Bu nedenle Xanthos/Xanthus'ta babadan değil, anneden gelen isimleri taşımaları bir gelenek olmuştur (Plutark, Moralia 248a-d; Iozzo,2012:114-115; Ogden,2013:99-101).

Hesiodos'a göre de (Theog.319-325) Khimera'yı, Ekhidna dünyaya getirmişti; söndürülmez ateşi üfleyen korkunç ve büyük, hızlı ve güçlü, Khimera'nın üç kafası vardı; biri azgın bakışlı aslan, diğeri keçi, öteki de yılan, ejderha kafası idi. Pegasos, (Theog.280-285) Perseus tarafından öldürülen canavar Gorgo Medusa'nın kafasından deniz kıyısında doğmuştu ve Bellerophon (Bellerophontes) bu kanatlı ata (Pegasos/Pegasus) binerek Khimera'nın hakkından geldi.⁹² Fox, Hesiodos'un Pegasos'u uzak Okyanus'un “akarsuları” (pégas) ile ilişkilendirdiğine değinmiştir. Sami dillerinde ateş kelimesinin kökü de, Yunanların keçi-canavar chimaira için kullandıkları kelimeye benzeyen *chmr* idi ve bugün bile Olympos'un dağlarındaki deliklerden çıkan doğalgazdan dolayı yanan ateşler, gece kıyılardan denizciler tarafından da görülebilirdi. Fox, Likya kıyılarında seyahat eden Fenikelerin kıyı boyunca gördükleri *chmr*'den bahseden denizci arkadaşlarının tariflerine göre melez keçi-canavarlarını bir ateş püskürtücü “*chimaera*”/

⁹²Anlatılanlardan mitte yine su ve ateş karşıtlığı olduğunu görüyoruz; ancak bu kez su, ateşi yenmiştir.

Khimera şeklinde düşünmüş olabileceklerini söyler. Buradaki en büyük delikte, bir zamanlar kilise olduğu anlaşılan, ana kalıntı grubunun hemen altında idi ve bir Yunanca yazıta göre burada da bir pagan tapınağı vardı ve kilise de özellikle bu pagan kült alanına yapılmıştı. (Burası anlaşıldığı üzere ateşle yakından bağlantılı tanrı Hephaestos'un kutsal alanı idi.) Bununla birlikte Khimera'nın kökeni de doğu da olmalıdır. Hayvan-insan karışımı canavarlar ve kanatlı atlar kuzey Suriye'den heykellerden ve mühür taşlarında bilinir. (Fox,2008:218-221). Iozzo, fantastik ve karışık yaratıkların Luristan ve Pers geleneğinde de olduğunu söyler; ancak aslan, keçi ve yılan kombinasyonu yoktu; Hititlerde de aslan, kuş ve insan bileşeni vardır; (ör. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Karkamış ve Sakçagözü ortostatlarında kanatlı aslan ve külahlı insan başı vardır; kuyruktaki başta yılan başına benzemektedir.) ayrıca Asur ve Babil sanatında kanatlı aslanlar vardır. Yılan ya da ejder öldüren kahraman hikayesi Eski ve Orta İran ile Eski Hitit metinlerinde olup, bu mitolojik gelenekte Proto-Hint-Avrupa döneminde ortaya çıkmış olmalıdır. Yunan dünyasına mitin aktarımı ve bu tür yakın doğu unsurlarının Helen kültürüne girmesi de protogeometrik dönemde (MÖ10. yüzyıl ortası- MÖ 9. yüzyıl ortası) olmuştur; ancak bunların ikonografik olarak yansımaları MÖ 7. yüzyıldan itibaren görürüz. Khimera'yı ateş üflerken ve Bellerophon'u kanatlı atı üzerinde mızrağını savururken gösteren ünlü Boston aryballosu da Protokorint dönemine (yaklaşık MÖ 650) tarihlenmiştir ((Iozzo,2012:111-114; bkz Schmitt,1966:342, Fig.1). Odgen'e göre Gorgon-Aegis ve Khimera arasında da benzerlik vardır; (Aegis, aig, aigos keçiden türetilmiştir.) Her ne kadar Athena'nın düşmanı olan Gorgon-Aegis'in biçimi tarif edilemese de Chimaera'ya benzediği sonucuna varabiliriz (Ogden,2013:102-103). Diodoros'un da (3.70.1-4) dediğine göre, Athena yenilmesi zor, korkunç bir canavar olan Aegis'i öldürmüştü; çünkü o, topraktan çıkmıştı ve doğasına uygun olarak ağzından korkunç alevler üflüyordu; ardından Diodoros onun ilk kez Frigya civarında ortaya çıktığını ve "yanık Phrygia" olarak adlandırılan toprakları yaktığını; sonra da Toros dağları çevresindeki toprakları ve daha birçok yeri harap ettiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Euripides'de (İon,989-997) Pallas'ın (Athena), Gaia'nın kızı Gorgon'u öldürdükten sonra kendine "Aigis" (aegis) denilen yılanla çevrili ve keçi derisinden göğüs zırhı yaptığını söylemiştir.

Resim 3.13. Sakçagözü Ortostatı (MÖ1200-700)

Resim 3.14. Haberciler Duvarı Ortostatı; (MÖ 900-700) Khimera, Kargamış

Bellerophontes

Bellerophontes, Korinth (eski adı Ephyra) kralı Glaukos'un oğlu ve Sisypheos'un da torunudur (Poseidon'un oğlu olduğu da söylenir.) Belleros adlı birini öldürdüğü için adı

Belleros'un katili anlamına gelen Bellerophontes idi.⁹³ O, kefarete olarak Tirys'e sürgüne gönderildiğinde, orada kral olan Proitos'un karısı Anteia (ya da Sthenoboea) ona aşık olmuş; ama aşkına karşılık görmeyince, ona iftira atarak kendisini baştan çıkarmaya çalıştığını söylemiştir; bu iftira sonucu Proitos, onu Likya'da, kral olan kayınpederi İobates'in yanına, öldürülmesini isteyen bir mektup vererek gönderir. Bu konudan Homeros da (İlyada 6. 120-235) bahsetmiştir; Homeros'un dediğine göre Troya Savaşında Diomedes ve Glaukos savaşırken Diomedes Hippolokhos'un oğlu Glaukos'a soyunu sormuş ve O da Lykia'nın en önemli efsanesini anlatmaya başlamıştır:

...
at besleyen Argos'un bir bucağında Ephyre İli vardır,
Aiolos oğlu Sisypheos yaşardı orada,
insanların en kurnazıydı o,
bir oğlu oldu, Glaukos'tu adı;
Bellerophontes doğdu ondan sonra,
Glaukos'un kusursuz oğlu.
Erkeklik, güzellik bağışladı tanrılar ona.
Ama Proitos geçirdi gönlünden kötü şeyler,
kendisi ondan çok daha güçlüydü,
sürdü onu Argos'lular arasından;
Zeus almıştı Bellerophontes'i Proitos'un eli altına.
... (İl.6.151-159).

Devamında Homeros kralın karısının iftirasına rağmen Bellerophontes'e kıyamadığını ve Lykia'ya kaynatasına gönderdiğini şöyle anlatır;

...
Alır almaz damadının işaretini,

⁹³ Apollodoros (2.3.1) ise kardeşini öldürdüğünü söyler. (adı Deliades veya Piren veya Alcimenes olan) Tzetzes'de (Chiliades 7.810vd) kardeşini ya da Korintlilerin hükümdarı olan Belleron'u öldürdüğüne değinir, bu nedenle adı Bellerophon (Bellerophontes) idi.

buyurdu önce azgın Khimaira'yı öldürmesini;
tanrı soyundandı o, insan değildi.

Önü aslan, arkası yılan, ortası keçiydi,
yalımlı nefesiyle kötü soluyordu.

Bellerophontes uydu tanrıların isteğine,
onu bir anda yere serdi.

Çarpıştı sonra ünlü Solymo'larla.

Girdiği savaşların bu en çetiniydi.

Erkek gibi Amazon'ları öldürdü sonra.

Dönüşünde kral ona zorlu bir tuzak kurdu:

Yaygın Lykia'dan en iyi yiğitleri

seçti gönderdi pusuya,

ama onlar bir daha dönmediler evlerine,

kusursuz Bellerophontes öldürmüştü hepsini.

Kral da anladı onun tanrı soyundan olduğunu,

alıkoydu orada, verdi kızını,

bütün krallık onurlarını bölüştü onunla,

Lykia'lılar da ayırdılar bahçelik, buğdaylık bir tarla,

ayırdılar en büyük, en güzel bir toprağı.

Karısı üç çocuk doğurdu bilgili Bellerophontes'e:

Isandros, Hippolokhos, Laodamela.

Akıllı Zeus, koynuna girdi Laodameia'nın.

Laodamela, doğurdu tanrıya denk tunç silahlı Sarpedon'u.

Ama bir gün tanrılar tiksindi Bellerophontes'ten,

Aleion ovasında kaldı o tek başına,

... (İl.178-201).

Yalnız Homeros (İl.6.179-183), Khimera/Khimaira'yı Bellerophontes'in öldürdüğünü söylerken Pegasos'dan bahsetmemiştir. Oysa Hesiodos Pegasosla Bellerophontes'in birlikte Khimera'nın hakkında geldiğini söylemiştir; (Theog.324-325'de "Pegasos hakkında geldi bu Khimaira'nın Koca yiğit Bellerophontes'le birlikte.") Pindaros'da (Olympia XIII 60-92) aynı şekilde Pegasosla birlikte bu işi başardığını belirtir; ayrıca Pindaros, Bellerophontes'in Pegasos'u, Athena'nın ona verdiği tılsımlı altın dizgin sayesinde yakaladığını söyler; Athena ona rüyasında şöyle demiştir; "...ey kral Aioloğlu Al bu atlar için yapılmış büyüğü, ak bir boğa kurban et, sun onu baban Damaios'a..." (At terbiyecisi= Damaios=Poseidon) ardından Bellerophon kralın kendisine verdiği Solym'leri ve Amazonları yenme görevini yerine getirip, Likyalı savaşçılar tarafından kendine kurulan tuzaktan da kurtulduktan sonra kralın kızı ile evlenir. Ancak Bellerophon gurura kapılıp Olympos'a tanrıların katına çıkmak istemiş ve buna kızan tanrılar da atından düşmesini sağlamıştır. (Pindaros'da, Bellerophon semavi ikametgaha gitmek isteyince Pegasos'un Bellerophon'u attığını söyler (Pindaros, İsthmia VII.44-46).) Pegasos ise kendine Zeus'un ahırında bir yer bulmuştur. (Tzetzes (Chiliades 7.830-840) Bellerophon'un kanatlı at Pegasus'a, yani yelkenleri kanat gibi olan bir kadırgaya bindikten sonra, (çünkü Adriyatik çevresindekiler gemilerine at derlermiş) kendi filosu ile "Solymi" denilen halkı, (Homer'in aslanlar gibi acımasız diye tasvir ettiği İbranileri) yendiğini söyler. Plutarkhos ise "Solymi" denilen halkın Lykialıların yakınlarında yaşadıklarını belirtmiştir (Moralia V. 421). Pausanias'da (2.4.2) Bellerophontes'in aslında tam bağımsız bir kral olmadığını, Proetus'a (*Proitos*) ve Argoslulara tabi olduğunu söylemiştir.)

Homeros (İl.6.211-235), sonra Glaukos'un dedesi Bellerophon'u böyle anlatması sonucu Argoslu Diomedes'in sevindiğini ve savaşmaktan vazgeçtiklerini söyler; çünkü Onun atası Oineus, Bellerophon'u sarayında ağırlamış ve birbirlerine hediye vermişlerdir. Sonra da Glaukos ile Diomedes silahlarını değiş tokuş etmişlerdi. İlyada'da Lykialıların komutanı Sarpedon'un da Bellerophon'un kızı Laodamia'nın oğlu olduğu belirtilir. Bellerophon aşağı düştükten sonra Kilikya'da Aleion'da⁹⁴ yaşamıştı (bkz. Apollodoros,2.3.1-2; Tzetzes, Chiliades,7.50:810-880; Graves,1960:252-256; 2010:332-337; Erhat,1978:78-80;Can,1994:203-205; Cömert,1999:61; Odge.2013: 98-103; Hamilton,2015:96-98; Bönisch-Meyer,2016:19-22). Khimera ve Bellerophon

⁹⁴ Aleion, Tarsus'da idi ve Fox,'a göre Tarsus, Yunanca ayak tabanı demektir. Bellerephon Pegasus'tan düştüğünde ayağını bastığı yere Tarsus'u kurmuştur; Bellerephon ve miti Karya, Likya ve Kilikya'ya kadar popüler oldu (Fox,2008:221).

tasvirlerine MÖ 5. yy.'dan itibaren Likya sikkelerinde rastlanır; ayrıca Tlos kaya mezarları nekropolünde, (Bellerophantes mezarı sundurmasının sol duvarında Pegasos'a binmiş mezar sahibi bulunur.) Ksanthos merehi mezarının uzun cephesinin birinde, Trysa Heroonu'nun güney duvarında ve Limyra Heroonu'nun akroterinde Khimera ve Bellerophantes ile ilgili sahneler vardır. Yanartaş, hem Khimera'nın sönmeyen ateşi, hem de Hephaistos kültü ile öne çıkmaktadır. Burada Roma Dönemi'ne ait hamam, çeşme, tonozlu bir mezar, heykel kaideleri, adak yazıtları ve yarım daire formlu sunaklar bulunmaktadır. Hephaistos tapınağının olduğu düşünülen yere Bizans Döneminde üç nefli kilise ve eki tek nefli bir şapel yapılmıştır (Öztaşkın,2012:313-314;Uçar, Öztaşkın, 2016:280-281; Bönisch-Meyer,2016:22-23).

Resim 3.15. Khimera, Korint Levhası, (MÖ 590-575). Palazzo Massimo Alle Terme, Roma

Kaynak: <https://www.worldhistory.org/image/3358/chimera-corinthian-plate/>

3.2.6.11. Hestia

Hestia, Heseidos'a (Theog.453vd.) göre, Kronos ile Rheia'nın kızıdır. Apollodoros'da (1.1.5), Kronos ile Rheia'nın ilk çocuğunun Hestia olduğunu söyler. Diodoros'a göre de (5.68.1), "Kronus/Kronos ve Rheia'nın çocuklarından (Hestia, Demeter ve Hera ile Zeus, Poseidon ve Hades) Hestia, ev inşa etmeyi keşfettiği için insanların bu iyiliğine karşı her evde onun onuruna ve sunularına uygun şekilde tapınağını kurdukları söyleniyordu.

Homerosçu İlahiler de ise (XXIV), "Hestie, sen hizmet edersin uzaktan -oklayan efendi Apollon'un kutsal Pytho'daki pek- kutsal meskeninde, senin saçlarından sızan

daima zeytinyağı damlaları, teşrif et bu eve iyi-niyetli yüreğinle hikmetli Zeus’la birlikte, gönder şarkımın ardı sıra lütfunu.” denilmektedir. Yine Homerosçu İlahiler de (XXIX);

Ey Hestie, en yücelerdeki meskeninde herkesin
hem ölümsüz tanrıların
hem yeryüzünde dolaşan insanların,
senin payına düştü en-yüksek onurun makamı,
güzeldir senin onur payın ve makamın; çünkü kurnaz
ölümlüler sensiz ziyafet, orada başta da sonda da
Hestie’yle başlamadan sunmaz bal-tadında şarabı;
ancak sen, ey Argeiphontes, Zeus ile Maia’nın oğlu,
kutluların habercisi, altın-değnekli, nimet bahşeden,
kerem et de yetiş imdada
sevdiğin saydığın Hestie’yle birlikte,
çünkü ikiniz de otursunuz yerdeki insanların
güzelim meskenlerinde,
birbirinizin yüreklerindeki dostlukla
bilerek onların güzelim işlerini ,
katılırsınız zihne ve gençliğe
Selamlıyorum seni, ey Kronos’un kızı,
seni de altın değnekli Hermes;
ben ise hatırlarım seninkini ve de başka bir şarkıyı.

şeklinde anlatılır. O, Hermes ile birlikte insanların meskeninde otururdu. Hestia ile Hermes arasında bir yakınlık (eş, sevgili, kardeş gibi) olmamasına rağmen onlar eşlenirdi ve yan yana gelirdi. (Ör. Pausanias, (5.11.8) de bahsedildiğine göre; Olympia Zeus heykelinin kaidesinde Pheidias, tanrı ve tanrıçaları çift olarak gösterir ve burada Hermes ile Hestia yan yana tasvir edilmiştir.) Hestia her zaman evde, merkezde, sabit, aynı, içte ve güvenilirken, Hermes, şekil değiştirici, hareketli, dışarda, yolcu ve düzenbazdı. Vernat ikisi arasında işlevsel bir ilişki olduğunu ve bu ilişkinin komşuluk

olduğunun söylenebileceğini belirtir. Miken megaronlarının da ortasında daire şeklinde ocak olurdu ve bu merkezi oluştururdu ;⁹⁵ ayrıca sabit ocak, evi dünyaya bağlıyordu. (Hestia'ya Dünya Ana da denilirdi) Hermes ise onun zıttı her an yola çıkmaya hazır haberci, elçi gibiydi ve evdeki eşiği koruyup, hırsızları da uzak tutuyordu (Vernant,2022:102-104).

Homerosçu İlahilerde, Aphrodite'ye olan ilahide (V.21-32) Hestia'dan şöyle bahsedilir;

...

Mahcup kız Histie de hoşlanmaz Aphrodite'nin işlerinden,

O ki fikri dolaşık Kronos'un hem ilk doğan kızı,

hem en genci, kalkanlı Zeus'un iradesiyle

istenmişti kraliçe hem Poseidaon hem Apollon tarafından;

o ise asla razı gelmedi, direnip reddetti;

dokunup kalkanlı Zeus babasının başına

hala yürürlükte olana büyük bir yemin etti,

daima bakire kalacağını, tanrıçaların şahikası olarak,

Zeus baba da bahşetti ona evlilik yerine güzel bir onur payı

otururdu o evin ortasında ve aldı en seçkin payı.

Tanrıların bütün tapınaklarında vardır makamı

ve bütün fanilerin nezdinde sayılır tanrıların en kadimi.

... demektedir.

Görüldüğü gibi Zeus tarafından ona bahşedilmiş bir onur payı olarak Hestia evin ortasında ve bütün tapınaklarda bulunuyordu. O, Kronos'un hem ilk doğan, hem de en genç kızı olmuştu; çünkü Hestia, doğduğunda babası tarafından ilk yutulan oldu ve Zeus tarafından diğer kardeşleri ile birlikte kurtarıldığında çıkan son kişi oldu. İlk ve son

⁹⁵ Vernant'a göre; Miken megaronlarındaki sabit ocak, dört köşesinde birer sütun bulunan dikdörtgen şeklinde bir mekanın merkezi durumunda olup, tavana uzanan bu sütunların arasında dumanın çıkabilmesi için bir baca olurdu. Böylece sunaktan yukarı yükselen ateş ve duman üzerinden adakların Olympos tanrılarına çıkmasını ocak- Hestia sağlıyordu ve .Hestia yeryüzünü yeraltına bağladığı gibi gökyüzüne de bağlamış oluyordu (Vernant,2022:132).

motifi, onunla ilişkilendirildi. Hestia ile Apollon ve Poseidon arasındaki efsanede ima edilen bağda, üç ilaha ortak ibadet edilen Delphi tapınağında görülür. (Apollon tapınağında Hestia'nın ve Poseidon'un da sunakları bulunuyordu.) Ocak, ev hayatının kutsal merkezi olduğu için Hestia, ev sakinlerini koruyan ve tüm evin mutluluğunu ve bereketini de veren iffetli, saygın bir tanrıçaydı; aynı zamanda kendisine sığınılıyordu ve yemin ediliyordu; Homeros'un *Odyseia*'sında (14.159) denildiği gibi "...ve kusursuz Odysseus'un sığındığım şu ocağı;...". (Yine Homeros tanık gösterir ocağı ve "...kusursuz Odysseus'un şu ocağı tanık olsun" der (Od.19.304,20.230-231). Vergilius'da (*Aeneid* II 520-525), Priamos'un şehri ve sarayı işgal edildiğinde, Hekuba (Hekabe) yaşlı kralın da silah kuşandığını görünce, eşine şöyle seslendiğini söyler; "silahlar seni koruyamaz, bu ocak ya hepimizi koruyacak ya da sen de bizimle yok olacaksın". Hestia, Yunanca "*Ocak*" demek olup, o, her evin, her ailenin ocağında veya tapınaklarında yanan ateşin Tanrıçası olmuştur (Schmitz,1867:444-445; Erhat,1978:156; Can,1994:123; Kajava,2004:1-2).

Hestia'nın anlamı için Platon'un *Kratylos* (401-402) adlı eserinde Sokrates de, şöyle der;

...örneğin "oluş" kelimesi "ousia" ya da "essia" şeklinde ifade edilmektedir. Yabancılar "ousia" derler. Bazılarına göre bu kelime "osia" dır. Bu isimlerden yola çıkarak şeylerin özüne, Hestia denmesi doğaldır. Hem Hestia ile bir tür varoluşa katılmayı vurgularız, ... Önceleri ise "essia" kelimesi ousia yerine kullanılırdı. Öte yandan kurbanlar üzerinden düşünürsek, Hestia adını verenler şu mantıkla hareket ettiklerini görebiliriz: İnsanlar diğer tüm tanrılar arasında öncelikle diğer şeylerin özü olduğuna inandıkları Hestia için kurban kestiler. Herakletios her şeyin sürekli hareket halinde olduğuna inanıyordu. "Osia" ismini kullananlarda aynı görüştedirler. Bu insanlar şeylerin nedeni ve yöneticisi olarak hareket ettiren anlamına gelen "osia" kelimesini kullandılar...

Bu konuyla ilgili olarak Vernant, Platon'un iki etimoloji verdiğini söyler; biri "ousia/ essia" sabit ve değişmez öz idi (Sabit Hestia); diğeri de "osia", varlığın özü olup, var olan her şey hareket halindeydi (hareket etme eğilimi olan Hestia). Bu yapılan birbiri ile çelişkili iki açıklama da Hermes ile Hestia arasındaki ilişkiyi hatırlatır (Hestia sabit merkez, Hermes hareket eden) (Vernant,2022:133).

Pek miti olmayan Hestia (İyon dilinde Histie) ile ilgili olarak Ovidius'un anlattığı bir hikaye vardır; (Fasti VI 319-349) bu Priapus'un bir festivalde ona tecavüz etmeye çalışması ile ilgilidir; Kybele'nin düzenlediği festival sırasında bahçelerin bekçisi Priapus, çimlere uzanıp uyuyan Tanrıça'ya doğru sessizce yaklaşmış ve tam Ona sahip olacakken Silenus'un derenin kenarına bıraktığı eşek, zamansız bir şekilde anırmış ve sestten irkilerek uyanan Hestia'da böylece kaçabilmiştir. Graves, Priapus'un bu başarısız girişiminin, kamusal ocağın veya evin koruması altına giren kadın misafirlere saygısızca kötü muameleye karşı anekdotal bir uyarı olabileceğini belirtir (Graves,2010:90-91). Zira Hestia'nın himayesi altına giren misafirlere ve sığınanlarına kötü davranmak da, ona karşı gelmek olurdu. Bir evin ocağı aynı zamanda tanrılara kurbanların sunulduğu bir sunak/altar idi ve O, sunağın kutsal ateşinin tanrıçası olduğu için kurbanın ilk kısmı da ona sunulurdu. (Pausanias'da (5.14.4), Olympia'da da ilk Hestia'ya sunu sunulduğunu söyler.) Bir kasaba ya da şehir de, büyük bir aile olarak görüldüğü için vatandaş topluluğunun kutsal ocağı da, ortak ibadetin yeri olmuştu; genellikle Hestia, kentin prytaneionunda, varlığını sürdürürdü. Bu halk ocağında, devlet misafirleri ve yabancı elçiler de ağırlanırdı. Ev sahibi de prytaneis (çoğul)/Prytanis (tekil) idi ve onlar siyasi yöneticilerdi. Eskiden kralının ocağı, sonraları "halk ocağı", Prytaneion/Prytaneum olmuştu.⁹⁶ Bunun yanında Hestia'nın kamusal önemi, dini olmaktan çok, siyasi hayatla yakından ilişkilidir; yani "ocak" öncelikle siyasi merkezdi. Kajava, bu siyasi güçle ilişkisi nedeniyle Hestia kültüründe rahip ve rahibelerin yok denecek kadar az olduğunu söylemiştir; olan Hestia rahipleri (hiereis) hakkında bilgi edindiğimiz yerler ise Delos ve Karya'daki Stratoniceia'dır; Euboean Chalcis de de tek bir rahibe bilinmektedir; özellikle Stratoniceia'da, M. Sempronius Clemens (MS 200) adlı kişinin birçok görevinin yanı sıra Hestia rahibi de olduğu açık şekilde ifade edilmiştir; ayrıca Kajava, Stratoniceia'da Hestia Boulaia kültü olabileceğini belirtir. Prytaneiondaki hiç sönmeksizin yanan bu kutsal ateşten harp zamanında alınırdı ya da bir koloni gönderildiğinde, göçmenler yeni evlerinin ocağında yanacak olan ateşi ana kentin ocağından götürürlerdi; Kutsal ateş, "oikist"⁹⁷ eşlik eden ateş taşıyıcıları (pyrphoroi)⁹⁸ tarafından taşınıp, bakımı yapılıyordu. Ortak Ocak'tan (koiné hestia) alınan kül ve kor (aphidrumata) toprak kaplarda (chytrai) bulunuyordu. Kutsal ateş, yeni kurulan polis'in prytaneionunun ateşini yakma işlevinden

⁹⁶ Herodotos, Akhaların Prytaneion'a Halkevi dediklerini söyler (7.197).

⁹⁷ Oikist, Koloni kurma sorumluluğunu alan kurucu, aynı zamanda askeri lider (Malkin,1987:3,123).

⁹⁸ Pyrphoros (ateş taşıyıcısı) sadece askeri bir görevli olmayıp, dini görevleri de vardı. Atinalı ateş taşıyıcıları (pyrphoroi) periyodik olarak ateşi Delphi'den Atina'ya, Apollon'un sunağından alarak bir tripoda aktarıp transfer etmişti (Malkin,1987:124).

başka koloniye giderken kurban ateşi olarak, sunak kurma ritüelinde ve yeni bölgelerin kutsanmasında da kullanıldı;⁹⁹ ayrıca yeni koloni nasıl ana kentin ocağından getirilen bir kütükle kuruluyorsa, kızın aile ocağından getirilip yakılan bir kütükle de yeni bir yuva kurulurdu. Bir adamın ölümü üzerine de ocağındaki ateş söndürülür ve bir komşunun evinden yeni bir ateş getirilirdi. Eğer bir ocağın ateşi sönerse, sıradan bir ateşle tekrar yakılmasına da izin verilmezdi. (Dini kurallara göre yeni ateş yakılırdı.) Polis topluluğunun merkezi aynı zamanda bir tapınakta veya Prytaneion'da bulunan ortak bir ocak olup, Delphi(Delfi) tapınağındaki sürekli yanan ocak da Yunanistan'ın ortak ocağı olarak görülmüştü. Delphi Apollon Tapınağının içinde Hestia'nın sürekli yanan ateşinin olduğu muazzam kutsal sunağı bulunuyordu; ayrıca Yunanistan'da Hestia'nın çok az tapınağı vardır; çünkü her prytaneion zaten tanrıçanın eviydi. (Pausanias'da, (2.35.1) Hermione'de (Argolis'teki), Hestia mabedi olduğunu ve onun bir imgesinin olmadığını, sadece Hestia'ya kurban sunulan bir sunak olduğunu söyler. Yine Pausanias (1.18.3) Atina'da Solon yasalarının bulunduğu Prytaneion'da (Belediye Binası), yer alan figürler arasında Hestia'nın figürünün de olduğunu belirtir. Pindaros'da, Hestia'yı överek başladığı şiirinde (Nemea XI.1-10'da); Hestia'dan Tenedos'un (Bozcaada) Prytaneion/Prytaneum'unda (MÖ470'den sonra) Prytanis olan Aristagoras'ı huzuruna, parlak asasının yanına kabul etmesini istemektedir; Onların Tenedos'u koruyan Hestia'yı onurlandırdıklarını, ilk olarak dökülen ve yakılan sunuların da ona olduğunu vurgulamaktadır; asa da Hestia'nın simgesi olarak görülür. Anlaşıldığı üzere her kentin gerçekten de yerel bouleterium ya da prytaneion'unda tapılan kendi Hestia'sının olmaması düşünülemezdi. Yapılan kazılarda bulunan Hestia Boulaia vb. kurumuna dair pek çok kanıtta bunu doğrulamaktadır. (Ancak yine de Hestia, Roma Vesta'sı ile kıyaslanabilecek bir öneme ulaşamadı.) Olympos/Olympus'un, şehir devletinin, evin ve

⁹⁹Yeni yerleşimcilerin yaktığı ateşin önemli bir eylem olduğunu gösteren bir olayı da Herodotos (4. 145) anlatmıştır. Buna göre Pelasglar, Argo gemisi denizcilerinin üçüncü kuşaktan yeğenlerini Lemnos'tan kovmuşlar, onlar da deniz yoluyla Lakedaimon'a gitmişler, Taygetos üzerinde kamp kurmuşlar, ateş yakmışlardı. Bunu gören Lakedaimonlular, ülkelerine niçin geldiklerini ve niçin bu alevleri gökyüzüne doğru yükselttiklerini sordular. Cevap olarak Pelasglardan kaçıp babalarının yurduna geldiklerini söylediler ve böyle yapmaya da hakları vardı; Lakedaimonlularla beraber yaşamayı, kamu görevlerinden kendilerine de pay ayrılmasını ve toprak verilmesini istiyorlardı. yani yerleşmek için ateş yakmışlardı; Malkin de burada anlatılan olayın kutsal ateşin yerleşim ve kuruluşla ilgisini gösterdiğini ifade etmiştir. Herodotos'un bahsettiği bir başka örnekte (1.146-147) İon göçmenlerin en soylusunun Atina Prytaneion'undan gelmiş olanlar olduğunu söylemektedir. Her ne kadar kutsal ateşten bahsetmese de burada Prytaneion'u vurgulamaktadır. Pausanias'da Elis'in Prytaneionundan getirilen küllerle Olympia Zeus Altarının sıvandığını (5.13.11) ve bu getirilen küllerin oluşturulan altarın/sunağın büyüklüğüne katkı sağladığını (5.15.8-9) söyler (Malkin,1987:117-118). Bu taşınan ateş yeni polis'in bağımsızlığını, vatandaşlarının birliğini aynı zamanda ana şehir ile sürekliliğini ve akrabalığını simgeliyordu. Malkin'e göre ateş M.Ö. 8. yüzyılda ve muhtemelen çok daha önceleri askeri bağlamda ateş taşıyıcıları tarafından taşınıyordu (Malkin,1987:133-134).

ruhun ateşi olan Hestia'nın, on iki Olimpuslular arasındaki yerini Dionysos'un aldığı söylenmektedir (Schmitz,1867:445; Burkert,1985:170; Downing,1987:308; Malkin,1987:9,120-122,144; Can, 1994:124; Kajava,2004:1-4; Graves,2010:15,21,90-91,130).

Platon'da Phaedrus 247a'da "Zeus'un liderliği hakkında her şeyi en ince ayrıntısına kadar düzenleyip hallettiğini söyler ve ardından "On bir birlik halinde düzenlenmiş bir tanrılar ve iblisler ordusu onu takip ediyor. Ocak tanrıçası Hestia, tanrılarının evinde yalnız kalır. Geri kalanlar on iki kişilik¹⁰⁰ bir grup halinde düzenlenir ve konumlarını atanma sırasına göre alır..." der. Platon, Yasalar V.745b'de de kentlerin kuruluşu ile ilgili olarak;

.... Bundan sonra yapılacak ilk iş, bir kent için bütün öteki elverişli koşullara sahip olan bir yer seçildikten sonra, kenti ülkenin olabildiğince ortasına kurmaktır: bunu düşünüp söylemek hiç de zor değil. Sonra da, başta Hestia, Zeus ve Athena tapınakları olmak üzere, kutsal yerler belirlenip, buraya "akropolis" adı verilerek, çevresi çevrildikten sonra, buradan hareketle tüm ülkeyi ve kenti on iki parçaya bölmelidir... demiştir.

Yine Platon, Yasalar IX.856a'da davalar ile ilgili olarak; "...tutanağa da bütün yargıçların damgasını bastıktan sonra, Hesita'nın sunağına bıraksınlar ve bunu üç kez yineleyip yeterli delil ve tanık topladıktan sonra, her biri elden geldiğince doğru ve yerinde bir karar aldığına dair Hestia'ya yemin ederek kutsal oyunu kullansın ve bu dava böylece sonuçlansın" sözlerine yer vermiştir. Görüldüğü gibi Hestia'nın kentte merkezi konumu ve davalarda oynadığı önemli rol dikkat çekmektedir.

Hestia'nın heykellerine fazla rastlanmamakla beraber olanlarda da Tanrıça, ayakta ya da oturur şekildedir; çoğunlukla da başında bir örtü olup sakin, ciddi duran genç bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Graves'e göre, Tanrıçanın, belki de yaygın amblemi, Delphi'deki omphalos veya göbek başı olarak görünen beyaz anikonik imgesi olup, canlı kor halindeki ateşin üzerine yığılmış olan, beyaz bir kül yığını temsil etmiş olabilirdi. Delphi'de kireç taşından yapılmış olarak, dışarda duran bu omphalos, Yunan vazo

¹⁰⁰ Scully, Platon'un Phaedrus adlı eserinin dip notunda "Antik Yunanda, Hestia'nın on iki tanrı arasında mı yoksa (daha büyük olasılıkla) on üçüncü tanrı arasında mı olduğunun açık olmadığını ve Platon'un zamanında, on iki Olimposlu listesinin sabit olmadığını belirtir; Sokrates, on ikiler arasına Hestia'yı dahil ettiyse, diğerleri Zeus, Hera, Demeter, Poseidon, Afrodite, Athena, Apollo, Artemis, Hephaistos, Ares ve Hermes; değilse, o zaman Dionysos veya Hades'i on ikinci yapacaktı." demiştir (Plato,2003,27).

resimlerinde de tasvir edildi ve dünyanın varsayılan merkezini gösterdi (Cömert,1999:34; Graves,2010:21,91).

Fustel de Coulanges’de, Yunan ve Roma evinde bulunan ocak/sunaktaki ateşin gece ve gündüz yanmasını sağlamanın evin efendisi için kutsal bir görev olduğunu söylemiştir. Ateş, ancak tüm aile yok olduğunda sönerdi ve sönmüş bir ocak da, sönmüş bir aile demektir. Sunak üzerindeki ateşin canlı tutulmasının da eski inançla ilgili olduğu bellidir. Ateşin daima saf kalması ve ateşe hiçbir kirli nesnenin de atılmaması şarttı; ayrıca huzurunda da kınanacak hiçbir şeyin yapılmaması gerekiyordu. 1 Mart günü Romalı her aile kutsal ateşi söndürür ve hemen sonrasında başka bir ateş yakardı.¹⁰¹ Yeni ateşin, Güneş ışınlarını bir noktaya toplayarak ya da iki aynı tür odun parçasını birbirine sürterek yakılması gerekiyordu; ateş, çakmaktaşı veya çelik kullanarak yakılamazdı. Bu ateş ilahi idi ve ona tapılıyordu. Ocağın ateşi ailenin Tanrısı oluyordu. Bir ilaha yakışır şekilde ateşe de hediye olarak çiçek, meyve, buhur, şarap, kurban sunuluyordu ve insanlar koruma, sağlık, mutluluk gibi dilekleri için ona dua ediyordu. (Kocasını kurtarmak için hayatını veren Alkestis de, Ocağın önünde diz çöküp şöyle dua etmişti; “ ...iki çocuğuma anne ol. Oğluma değerli bir eş bul, kızıma da nazik efendi bir koca ver. Benim gibi vaktinden önce ölmesinler, mutluluk içinde uzun bir ömür yaşasınlar ...” (Euripides, Alkestis 162-168).) Fustel de Coulanges, ailelerin yemeklerinde de tanrının orada olduğunu belirtmiştir; o ekmeği ve yemeği pişiren olduğu için, yemeğin başında ve sonunda ona bir dua edilmesi gerekiyordu; ayrıca yemekten önce de tanrının payı olan yemeğin ilk kısmı sunağın üzerine konulup, içmeden önce de, bir şarap libasyonu yapılırdı. Bunun dışında bir adam evine geldiğinde ya da evinden çıkarken de önce ateşin önünde dua ederdi (Fustel de Coulanges, 2011:26-29). Ovidius’da (Fasti VI 283-295) hiç evlenmemiş ve çocuğu olmayan Vesta için Satürn ve Ops’un, Juno ve Ceres’den sonra doğan üçüncü kızı olduğunu ve “yaşayan alev” den başka bir şey olmadığını söyler ve hiçbir beden de alevden doğmadığı için Vesta’da bakiredir; ayrıca tapınakta sönmeyen ateşin gizli olduğunu, ne Vesta’nın, ne ateşin bir imgesinin olmadığını belirtir. Hestia, ailenin birliğini sağlardı ve aile içinde çocuklar, gelinler ve köleler, genellikle savrulan kuruyemişler eşliğinde, ocağın yanına götürülerek veya çevresinde dolaştırılarak resmi olarak aileye kabul edilirdi; bu tören baba tarafından, diğer aile üyelerinin de katılımı ile gerçekleştirilirdi (Mikalson,2010:125). Yeni doğan bebeğin doğumundan 5, 7 veya 10

¹⁰¹ Ateş yakma töreni, güneş döngüsüyle ilişkili olmayan günlerde de yapılıyordu; Antik Roma’da Vestal ateşi ilkbahar ekinoks gününde değil, Mart ayının 1’inde yenileniyordu. Bunun dışında Güneşle hiçbir ilgisi olmayan Hitit tanrısı Telipinu’ya tapınmayla ilgili ritüeller sırasında da ateşler yakıldı (Golan,199:41).

gün sonra ocak ateşinin çevresinde dolaştırılması da, onun tanınması şerefine yapıldı ve Hestia için yapılan bu törene *Amphidromia* denirdi (Hançerlioğlu,2000,38; Hamilton,1984:243-251).

Bazı bilim adamları da Hestia adının, “yakmak” anlamına gelen Hint-Avrupa kökünden geldiğini söylemiştir (hem Hestia, hem de Vesta, her ikisi de “h₁u-es”(h₁ eus: yakmak) kelimesinden türetilmiştir.) (Mallory-Adams,1997:203; Eliade,I, 2017a:394).

3.2.6.11.1. Vesta

Vesta, Roma’da Hestia’nın adı idi ve ibadeti de Yunanistan’daki Hestia’nın ibadetinden biraz farklılık gösteriyordu. Cicero, *De Natura Deorum* 2.67’de; “... Yine, Vesta adı Yunanlardan gelir, çünkü o, Hestia dedikleri tanrıçadır. Gücü sunaklar ve ocaklar üzerinde uzanır ve bu nedenle tüm dualar ve kurbanlar bu tanrıça ile sona erer, çünkü o en içteki şeylerin koruyucusudur...” demektedir. Ocağın tanrıçası ve ateşin ruhu olan Vesta, Penatlarla birlikte ailenin refahını sağlıyordu. Ocak, yemeğin hazırlandığı, kurbanların sunulduğu yer olduğu gibi aynı zamanda aile ibadetinin de merkeziydi. Taylor, Servius’un (II 296), Onu ateş tanrıçası olarak adlandırdığını belirtir; ayrıca “Vesta, evrenin (mundus) ortasında duran, kendi gücüyle konumunu koruyan ve içinde ateşi barındıran dünya” idi. Vesta’ya beyaz (cana) denmesinin nedeni de, çok yaşlı olarak tasavvur edilmesi ya da ocağın küllerinin renginden dolayıdır. Hançerlioğlu, Aile ocağı-tanrıçasının çok eski olduğunu söyler; hatta Anadolu Kybele’si ile de ilgili olduğu ileri sürülmüştür. Schmitz de daha sonraki zamanlarda, yalnızca dünyanın merkezinde değil, evrenin merkezinde de kutsal bir ocak olduğunun varsayıldığını ve Vesta/Hestia’nın da çeşitli şekillerde diğer tanrılarla (Kybele, Gaea, Demeter, Persephone ve Artemis gibi) karıştığını söyler (Ör. Orfeus ilahileri, 84,27). Antik yazarlar (Ör.Servius Aeneid, VI.152) antik Yunan ve Roma’da çok eski zamanlarda ölüleri evlere gömmenin bir görenek olduğunu söylemiştir ve bunun sonrası da evlerde Lari ve Penateslere tapılmaya devam edilmiştir. Görüldüğü gibi ölülere tapma ile ocak arasında antik bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Evdeki ocak, ilk başta, ölülere tapmanın bir simgesi olmuştur. Coulanges’e göre de, kutsal ateş, (daha önce de belirttiğimiz gibi) ölülere tapma ile bağlantılı olup, (ocak taşının altına bir atanın gömüldüğü çok eski zamanlara kadar gider.) ateşin ona saygı-tapma için yakıldığını ve bu ateşin ölüde yaşamı devam ettirdiğini ya da ruhunu temsil ettiğini düşünebilirdik. (Her ne kadar bu bir tahmin olsa da; kesin olan, Yunanların ve Romalıların en eski kuşaklarının bile ölülere ve ocağa tapma eylemini

içinde olmalarıdır.), ataları temsil eden kutsal ateşin bir önemli özelliği de (baba ocağı), her ailenin kendine ait olmasıydı ve her ocak kendi ailesini korurdu; yani komşu ailenin koruyucusu olan ateşle hiçbir benzerliği yoktu. Bu nedenle ailenin içinde yapılan törenler yabancılardan saklanırdı; eğer bir yabancı görürse de tören bozulurdu. Nasıl Yunanlar ateşi, yabancılardan ulaşamayacağı ve göremeyeceği bir çevre duvarının arkasına yerleştirdilerse Romalılar da aynı şekilde ateşi evlerinin içinde saklamışlardı. Ocak, Lari, Manesler'e (ölenlerin ruhu, atalar, koruyucu tanrı) kutsanmış tanrılar ya da içteki tanrılar, "dii Penates" (Penatlar ev ocağının ruhlarıdır.) adı veriliyordu; Evlerde ailenin refah ve mutluluğunu onlar sağlıyordu; ocaklar onların sunakları idi. Ocağın Penates'ten ayrılmadığı, Penates'in de Lari tanrılarından ayrılmadığı ve eskilerin de Ocak'tan Lari tanrılarını kastettikleri anlaşılmıştır. Kimi zaman ocak için Penates, Penates için de ocak anlamının kullanıldığı da görülmüyordu. ¹⁰²(Yalnız Taylor da Vesta'nın penatlara eşlik ederken onlardan biri olarak sayılmadığını söyler; onlar ise Jove, Juno ve Minerva'dır.) Halikarnasoslu Dionysios'un söylediğine göre de (I.69), Aeneas tarafından Troya'dan İtalya'ya getirilmiş olan bu kutsal eşyalar ve Vesta'nın ebedi ateşi, Vesta tapınağında kutsal bakireler tarafından korunuyordu. Burada Roma halkının Penatlarına da tapılıyordu. Bu konuyla ilgili olarak Vergilius, Aeneis'in II. (289-297) şiirinde bahseder; buna göre Hektor'un ölüsü Aeneas'a rüyasında görünmüştür; o, Aeneas'a kaçmasını söyler ve Troya'nın kutsal nesnelerini, Penateslerini emanet eder, elleriyle tapınağın temellerinden kutsal şeritleri, güçlü Vesta'yı ve ebedi ateşi çıkarır. Yine Vergilius, Aeneas'ın (V.744-745, IX.258-260), Penates, Lari ve Vesta'ya dua ve yemin ettiğini anlatır. Görüldüğü gibi Aeneas, aslında atalarının inancını da Anadolu'dan Roma'ya taşımıştır. Vesta tapınağı da yuvarlak (Tholos) idi ve bu yuvarlak tapınağın da kökeni eski yuvarlak çadırdı; ayrıca haziran ayının 15. günü tapınağında temizlik yapılıyordu.¹⁰³ Roma'nın kurucusu olan Remus'la Romulus'un da bir Vesta rahibesinden doğduklarına

¹⁰² Romalılar ölümlerin ruhunu ya da gölgesini (manes) ailenin ya da soyun koruyucuları olarak görüyordu. Manlar başlangıçta evin erzak kilerini timsalleştiren (Penatlar) aile ocakları ile yakınlaştırılmış ve özdeşleşmiştir. Evi muhafaza eden ruhlar olmuşlardır. Lar-genel anlamda koruyucu ruhtur. Lares Familiares'ten (koruyucu aile ruhlarından) başka lares viales (yolların koruyucu ruhları), hatta lares militares (savaşçıl ruhlar) da bulunuyordu (Tokarev, 2006:472).

¹⁰³ Ayın 7'sinde başlayıp 15'inde biten Vesta döneminde, *Aedes Vestae* (Vesta Tapınağı) sadece yalınayak içeri giren kadınlara açıktı. Ayın 9'unda Vestalia şenlikleri yapılırdı. 15'inde ise pislikler *aedes*'ten çıkarılır ve Tiber'e atılırdı. Yalnız 11 Haziran'da Şafak Tanrıçasının şenliği vardı. Dumezil'e göre bu da aralarında bir bağ olduğunu ve Güneş ile ilgili olduklarını gösterir. Zira biri Güneş ışınlarından koparılıp alınan ve yeri geldiğinde tekrar onlarla canlandırılan evcilleştirilmiş ateşin ısı ve ışığı iken; diğeri de güneşin her gün bizzat sağladığı ısı ve ışık idi. Veda ilahilerinde de Şafak Tanrıçası Usas ile Ateş Tanrı Agni arasında yakın işbirliği olduğu anlaşılabilir (Dumezil, III, 2022:168).

dair anlatılan efsane vardır.¹⁰⁴ Hayvanlardan eşek ona adanmıştı ve bayramlarında da süslenmiş eşekler dolaştırılırdı. Romalılardaki aile-soy tapımı, ateşe arkaik saygı gösterme ile bağlantılıdır. Roma'da da , ilk tapınma *ocak* anlamına gelen Vesta'ya yapılıyordu. Vesta'nın insan biçimli tasviri yoktu ve sembolü de tapınakta sonsuz (ebedi) , yanan doğal ateşti. Bu Romalılardaki derin arkaik ateşe tapımının bir kanıtı idi (Ovid, Fasti 1:525-530; Schmitz,III 1867:1249; Taylor,1917:30-31; Hançerlioğlu,2000:543; Bonnefoy, 2000:909; Tokarev, 2006:472-473; Fustel de Coulanges, 2011:31-38; Dumezil, 2019:406-407).

Plutarkhos (Lives,I.9,11), Numa'nın Pontifex kurumunu kurduğunu belirtir ve başı da Pontifex Maximus (Baş rahip) idi. Birçok görevinin yanı sıra Vestaller adı verilen kutsal bakirelerden de o sorumluydu; Vesta Tapınağını da daire şeklinde Numa yaptırdı,¹⁰⁵ aynı şekilde Vestal bakirelerinin kutsanması, onlara emanet edilen ebedi ateşe tapınma ve bakımı da Numa'ya atfedildi.¹⁰⁶ Plutarkhos, Numa'nın ateşin bakımını neden Vestallere verdiği hususunda, ateşin doğasını saf ve bozulmamış olarak düşündüğü için onu iffetli ve lekesiz kişilere emanet etmiş olabileceğini, ya da verimsiz ve kısır olarak düşündüğü için onu bekaretle ilişkilendirmiş olabileceğini söyler. Zira Delphi ve Atina'da olduğu gibi, tüm Yunanistan da sürekli yanan ateşin sorumluluğu ve bakımı da evlilik yaşını geçmiş dullara verilirdi; eğer herhangi bir şekilde ateş sönerse; (Medler tarafından Delphi'de tapınak yakıldığında olduğu gibi, ayrıca Aristion'un tiranlığı

¹⁰⁴ Halikarnasoslu Dionysios/Dionysius'un anlattığına göre;(I.76-79) Amulius, ağabeyi Numitor'un elinden Alba Krallığını zorla alarak oğlu Aegestus'u öldürmüştür; kızını da (adı İlia ya da Rhea, soyadı da Silvia) Vesta rahibesi yaptı; böylece kendini güvenceye aldı; bir gün saf su getirmek için Mars kutsal koruluğuna giden kıza bilinmeyen biri (kimine göre taliplisi olan biri, kimine göre de Amulius'un kendisi) tarafından tecavüz edildi; ama çoğu yazar Mars'ın hayaleti tarafından doğaüstü olaylarında eşlik ettiği bir kutsal evlilik olduğunu ve tanrının iki oğlu olacağını bildirdiğini söylemiştir. Amulius, gerçekleri öğrenince kızın öldürülmesini ve doğan çocukların da Tiber nehrine atılmasını istemiştir.(Kimi İlia'nın hemen öldürüldüğünü, kimi de kuzeninin babasına yalvararak hayatını kurtardığını söylüyormuş.) Ancak sandığın içindeki çocuklar bir süre sürüklenip, bir kayaya çarparak düşmüşler ve çamura bulanmışlar; o sırada orada bulunan dişi bir kurt onları bulmuş ve bakmış; daha sonra bunları çobanlar görmüş ve Faustulus adlı biri tarafından çocuklar alınıp büyütülmüşler; Bu çocuklar da Remus ve Romulus idi.

¹⁰⁵ Plutarkhos, NumaXI'de ; Pisagorcuların ateş elementini tüm evrenin merkezine yerleştirdiğini ve ona Vesta denildiğini söyler. Vesta dünya idi ve dünya ne hareketsizdi ne de kendisini çevreleyen uzayın merkezinde yer alıyordu. Hatta Platon da yaşlılığında yeryüzünün ikincil bir mekânda kurulduğu, merkezi ve egemen mekânın başka ve daha soylu bir cisim için ayrılmış olduğunu düşünüyordu.

¹⁰⁶ Halikarnasoslu Dionysios (II.65), Vesta tapınağını bazılarının Romulus'un yaptırdığını söylediklerini belirtmiştir; çünkü onlara göre bir şehir kurulduğunda halka açık bir ocağın olmaması düşünülemezdi. Özellikle Alba'da annesinin onun rahibesi olduğu ve bu tanrıçanın kutsal ayinlerini atalarının Ilium'dan getirdiği de göz önüne alındığında bu tapınağın inşasını da Numa'dan ziyade Romulus'un yapmış olması beklenirdi. Buna karşın Dionysios, "Romulus'un, otuz curiae'nin her birine bir ocak inşa ederek, curiae şeflerini bu ocakların rahipleri olarak atadığını ve Yunanların eski şehirlerdeki geleneklerini taklit ettiğini söyler. Fakat kutsal ateşin korunduğu yeri Romulus, seçmiş olamazdı; çünkü kimse surların dışında olmasını istemezdi ve annesinin başına gelenleri de düşününce, tanrıçanın hizmetine bakireleri o görevlendirmezdi." demiştir.

sırasında Atina'daki kutsal kandil sönmüştü ve Mithridates ile Roma iç savaşları sırasında da ateşin söndüğü ve sunağın da yıkıldığı söylenmişti.) Güneş ışınlarını iç bükey aynalar vasıtasıyla odaklayarak saf ve kirlenmemiş bir alevin elde edilmesi gerekirdi. Asil sınıftan seçilen altı bakire Vesta rahibesi (vestal) olurdu; (yalnız Numa zamanında dört vestal vardı; daha sonra Servius tarafından iki tane daha eklenmiştir.) kutsal bakirelerin otuz yıl boyunca iffet yemini etmeleri gerekiyordu; İlk on yıl boyunca görevlerini öğrenmeleri, ikinci on yıl boyunca öğrendikleri görevleri yerine getirmeleri ve üçüncü on yıl boyunca bu görevleri başkalarına öğretmeleri lazımdı. Otuz yıl geçtikten sonra, evlenme ve farklı bir yaşam tarzını benimseme özgürlüğüne sahiptiler; ama bunu yapanların mutlu olmadığı görüldüğü için diğerlerinin de batıl inançlı korkulara kapılarak, yaşlılığa ve ölüme kadar eskisi gibi yaşamaya devam ettikleri söylenmiştir. Numa, onlara işlerini vasi olmadan yürütme ve yönetme hakkı gibi büyük ayrıcalıklar vermiştir. Onların tiyatrolarda kendi şeref koltukları da vardı. Halkın karşısına çıktıklarında, önlerine infaz yolunda bir suçlu çıkarsa hayatı bağışlanırdı; ancak vestal, bunun planlı değil, tesadüfi olduğuna yemin etmek zorundaydı. Bir arabaya binmek gibi özel bir ayrıcalığa da sahip oldular ve sonra İmparatorlar gibi onların da şehir surları içine gömülmesine izin verildi. Bakireler küçük suçlarından dolayı Pontifex Maximus tarafından sopayla cezalandırılırdı; ama bekaret yeminini bozan vestal, Colline kapısının yakınında diri diri gömülürdü. Vestallerin ortaya çıkışları politik olsa da onlar siyasetçi değillerdi. Bu rahibeler adeta devletin noterleri/onay mercileri gibi hareket ederlerdi; ayrıca önemli devlet ve halk yasaları dokümanlarının arşivlerini tutmak onların sorumluluğunda idi. Caesar, Augustus ve Antoninus'un vasiyetleri de onlar tarafından muhafaza edildi; ayrıca Vesta rahibeleri, Roma da mahkemede bulunup, yeminli ifade verme iznine sahip tek kadın grubu idi. Medeni hukuk açısından Romalı kadınlar sadece bir erkeğin varlığı sayesinde var olmuşlardır. Bir Romalı genç kız Vesta rahibesi olduğu zaman, Pontifex Maximus tarafından resmi törenle onurlandırılmasının ardından, Vesta Birliği'ne girerdi ve ailesiyle olan bağlantısı kesilirdi; çünkü onların sadece Roma devletinin kutsal ateşini koruma görevini üstlenmeleri beklenirdi (Plutarkhos, Lives, I. 10; Frazer,1885: 153-158;Şahin,2017, 56-62).

Hestia- Vesta'nın kökeni

Hint-Avrupa mitolojisinde, daire ile sembolize edilen dişil ve dikdörtgen ile sembolize edilen eril ateş vardı. (Güney Tacikistan'da da (Tulkhar), erkek mezarındaki ateş sunağı dörtgen iken, kadın mezarındaki yuvarlağı.) Daire ile sembolize edilen

Neolitik dönemdeki dişi tanrı güneştir (Golan,1991:43;Mallory,Adams,1997:203). Galon, Hestia'nın aynı zamanda birkaç özelliğinin onun Neolitik Büyük Tanrıça kökenini ortaya koyduğunu söylemiştir. Tanrıçanın, yüzü örtülü olarak tasvir edilmiş ve onun aksesuarları arasında bir kadeh (chalice), bir asa ve meşale vardır. Tapınağı da yuvarlak/daire idi; ayrıca Hestia kelimesi, Hurrice *asti* (eş, kadın) kelimesiyle de karşılaştırılmıştır. Bu da Neolitik gök tanrıçası ile ilişkilidir; yine bir başka etimolojik olarak ilişkili olduğu sanılan güneş tanrıçası da sonra Hint-Avrupa şafak tanrıçası Uşas ya da Eos'a dönüşmüştür ve bu isimlerin kökeni de ateş anlamına gelen Yeraltı Tanrısının adını yansıtır. Yine İşt, İştar, Astarte, Uşas, Eos, Eostre, Hestia, gibi kelimelerin kökeni olarak “asa+ t” formu önerilmiş olup, Nostratik asa: ateş, aynı zamanda Hititçe hašša (kutsal ateş, sunak), İbranice ašir (yerin derinliğinin yılanı) gibi örnekler arasında da benzerlikler görülmektedir; ayrıca yılanın ve boğanın da, ateşte somutlaşmış olan yeraltı tanrısını temsil ettiği anlaşılmaktadır. (Hestia'nın Hattice išta (siyah) ve Eştan (güneş tanrısı), Macarca išten (tanrı) gibi isimlerle ilişkili olabileceği de düşünülmektedir.) Golan'a göre, Hestia'nın kökeni ile ilgili olarak bağ kurulan her şeyin annesi ve dünyanın hükümdarı olan “Neolitik Büyük Tanrıçalar” dan biri Kybele'dir. (Başka büyük tanrıçalar arasında Hekabe, Hera, Demeter, Rhea, vb. sayılabilir.) Herodotos'da, Hestia olarak İskit yüce tanrıçası Tabiti'den, bahseder.¹⁰⁷ Görüldüğü üzere Neolitik Tanrıça imgesiyle ilişkilendirilen ve diğer yandan da ateşi temsil eden dişi ilahın, Batı Avrupa'dan Sibirya'ya kadar yayıldığı anlaşılmaktadır. Ksenophon da, İran'da tapılan kutsal ateşi “hesta” olarak adlandırmıştır. Yunan mitolojisindeki yeraltı tanrısından biri de Hades veya “Aides” idi. (Herakleitos'da (58 ve 75'de), Hades'ten ruhların korktuğunu ve “Hades'in, Dionysos ile özdeş olduğunu söylemiştir. Unutulmaya başladığı MÖ 5.yüzyıla kadar da Hades'den insanlar korkmaya devam etti.) Yunanların, ocağın koruyucusu olan Hestia'sı, (anlam olarak Hestia= ocak demektir.) Arkaik dönemde daha önemli iken, Klasik dönemde fazla öne çıkmadığı görülmektedir (Golan,1991: 68, 70, 256,257-260,290); ayrıca ona adanan sunaklar, Klasik dönemde Zeus Ephestios'a (ocağın Zeus'u) yeniden ithaf edilmiştir (Downing,1987:308).

¹⁰⁷ Herodotos 4.59'da İskitlerin görenekleri hakkında “... Tanrılar içinde yaranmak istedikleri en başta Hestia olmak üzere Zeus ve Toprak –ki bunu Zeus'un karısı olarak tanırırlar–, sonra Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'tir. ...Şahane Skyth'ler ayrıca Poseidon'u da kutlarlar. Skyth dilinde Hestia'ya Tabiti, Zeus'e, ... Papaïos adı verilmiştir...” demektedir; Herodotos 4.127'de ise İskit kralının “...Efendilik konusuna gelince, ben yalnız iki efendi tanıyorum; atam Zeus ve Skyth'lerin kraliçesi Hestia...” dediğini belirtir.

Golan'ın belirttiğine göre; “Eski İran’da idolleşen (tapılan) ateşe *atar*, *athar* deniliyordu ve dil bilimci Illych-Svitych, *atar* ve Latince *ater*’in İran dilindeki (siyah) ile ilişkili olduğunu bulmuştur; her ne kadar bazı dilbilimciler buna kuşkuyla yaklaşıp da hem neredeyse fonetik olarak, hem de anlamsal olarak yeraltı tanrısının görüntüsü ile uygundu. Ater sadece kara/siyah anlamına gelmez, aynı zamanda yeraltı tanrısının özellikleri olan uğursuz, fena anlamına da gelir. Yine benzer şekilde Nostratik kelime *Kar* (yakmak, kavurmak) ile Kara (siyah) olup, bunun da Latince *ara* (sunak), İbranice *Or* (ışık), Hititçe *Ur* (orman) gibi kelimelerle ilgili olduğu düşünülmüştür (Golan,1991: 295).

Resim 3.16. Hestia Giustiniani, Roma kopyası (MÖ 470) (Torlonia Museum)

Kaynak: wikipedia.org/wiki/Giustiniani_Hestia

3.2.6.11.2. Prytaneion/ Prytaneum

Prytaneion (Yunanca)/ Prytaneum’un (Latince) bir kent için taşıdığı önemi anlamak için Eliade’nin söylediği sözü hatırlayalım; “bir toprağın sahiplenilmesini geçerli kılmanın tek yolu olan ateş sunağı dikilmesi kozmogoniyle eşdeğerlidir.” Vedalarda toprağı sahiplenme ritüelinde olduğu gibi, Agni’ye adanmış bir sunağın dikilmesi ile sahiplenme yasal hale gelirdi. “Bir ateş sunağı (garhapatya) inşa edildiğinde “yerleştik” denirdi” ve inşa edenlerde yasal olarak iskan edilmiş olurdu (Eliade,2017b:29-30). Bu

nedenle ateş sunağı bir şehrin olmazsa olmazıdır. Yunan dünyasında da kişileşmiş ocağın tanrıçası Hestia idi ve her Yunan devletinin büyük kentinde belediye binası olarak tanımlanabilecek bir “prytaneion” vardı; burada bulunan şehrin ortak ocağında da daimi bir ateş yanardı. Bu konuyla ilgili olarak Halkarnassoslu Dioynsius II.65.’de “*Prytanea*” olarak adlandırılanların Hestia tapınakları olduğunu söylemektedir; ayrıca burada yabancı büyükelçiler ve devletin seçkin vatandaşları (ülkesine yarar sağlayan) ağırlanmıştı.¹⁰⁸ (Prytaneiona eğlenmek için yemeğe davet edilmek, bir Yunan kentinin bir kişiye verdiği en büyük onurlardan biri sayılıyordu. Prytanis(tekil)/Prytaneis (çoğul) olarak adlandırılan yetkililerin oturduğu bir genel merkez olan “Prytaneion/Prytaneum”, Frazer’a göre Atina’da en eski mahkemenin bulunduğu yer idi ve temel özelliği de her evde olduğu gibi bir ocaktı. Prytanis ise eski zamanlarda küçük bağımsız bir yerin kralı ya da beyi olduğu için onun evi de, prytaneion/prytaneum olmuştu¹⁰⁹. *Prytanis*, bey gibi bir anlama gelse de; daha sonra devleti tek kişi yönetmediği için Atina’da Bouleuterion¹¹⁰/Meclis üyelerini seçen kurul için kullanılmıştı. Ocak bilindiği gibi ülkenin de birliğini gösteriyordu ve denildiğine göre Atina kralı tüm Attika’yı kontrolü altında alarak birleştirdiğinde o zamana kadar bağımsız olan her küçük kasaba, kendi “*prytaneion*”unu kaldırmış ve Atina’nın Prytaneion’u tüm Attika’nın Prytaneion’u olmuştu.¹¹¹ (Frazer,1885:145-147; Miller,1978:4-8,14; Wycherley,1986:109). Malkin de, halk ocağı ile ilgili olarak “*Etymologicum Magnum*”da *prytaneia* tanımının: “kutsal ateşi içlerinde bulundurur ve herhangi bir yere koloni çıkaranlar da oradaki ocaktan kendilerine ateş yakarlar” (694.28), şeklinde verildiğini belirtmiştir (Malkin,1987:114). Prytaneion’da, açıkçası polisin yaşamını simgeleyen, ortak ocakta yanan ebedi ateş vardı ve bu yer de *prytaneum/prytaneion* olarak adlandırılmıştı. (Yalnız her zaman ortak ocağın bir prytaneionun içinde yer alması gerekmediği de görülür¹¹²) Kadınların Prytaneion’a

¹⁰⁸ Pausanias da (5.15.12), Eleanlıların Elis’teki Belediye Binası’nda söylenen şarkıların Dor lehçesinde olduğunu; ayrıca Belediye Binası’ndaki, ocağın bulunduğu odanın karşısında bulunan ziyafet salonunda Olimpiyat oyunlarını kazananları eğlendirdiklerini söyler.

¹⁰⁹ McDonald’a göre de toplantı yeri kralın sarayı ya da beyin evi idi ve meclis üyeleri de orada ocağın yanında birlikte yemek yiyorlardı ve yemekten sonra da muhtemelen resmi oturum düzenleniyordu. Baştaki adama basileus (kral) ya da prytanis (konsey başkanı), eve de “prytaneion” veya “basileion” deniliyordu. Zaten prytaneum/prytaneion da,bouleuterion ile yakından bağlantılı olmuştu ve genellikle sivil yaşamın merkezinde birbirine yakın inşa edilmişti (McDonald,1943:127-128).

¹¹⁰ Wycherley’e göre de “*Bouleuterion*/ meclis binası, kralın beylerine danıştığı meclis salonu geleneğini devraldı ve kraliyet kabul salonlarının bıraktığı mirası da prytaneion ile paylaştı; prytaneion da şehrin kutsal ocağı bulunurken, meclis binasında genellikle ocak tanrıçası Hestia’nın bir sunağı bulunurdu; bu da aralarındaki yakınlığı göstermektedir (Wycherley,1986:101).

¹¹¹ Plutarkhos, Theseus’un dağınık yaşayan halkları toplayıp, bir araya getirdiğini ve Atina şehrini kurarak, ortak prytaneum inşa ettiğini söyler (Theseus,24.3; Thukydides,2.15.2).

¹¹² Ör. Pausanias 8.9.5.

girişine ise bazı istisnalar dışında izin verilmediği anlaşılmıştır (Naukratis'te yalnız flütçüye izin verildi; Delphi'de Apollon'un rahibesinin girişi vardı.) Bunun yanında prytaneionda yapılan mali harcamalarla yetimlerde, yetişkin bir vatandaş olana kadar doyurulurdu. Prytaneion, bir yemek salonu ve devlet ocağının yanı sıra, şehrin tarihindeki geçmiş olayların ilginç hatıralarını da muhafaza etmişti. (Örneğin Atina'da Solon yasaları daha ziyade tarihi eser olarak sergileniyordu; Argonotların çapa olarak kullandıkları taşın da Kyzikos'taki Prytaneion'da bulunduğu söyleniyordu.) Miller, Atina Prytaneion'unun başlangıcını Theseus'a atfedilen Attika sinokizmi (synoecism) ile ilişkilendiren geleneğin MÖ beşinci yüzyılda kabul gördüğünü belirtir; ancak bu kurumun başlangıcı kesin olarak belirlenemez; yine de Atina Prytaneion'unun ilk olarak Geometrik dönemde (MÖ 9- 8. yüzyıllarda) var olduğu ileri sürülebilir (Miller,1978:9-22).

McDonald'a göre; Hestia kültü, küçük bir kült olmasına rağmen yemin etme ile de yakından bağlantılıydı. Bir ev kültüken prytaneum/prytaneion'a ve daha sonra bouleuterion'a aktarıldı. Siyasi bir toplanma yerinde de işe başlamadan önce düzenli olarak kurbanların sunulduğu bir ocak veya sunak bulunurdu ve ocak da Hestia'nın varlığını temsil ettiği için doğal olarak "Boulaea" unvanını aldı. Böylece "Hestia Boulaea", altarın/sunağın ve toplantı yerinin görünmez koruyucusu olarak görüldü. Hestia Boulaea'dan Atina, Miletos, Bergama, Erythrae gibi diğer şehirlerde de bahsedildiği görülmüştür (McDonald,1943:281-282).

Aslında Prytaneion'un, kökeni de Miken dönemine dayanmaktadır. Miken saray merkezlerinde bulunan merkezi megaron¹¹³ kraliyet ritüellerinin yapıldığı bir yerdi ve Megaron yapıda ana odanın ortasında yuvarlak ocak vardı. (Roma'da Vesta Tapınağı yuvarlak yapılmıştır ve Atina'da da Prytaneion'un¹¹⁴ ek binası olan tholos da, yuvarlak yapılmış olup, Prytaneionun başka bir tür eşi olan ve Skias da denilen bu Tholos da Prytaneis (boule üyeleri) yemeklerini yemişti; ayrıca Bouleterion'un yanındaydı.) Ancak yuvarlak planlı bir prytaneion'un hiç yaygın olmadığı anlaşılmıştır. Genellikle Prytaneion'un mimari tipinin bir ev şeklinde olduğu görülmüştür; (ama normal bir evden

¹¹³ Megaron; uzun duvarları kapı duvarını aşarak avlu oluşturan, girişi önde, büyük odanın ortasında ocak yeri olan dikdörtgen bir evdir ve Homer dilinde "*erkeklerin ocaklı toplantı salonu*" anlamına gelmektedir. En erken Megaron tipi konuta Beyce Sultan'da Kalkolitik Dönemde (M.Ö. 4. bin) rastlarız. Bunun yanında Thermi(Lesbos/Midilli) ve Poliochni'de(Lemnos/Limni) görülmesi de Kuzey Ege adaları ile Batı Anadolu (TroyaI-II) arasındaki ilişkiyi gösterir (Troya'da Erken Tunç Çağında megaron görülür.) (Akurgal, 1990:27; Naumann,1985:350).

¹¹⁴ Atina Prytaneionu'nun nerede bulunduğu konusu tartışmalıdır; bu konuyla ilgili olarak Schmalz, Antik Tripodlar Caddesi ve modern Plaka'daki Lysikrates Anıtı yakınında bulunduğunu öne sürmüştür (Schmalz,2006).

farklıdır (Devlet Evi)) Prytanaeionun bu diğer yapılara olan benzerliği de tanımlanmasını ne yazık ki güçleştirmektedir. Bununla birlikte prytaneion, çoğunlukla agora üzerinde veya yakınında konumlanmıştır. Bazı prytaneionlarda, peristil (persityl) tipinde iç avlular vardı¹¹⁵ (Miller,1978: 25-31; Palaima,2008:353; Wycherley,1986:9,40-41,108-111).

Anadolu’da da yerleri belirlenmiş ve ortaya çıkarılmış, prytaneionu olan çok az antik kent vardır. En iyi bilinenler arasında Ephesos,¹¹⁶ Menderes Magnesia¹¹⁷, Miletos,¹¹⁸ Priene¹¹⁹ prytaneionu bulunmaktadır.¹²⁰

Ephesos

Efes (Ephesos) Prytaneion’u, Devlet Agora’sının kuzeyinde ve bouleuteriona yakın yapılmıştır. Augustus döneminde inşa edilmiş olan Hestia Boulaia tapınağı ve Prytaneion’u, güneyindeki ana giriş üzerinden 14 sütunlu ion düzenindeki triporticus biçiminde bir ön avluya sahiptir. Avlunun ortasında, Traianus Dönemi’nden itibaren, Büyük Artemis Heykeli’nin (Efes Müzesi Env. Nr. 718) kaidesi olan bir temel vardır ve Artemis Ephesia’nın da Hestia Boulaia gibi aynı derecede öneme sahip olduğu anlaşılmıştır. Ön avlunun kuzeyinde stoa’nın (ön galeri) alçak olan Dor düzenindeki cephesi, Prytaneion’un çekirdek yapısına açılıyordu. Cephe de in antis planlı ve 6 sütunlu yapılmıştır. Hestia Ocağı da enlemesine oda 2-4’de yer almaktaydı. I. Theodosius tarafından M.S. 391/392’de Pagan kültlerinin yasaklanması ile Prytaneum/Prytaneion kült işlevini yitirmiş ve Hestia Ocağı’ndaki “kutsal ateş” de söndürülmüştür. Bunun yanında politik önemini ise çok daha önce kaybetmişti. M.S. 3. yüzyılda da yapıda değişiklik yapılmış olduğu tespit edilmiş olup, daha sonra da yapı malzemeleri Kuretler Caddesinin yapımında ve Scholastikia Hamamı’nın onarımında kullanılmıştır. Akurgal, 1990:420; Steskal -Ladstätte,2009:127-137; Koder, Ladstätte,2010:324-325).

Priene

Agoranın kuzeydoğusunda, Kutsal Stoa’nın doğu ucunun arkasında yer alan Priene Prytaneion’u da bouleuterionun yanındadır. (Bouleuterionun doğusunda) Prytaneion,

¹¹⁵ Vitruvius, VI.7.’de Yunanların evini tarif eder ve 1. “peristilin (persityl) üç tarafında revaklar, güneye bakan tarafında ise bir baştaban taşıyan iki anta vardır; gerilerinde, antaların arasındaki mesafenin üçte birinden daha az girinti yapan bir yer bulunur ve prostas olarak adlandırılır” der.

¹¹⁶Bkz. Steskal -Ladstätte,2009:127-137; Steskal,2010

¹¹⁷Bkz. Humann,1904; 112,137vd.; Miller,1978:112-115

¹¹⁸Bkz. Miller, 1978:231; Herda, 2005; Steskal,2010

¹¹⁹Bkz.Wiegand, Schrader,1904:231-234 ; Akurgal,1990:436-437

¹²⁰Bkz. Çelik, E. (2023). *Anadolu’da Prytaneionlar ve Hestia Kültü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi.

merkezî bir avlu etrafında üç yanı farklı büyüklükte mekânlarla çevrilmiş olan peristilli ev tipinde yapılmıştır. Güneyinde üç oda olup, orta oda (VII) giriş yeri idi ve doğusunda yer alan odanın (VIII) güneydoğu köşesinde de kutsal ocak bulunuyordu; ayrıca batı tarafında iki ve kuzeyinde de üç oda (I,II,III) daha vardır. Kuzey taraftaki mekânların üzeri de tonozlarla örtülü idi ve bina İmparatorluk döneminde, büyük ölçüde yeniden inşa edilmişti; bugüne kadar gelmiş hâli de Geç İmparatorluk Çağına aittir. Oda VIII'deki ocak da hem orijinal yapının, hem de daha sonraki binanın bir parçası olarak erken dönem unsurlarından biri olmuştur; Priene Prytaneion'u MÖ325 yılına tarihlenmiştir (Akurgal,1990:436; Wiegand, Schrader,1904:231-234; Raeck,2008:336-337; Miller,1978:117-125).

Magnesia ad Maeandrum

Menderes Magnesia'sında (Magnesia ad Maeandrum) agoranın güney tarafının arkası, (güneybatı köşesi hariç) bir dizi dükkanın yer aldığı bir revakla çevrili idi ve bu noktada MÖ 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmiş olan bir prytaneion bulunmaktaydı. İki İon sütunuyla süslü bir antre aracılığıyla, Dor sütunlu bir avluya giriliyordu ve kuzey tarafında ona bağlı, çok sayıda onur anıtının bulunduğu açık bir salon vardı. Kuzey, doğu ve güney taraflarındaki diğer odalara avludan kapılarla giriliyordu; ayrıca doğudakinin merkezinde boğa başları, çelenkler ve kurban kaseleriyle (phiale) süslü olan Hestia'ya adanmış bir sunak (1.00x1.37 metre ebatlarında) yer alıyordu (Miller,1978:112-115; Humann,1904:112,137vd).

Miletos

Miller'e göre Miletos'taki prytaneion olarak adlandırılan yapı Kuzey Agora'nın batı tarafında yer almakta olup, bouleuterionun yaklaşık 25 metre kuzeybatısındadır (Miller,1978:231). Ancak Herda da Molpon-Prytaneion olarak adlandırılan yeri Delphinion'a konumlandırmıştır (Herda,2005:249vd, 263-293; Steskal 2010, 225-226).

Sagalassos

Sagalassos'da prytaneion, bouleuterionun hemen güneyindedir. Dareios ve Neon kardeşlerin büyük inşaat projeleri olarak Yukarı Agora'nın güneybatı köşesi seçilmiş ve Güneybatı Kemer, Güneybatı Şeref Sütunu ve Prytaneion cephesi yan yana yerleştirilmiştir. Yukarı Agora'daki önemli konumundan dolayı da yapının, Sagalassos prytaneion'u olduğu düşünülmektedir; Prytaneion'un M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği anlaşılmış olup, yıkılış tarihi olan M.S. 7. yüzyıla kadar kullanımda kalmış

ve bu süre içinde birçok yeni inşa faaliyetleri yapılmıştır. Bina, geniş bir kare alandan oluşuyordu ve bu alan kuzeybatıda bir oda ve muhtemelen güneybatıda buna karşılık gelen bir alanla çevrelenmiştir. Anıtsal cephesine uygun olarak Prytaneion'un iç kısmı da zengin bir şekilde dekore edilmiş ve mekanın merkezine kare şeklinde bir mozaik yerleştirilmiştir. (M.S. 5. yüzyılda, iki katlı bir bina olarak yeniden inşa edilen prytaneionun, Erken Roma İmparatorluk Döneminde yapılmış olan kare biçimindeki mozaik tabanı, svastika-menderes motifli siyah-beyaz tessellate zemine dahil edilmiştir.) Prytaneion'un agoradan ulaşılan doğu cephesinde, anıtsal üç kapılı girişi olup, korinth düzeninde yarım payeler ve sütunlar ile çevrelenmiştir. Ayrıca, batı duvarının iç kısmında yapının finansörlerinden bahseden bir yazıt bulunuyordu; ancak, yine de arkeolojik, mimari ve epigrafik bulgular, binanın, kentin prytaneionu olarak yaptırıldığı hususuna bir açıklık getirmemiştir (Waelkens vd, 2012:243; Uytterhoeven–Poblome 2019: 131-148; Uytterhoeven, 2017:212-213).

Patara

Patara Prytaneionu da tiyatro ile Likya Birliği Meclis binasının arasında yer almakta olup, 2012 yılında açığa çıkarılmıştır. Çoğunlukla ana kaya üzerine oturtulmuş olan mekânlar iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Ana bölümü, geniş bir avluya açılan ve hemen hemen aynı boyutlara sahip mekanlar oluşturmuştur. Yan mekanlardan oluşan diğer bölüm de ana mekanların kuzey tarafına sonradan eklenmiştir. Tarihlendirmeye yardımcı olacak M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına ait iki sikke de zeminde bulunmuştur (Orhan,Kızıлтаş,2013:278-279;2015:308,309).

Aigai, Herakleia Latmos, Kolophon ve Pergamon'daki Prytaneion olarak adlandırılan yapılarda ise Prytaneion yapısının belli karakteristik özellikleri yoktur. (Steskal -Ladstätte,2009:134-135).

Aigai

Aigai'de çok güzel Hestia Bollaia heykeli bouleterionda bulunmuştur. Aigai Bouleuterion'u, Agora Meydanı'na bağlanan ana yol üzerindedir. Bouleuterion'un içinde iki odayı ayıran duvarın merkezinde, üzerine Hestia Bollaia heykelinin oturduğu, kare bir platform açığa çıkarılmış olup, MÖ2. yüzyılın ortasına tarihlenen bir Hestia Bollaia heykeli de platformun hemen önünde bulunmuştur. Bouleuterion'da Hestia kültünün yer alması nedeniyle araştırmacılar, Bouleuterion'un Prytaneion olarak da kullanılmış olabileceğini düşünmüşlerdir (Doğer, Sezgin,2019:144-146;Sezgin, Aybek, 2016:21-31).

Resim 3.17. Ephesos Prytaneion

Kaynak: <https://www.helloephesus.com/what-to-see/prytaneion>

Resim 3.18. Hestia, Bollaia (MÖ 2. Yüzyıl Ortası) Aigai (Sezgin, Aybek, 2016: Fig. 9-10)

Kaynak: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/manisa/gezilecekyer/aigai>

3.2.6.12. Hermes - Agni

Hermes, (Latince Mercurius) Zeus ile Titanlar soyundan Atlas'ın kızı, bir nympa olan Maia'nın oğlu olarak Arkadia'da, Kyllene dağındaki bir mağarada dünyaya gelir. Homeroscu ilahilerde onun için şöyle denir;

...

o anda bir oğlan doğurdu ki yanar-döner, hilesi- cezbeden,

Hırsız, sığır sürücüsü, rüyaların alemdarı,

Gecenin hafiyesi, kale-kapılarını-kollayan, yakında

Şafakta doğdu, gün ortasında çaldı-kithara'sını,

Akşamleyin çaldı uzaktan-oklayan Apollon'un sığırlarını,

Ayın dördüncü gününde, o zaman doğurdu Maia onu.” (IV. 13-19).

Hermes, çabucak büyür ve kendi kendine kalkarak mağaranın dışına çıkar. Daha sonra Pieria'da Apollon'a ait sürülerin otladığı yerden elli ineği çalar ve onları bir mağaraya kapatır. İkisini kesip on iki eşit parçaya ayırır ve kızartıp on iki büyük tanrıya sunar. (Tanrılara sunulan ilk canlı kurbanlar da Apollon'un bu öküzleri olur.) Kaplumbağa kabuğu alır ve öküz bağırsağından da tel yaparak bir müzik aleti icat eder ve güzelce çalmaya başlar. Apollon, hırsızın kim olduğunu anlar; ama Apollon ile birlikte Kyllene Dağı'na geri döndüklerinde Hermes, icat ettiği kaplumbağa kabuğundan liri çalınca Apollon, bundan çok etkilenir ve Hermes'i affeder; ardından müzik aletini kendisine verirse karşılığında geri kalan hayvanları da vereceğini söyler. Hermes de, bu teklifini kabul eder. (Hermes'in ilk niteliği, çobanların ve hayvan bereketliliğinin tanrısı olmasıdır. Bu özelliğini yansıtan görüntü de Hermes Kriophoros'tur (Koç Taşıyan Hermes).) Daha sonra sığırlar otlarken, Hermes kamıştan bir kaval yapar ve onu çalmaya başlar. Bu sese de hayran kalan Apollon kavalı da ister; Hermes'e, karşılığında altın değneğini verir (Apollon'un, Hermes'e verdiği zenginlik bahşeden üç yapraklı altın bir asadır; yani burada özel olarak Hermes'in, birbirine dolanmış çift yılanlı meşhur “Haberci asası” (kadukeus/ kerykeion,) bahsedilmiyor.) ve tekrar anlaştıktan sonra Apollon, onu Olympos'a götürür ve her şeyi Zeus'a anlatır. Zeus, Hermes'i uyarır ve ardından habercisi yapar. Daha sonra Thialar da Hermes'e çakıl taşlarından kehanette bulunmayı öğretir; ayrıca Hermes, aşık oyununu icat eder ve onları kullanarak geleceği okumayı da keşfeder. O alfabenin oluşturulmasına yardım eden, notaları, astronomiyi, boks ve jimnastik gibi spor dallarını, ağırlık ve uzunluk ölçülerini (bunları bazı yazarlar Palamedes'e atfederler) ilk keşfeden olmuştur. Ölülerin ruhlarını Hades'e götüren de odur. Bu görevinden dolayı adı “Ruhlar Kılavuzu”/Psykhopompos'tur. (Psikopomp) Hızla yer değiştirebilen Hermes, yolların tanrısı, yolcuların da rehberi, koruyucusu olmuştur. Adının anlamı da taş yığını (hermaion) idi; çünkü sütunu yol kenarındaki bir taş yığınının üzerinde duruyordu ve yoldan geçen her kişi buna bir taş ekliyordu; (ama Platon'un Kratylos adlı eserinde Sokrates, Hermes'in Hermeneus konuşma anlamına geldiğini söyler; eirein fiili konuşmak demektir (Platon, Kratylos,408). Diodoros ise insanlara düşüncelerini nasıl açıklayacaklarını öğrettiği için “hermeneia” dan (yorum) Hermes adını aldığını söyler. Zeytin ağacının da Yunanların dediği gibi Athena'nın değil, onun keşfi olduğu iddia ediliyormuş (Diodoros, I.16) ve Hermes, zeytin ağacının nasıl

yetiştirileceğini de insanlara öğretmiştir. Thot ve Mercurius (Merkür) ile özdeşirilen Hermes, gizli gnosise ve tüm bilgilere de sahiptir; ayrıca simya ve Hermescilik aracılığı ile on yedinci yüzyıla kadar Hermes Trismegistos (Üç kez Büyük) olarak devam etmiştir. Hermes'in değişik görevlerine göre değişik tasvirleri yapılmıştır. Homeros öncesi çağın tanrılarına özgü bazı nitelikleri koruyan Hermes, fallus simgesini de içeren bir görüntü içindedir. Genellikle, başında Hades'in verdiği (Apollodoros, 1.6.2) onu görünmez kılan başlığı vardır, ayaklarında da sandaletleri olurdu ve elinde çift kanatlı iki yılan sarılı zeytin dalından bir asa taşırdı. Arkaik tasvirlerinde, sakallı olgun insan görünümünde iken Klasik dönem tasvirlerinde çevik ve kıvrak vücutlu bir delikanlı olarak görülürdü. Roma'da ise Hermes'in karşılığı olan Ticaret tanrısı Merkür, elinde para çantası ile betimlenmiştir. Hermes'in birçok oğlu vardır. Bunların arasında; Argonautların habercisi Ekhion, hırsız Autolykos ve pastoral şiirin yaratıcısı olan Daphnis en tanınmış olanlardır. Herodotos, Pan'ın da (2.145) Yunanlar tarafından Hermes'in bir ölümlüden olan oğlu olduğunun kabul edildiğini söyler. Birde Hermes, Eleusisli Kerykes'inin de atası idi (Apollodoros, 3.10.2; Kerényi,1951:162-170;Burkert,1985:156-159; Cömert, 1999:32-33; Graves,2010:76-79; Eliade,I, 2017a:374-376). İnsanlara yoldaşlık etmeyi seven (İl. 24. 334vd) Hermes, hakkında Homeroscu İlahilerde (IV.105-120) şöyle denilmektedir;

...

orada iyice otlatıp besledi böğürtüsü-gürültülü sığırları

ve topluca güttü onları ahırlarına doğru,

hazmedip üç yapraklı yoncayı, taze havlıcanı,

sonra getirip bir yığın odunu,

araştırmaya başladı ateş hünerini.

Muhteşem bir defne dalını seçip kendine soydu onu bıçakla,

sıkıca tuttu avucunun içinde,

sıcak bir soluk tutuşmaya başladı;

Hermes'ten dağıldı ilk defa ateş ve çiralar.

sonra pek çok kuru odunu alıp bol bol gömdü

toprağın altına; bir alev tutuştu

yayıldı şiddetle-yanan ateş çevresine.

Yakmak için şanlı Hephaistos'un kudreti olan ateşi,
getirdi aşağıda-duran, kıvrık-boynuzlu iki sığırı
mağaranın çıkışına, böylelikle büyük bir güç çıkardı ortaya.
O da yatırdı yere soluk soluğa olan ikisini birden
sırtları üzerine,
...

Bu ilahi de Hermes'den ateşin mucidi olarak bahsedilmektedir; ilk kez o, ateşi ve ateş çubuklarını icat etmişti. (Bilindiği gibi Hermes hep Hestia ile birlikte eşlenirdi.)

Hocart, Vedik Ateş Tanrısı Agni ile Hermes'i karşılaştırmış ve benzerliklerini sıralamıştır; örneğin 1.Agni, ateştir ve ateş çubuklarından doğmuştur; 2.özellikle de kurban ateşidir (Rigveda V, 3, 5: "Tapınma sırasında senden daha hünerli bir din adamı yok. Bilgelikte kimse seni geçemez. Ey Tanrı, evinde misafir olduğun insan, kurban yoluyla ölümlüleri yener hale gelir.") ve ilk kurbanı o gerçekleştirmiştir. 3.Agni, tanrılarla insanlar arasında aracıdır, rahiptir, onların elçisidir; kurbanı tanrılara iletir; 4.aynı zamanda ateşin yakıldığı sunaktır. 5. O Kremasyon (ölü yakma) ateşidir. Böylece ölüyü yeraltı dünyasına nakleder. 6. üç başlıdır (Rigveda I, 146. 1), çünkü o, yerde, havada ve gökte ikamet etmektedir. 8. Agni önde gider; ülkeyi arındırmak için göç eden kabilenin önünde bulunurdu. 9. Koçla ilişkilendirilmiştir. 10. Agni sığır yetiştiricisidir.11. zenginlik bahşeder.12. Güneşle özdeşleşir.

1.Hermes'de ateşin ve ateş çubuklarının mucididir; Homerosçu İlahilerde (Hom.Hym.IV.111). 2. Ateşi bulduktan sonra ilk olarak yakılan bir kurban sunmuştur (Hom.Hym. IV.115). 3.Tanrıların habercisi, elçisi olup, tanrılar ve insanlar arasında aracıdır. 4. Hermaios lophos, Hermes'e atfedilen ve sunak olarak kabul edilen bir taş yığınıdır; (Od. 16.471). 5. Ruhları Hades'e taşır ve ona Ruhlar Kılavuzu/Refakatçısı denilmektedir. 6. O önde gidendir, ordu lideridir ve Attika generalleri ordu lideri Hermes Hegemonios'a kurban sunmuşlardır. 7.Hermes ilk önce yolları arındırır ve yurt dışına gidenlerin de koruyucusu olurdu. 8. Koç ve Teke ile ilişkilendirilmiştir. 9. Sığırların ve tüm dört ayaklı hayvanların yönetimini Apollon'dan almıştı. "Sığır güden", olarak adlandırılmaktadır (Hom.Hym. IV. 134; 491 vd.; 567 vd.). 10. İyi şeyler verendir. 11. Bazı bilim adamlarınca Güneş tanrısı olarak kabul edilir.

Hocart, Agni ve Hermes'in küçük ayrıntılarda bile benzer olduklarını belirtmiş ve bu benzerliklerin yüzeysel değil yapısal olduğuna işaret etmiştir. Buna rağmen Hermes'in doğası açık değildir. Agni Ateş olduğu halde Hermes, sadece ateş mucidi olarak görülmektedir. Yine de kutsal ateş Hindistan'da göç eden kabilenin önünde; Yunanistan'da savaşa giden ordunun önünde taşınıyordu. Güneş ise ateşti; yani gökteki Agni idi. Sonuç olarak Hocart, Agni=Hermes demiştir (Hocart, 1970:16-21). Ateş tanrılarının haberci, elçi olma özellikleri ise çok eski çağlardan beri vardır. (Örneğin Sümerlerden beri Mezopotamya Ateş Tanrısı Nusku, Enlil'in elçisi idi.) Hermes'in de haberci bir tanrı olması ve Agni ile olan benzerliği, doğası açıkça ifade edilmese de onu bir ateş tanrısına yaklaştırmaktadır.

“Nairiyosangha” da, Ahura-Mazda'nın habercisidir ve Avesta'da tanrısal ateşi temsil ediyordu. Veda'da¹²¹ ise “Naraşamsa” (insan soyunun övüleni) kutsal ateşi temsil ediyordu (Taraporewala, 2002:21).

Agni

Agni (Agnis=İgnis) Ateş, Hindu ibadetinin en eski ve en kutsal nesnelerinden biri olup, üç aşamada görünür; gökte güneş gibi, havada şimşek gibi, yeryüzünde/yerde de sıradan ateş gibidir. Agni üç büyük tanrıdan da biridir (Agni, Vayu (veya Indra) ve Surya). İnsanlarla tanrılar arasında aracı, insanların ve evlerinin koruyucusu; ayrıca eylemlerinin de tanığı olarak kabul edilirdi (Dowson,1879:6-7). Onun hakkında Rig Veda I,67,5'de “O bitkilerde büyür, her bir üretken anada ve taşıdığı bebeğinde bulunur. Bilgedir, tüm insanların yaşamıdır. Sular onun evidir, ermişler ona oturması için bir ev hazırlar” diye yakarılmıştır. Rig Veda I,68,1'de de “Hiç durmadan kaynaşan, göğe yükselen, duran ve hareket eden her şeyi geceleyin aydınlatan tanrı; o bütün tanrılar içinde büyüklükte en göze batandır” denilmektedir. Rig Veda IV,2,1'de ise “Dürüst, ölümlüler içinde ölümsüz olan, tanrılar arasında tanrı, seçilmiş elçi, din adamı, tapınmada en iyi olan görkemle parlamalı. Agni insanın sunusuyla yukarlara yükselecektir.” diye ona seslenilir. Bu dizelerden de anlaşıldığı üzere Agni, seçilmiş elçi ve din adamıdır; ayrıca o ateşle ilişkili tezahürleri ve kendisine özgü tanrısal vasıflarıyla betimlenmiştir. Rig Veda da anlatılanlara göre o, çok genç olandır (I,26,2) onun alevden saçları (I,45,6), alevden

¹²¹ Veda sözcüğü, bilgi anlamına gelir. Ric ise ilahi anlamına gelmektedir. Ses değişimi olur ve Rigveda olur; anlamı da *İlahi bilgisi* demektir. On bölüm olup, bölümlerine mandala adı verilir ve toplam 1028 ilahiden oluşur. Çeşitli tanrılara yakarılır ve bunların sayısı da otuz üçtür. Diğer Vedalar Sama, Yacur ve sonradan katılan Atharvaveda olup, kaynağı Rigveda'dır; ayrıca Rigveda da en çok ilahi İndra (250), ardından Agni (200) ve Soma (120) içindir (Rigveda: Kaya, 2018: vii).

dişleri (I,58,5) vardır; ayrıca yüksek sesle kükrer (I,58,2) çıkardığı gürültü ve yarattığı korkudan da şöyle bahsedilirdi. (I, 58,4-5'de; 4. "Agni, suyu kesilmiş ormanlara yayılır güçlü kükremeler eşliğinde diliyle onları biçer,...parıldayan dalgalarıyla açtığın yol karadır. Sen bir boğa gibi ağaçlara saldırırsın" 5... kıpırdayan her şey onun önünde titrer") İki demir dişi ile düşmanlarını yutan Agni, "evin efendisi" olarak da karanlıkları kovar ve cinleri uzaklaştırırdı; ayrıca hastalıklara ve büyücülere karşı da koruma sağlardı. (Örneğin Rig Veda I,36,20 de "Agni'nin yaklaşılmaz alevleri görkem doludur ve korku vericidir. Bütün ifrit ve büyücüleri yer bitirir, her türlü ifriti öldürür") Böylece insanların Agni ile ilişkilerinin, diğer tanrılarla olduğundan daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Dilenen iyilikleri hızlıca dağıtan odur (I, 58, 3). Yalnız önemli bir miti olmayan Agni'nin en meşhur olanı ateşi gökten getiren Mâtarişvan mitosudur. Bu konuyla ilgili olarak Rig Veda da şu bilgi verilmektedir; Rig Veda I, 31, 2-3 de " ... Bir bilge olarak tanrıların kutsal kanununu sen yerine getirirsin. İki anadan doğan, bilge, tüm varlığın sayesinde yayıldığı yaşayan insan için az yerde çok olan. 3. Ey Agni, ilk Matarişvan'a göründün..." denilmektedir. Rig Veda I, 60'da ise "1'de Matarişvan sanki ermiş Bhrigu'ya büyük bir hazine, bir hediye getirmiş gibi görünüyordu. O şanlı din adamını, kurbanın bayrağını, sıkı koruyucuyu, iki doğuşlunun çocuğunu, hızlı hareket eden elçiyi getirmişti¹²² şeklinde anlatılmıştır. Agni'ye Suların cenini adı da verilir; (Rig Veda X,91,6 'da "...Agni yaşam getiren ana sulara sahiptir. Orman ağaçları ve bitkiler onu içlerinde taşırlar ve daima yeniden yaratırlar" der.) diğer yandan ilk suların içine girdiği ve onları dölediği de kabul edilir.

Rig Veda I,59,1'de de diğer ateşlerin Agni'nin dalı olduğu, bir sütun gibi insanoğlunu merkezde desteklediği belirtilmiştir; devamında 2'de de "Gökyüzünün alını, yeryüzünün merkezisin ey Agni sen göğün ve yerin habercisisin" denilmektedir ve Rig Veda X,1,6 da "güzel süslenmiş elbiselerle oturtulmuş olarak Agni yerin tam merkezinde durur. Kırmızı renkte doğmuş olana insanlar sunu aktarırlar..." diye seslenilerek Agni'nin özellikleri belirtilmiştir.

Aynı zamanda Agni üç işlevle ilişkilendirilmiştir ve her üç düzeyde de etkin ve güçlüdür; (örneğin Atharva Veda, XIX, 16,2:'de üç düzeyin kanonik tanrılarıyla birlikte anılır " Adityalar (Mithra-Varuna ve diğer ortakları) beni gökte korusun; ateşler yerde

¹²² Burada Agni tarif ediliyor; iki ana, ateşi yakmak için kullanılan iki sopadır. *Mâtarişvan*; Bhrigu'ya ateşi getiren ya da üreten olarak temsil edilir; bazılarına göre ise rüzgar olduğu varsayılır ((Dowson, 1879:206).

korusun; Indra ve Agni beni cepheden korusun; Aşvinler çevrede sığınak sağlasın, Jatavedas¹²³ beni korusun ...) Veda dininde Agni, rahiplerin, ruhban sınıfının koruyucusudur. (Satapatha- brahmana, X, 4, 1, 5-6: “5 Indra ve Agni, Brahman (rahiplik) ve Kshatra (asillik) olarak yaratıldılar... ikisi tek bir form haline geldi.” 6. “...Onlar altından yapılmıştır: altın ışık anlamına gelir ve Indra ve Agni ışıktır; altın ölümsüz yaşam anlamına gelir ve Indra ve Agni ölümsüz yaşam anlamına gelir.”) ilahilerde de sık sık onun için hotar, “yakarıcı rahip” diye seslenilir (Örneğin Rig Veda VIII,19,24) O kusursuz hotar’dır ve kurban ateşini kullanan Agni rahibi de aslında onun temsilcisidir. Bunun yanında *Rig Veda* I,1,1’de ayrıca ona “başrahip” de (purohita) denir (Dowson, 1879:6-8; Eliade, I, 2017a:281-283; Dumezil, 2019:137-138, 220).

3.2.6.12.1. Hint-Avrupalıların Törenlerinde Agni ve Ateş Ritüeli

Hint Avrupa döneminde fırtına tanrıları öne çıkmaya başlamıştır. Yıldırımın yarattığı ateş de göksel kökenli olarak biliniyordu ve “*Ateş Tapımı*” Hint Avrupa dinlerinin özgün bir unsuru olmuştur.¹²⁴ Araştırmacılar Veda ve Avesta metinlerinin incelenmesi sonucu bu dilin Yunanca ve Latince ile olan akrabalığını ortaya çıkarmıştır. Halklar arasında bazı farklılıklar olsa da törenler Hint-Avrupa alanında, temelde kendine özgü niteliğini korumuştur. Törenler tanrıların çağırılmasıyla başlardı. (“Çağırıcı”: Sanskritçe *hotar*, Avestaca *zaotar*, Galya dilinde *gutwater*, Germence *gudja*). Sonra törenin yapılacağı yer belirlenir ve töreni yöneten kişi de hazırlanırdı (arınma ritüelleri, özel elbiselerin giyilmesi, vb.). Sunular, bitkisel ya da hayvansal yiyecekler olurdu. Ancak mutlaka pişmiş ya da en azından ateşle temas etmiş olmalıydı. Hindistan’da Brahmana din adamlarınca tanrıların sunuyu “Agni’nin ağzıyla” yedikleri ya da tanrının sunuyu “kollarına aldığı” ve ölümsüzlere götürdüğü söylenirdi. Özel bir tören türünde “ölümsüzlük içkisi” hazırlanır ve içilirdi (Yunanca *ambrosia*, Sanskritçe *amrita* ölmeyen). Bu içkiye gizliliği yüzünden bazen sadece *özsü* (Sanskritçe *soma*, İran dilinde *haoma*) adı veriliyordu. Tanrıların (Olymposlular, Adityaslar, vb.) kendilerine ölümsüzlük veren bu içecekten içtikleri de söyleniyordu; ayrıca Veda, sihirli içeceğin önceleri savaşçılar ile Brahmanlara ait olduğunu ancak, daha sonra Aryaların tümüne

¹²³ Ateş için Vedik bir sıfat (Dowson, 1879:134).

¹²⁴ Hint-Avrupa göçlerinin (Hititler, Hint-Iranlılar, Yunanlar, İtalikler Cermenler gibi) ilk ve sonuncular arasından yüzlerce yıl geçmesi nedeniyle ortak miras, teolojilerinde ve mitolojilerinde vb. her zaman ayırt edilememektedir; ayrıca hiçbir geleneğin değişim geçirmeden sürmesi de düşünülemez. Yani Hint-Avrupa halkları, ortak ön tarihlerinden itibaren, dinsel geleneklerini, özellikle de göçler sırasında, sürekli yeniden yorumlamışlardı (Eliade I, 2017a:263-264).

(hizmetçiler, yabancılar hariç) yayıldığını söyler. Eski Yunan’da bu hak yalnız yurttaşlara aitti. Klasik dönemde Yunanistan’da, Soma sunusunun ortadan kalktığı düşünülmektedir. Kutsal “özsü” elde edilmesine yarayan bitkinin de sanrılara yol açan bir tür mantardan hazırlanan karışım olduğu sanılmaktadır. (“Sineköldüren otu” *amanita muscaria*) Soma sunusu yerine, sonra alkol (Hindistan’da Sura, Yunanistan’da Oinos, şarap) ya da mayalı içecekler (bira, bal şerbeti) içilmeye başlamıştır. (Bu içkilerin de dinsel bir niteliği vardı.) Günümüz de Zerdüştler (Bombaylı Parsiler ve İranlı Gebrler) ağrı kesici özellikli ephedra bitkisini kullanırlar. Haomaya ve hayvan kurbanlarına karşı olan Zerdüşt öğretisi, İran’da bile törenlere bu iki ögenin girmesini önleyememiştir (Bonnet, 2000:450-452; Eliade I,2017a:261-263).

Görüldüğü üzere kutsal ateş tapımı sadece Yunanistan ve Roma halklarında değil, Doğu’da da vardı. Brahman da bir ocağa gece gündüz bakmak zorundaydı. Yunanistan’da olduğu gibi, ocak ateşi güçlü bir koruyucu olmuştu. Ateşe kirli şeyler atılması yasaktı ve Brahman ateşte ayaklarını bile ısıtamazdı. Bunun dışında Yunanistan’da olduğu gibi, suçlu insan, suçundan arınmadan önce ocağa yaklaşamazdı. Coulanges de, kutsal ateşin, Arilerin birlikte olduğu uzak bir döneme ait olduğunu ve halklar birbirlerinden ayrıldıklarında, bu tapınmayı da beraberinde götürdüklerini söylemiştir. Daha sonra, artık ilişkide olmayan bu kabileler kendi tanrısını yaratsa da, hepsi ilk dini korumuştular. (Yunanların ve Romalıların dini törenlerinde hangi tanrı için olursa olsun, yapılan her dua ve tüm kurbanlardaki ilk yakarma nasıl ocak için yapılan bir dua ile başlarsa, Rig-Veda ilahilerinde de diğer tanrılardan önce Agni’ye yalvarmak gerekiyordu; Hint-Avrupa çağında da evde yakılan ateşin, tapımda önemli bir rolü olduğu bellidir; ancak bunun başka birçok ilkel toplumda da olan, tarihöncesine ait bir gelenek olduğunu da hatırlamalıyız. Ateşin kutsallığını Agni gibi İran’da da Ahura Mazda’nın oğlu olan tanrı Atar üstlenmiştir (Coulanges,2011:29-32;Eliade I,2017a:281). Chosky’e göre Eski Persçe/Farsça (ve Avesta) terimi âtar, nominatif tekil âtarsh (atarş), “ateş” Hint-Avrupa âter- (Latince âter, âtra) kelimesinden gelen, Orta Farsça âtur veya âdur ve âtakshsh, "ateş" (ve Yeni Farsça âdur, âtash, âtesh/(ateş)) kelimelerine dönüşmüştür. Partça biçimi âtar (daha sonra âdar, modern İran lehçelerinde adar olarak bulunur) Arap Müslümanların İran’ı fethinden sonra (M.S. 7. yüzyıl) âzar (adar ile paralel olarak azar) olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Ateş, antik Zerdüştler tarafından "en kutsal ruh" (Yasna 36.1, 36.3) ve “Ahura Mazda’nın oğlu” (Yasna da, (Tapınma, Kurban) 25.7, 62) olduğuna inanıldığı için spenag (kutsal) idi. Tütsü dumanının da kişileri ve yerleri arındırdığına

inanılıyordu. Eskatolojik yazılar evrenin nihai yenilenmesinin ateşle gerçekleşeceğini söylüyordu. Bu nedenle ateş birçok Zerdüşt ritüelinde merkezi (ikon) simge olmuştur (Chosky,2007:230). Perslerde kutsal ocak ateşi, saray ve konutların içinde törensel özel mekanlarda yer almıştır ve bunlar yemek pişirilen ocak ateşinden farklıydı. Ancak Persler, son dönemlerinde (MÖ 4. yüzyıl) Zerdüştlük ile bağlantılı tapınak inşa etmeye başladılar. Bunlar iki çeşitti (Strabon (XV.3.15), 1. içinde yalnızca ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı ateş tapınakları idi (ateşkede=ateş evi) 2. ise içinde hem tapınağa adanan ilahın heykelinin, hem de ebedi kutsal ateşin birlikte bulunduğu tapınaklardı (Çeşmeli,vd., 2022:27-28).

Hint-Avrupa dininin temelinde yer alan ev ritüelleri; aslında ev-ateşini yanar tutarak ateş tanrısı ile aile tanrılarına birkaç sunu adamayı içeriyordu. Örneğin Veda agnihotra (ateşe sunu): Güneş doğmadan önce, aile reisi (griha-pati- evin efendisi) tanrısal ateşi (garhapatya) canlandırır, sonra süttten bir kaşık önce Agni'ye sunar, arkasından da istediği tanrılar için sunu olarak ateşin içine dökerdi. (Önce Agni, sonra Surya'ya (Güneş-tanrı), gece ve şafak tanrıçaları, Asvenler/Dioskurlar) Bir süt kurbanı adanmasının nedeni de “Prajapati”nin¹²⁵ kendi ağzından çıkararak yarattığı ilk şeyin Agni olmasıdır ve ineğin sütü de Agni'nin dölüdür. Rîg Veda'nın eski bölümlerinde en güçlü tanrılara Asura¹²⁶ adı verilir: Mithra, Varuna, Agni, tanrıça Uşas (şafak), İndra, tüm Aditya grubu gibi; Bu ilahların tümünün ortak özelliği de, biçimleri üretme ve yaratma sanatı olan maya'ya sahip bulunmalarıdır; ayrıca tanrılar ile Asuralar Prajapati'nin oğullarıdır. (Bonney, 2000:445-446).

Bonney'e göre sabah sunusu hem güneşin doğması, hem de ailenin refahı ve mutluluğu için yapıldı. Garhapatya ocağı da, kutsal ateşin saklandığı Roma'daki Vesta Tapınağı'ndaki gibi yuvarlak idi. Yine “Ateşin muhafaza” edilmesi Hint-Avrupa halklarının bir özelliği olarak görülmüştür; (ayrıca ateşin yakılması da bir toprağın ele geçirilmesini simgesel olarak gösterirdi.) bunun dışında evlilik ritüelleri de ocak ve aile arasındaki bağı gösterir; tören, ilk önce Ateş-tanrısı, koruyucu tanrı ve diğer aile tanrılarının (Larlar, Penatlar) huzurunda genç kızın evinde; sonra da damadın evinde yapıldı. Ritüel ateşine verilen büyük önem Hint-Avrupalıları ölümlerini yakmaya kadar

¹²⁵ Prajapati: Yaratıcı; *Brahma*, Prajapati idi. Hindu üçlüsünün ilk üyesi; evrenin yaratıcısı olarak tezahür eden yüce güç/ ruh; yani tüm yaratıkların efendisi ve babasıdır. O, (Brahma) tanrılarını yarattı; sonra Agni'yi bu dünyaya, Vayu'yu atmosfere ve Surya'yı da gökyüzüne yerleştirdi (Dowson,1879:56-57;239).

¹²⁶ Asura: Manevi, ilahi. Rîgveda'nın en eski kısımlarında yüce ruh için kullanılan bir terimdir ve Zerdüştlere Ahura'sıyla aynıdır. Daha sonra ise tamamen zıt bir anlam kazandı ve bir iblis veya tanrılarının düşmanı anlamına gelmeye başladı (Dowson,1879:27vd.).

götürmüştür. MÖ V. ve III. bin yıllarına ait Ukrayna ve Avrupa'daki kurganlar, başlangıçta ölümlerin gömüldüğünü ortaya koymaktadır. Araştırmacılar, daha sonra ölü yakma eyleminin aile reisinin bizzat kendisini kurban olarak sunduğu bir son sunuya benzediğini düşünmektedir; hatta çok sayıda eşyası ile eşlerinin bile yakıldığı gösterişli bir tören yapılmıştır; ardından ruh taşıyıcısı olan Ateş-tanrısının da, ölünün ruhunu kucağına alıp, tanrılara götürdüğü düşünülürdü (Bonnefoy, 2000:452-454). Dumezil, Vedik zamanlarda sabit ibadet yeri inşa edilmediğini söyler; ancak kutsanmış alanın çerçevesini ve törenlerin temelini oluşturan üç ateş vardı; iki ana/esas, bir yardımcı, ya da iki eksenel ve bir yanal olan ateşti. Doğu-batı doğrultusunda uzanan, iki eksenel ateşin farklı amaçları ve tanımları vardır. Biri, *garhapatya/grhapatya* ya da “evin efendisi, garhapati'nin ateşi” olarak adlandırılırdı ve kurban sahibinin kendisini temsil ederdi. Tüm törenin temeli idi; diğer ateşlerde ondan yakılırdı ve eğer bu ateş sönerse kurban devam edemezdi; ancak diğer ateşlerden biri sönerse, bu ateşten alabilirdi; Garhapatya'nın ise, sürtünme yoluyla yeniden yakılması gerekirdi; ayrıca ona “dünya” denilirdi ve şekli yuvarlaktı. Doğusundaki diğer eksenel ateşe *ahavaniya* ya da *sunu ateşi* denirdi ve dumanı ile insanların tanrılara armağanlarını taşıyan bu ateşti. Litürjistler bu ateşin “öteki dünya”, “gökyüzü” olduğunu söylerdi. Bu nedenle, ana yönlerle yöneldiğinden dörtgendir. (Kenarları doğuya, güneye, batıya ve kuzeye yönlendirilmiş olabilir.) İki ateş, temel karşıtlıkta olan “yeryüzü” ve “gökyüzü” ile bağlantılı olarak “yuvarlak” ve “kare” sembolizmine sahiptir.¹²⁷ Üçüncü ateşe de “sağdaki veya güneydeki ateş, *dakṣiṇagni*” denir. Garhapatya ile ahavaniya ekseninin güneyinde, tam olarak kurban alanının sınırında yer alırdı ve kötü ruhların saldırılarına karşı durmak onun görevi idi.(Savaşçı, Nöbetçi gibi) Tarih boyunca ortaya çıkan farklılıklara rağmen, Hintlilerle benzerlikler gösteren Romalıların kutsal ateşlere ilişkin uygulamalarında da, öncelikle her ibadet yerinde, ev sahibinin ateşi ile sunuların ateşi arasındaki ikiliği buluruz. Genel bir kural olarak kutsal bir binanın önünde yer alan sunak/altar da (*ara* ya da *altaria*) adak yakılırdı; ancak sunağın yanında bir ocağın bulunması da zorunluydu (Dumezil, 1996: 313-315).

Romalılar önceleri hiyerarşik bir tanrı grubu olarak; arkaik Iupiter, Mars, Quirinus üçlüsüne sahipti ve birde onları tamamlayan Ianus ve Vesta vardı. *Ianus*, başlangıcın, koruyucu tanrısı olarak listenin başında, kentin koruyucusu olarak *Vesta* da sonunda yer alıyordu. *Ianus* ve *Vesta* da arkaik üçlü tanrı grubuyla birleştirilmiş olup, bu da Eliade'ye

¹²⁷ Ayrıca Hinduizm'de ocağın şeklinin sunu yapılacak tanrının cinsiyetine göre değiştiği ve dörtgen formların erkek tanrılar için, dairesel formların ise tanrıçalar için kullanıldığı söylenmiştir (Işıklı, vd.2014:134).

göre muhtemelen bir Hint-Avrupa geleneğinin uzantısıdır. Janus evlerin eşik ve kapılarındadır. Zaman döngüsü içinde de yıl başlangıçlarını o yönetir. Sürekli yanan *ignis Vestae* ateşi ise Roma'nın ocağı idi. Diğer tapınaklar dört köşeliyken, Vesta tapınağının yuvarlak olması da, yine Yer ve Gök simgeselliğine ilişkin Hint öğretisiyle ilgilidir; zira Vesta'nın bütün gücü topraktan geliyordu. Yalnız Etrüsk egemenliği sırasında Iupiter, Mars, Quirinus üçlüsünün yerini Iupiter, Iuno, Minerva üçlüsü almıştır (Eliade II, 2017a:151-154).

Bunun yanında bir başka benzerlik Roma ile Vedalar Hindistan'ında Gece ile Şafak kız kardeşlerin mitolojisinde de görülür. Her ikisinde de Gece (karanlık), Şafak (ışık) adlı kız kardeşine bağlı olarak var olmaktadır. Uşas (Şafak) ve Ratri (Gece) ile ilgili olarak aralarındaki bağ ilahilerde de vurgulanmıştır. Bu kız kardeşler çoğunlukla aynı çocuğun Güneş veya Ateş'in iki annesi olarak görülürdü. Yahut Şafak, Gecenin oğlunu alır ve ona bakardı. (Örneğin Rig Veda I.96.5 de “*Birbirinin rengini değiştiren gece ve şafak aynı bebeği (Agni) emzirirler. O gök ve yer arasında altın gibi parlar...*”) Yalnız Romalılarda, Güneşin/Ateşin iki annesi yerine, annesi ve teyzesi olduğuna inanılırdı (Dumezil, 1996:51-53; 2018: 310-317).

4. ANADOLUDA BULUNAN ATEŞ KÜLTÜ YERLERİ

4.1. Anadolu’da Görülen Kutsal Ocaklar

İnsan yaşamında ocağın yeri çok eski çağlardan beri önemli olmuştur. Genellikle ateşin yandığı yer evin tam ortasıdır. Ocaklar, basit ocaktan taşınabilir olana kadar çeşitlilik gösterir ve pişirme, ısı veya kurban ateşi gibi farklı amaçlarla da kullanılabilir. Bunun yanında biçim ve yapım tekniğine göre de ocakların köşeli, oval, daire veya at nalı şeklinde oldukları; ayrıca bunların taş, çakıl taşı, kerpiç, kül ve kil gibi değişik malzemelerden yapıldığı da görülmektedir. Fırınlar da yalnız özel amaçlar içindi (Naumann,1985:189-191; Uhri, 2021:109-110).

Anadolu’da en eski ocaklar Paleolitik döneme ait olup, *Karain* ve *Öküzini* kazılarında bulunmuştur (Yalçınkaya, vd. 1990:43;Yalçınkaya, vd.2000: 31-32). Ancak Anadolu’da ocağın¹²⁸ kutsallığını gösteren en erken örnekler de sırasıyla Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağında rastlıyoruz. Dinsel amaçlı olan kutsal ocaklar genellikle tapınım alanları içerisinde görülmektedir; ayrıca günlük kullanılan ocaklara göre daha özenli ve bezemeli yapılmışlardır. *Çatalhöyük*, *Hacılar* gibi erken yerleşim yerlerinde tapınak olarak adlandırılan yerlerde ocaklar ele geçmiştir. *Çatalhöyük*’te ocaklar eski tabakalarda yuvarlak veya kare, daha yeni tabakalarda kare veya dikdörtgen olarak yapılmıştır; ama hemen hepsinin çevreleri külleri tutmak için yükseltilmiştir (Naumann,1985:191;Uhri, 2021:25,111; Işıklı, vd. 2014:134-135). Burada yapılan kazılarda, Neolitik insanın dini ve inançları hakkında bilgi veren, duvar resimleri, alçı kabartmalar, hayvan başları, stilize boğa başları ile süslenmiş, kült heykelleri içeren ünik bir dizi kutsal alan ve tapınak ortaya çıkarılmıştır. *Çatalhöyük*’te Seviye II’deki tapınakta yakılmış sunulara dair tek kanıt olan bir tören ocağının kırmızı kilinde yeniden sıvamalar arasında korunmuş, küçük kömürleşmiş tahıl birikintileri bulunmuştur (Mellaart,1967:77-78). Yine Neolitik dönemde *Höyücek*’te kullanılan ocak, Duru’ya göre burada Alt Yapı Evresine ait, iki odalı kutsal işlevli bir yapıdadır, “tapınak” olarak

¹²⁸ Ocaklar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özgür, B., (2019). *Eskiçağda Doğu Anadolu Medeniyetlerinde Tandır, Ocak Kültürleri ve Gelişimleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi.

Kiras, E. (2017). *Demir Çağ Anadolu’sunda Ateş Kültü: Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Bulgular* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi.

Kanber, N., (2018). *Batı Anadolu’da Neolitik Çağ’dan Tunç Çağın Sonuna Kadar Ocakların Değişimi ve Dini Ritüellerdeki İşlevleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi.

Çalkaya, N. (2018). *Erzurum Arkeoloji Müzesi Kura-Aras Kültürü Ocakları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi.

Çizikçi, A.(2019). *Hititlerde Ocak Kültü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi.

değerlendirilen bu yapının kapısı güneyde idi ve karşıda duvara bitişik olarak yapılmış yarım yuvarlak yalaklı büyük bir fırın veya üzeri açık bir ocak vardı; ayrıca büyük odanın tabanı üzerinde ve ateş yakma yeri içinde de, çok sayıda sağlam kap kacak bulunmuştu (Duru,1993:148). *Bademağacı* kazısında da Erken Neolitik II / 2 yapı katında yanmış yapılar ve deponun bulunduğu saptanmış olup; ayrıca ilginç bir ocak veya ateşle ilgili, kutsal alan bulunmuştur (Duru, Umurtak, 2007: 641).

Anadolu’da Erken Tunç Çağı sonuna kadar konutlardan ayırt edilebilecek bir kült yapısı ortaya çıkarılmamıştır. Hiçbir yapısal özelliği olmayan doğal kutsal alanlar, kült yeri işlevi görürken, bazı kült tapınımları da konut odalarında gerçekleşiyordu; bunun sonucu da kült odaları ya da küçük tapınaklar ortaya çıktı. *Hacılar* Ila Erken Kalkolitik yerleşmesinde kuzey-doğu köşedeki bir oda topluluğu Mellaart tarafından “küçük tapınak” olarak yorumlanmıştır; burada beş kapının açıldığı bir ana oda bulunmuştur. Bu odanın doğu yarısında yüksek tabanlı ve hücreli bir yuva ve bunun önünde de bir ocak vardır. Odanın batı yarısında ise yaklaşık bir metre yüksekliğinde bir fırın, önünde yükseltilmiş büyük bir ocak ile erzak çömleği bulunmuştur. Naumann, yerleşme Ila’daki küçük tapınak olarak adlandırılan bu yerin, aslında büyük bir konut olarak görülebileceğini söyler; ama yine de burası yaşayanların dinsel yönden güçlü bir etki altında olduğunu göstermektedir (Mellaart, 1960:99-102;Naumann,1985:444-446).

Göller Bölgesi’nde Erken Kalkolitik Dönemin sonlarındaki istila ardından yeniden iskân edilen yerleşme yerlerinden biri olan *Kuruçay*’da da (6A tabakasında) dikdörtgen planlı ve tek odalı evler ortaya çıkarılmıştır. Evlerin bazılarının köşelerinde fırınlar, ortasında da ocak vardır. Duru, burada Geç Kalkolitik Çağ’ın önemli buluntusunun batı yamaçtaki XXII. ev olarak adlandırılan yapı olduğunu söyler; bu yapı içindeki taşınmaz eşyaların niteliklerinden dolayı, bir evden daha çok kutsal bir yapıya, “tapınak” benziyordu. Tek odalı tapınağın kuzey yarısında bir tahta direk yeri vardı. Odanın tam ortasındaki kerpiç stelli, önünde yuvarlak yalağı olan ocak-sunak eksiksiz olarak ele geçmişti. Ocak/sunağın arkasına bitişik ikinci bir tahta direk ile güneyde, bir köşede yuvarlak planlı, yalaklı fırın, karşı köşede yalaklı bir ocak ve fırın ile ocağın arasında da kilden, dörtgen bir masa vardı. Odanın tabanı da kalın hasırla örtülü olup, çok sayıda kap bulunuyordu. Dinsel törenlerle ilgili olduğu sanılan bu ilginç yapının kapısı daha sonra kerpiçlerle örülerek kapatılmış ve eşyaları da sağlam şekilde terk edilmiş görülüyordu (Duru, 1981:57; 1984:6; Sevin,2003b:90). *İkiz Tepe*’de de, ocak/sunaklar açığa çıkarılmıştır. Tepe II’de Geç Kalkolitik Çağ’a ait olan 3 ayrı evrede görülen sunakların

ortak özellikler taşıdığı tespit edilmiştir. Burada dizili ağaçlar üstüne kil sıvanarak oluşturulan kare veya dairesel biçimli platformların çevresinde hayvan figürinleri ele geçmiştir. Tepe III'te ise Erken Tunç Çağı III'e tarihlendirilmiş, kutsal alanda sunaklı bir fırın bulunmaktadır. Burada fırına bitişik olan yarım daire biçimli sunağın yakınlarında da pişmiş topraktan yapılmış 18 kadın figürini ele geçirilmiştir; ayrıca Tepe I yerleşmesinde Erken Tunç Çağı II'de insan yüzü betimli taşınabilir bir ocak parçası bulunmuştur (Bilgi, 1985:112;1995:159; Saba,2021:17-21; Beyazıt, vd.,2024: 127).

Ocak, ev halkının yiyeceğini hazırlayıp, soğuktan ve karanlıktan kurtularak yanında sohbet ettiği bir yerdi. Gündelik rutin yemek hazırlama da zorunlu olan kült/dini bir eylem olmaksızın, aslında bir ritüel faaliyet olarak düşünülebilirdi. Balossi Restelli'ye göre Türk terminolojisinde ateşlikler, işlevlerine göre ocak, tandır (ekmek fırını) ve fırın olarak adlandırılıyordu. Genellikle ocaklar, mutfaklarda ve avlularda; fırınlar, içeride ve dış mekanlarda; tandırlar ise dışarıda ve sokakta bulunuyordu. (Tandır, Neolitik Çağ'dan günümüze kadar Türkiye'de ve Yakın Doğu'da yaygındır ve yarı kapalı bir yapısı vardır.) Fırınlar, ekmek fırınları, sabit ve portatif ocaklar farklı işlevlere sahip olmakla birlikte, yiyeceklerin hazırlanmasında birbirinin tamamlayıcısı idi. Sabit ocaklar dışında taşınabilir ocaklar da, korların taşınması, ısınma, yemek pişirme gibi farklı amaçlarla kullanılmış olup günümüzde mangal ve maltız adıyla bilinmektedir (Balossi Restelli;2015:127-128; Casucci,2020:171-191; Uhri, 2021:111-125).

Arslantepe'de, VI A döneminde (MÖ 4.bin sonu), Transkafkasya işgali nedeniyle hasar görmüş olan alanda bulunan VI A'nın binası, kısmen yıkılmış olsa da büyük odalardan oluşuyordu ve bunlardan birinin önünde ocak yeri olan küçük kare bir podiyum vardı. En son oda olan (A747), hem içinde bulunan seçilmiş çanak çömlek çeşitleri, hem de çok sayıda sıra dışı mimari unsur ve teçhizatlar nedeniyle Frangipane tarafından "küçük tapınak" olarak yorumlanmıştır; bu odada adak masası olduğu sanılan üç küçük kil sıvalı masa da vardı; ayrıca odada dört yüksek saplı kabın da bulunması bunların ritüel amaçlı olduğunu göstermektedir (Frangipane,1994:214-215). Siyasi ve ekonomik yaşamın merkezileştiği VI A döneminde (MÖ 3300-3000) ortak etkinliklerin yapıldığı tapınaklarda ocak bulunuyordu ve bu ocaklar ana salonun merkezinde yer alıyordu; ayrıca bu ocaklar dikdörtgen şekilli olup, iki kerpiç sütun da, önde ve ocağın iki yanında, sanki onu korur gibi duruyordu. Balossi Restelli'ye göre Tapınak B'nin merkezi odası yiyeceklerin hazırlandığı ve tüketildiği bir alan olarak düşünülmüştür; burada sembolik ve ritüel amaçlı yemekler büyük miktarda hazırlanmış ve pişirilmiştir. (VI A da görülen

bu dikdörtgen ocakların morfolojik farklılıkları da yuvarlak ocaklara kıyasla farklı rolleri, kullanımları ve sembolizmleri olmasıyla ilgilidir.) Bu nedenle evlerdeki ocaklardan bunlar farklıdır; elit bir konutun küçük bir odası olan A747'deki ocak da böyle farklı olup, muhtemelen bu da ritüel işleve sahipti (Balossi Restelli;2015:139-146).

Balossi Restelli, Arslantepe de boynuzlu andironların da mevcut olduğunu; ama Transkafkasya geleneğinde olduğu gibi antropomorfik tasvirlerin olmadığını belirtmiştir; çünkü Transkafkasya ocaklarında görülen güçlü sembolizmin nedeni, sürekli olarak evlerini taşıyan pastoral grupların bu taşınır ocakları muhtemelen evin simgesi olarak görmeleridir. (Örneğin Moğol göçebeleri yerleştiklerinde önce ocağı yerleştirip, daha sonra etrafına da yurt inşa ediyordu; ayrıca ocağı her zaman ailenin reisi yerleştirirdi.) Arslantepe'de yaşayanlar ise çoğunlukla yerleşikti; yine de orada Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı I ocaklarında bulunan merkezi çanağın, belki aileyi temsilen ataların evinden her yeni eve taşındığını düşünebiliriz (Balossi Restelli;2015:147-148).

Beycesultan'da ise Erken Tunç Çağı II döneminin (XVI-XIII) karakteristik özelliği ikiz tapınaklar idi. Bunların biri dişi biri erkek olan bir tanrı çiftine adandığı düşünülmüştür; ayrıca bu tapınaklarda kan sunağı, silolar ve rahiplere ayrılan arka odalar olup, tabanları da hasırla kaplı idi. Yan yana iki megarondan oluşan ikiz tapınakların sunakları da, Tunç Çağı boyunca görülen kültürel değişimi yansıtıyordu. Öncelikle Beycesultan'da Erken Tunç Çağı I'de kapalı mekanlarda dini törenler yapılmaya başlamış olup, XVII'deki megaron tarzı yapının da ilk dini yapı olduğu düşünülmüştür. Bu yapının ortasında kil sunak vardı ve ikiz stelden oluşuyordu. Sunak odasının gerisindeki rahip odasının içinde çok sayıda keman formu idol, metal eşyalar, çeşitli kaplar ve dağ kristaliyle mermerden yapılmış havan ile dibek ele geçmiştir. XVI. Seviyede de ikiz kutsal alanlar ilk kez yan yana inşa edilmiştir. Çifte tapınakların, her birinde sunak odası ve arkada rahip odası vardı. Sunak odasının ortasında iki stel, stele yakın noktada da bir ağaç direk yer alıyordu. Yakar'a göre Beycesultan'daki Erken Tunç Çağı II (ETÇ II) tapınaklarındaki "boynuzların" ikiz stellerle temsil edilen tanrıların ilahi sembolleri olduğu varsayılabilirdi. Geç Tunç Çağında (GTÇ) ise ikiz tapınakların bu "boynuz" yapıları, sunağın ve diğer kült nesnelerinin kutsallığını vurgulayan ilahi semboller olabilirdi. Serbest duran ahşap direklerin de mimari bir işlevi yoktu. Araştırmacılar bunu bir ağaç kültüyle ilişkilendirmişlerdir. Beycesultan'ın ETÇ II tapınaklarında, serbest duran ahşap direklerin bulunmadığı sol taraftaki tapınaklarda da kan sunağı bulunuyordu.

Yakar, Orta Tunç Çağında (OTÇ), Erken Tunç Çağı II tapınaklarındaki ikiz stellerin ve “boynuzların” yerini “tören ocakları” ya da “ateş sunakları”nın aldığını belirtmiştir. Tapınak V A’da sunak odasında çeşitli tiplerde üç sunak vardı. Tören ocağı merkezdeki yükseltilmiş platforma bağlanarak karmaşık bir sunak oluşturulmuştu. Sunak odasının kuzey ve doğu duvarlarının her birinde de birer kan sunağı bulunuyordu. Erken Tunç döneminde, ikiz tapınaklardaki ocakların öncelikle törensel yemek vb. hazırlamak için kullanıldığı sanılmaktadır; ayrıca sunak odasında değil, “rahabin odasında” ya da diğer odalardan birinde yer alırdı. Daha sonraki tapınaklarda, (OTÇ ve GT Çağında) tören ocağı ya da ateş altarı/sunağı karmaşık sunakların bir parçası olarak, “boynuz” yapıların yanına ya da serbest duran ahşap direğin yanına yerleştirilmiştir. “Tören Ocakları” eski Anadolu tapınaklarında yaygındı. (Örneğin Tarsus Erken Bronz I’de (sokakta), Troya Vb’de (Ev 501), Alişar M.9’da, Kusura B 4-6’da (Oda 8, MÖ 2400-2100) ve Pulur XI’de de (Tapınak A-2) bulunurlar.) Bunlar belirli bir ritüelle veya bir tanrıyla ilişkilendirilebilirdi. Yakar’a göre Beycesultan’da, ETÇ II döneminin ikiz tapınaklarında, sağ taraftaki tapınakta serbest duran ahşap direkler, belki “İlahi Çift”in, doğurganlık ve yaşam yönlerini niteliyordu. Sol taraftaki tapınaktaki “kan sunakları da muhtemelen “İlahi Çift”in yeraltı yönüyle (khthonik) bağlantılıydı ve burada başka bir ritüel gerçekleştiriliyordu. Sol taraftaki tapınaklarda bulunan “ana tanrıça” figürinleri de, ölümlere eşlik etmek üzere mezarlara “ana tanrıça” figürinlerinin yerleştirildiği Batı Anadolu cenaze geleneklerini hatırlatıyordu Lamb,1956:87-94 ;Lloyd, Mellaart,1962:29-56; Akdeniz,2002:11-16; Sevin,2003b:110; Yakar,1974:152-161).

En Eski Troya III’de (Troia) ortaya çıkarılan yapı “*Megaron*” olarak tanımlanmıştır. (Bilindiği üzere *megaron*, bir ana oda ile bir ya da iki ön odası olan yapıya denilmekte olup, özellikle Batı Anadolu’da yaygın bir kullanımı vardır.) Troya F6-G6 karelerinde çıkarılan yapı, taş temel üzerine kerpiç duvar tekniği ile kuzeydoğu-güneybatı yönünde, Troya II’nin son evresine ait savunma duvarına bitişik yapılmıştır. Ana odanın ortasında yuvarlak bir ocak vardır. Ocak yerinin kuzeyinde de kömürleşmiş arpa taneleri bulunmuş ve tarihlendirmesi yapılmıştır. Buna göre de yapı MÖ 2290-2200 yılları arasına tarihlenmiştir. Batı duvarına inşa edilmiş kil kaide de ocağa yakın olması nedeniyle bir duvar sunağı olma ihtimalini akla getirmiştir. Oda da kap, fayanstan topuz başı ve boncuk da bulunmuştur. Yüzeyi de duvarları gibi badanalanmış olup, hasır izlerine de rastlanmıştır. Girişin bir metre kuzeyinde direk yeri de tespit edilmiştir; ayrıca burada bir kapak ve kemikten idol bulunmuştur. Ana odada küçük metal parçaları, kilden

idol parçaları gibi buluntular da ele geçmiştir. Sazcı'ya göre yapının mimari planı, sunak denilen platformu, ocak ve dinsel nitelikli buluntuları bu yapının kısmen de olsa dinsel işlevi olduğunu göstermektedir (Sazcı,2006: 63-66). Yine Troya'da altıncı şehrin girişi ve on dördüncü yüzyılın sonlarına atfedilen kulelerinden "VI i" kulesinin özel bir öneme sahip olduğu ve kutsal alan olduğu anlaşılmıştır. Dış duvarının hemen önünde, yapısal veya dekoratif bir amaca hizmet etmeyen dört dikdörtgen monolit vardı. Kulenin içinde büyük bir bloğu çevreleyen taşlardan oluşan bir platformu olan odanın ve monolitlerin dini karakteri olmalıydı. Karşıda başka bir bina da Anta Evi denilen uzun ve dar yapı olup, içinde yanma izleri bulunuyordu; ayrıca aşağıdaki toprakta on veya daha fazla tabaka, Troya VI'nın erken evrelerinde ve Anta Evi de inşa edilmeden önce sürekli bir ateş yakma geleneğinin var olduğunu gösteriyordu. Araştırmacılar burada küçük bir tapınak olduğunu ve kültün de, yolun hemen karşısındaki stellere ve kuleye bağlı inançlarla bağlantılı olabileceğini düşünmüşlerdir (Lamb,1956:92). *Kültepe*'de Erken Tunç Çağı sonuna ait megaron türü bir yapı da, Poliochni ve Troya IIg evleri ile belirli bir benzerlik gösteriyordu ve odanın ortasında ocak vardı. Naumann, Troya megaronları, Çatalhöyük ve Hacılar'da bulunan küçük tapınaklar gibi ana odanın kült gelenekleri için kullanıldığını düşündüğünü belirtmiştir; İç Anadolu'da en eski bağımsız tapınak yapıları MÖ 2.binyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaktadır ve Boğazköy'deki tapınaklarda (I-V) (MÖ1400-1200) bulunan dikdörtgen kült odalarında kült betimi ve tahtın yanı sıra ocaklar da bulunuyordu (Naumann,1985:447-448,450,464,467).

Doğu Anadolu'da da Sevin'e göre Erken Tunç Çağı II döneminden başlayarak eskinin büyük kutsal alanları, yerlerini bereket ile ilgili yeni bir ev kültüne bırakmıştır. Elazığ yakınlarındaki *Korucutepe* ile *Pulur* höyüklerinde ortaya çıkarılmış olan sunaklar, en güzel örneklerden olup, kalıpta yapılmış kabartmalı ve at nalı biçimli seyyar ocaklardan (taşınabilir ocak) oluşmaktadır; ayrıca bu kültürün geniş alanlara yayılmış olan tipik öğeleri arasındadır Sevin,2003:119-120). Bu konuyla ilgili olarak Koşay'da, kutsal ocakların güzel örneklerine Keban Projesi sırasında, Pulur kazısında rastlandığı söyler. Pulur'un X. yapı katında 79 ve 80 numaralı, arası kerpiç ve çamur harçlı taş duvar ile ayrılmış olan odalarda, iki tapınak keşfedilmiştir. Burada yüzleri batıya doğru olan, kilden yapılmış, oturmuş durumda, etekleri (aynı zamanda *ocak* idi) önüne serili iki heykel vardı ; heykellerin çevresinde de kült eşyası bulunuyordu; Her iki heykelin de arkasında taştan pano vardı ve Koşay'a göre bunlar sunak olabilir. Odada yangın görmüş pek çok kırık ve sağlam kap - kacak ile idoller olup bunların tanrıçaya sunulmuş

olan adaklar olduğu düşünölmektedir. Bu kil heykellerin sıradan bir ocak olmadığı ve dini ritüellerde kullanılan ocak olduğu sanılmaktadır. Zira odalarda ayrıca fırın, ana ocak ve at nalı ocaklar da bulunmuştur. Yine X. yapı katının 83 numaralı odasında da kilden yapılmış ve daha sağlam bir heykel biçimli ocak bulunmuştur. Arkasında sunak panosu ile birlikte kutsal olan bu heykel biçimli ocağın etek kısmında (asıl ocak vazifesi gören) yassı bir taş vardı. (Anadolu’da bu taş ocağa dua okunarak konulur.) Pano kısmının arkasında da yere gömölü olan sıvı akması için yapılmış künklere rastlanmıştır; ayrıca Pulur’da aile tapınakları bunlarla sınırlı değildir. IX. yapı katında 61 no.lu odadaki ocak, oturur vaziyette ve eteklerini yaymış bir insan şeklindedir. XI. yapı katı 101 no.lu odanın ocağında da öküz başına benzeyen kabartma vardır. (Pulur’dakiler ile Beycesultan XV A tapınağındaki sunak karşılaştırılmaya en uygun olandı; o nedenle Pulur tapınakları da, Beycesultan tapınaklarından (ETÇ II, MÖ 3700-2900) daha geç olamazdı.) (Koşay,1976a: 13-14,25-27; 1976b: 79-80).

Resim 4.1. X. Kat 79 ve 80 No.Lu Odalardaki Kutsal Ocaklar, Pulur

Kaynak: Koşay,1979b: Levha 42

Resim 4.2. Pulur/Sakyol’da, 1968-74 Yıllarında Yapılan Keban Barajı Kurtarma Kazısında Bulunan Kilden Yapılmış Kutsal Ocak, Tunceli Müzesi. (Beş Kişilik Bir Aile Görülüyor.) Kalkolitik Dönem Sonu

Kaynak: AA / Kültür Sanat

Kuzeydoğu Anadolu’da evlerde, tanrılaştırılan ocakların etrafında dini ibadetler yapılıyordu. Takaoğlu, Erken Tunç Çağında Kuzeydoğu Anadolu’da, Erzurum ovasında yaşayanların, (Hititlerin yaptığı gibi) evsel objeleri kişileştirdiklerinin anlaşıldığını söyler; ayrıca ocak yapıları ya da ateşle ilişkili benzer objeler, bu tür bir tanrılaştırmayı göstermektedir. (Erzurum Müzesi’nde bulunan *Cinis Höyük*’e ait 33.1.74 ve 34.1.74 envanter no.lu antropomorfik ocağın iki parçası; insan yüzlü ve at nalı biçimli idi.) Cinis Höyük örneği, Erzurum ovasındaki Erken Bronz Çağı insanların ocaklarını erkek bir tanrı olarak kişileştirdiğini gösteriyordu. Koşay da, Erzurum İspir’de bir Türk köyünde, ocak birden parlayınca *Gil Haşşa* diye bağırıldığını belirtmiştir; Gil, bazı Kafkas dillerinde ev, Anadolu’da ise aile demektir; Hititçe’de Haşşa ise ocak anlamında idi ve tanrılaştırılmıştı; ayrıca yeraltı dünyası, aile birliği ve arınma ile de bağlantılıydı. Takaoğlu’na göre Kuzeydoğu Anadolu’daki Koşay’ın bu etnografik gözlemleri, ateşin ve ev ocağının Erken Tunç Çağı’ndan beri insanların ritüel ve günlük yaşamlarında önemli ve sürekli bir rol oynadığını gösteriyordu. (Yine Anadolu’da Kütahya’da Yörükler

arasında ilk ateş yakılırken “*Ot Ana, Ot Ata*” diyerek ateşe kaşık ucu ile tereyağı atıldığı Koşay’a anlatılmıştır.) (Koşay,1976a:27-28; 1976b :78;Takaoğlu,2000:11-15).

Smogorzewska’ya göre andironlar da , belki taşınabilir tapınak olarak hizmet etmiş ve insanlar hareket halindeyken (örneğin yolculukta, otlakların aranması gibi) kült faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamış olabilirdi. Ateş, andironlar (taşınabilir ocaklar) ve ocaklar ile gerçekleştirilen ritüellerde önemli bir rol oynamıştı. Bunun yanında andironlar (taşınabilir ocaklar), Erken Transkafkasya kültürünün diğer yerleşim alanlarında da benzer ritüellerin yapıldığını gösterir; muhtemelen andironları ve ocakları kutsal kılan da ateşin kendisiydi; ayrıca andironlar ritüellerde içine yerleştirilen kapların içindekileri ısıtmak için de kullanılmış olabilirdi. Smogorzewska, MÖ 3. binde yazılı kaynakların eksikliğinde Doğu Anadolu’daki kırsal (pastoral) toplumların dini inançlarının doğasını anlamak için Orta Asya bozkırlarındaki göçebelerin Şamanıl dini ile karşılaştırma yapmanın da uygun bir analiz olabileceğini söyler; bilindiği gibi Şamanizm’de ateş ve özellikle evdeki ateş bir tapım nesnesiydi. Ateşin ruhu, koruyucu ruhu temsil ediyordu ve genellikle dışı bir tanrı olarak hayal ediliyordu; ayrıca yemeklerde ilk önce bir parça da kutsama isteğiyle ateşe atılıyordu. Moğollar ateşe bıçak sokmanın ve yanında balta kullanmanın ateşin ruhuna zarar verebileceğini düşündüklerinden günah olduğuna inanıyorlardı. Yurtta da (çadır) ateşin yandığı orta kısma kullanılmayan alan denirdi ve oraya geçilmezdi (Smogorzewska,2004: 159-164).

Bunun dışında *Güzelova*’da da portatif /seyyar altar denilen çeşitli ocaklar ele geçmiştir. Hayvan başı şeklinde süslü örnekleri olan bu ocakların pratik kullanımı dışında dini nitelikli oldukları da düşünülmektedir. Zira bu ocakların minyatür bir örneği de burada Hocker durumunda gömülmüş olan (Geç Kalkolitik dönem) I no.lu İskeletin üzerinde bulunmuştur. Ocakların yakıt istiflemek ve bazıları da fitille yağ yakarak ışık sağlamak gibi farklı amaçlar için kullanıldığı da düşünülmüştür; ayrıca Güzelova’da Geç Kalkolitik Çağda (MÖ 3.binde) Karaz Kültürü hakimdi (Koşay, Vary,1967:7-9, Lev.LXI-LXIII).

Işıklı da *Karaz Kültürü*’nün, kendine özgü seramik geleneği, mimarisi ve sosyo-ekonomik yapılanmasıyla bölgedeki önemine değinmiştir. (Işıklı,2010:64; Işıklı,vd.2014:132-133). Koşay’ın Erzurum’da yaptığı Karaz, Pulur ve Güzelova kazılarında ve A.Sagona tarafından Sos Höyük’te yapılan kazılarda bulunun ocaklar bugün Erzurum Müzesi’nde korunmaktadır. Bölgenin ve bu kültürün ocaklarının hemen hepsinde boynuz şeklinde çıkıntılar vardır. Erken dönem eserleri arasında çift

boynuzlu taşınabilir ocağın olduğu Sos Höyük, ilk olarak MÖ 4.bin yılın ortasında Geç Kalkolitik Çağda iskan edildiği anlaşılmıştır (VA Dönemi, MÖ 3500/3300 - 3000). Sos Höyüğün IV. Evresinde, Kura- Aras ögeleri gelişmiş olup, özellikle ocaklarda yeni biçimler ortaya çıkmıştır. Buna göre de Tunç Çağı'nın yumrulu çıkıntıları olan at nalı biçimindeki taşınabilir ocaklarının Son Kalkolitik Çağın boynuzlu maltızlarından (taşınabilir ocak) geliştiği anlaşılmıştır. Form özellikleri ve boyut açısından, Sos Höyüğün erken örneklerine benzeyen tek örnek ise Güzelova'dan ele geçmiş olup, Güzelova örneği daha iyi işçilik göstermektedir. (Erzurum Bölgesi Karaz Kültürü ocakları Geç Kalkolitik Çağ'dan Orta Tunç Çağ sonuna kadar olan bir zamana tarihlenmiştir.) Işıklı, Karaz Kültürünün ocaklarının isimlendirmesine ve işlevselliğine yönelik bir tartışma olduğunu belirtmiştir. Koşay tarafından bunlara daha çok "seyyar altar", "ocak" ve "saç ayağı" gibi isimler verilse de, bu eserler "boynuzlu obje", "andiron", "taşınabilir ocak" veya "kap altlığı" gibi isimlerle de tanımlanmıştır. Işıklı, bunlara şimdilik "taşınabilir boynuzlu kutsal ocak" denilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir; Erzurum Müzesi'nde korunan Karaz Kültürü ocakları da "sabit ocaklar" ve "taşınabilir ocaklar" olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştır. Sabit ocaklar değişik tiplerde olup, evlerin merkezine yerleştirilmiştir. Taşınabilir ocaklar ise sabit ocaklardan daha fazla görülmektedir ve bunlar dört ana grup altında toplanmıştır. "1.boynuz\ phallos uzantılı, 2.düz uzantılı, 3.zoomorfik betimli ve 4.Elazığ-Malatya bölgesinde yaygın bir tip olan at nalı biçimli ocaklardır"; yine bunlar kendi içlerinde de alt gruplara ayrılmıştır. Karaz Ocaklarının tipolojik gelişimine baktığımızda da en erken örneklerin daha küçük boyutlu, basit ve yuvarlatılmış hatlara sahipken, geç örneklerin daha büyük boyutlu olduğu tespit edilmiştir. Keskin hatlara sahip geç dönem ocakların uzantılarında zoomorfik ve antropomorfik betimler daha sık görülmüştür. Ocakların dinsel amaçlı mı yoksa evsel kullanım için mi yapıldığı konusu da yine tartışmalıdır. Işıklı'ya göre taşınabilir bu ocakların farklı bir işlevi de olup, olasılıkla ateş, ocak ve bereketlilik (bilhassa hayvancılığa yönelik bir bereketlilik) ile ilgili kült objeleri olmalıdır; ayrıca günlük yaşamda da yiyeceklerin pişirilmesi ve ısıtılmasında muhtemelen kullanılmış olabilirdi. (Bu soğuk ve zorlu coğrafyada inanç alanındaki en önemli dinsel imgelerin de ateş ve ocak olduğu sanılmaktadır.) Ateş ve ocak ikilisinin gündelik yaşamdaki önemi kutsal bir konuma ulaşmalarını sağlamış olmalıydı (Sagona,Sagona,2000:58-65; Sagona, Zımansky,2009:167-168; Işıklı,2010:65-71; Işıklı,vd. 2014:138-146).

Doğu Anadolu’da çok zengin çeşitlilikte olan bu taşınabilir ocaklar, Anadolu’nun diğer kesimlerinde de bulunmuştur. Akarsu’ya göre Pulur Höyükte bulunan kutsal ocak parçalarının dış yüzeylerinde ve ortalarındaki çukur kısımlarında yanma izlerinin olması ocak olarak kullanıldıklarını göstermiştir. İşlevsel olarak bunlar muhtemelen aydınlatmanın yanı sıra pişirme, ısınma, sunu sunma ve dua etmek için de kullanılmış olmalıydı. Bunun dışında burada ocak parçalarının kırık ele geçmesi ve diğer parçasının bulunamaması da, bir ritüel ile bağlantılı eylem olabileceğini düşündürmüştür (Akarsu,2023:1516-1524).

Kütahya’da bulunan *Seyitömer* Höyükte, Erken Tunç Çağı III. Tabakasının üç evresinde de boğa başlı ocaklar bulunmuştur. Bu ocakların da kutsal amaçlı olduğu sanılmaktadır. V-B evresinde merkezi konumda bir tapınak yer alıyordu ve bu tapınak megaron planlı olup, önde bir avlu ile kuzeyindeki iki mekândan oluşan bir kompleks idi. Bu megaron ile yapıların içinde yer alan ve benzer özellikler gösteren bu ocakların, kil ve taş kullanılarak yapıldığı anlaşılmıştır; ayrıca ocaklar, taban seviyesinden biraz yükseltilmiş, yuvarlak bir platform ile arka kısımdaki iki adet boynuz şeklindeki yükseltilerden oluşuyordu. Bu yükseltilerin de kutsal öğeler olabilecekleri düşünülmüştür. (Bilgen, vd., 2013:204-206;Ünan, 2014:74-81).

ERZURUM KARAZ KÜLTÜRÜ OCAKLARI

Sebüt Ocaklar

Boyunaz/Phallos Uzatılı Ocaklar

Miryanlı Ocaklar

Düz/Küt Uzatılı Ocaklar

Nal Biçimli Ocaklar

Zoomorfik Betimli Ocaklar

Resim 4.3. Karaz Kültürü Ocak Tipi, Erzurum

Kaynak: Işıklı, vd.2014:Res. 2

Resim 4.4. Erzurum'daki Karaz, Pulur ve Güzelova Kazılarından Ele Geçen Taşınabilir Kutsal Boynuzlu Ocak Örnekleri

Kaynak: Işıklı,2010:Res.2

Ocak, Ege'nin her iki yakasında da Erken Demir Çağ Tapınak mimarisinin özü olmuştu ve Işık'a göre *megaron*, da bir "*ocak ev*" idi. Örneğin Samos'da Hera kültünün kökeni de bir hayat ağacı ve açık hava kül sunağıdır; ayrıca MÖ 8.yüzyılda da ilk Hera Tapınağı yapıldığında da işlevini yitirmemiştir. (Samos Heraion, ilk evresinde MÖ 9. yüzyılın sonunda önü açık bir megarondur. Heraion IB evresinde yan duvarlarındaki oturma sekileriyle bir ocak evden tapınağa dönüşür ve dikdörtgen çekirdek kısmı tek sıra sütun ile çevrilir.) Işık, Ocak-Ante yapı birlikteliğinin Anadolu'da olduğunu söyler. Hem

bey evi, hem tanrının evi olarak görülen Troya II baş megaronundan sonra Hatti Kültepe’de, Hattuşa Hitit tapınaklarında ve Akha Peloponnes bey kalelerinde görülmüştür. Eskiden Tanrının evi ile beyin evi aynı ev iken daha sonra politik işlevi ayrılarak tapınak, sadece tanrının evi olmuş ve ocak da, tapınak önünde sunak olarak yerini almıştır (Işık,1997:1-19).

Bu konuyla ilgili olarak Burkert’de, “tapınağın erken dönem biçimlerinden birinin *ocak evi* olduğunu söyler; Dreros’taki ve Prinias’dan erken tapınaklar böyledir.¹²⁹ Delphi’deki Apollon tapınağı gibi, her zaman içeride Hestia’sı (ocak) vardı. *Sunaklar* ise, kural olarak, tapınak girişinin karşısında açıkta dururdu; ayrıca sunakta ani bir alev patlaması ilahi varlığın bir işareti olarak görülür ve sunağın üzerine dökülen yağ ve şarap libasyonlarına da özel bir önem verilirdi; ama dışarıda duran sunakların üzerinde sürekli yanan ateş yoktur; bu sunaklar, festival sırasında törenle yakılır ve festival boyunca da yanardı. Olympia’da, stadion yarışının galibi, ateşi yakma hakkına sahipti. Delphi’deki Apollon tapınağından başka, Argos’taki Apollo Lykeios ve Kyrene’deki Apollo Karneios tapınağında da sonsuz ateş korunurdu; (ayrıca bir tür teknik gelişme olarak sürekli yanan lamba/kandil de, Atina’daki Athena Polias, Argos’taki Hera tapınağında ve Asklepios kültünde ateşin yerini almıştı.) Bu tür bir ateş, mabedin ve politik yapının sürekliliğinin somutlaşmış hali idi (Burkert,1985:61). Tapınakların önündeki sunakların, ibadet edenlerin katıldığı törenler için bir merkez oluşturacak kadar büyük ve güzel olması gerekirdi. Bunun dışında kamusal alanlardaki ve evlerdeki sunaklar ise, genellikle daha küçük olsalar da onların da ilahiliğin onuruna yakışır ve estetik açıdan uygun olması beklenirdi (Yavis,1949:55). Argolis’teki Berbati’de de Geç Miken dönemine ait iki ocaktan birinin yakınında iki kadın idolü ve diğerinin yakınında parçalar halinde bir

¹²⁹ İçinde ocak olan tapınaklar; MÖ sekizinci yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Girit’te Dreros’taki Apollon Tapınağı’nda, naosun ortasında bir ocak bulunur. Dreros’ta bulunan ve MÖ altıncı yüzyıla ait olduğu anlaşılan başka bir tapınağın naosunun ortasında bulunan taş döşeli alanın da ocak sunağının zemini olduğu belirlenmiştir. Korint Körfezi’ndeki Perachora’da bulunan MÖ sekizinci yüzyıl Hera Limenia tapınağının merkezinde de, dikdörtgen bir ocak sunağı vardır. Girit’te Prinias’taki, Tapınak A (MÖ. yedinci yüzyıl) naosunda, taş bloklarla döşenmiş bir ocak ve naosun köşesinde bir duvar bankı vardır. Tapınağın uzunlamasına ekseninde, ocağın her iki yanında birer sütun kaidesi bulunmuştur. Prinias’taki Tapınak B ise, tapınak A’nın hemen güneyinde yer alır. (MÖ yedinci yüzyıldan biraz daha geçtir.) Naosun merkezinde, bir ocak bulunmaktadır. Neandria’daki MÖ yedinci yüzyıl tapınağının da arka tarafında ve yan duvarın yakınında, dikdörtgen döşeli bir alan vardır. Bu yapı da muhtemelen bir ocak sunağı idi. Kyrene, Apollo Tapınağı da; (yaklaşık MÖ 600) Kirene’deki en eski Apollon tapınağının cella’sının ortasında içinde küller ve ateşin diğer kanıtları bulunan yuvarlak bir çukur vardı. Thasos, Herakleion’u, MÖ altıncı yüzyıla ait küçük tapınağın naosunda, dik taşlarla çevrili bir ocak sunağı, ocak sunağının her iki ucunda kül kalıntıları ve yanmış toprak vardı. Delphi, Apollon Tapınağı’nda bir ocak olduğu edebi tanıklıklardan biliniyordu; buluntular Helen tapınağının bulunduğu yerin aynı zamanda Minos-Miken ibadet yeri olduğunu da göstermiştir (Yavis,1949:61-70).

başkasının bulunması ocakların dini amaçlı kullanıldığını göstermiştir. Her iki ocağın yakınında çok sayıda vazo parçası da bulunmuştur. Ocaklarda bulunan kaplar, orada libasyon veya yiyecek sunularının yapıldığını da göstermektedir (Yavis,1949:32-33). Yavis, ocak sunak terimini de sadece sunak olarak hizmet eden ocaklar için kullanıldığını belirtmiştir. (Herhangi bir zamanda sunak olarak kullanılabilecek ev ocakları hariç) Arkaik sonrası günümüze ulaşan tek ocak sunağı da, Girit'te Lato'daki prytaneion'da görülen Helenistik bir örnektir. Bunun yanında ocak sunakları, yeraltı sunaklarından da farklı olup, iç kısımda yer alırlar ve genellikle dik levhalar veya kesme taş bloklarla sınırlandırılırdı (Yavis,1949:59).

Vitruvius'da sunaklar hakkında; “Sunakların, doğuya bakmaları ve her zaman dua edenlerle kurban adayanların yukarıya, tanrıya doğru bakabilmeleri için tapınak içindeki heykellerden daha aşağıda yer alması gerektiğini; ayrıca yüksekliklerinin de, Jüpiter ve tüm Gök Tanrıları için mümkün olduğu kadar yüksekte, Vesta ve Toprak Ana için alçakta yapılmasını” söylemektedir (Vitruvius, IV. 9).

Tören sunakları, basamaklı anıtsal sunaklar ve alçak anıtsal sunaklar Klasik öncesi dönemin en önemli üç sunak tipidir. Klasik ve Klasik sonrası dönemde alçak anıtsal sunaklar popülerliğini yitirirken, monolitik sunaklar yaygın hale gelmiştir. Yavis'e göre Ege'de Klasik öncesi dönemde bilinen tören sunakları ve ocak sunakları, onuncu yüzyılda; alçak anıtsal ve kuyu sunakları, dokuzuncu yüzyılda; basamaklı anıtsal, yer sunakları sekizinci yüzyılda; monolitik sunaklar, muhtemelen altıncı yüzyıldan önce; içi çukur tören sunakları da, yaklaşık altıncı yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır (Yavis,1949:91).

Çeşmeli, vd. göre Perslerde kübik sabit altırların dışında, Akhamanidler devrinden itibaren görülen ve kraliyet dini törenleri ile cenaze törenlerinde kullanılan gövdeleri basamaklı ateş altırları bulunmaktaydı. Gövdeleri basamaklı geleneksel ateş altırları Nakş-i Rüstem ve Persepolis'teki kraliyet kaya mezarlarının (MÖ 5-4. yüzyıl) kabartmalarında görülmektedir; Perslerden sonra Partlar devrinde de (MÖ 247-MS 224) basamaklı altırlar kullanılmaya devam etmiştir. Yine Sasaniler devrinde de basamaklı ateş altırlarının kullanıldığı anlaşılmıştır (Çeşmeli, vd.,2022:29-32).

4.1.1. Ayanis Haldi Tapınağı

Demir Çağında, Doğu Anadolu Bölgesinde etkin olan Urartuların¹³⁰ dini inanışlarında ateş ve ocağın önemini II. Rusa'ya ait Van Ayanis Kalesi'ndeki Haldi Tapınağında görmekteyiz. Bu Haldi'nin Tapınağı'nda biri güney duvarına, diğeri de kuzey duvarına bitişik yapılmış olan iki ocak vardır; yarım daire şeklinde kerpiç olan güney ocağının batı yanında ise üç küçük depo olarak kullanılan, içi ak darı ve buğday dolu olan küpler vardır. Bu ocak ve ateşin bereketlilik ve kuru saç yapılması için olduğu sanılmaktadır. Kuzey duvarına bitişik kerpiçten yapılmış olan ocağın yanında da kuzey duvarından düştüğü anlaşılan bronz bir kalkan bulunmuştur; kalkanın merkezine aslan başı protomu aplike edilmiştir; ayrıca kalkanın üzerinde diziler halinde aslan ve boğa betimlemeleri, kenarında ise iki satırlık Urartuca ithaf yazıtı vardır. Yazıtın ilk satırında “Argiştı oğlu Rusa, bu kalkanı Tanrı Haldi'nin yaşamı için yaptı ve armağan etti: onu Rusahinili Eiuduru-kai'ye (Ayanis Kalesi) koydu...” ikinci satırda da “Rusa der ki: bu kalkanı kim alırsa, kim atarsa, kim su..., kim ateşin üzerine toprak atarsa, kim benim adımı siler ve yerine kendi adını koyarsa...” sözleri okunmuştur. Özellikle yazıtta ateşin üzerine toprak atılmaması, yani söndürülmemesi istenmektedir. Bu ifadeden Ayanis tapınağında sürekli yanan kutsal ateşin olduğu anlaşılmıştır. Ateşin sürekliliğini korumak için kullanıldığı düşünülen bir küp içinde ziftte depolardan birinde bulunmuştur. (Muhtemelen Ayanis'e yakın bir yer olan Körzüt Kale civarında petrolün yüzeye çıktığı yerden alınmıştır.) Urartuların baş tanrısı Haldi de ateş ile ilişkilendirilmektedir. Bunun yanında tapınak alanı içindeki bazı küplerin, tunç kazanın ve çok sayıda sadağın içlerinin de arpa, buğday ve çoğunlukla da akdarı ile dolu oluşu, bu tahılların Urartu dini geleneklerinde önemli bir yeri olduğunu göstermektedir; ayrıca ocak içinde de tahıllara bol miktarda rastlanması muhtemelen bir bereketlilik ritüelinin uygulaması ile ilgili olmalıdır; Tanrı Haldi'nin birçok tanrısasal özelliğinin yanında bereketliliği de temsil ettiği açıktır. Çilingiroğlu'na göre tahılların ateşe atılması ile bir tür kuru libasyon yapıldığı düşünülebilirdi. Tapınağın doğu kapısı yakınında da törenlerde sıvı libasyonu yapmak için kullanıldığı düşünülen su taşıma küveti ve şarap pithosu bulunmuştur. Dini törenlerde

¹³⁰ Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki, Orta Demir Çağı'nda güçlü devletlerden biri Urartu Krallığı olup, siyasi ve ticari ilişkiler kurdukları komşuları, Güneyde Yeni Assur Krallığı, batıda Melitia (Melid/Malatya), Tablani (Tabal), Qumuha (Kummuh,/ Kommagene/Adıyaman), Geç Hitit Devletleri, Orta Anadolu'da Frigler, Kuzeybatı İran'da Mana ve Med gibi krallıklardı. Van Gölü'nün doğu kıyısında, başkenti Tuşpa (Van) olan Urartu Devleti M.Ö. 9.yüzyıl ortalarından M.Ö. 7.yüzyıl ortalarına kadar batıda Fırat, kuzeyde Kars platosu, Sevan Gölü havzası, doğuda Urmiya Gölü havzası Güneyde Toros Dağlarının çevrelediği bölgeye hakim olmuştur (Köroğlu, 2022:1).

Tanrı Haldi'ye silah kurbanı da (hediyesi) yapılmıştır. Ayanis Kalesi'nde de çok sayıda yazıtları olan kalkan, mızrak miğfer ve sadak gibi silahların bulunması, Haldi'nin de savaşçı olduğunu göstermektedir. Ateşin söndürülmemesi emri bile bir silah üzerine yazıldığı için Çilingiroğlu'na göre burada belki de sönmeyen ateşin Haldi'nin savaşçı gücü ile tesis edildiği anlatılmak isteniyordu. Haldi'nin, ateşler içindeki bir betimlemesi de Anzaf Kalesi'nde bulunan kalkan üzerinde görülmektedir (Çilingiroğlu, Sağlamtimur, 1999: 528-529; Çilingiroğlu, 2004: 257-260; 2022: 143-145; Işıklı, vd. 2014: 137-138).

Yukarı *Anzaf, Kalesi'*ndeki, Haldi tapınağında ele geçen Urartu tanrılarının, aslan ve kartallarla birlikte Asur ordusuna yaptığı saldırının betimlendiği bu kalkan üzerinde Haldi, diğer tanrıların önünde ve ateş dilimleri ile çevrili olarak gösterilmiştir; Urartu Krallığı'nın baş tanrısı Haldi, solundaki diğer tanrılar gibi bir hayvan üzerinde değildir ve düşmana doğru karşı koşar şekilde gitmektedir. Haldi'nin arkasından dairesel bir ışık demeti çıkmaktadır. Haldi, sol elinde bir yay, sağ elinde de uzun bir kargı taşımaktadır. Haldi'nin dizlerinden itibaren ayağına kadar ve kargısından da aynı şekilde ateş dilimli ışınlar saçılmaktadır. Belli'ye göre böylece Haldi'nin hem taşıdığı silaha olağanüstü bir kutsallık kazandırılmış, hem de savaşçılığı vurgulanmıştır. Haldi de etrafa ışık ve ateş saçan, doğaüstü bir güç olarak çok güzel yansıtılmıştır. Onun arkasında da çeşitli hayvan ve karışık yaratıklar üzerinde ayakta duran ve ellerindeki silahlarla düşmana saldıran diğer Urartu tanrıları da, aslan ve kartallarıyla birlikte görülür; Assurlular ise panik içinde betimlenmiştir. Bunun dışında Yukarı Anzaf Kalesi'nde tapınak avlusunun batısında yer alan küçük odada Haldi'ye adanan demirden ve bronzdan yapılmış silahlar ve eşyalar da bulunmuştur. (Belli, 1997: 389-392).

Çilingiroğlu, ateş kültünün yarı göçebe beylikler döneminden ya da Batı İran ile olan kültürel ilişkiler sonucu Urartulara gelmiş olabileceğini söylemiştir. Zerdüş dini MÖ 7.yüzyılda Ayanis Kalesi'nin kurulduğu zamanda şekillenmişti; ayrıca Urartu Tapınakları¹³¹ ve Akhaemenid Kule tipi tapınakları arasında mimari benzerlik de tespit edilmişti. Yalnız bunun dışında Urartu dininin oluşumuna Van Gölü Havzası'nda ve çevresinde MÖ 3000 yılından itibaren etkili olan Erken Transkafkasya Kültürünün katkısı da olmalıydı. Doğa, doğa olayları ve bereketlilik ile ilgili inançları olan bu halklar,

¹³¹ Ayanis tapınağı, kare planlı Urartu tapınaklarından biri olup , farklı tekniği olan ünik süslemesi ve en uzun tapınak yazıtıyla günümüze ulaşmış olan önemli bir örnektir. Plan bakımından kule tipli tapınaklar olarak adlandırılan Anzavurtepe, Körzüt, Yukarı Anzaf, Çavuştepe Yukarı ve Aşağı Kale, Kayalidere, Altıntepe ve Toprakkale tapınaklarına benzemektedir ve “kule tipli tapınak” da tapınak yüksekliğinin 18-20 m. yüksekliğe kadar ulaştığı sanılmaktadır. Çilingiroğlu, Derin, 2000: 399).

MÖ 2. bin yılın ilk yarısında göçebe yaşam süren halkları ve ardından da Urartu siyasal yapısını oluşturacak olan aşiretleri muhtemelen etkilemişti (Çilingiroğlu,2004:260-261; 2022:134-135).

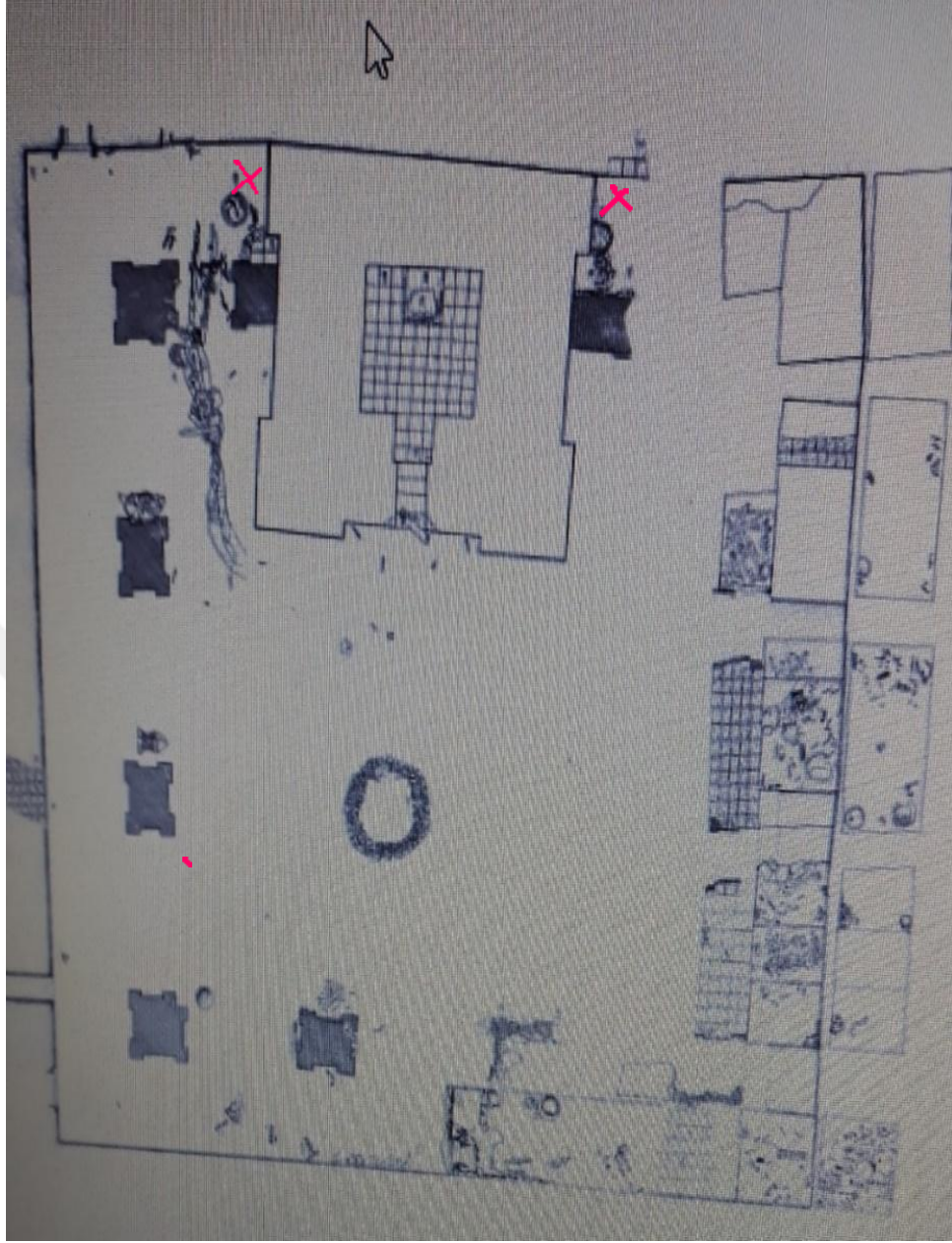
4.1.2. Yoncatepe Kalesinde Bulunan Ateş Sunağı

MÖ 1. binyılın başlarında kurulmuş olan Yoncatepe Kalesi, Urartu Krallığı'nın yıkılışına kadar kullanılmıştır. Burada akropolde yapılan kazılarda, saray yapılarının doğu bölümünde yer alan büyük bir odanın (E 6I odasının) ortasında kare biçimli bir sunak bulunmuştur. Tabana yerleştirilen sunak, dikdörtgen biçimli dört kalker taşının birleştirilmesinden oluşmuş olup, taşların özenle işlendiği ve birleştirildiği anlaşılmıştır. Sunağın tabanı da sıkıştırılmış kilden yapılmıştır ve kül ve kömür tabakasından bunun kutsal ateş sunağı olduğu düşünülmüştür. Bunun yanında sunağın içinde kırık kase, tabak ve çömlek parçaları in situ olarak bulunmuştur. Yine alanın kuzeyinde yer alan uzun havuz; orta kesimdeki sunağın çevresinde bulunan ve yiyecek ile ilgili olduğu düşünülen çömlekler de, bu mekanda libasyon yapıldığını akla getirmiştir. (Belli, Tozkoparan, 2005:190-192;2006: 168)

Resim 4.5. Ayanis Tapınağı Kuzey ve Güney Ocağı

Kaynak: Çilingiroğlu,2004:Res.7,8

Resim 4.6. Ayanis Kalesi Tapınak Alanı Planı

Kaynak: Baştürk,2009:Res.1

Resim 4.7. Yoncatepe Kalesindeki Ateş Sunağı

Kaynak: Belli, Tozkoparan, 2005: Res.4

4.2. Lidya'da Ateş Kültü

Volkanik bir bölge olan ve *Yanık Topraklar* denilen Lidya bölgesi, Gediz vadisinin yukarısında bulunan Sardes'in doğusunda yer almaktadır. Strabon (XIII. 4.11) Lydia bölgesinden sonra Mysia , Maionia ve Katakekaumene denilen ülkeye gelindiğini söyler; burada Katakekaumene şarabının elde edildiği bağlar vardı ve ovanın yüzeyi de küllerle kaplıydı. Dağlık ve kayalık olan ülke yangından oluşmuş gibi siyahtı. Bazıları bunun yıldırımdan ve ateşli yeraltı patlamalarından olduğunu tahmin ediyordu; ancak Strabon burada görülen üç çukura (krater) işaret etmiştir ve yukarısında topraktan fışkıran sıcak kütlelerle oluşmuş tepelerin uzandığını belirtmiştir. Frazer, Strabon'un haklı olduğunu ve bahsettiği üç sönmüş yanardağın bugün de bu arazinin göze çarpan özelliği olduğunu söylemiştir. Strabon, ayrıca volkanik toprakta üzüm yetiştiriciliğinin uygun olduğuna değinmiştir ve Yanık Topraklar'ın bağlarını Etna Yanardağı'nın külleriyle kaplı Katana bağlarına benzetmiştir; ona göre bazıları da bu yerlere bakarak ateşten doğan (Phrygenes) denilen Dionysos'u volkan ile bereketlenen üzümlerin miti olarak görmüştü (Frazer,2018b:214-215).

Lidya, II. Kuraş (Kyros) tarafından (MÖ 546'da) fethedilince Zerdüşlük dini ile karşılaşmıştır ve Sardes de önemli Satraplık merkezlerinden biri olmuştur.¹³² Yalnız Erken Ahameniş dönem dininde, tapınaklar ve kült imgeleri (heykel, ikon vb.) yoktu (Herodotos I.131). Persler, insan formunda heykellere daha sonra tapındılar ve İskenderiyeli Klement'in (Clement of Alexandria) aktardığına göre (V. 57), Berosus (MÖ 3.yüzyıl), Perslerin Dareios Okhos'un oğlu Artakserkses tarafından Aphrodite-Anaitis heykellerinin, ilk olarak Babil, Susa ve Ekbatana'ya dikildiğini ve bu tapınmayı Parsa (Persepolis) ve Baktriya, Şam ve Sardes'e emrederek ilk onun başlattığını söylemiştir. Briant'a göre Berosus'un bu listesi de aslında Akhamenid egemenliğinin ana merkezlerini tanıtıyordu: ilk olarak Babil, Susa, Ekbatana, ardından Persepolis, Baktriya, Şam ve Sardes. II. Artaxerxes bu şekilde İmparatorluğun farklı eyaletlerine yerleşmiş olan Perslere hitap ederek Persler arasındaki bağı güçlendirmeyi amaçlıyordu. Boyce'ye göre tapınak ateş kültü de, muhtemelen MÖ dördüncü yüzyılda Anahita'nın görkemli imge(heykel) kültüne rakip olarak kurulmuştur. Bu tapınaklarda yanan kutsal ateş ise kutsal alanda yer alıyordu ve rahipleri de, burada geleneksel ocak ateşi ritüelleriyle hizmet ediyorlardı (dua saatlerinde günlük yakacak, tütsü sunuları ve hayvan kurbanından düzenli bir adak sunarak) ve tapınak kültürünün başlangıcından itibaren de Vahram ateşinin olduğu varsayılmaktadır. (Sasani döneminin sonunda üç tapınak ateşi kategorisi tanındı ve bunların arasında Vahram ateşi en saygı duyulanı idi.) (Klement, 1867:67; Briant, 1996:695-699;De Jong,1997: 269-270; Boyce, 1982:221-222; Kızıl, 2022: 260).

Sardes Artemis ve Kybele Sunağı

Bununla birlikte Ksenophon, Anabasis (I.6.7) adlı eserinde Sardes Satrapı Genç Kuraş/Kyros ile ona üçüncü kez ihanet eden Orontas adlı Sardes komutanı arasında geçen konuşmada; Kyros'un daha önce de Orontas'ın Artemis sunağına gelerek pişman olduğunu söylediğini ve karşılıklı teminatlar verildiğini hatırlattığını söylemiştir. Öyleyse Pers döneminde Artemis sunağı önünde yeminler edilip söz veriliyordu. Sardes'de Cahill'e göre Hellenistik Artemis tapınağının da, MÖ 6. veya 5.yüzyıla tarihlenen, Lidya Sunağı¹³³ (LA1) olarak adlandırılan yapı ile muhtemelen Arkaik veya Pers dönemlerine

¹³²Persepolis Apadanasında önem bakımından Lidyalılar 6. sırada yer alır; altı kişi ile temsil edilen Lidyalı heyet; bileklik, kulplarında hayvan protomu applike edilmiş amphora-rhyton, kâse gibi hediyelerle resmedilmiştir (Tosun, 2022:384).

¹³³Sunak, Artemis Kutsal Alanı'ndaki en eski korunmuş yapı olup, ritüel ve törenin odak noktasıdır. İki ana yapı evresi vardır; birincisi (LA1)tapınaktan daha eski, ikincisi ise (LA2) Artemis tapınağının

ait, daha sonra heykel kaidesine dönüştürülmüş olan kare yapının bulunduğu yerde yapıldığı anlaşılmıştır¹³⁴. Tapınak sunağa çok yakındı (Cahill,2012:216-217). Paz de Hoz'da MÖ 500 yılı civarında, muhtemelen Kybele tapınağı yıkıldıktan sonra (Herodotos 5. 102), MÖ 499 yılında Paktolos vadisinde, şehrin güney tarafında basamaklı piramit şeklinde anıtsal bir sunak inşa edildiğini belirtmiştir. Kyros ve Orontas'ın MÖ 401'den önce yemin ettikleri sunak da bu idi (Anabasis I. 6. 7). Bu döneme ait Sardes'de bulunan (MÖ 400) bir stelde de Artemis ve Kybele yan yana görülmektedir; her ikisi de ellerinde asalarla ayakta durur şekildedir ve ilki daha uzun boylu olup, kollarında bir geyikle, ikincisi ise daha kısa boylu olup, bir aslan yavrusuyla tasvir edilmiştir; sağ tarafta da iki tapınan vardır. Artemis'in kimliği de, Artimuk/Artimuş adıyla bilindiği MÖ 6. yüzyıldan 4. yüzyıla kadar Lidya dilinde yazılmış epigrafik yazıtlarla doğrulanmaktadır. MÖ 6.yüzyılda, Sardes'deki Efesliler tarafından kurulmuş olan bir Artemis kültü vardı. Ancak, Johnston, MÖ 6. yüzyılda şehrin baş tanrıçasının daha çok Kybele olabileceğini söylemiştir; (Kuvava ismi Lidya yazıtlarında fazlaca geçmektedir) ama MÖ 5. yüzyıl boyunca önemini kaybetmiş ve bu sırada Artemis kültü de gelişmeye başlamıştır (Paz de Hoz, 2016:186; Johnston,1981: 8). Akurgal'a göre de Sardes Artemis Tapınağı, Büyük İskender'in kente gelerek Helen yaşam biçimini yerleştirmesinden sonra Artemis için MÖ 3. yüzyılın başında yapılmıştır. İlk araştırmacıların da Lidya yapısı olarak adlandırdığı sunak kırmızı kum taşından yapılmıştı ve batıdan tapınağa birleştiği yerde hala kalıntıları görülmektedir. Sunak ve tapınak batıya doğrudur. Kybele'ye sunulan sunaklara da (Alacahöyük civarındaki Kalehisar ve Midas kentindeki gibi) merdivenle çıkılmakta ve açık hava kültü ile birleşmektedir (Akurgal,1990:379-380). Sardes'te bulunan Kybele/Kuvava sunağı ise "Kuzey Paktolos" da yer almaktadır. Lydialıların burada altın ve gümüş işleme tesisleri vardır. Sunağın daha sonra Akhamenid dönemde yenilenerek bir ateş sunağına dönüştürüldüğü de düşünülmektedir (Boğaz,2023:85).

Yegül de, tiyatro caveasının altında yapılan kazılarda bulunan, MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlenen bir grup terracotta (pişmiş toprak) Kybele heykelciğinin, daha önce

Helenistik evresi ile çağdaştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://sardisexpedition.org/en/essays/about-lydian-altar>).

¹³⁴ Artemis Tapınağı, Helenistik Dönemden başlayarak değişime uğramıştır. Roma Döneminde tapınağın iki ucuna da sundurmalar eklenmiş, pseudodipteral sütunların yapımına başlanmış ve cella da doğuya ve kuzeye bakan iki kapı ile 2 bölmeye ayrılmıştır. Yapı, sadece doğuya dikilmiş olan sütun sırası ile tamamlanmadan bırakılmıştır. Ön kısımda, sadece sundurmadaki 2 sütun dikilmiştir. Tapınağın kuzey kısmına basamaklar inşa edilmiştir. Helenistik proje peristil ya da sundurma içermemekteydi ve bundan dolayı sunak ve tapınak arasındaki dar alanda bir sorun oluşturmuyordu. Sundurmanın ve peristilin yapımına Roma Döneminde başlanmıştır. Ayrıca Krezüs Efes Artemisionu'nun önemli bir bağışçısı olsa da, Sardes'te bu döneme ait bir tapınağa rastlanmamıştır (Cahill,2011: 216-217).

burada kent tanrıçası Kuvava/Kybele'ye ait bir kutsal yapının (sunak, tapınak) olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Bu adak Kybele heykelcikleri de, Yegül'e göre Grek estetik stilini ve ikonografyasını yansıtıyordu. Ancak Kuvava/Kybele'nin Arkaik ve Hellenistik Sardes'te diğer tapınak ve kutsal alanlarının nerede olduğu bilinmiyordu. (Yalnız bir tapınak olmasa da, kuzey Paktolos vadisindeki altın arıtma bölgesini, dört köşesi arkaik aslanlarla bezenmiş büyük bir Kybele sunağı gözetiyordu.) Kent merkezinde MÖ 4. yüzyıl ortalarından kalma bir Kybele tapınağı (Metroon) olduğu sinagogda devşirme malzeme olarak kullanılan 12 mermer bloğun incelenmesi sonucu anlaşılmıştır (Yegül,2020: 145-146).

Lydia Bölgesinde bulunan diğer Pers Kült yerleri

Lydia bölgesindeki Pers kült alanlarına ve yapılan ritüellere bizzat şahit olan Pausanias şöyle bahsetmiştir (V.27.5-6) ;

Bildiğim başka bir mucize daha var, onu Lidya'da görmüştüm;... Pers soyundan yalıların Hierocaesareia adlı kentte ve Hypaepa'da kutsal alanları vardır. Her kutsal alanda bir oda ve odanın içinde bir sunak üzerinde birikmiş küller vardır. Ancak bu küllerin rengi, küllerin normal rengi değildir. Odaya giren bir sihirbaz (magos)sunağın üzerine kuru odun yığar; önce başına bir tiara takar ve sonra tanrıya Yunanların anlayamayacağı yabancı bir dilde bir yakarış (dua) söyler ve bu yakarışı bir kitaptan okur. Böylece ateş olmadan odun tutuşur, parlak alevler fışkırır.

Hypaipa¹³⁵ (Ödemiş ilçesine bağlı Datbey/Günlüce köyü), Pers egemenliği sırasında kutsal bir kent olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde Hierokaisareia da öyle olup, Perslerin bu bölgelere yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Lydia'nın Ana Tanrıçası ile Pers tanrıçası Anahita'nın, Anaitis, Persike Thea ve Artemis Persike adlarıyla geniş kitleleri etkisi altına aldığı görülmektedir. MS 2. ve 3. yüzyıldaki sikke tasvirleri de eski örneklerle göre yapılmış olup, bu Hypaipa sikkelerinin üzerindeki Anaitis tasvirleri Lydia, Phryg ve Karia bölgesinin kentlerinde de kullanılmıştır. Hypaipa'daki Roma sikkelerinin arkasında da Artemis-Anaitis Tapınağı'nın ateş altarı görülür. (Roma Döneminde ateş altarı ya da meşale, Artemis Persike ve Artemis Anaitis'in simgesi olarak

¹³⁵Strabon'un dediğine göre (XIII.627.7) Tmolos dağından (Bozdağ) Kaystros (küçük Menderes) ovasına inerken Hypaipa kentiyle karşılaşırız.

bilinmektedir.)Tapınağı sikkelerde çoğunlukla dört sütunlu bazılarında altı sütunlu yapılmıştır (Sevin,1974:41-52; Adedi,2019:112-113; Altınoluk,2013:24).

Tacitus (III.62), Lidya'da Hierocaesarea da, Kyros/Kuraş döneminde Pers Diana'sına (Artemis) adanmış bir tapınağın olduğunun söylendiğini belirtir; Boyce de, Helenistik dönemdeki Hierocaesarea sikkelerinde *Persike* Diana/Anaitis başı bulunduğunu ve bu ilahın tapınağının Genç Kyros/Kuraş tarafından kurulmuş olmasının muhtemel görüldüğünü ifade etmiştir. Pers Diana'sı (Artemis) Anaitis idi; ayrıca ilk kez II. Darius zamanında Batı İranlılar tarafından Anahiti/İştâr kültü ortodoks inanca asimile edilmiş olmalıydı. Babilli annesi tarafından saygı gösterilen İştâr heykellerine muhtemelen II. Darius da aşına idi. Venüs gezegeninin tanrıçası, köken olarak dünyanın tüm sularının kaynağı olan efsanevi nehrin eski Hint-İran tanrıçası olan (aynı zamanda bereket ve üreme tanrıçası) Avesta'daki yazata Harahvaiti ile özdeşleştirildi. (MÖ beşinci yüzyılda "*Harahvaiti*" adı, kült lakabı "*aredvi sura anahita*" (*sulu (nemli), güçlü, saf*) olarak yakarılmasıyla ihmal edilmişti. Bir nehir tanrıçası ile gezegensel bir ilahın tam olarak özdeşleştirilmesi aslında çok zordu ve Sasani döneminde bile rahipler ilkini Ardisur, ikincisini ise Anahid olarak ayırt etme eğiliminde oldular. Yine de, kült içinde bir özdeşleşme oldu (Boyce, 1982:201-202; Ricl,2002:198-199).

Lydia'da Anahita kültünün yaygın olduğu bilinmektedir. (Boyce, Ahamenişlerin çöküşünden sonra Zerdüşt inançlarının ve uygulamalarının en eksiksiz şekilde (yazıt, nümizmatik gibi materyallerle, M.S. dördüncü yüzyıla kadar) kanıtlandığı İran dışı toprakların Batı Anadolu olduğunu söylemiştir. Likya ve Daskyleion'da Makedonya fethinden sonra Zerdüştlükten hiçbir iz yokken Lidya, Karya ve güneybatı Frigya'da Pers egemenliğinin sona ermesinden uzun süre sonra bile İran dininin varlığına dair kanıt bulunmaktadır.) Ahamenişler için Lidya hem stratejik hem de ekonomik açıdan önemliydi ve yoğun olarak Perslerin yerleştiği yer olmuştur. Hyrkanis ve Dareiou Kome (Darius Köyü) kasaba adları da İran kolonilerini gösterir. Strabon da (XIII.4.13), Hermos'un kuzey kıyısı boyunca uzanan Ovanın adını, Hyrkania'dan (kuzeydoğu İran'da) gelen göçmenlerden aldığını söyler. İlk Zerdüşt tapınağı da Lidya'da Anahita için kurulmuştur. (II. Darius ve Parysatis'in oğlu Genç Kuraş/ Kyros tarafından MÖ 407-401'e kadar Lidya satrapı olduğu sırada, Sardes'in yaklaşık 32 km kuzeybatısında, Hiera Kome'da, "Kutsal Köy" yapıldı.) Tapınak, Hyllus (Kumçay) vadisinde, alçak bir tepe üzerinde bulunuyordu. (Hierokaesarea, İskender zamanında *Hiera Kome* adıyla, Anahita tapınağının bulunduğu yerin etrafında kurulmuş kutsal bir köy idi) Diğer bir Anahita

tapınağı, Sardes'in 25 km güneybatısında, Tmolos Dağı'nın yamacında, Ephesos'a giden yol üzerinde bulunan Hypaipa idi. Anaitis kültünün Hypaip, Sarıçam, Hierokaisareia, Katakekaumene (Maionia, Kula, Kollyda, Saittai, Tabala ve Silandos), Sardes a ve Philadelphia'da olduğu anlaşılmıştır. Men Tiamou ile birlikte tapım gördüğü Kula yakınlarındaki Esenyazı Köyü'nün Asar Mahallesinde de kutsal alanı olduğu tespit edilmiştir ((Boyce,1991:197-205; Ricl,2002:205-210; Akat 2009:19). Strabon (XIII.4.5), Sardes yakınındaki Koloe'da, Artemis tapınağı olduğunu ve dini festivalde sepetlerin dans ettiğini söylemiştir. Sardes'te bulunan Lidce ve Aramice yazılmış çift dilli bir yazıtta tanrıça Koloe Artemis'ine seslenildiği için Pers kültürleriyle ilişkili olabileceği düşünülmüştür. Maeonia'da ona adanmış kutsal yerler vardı ve bulunan yazıtlar da, Anahita'nın yerel tapınaklarının mahkeme gibi insanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmede oynadığı rolü ortaya çıkarmıştır¹³⁶. Bunun yanında Anahita Kültü'nün, Ahura Mazda ibadetine tabi olduğu ve bu ibadetin, Sardes'te yapıldığı da anlaşılmıştır. Orada MÖ 365 yılında satrap, "Zeus Baradates"ın bir heykelini kutsamıştı (Baradata, "Kanun Koyucu" anlamına gelir ve Ahuramazda'yı tanımlar) (Boyce,1991:205;Boğaz,2023: 54-90).

Abedi, Batı Anadolu'da, Orta Akhamenid Döneminden itibaren, Artemis-Anahita'nın senkretizmi ile değil, Artemis'in Persleşmesi ile karşılaşıldığını söylemiştir. Buna dair olarak Artemis Persike kültünün Persli ritüelleri arasında Persli bir tarzda flütlerin çalınması, yabancı dille duaların okunması, Ateş altarlarının Artemis tapınaklarında yer alması ve ver ritüeli ya da ona benzeyen bir uygulamanın gerçekleştirilmesi bulunmaktadır. Ayrıca Amyzon Artemisionu'nda ve Ephesos Artemisionu'nda göreve atanan Persli neokoroslar olduğu da bilinmektedir. Ephesos'da Strabon'un (XIV.1.23) bahsettiği rahipler, MÖ 400'lerde "Megabyzos" olarak adlandırılıyordu ve bu isim İran dilindeki Bagabukhsa'nın "Tanrıya hizmet eden" Yunanca tercümesiydi. Roma imparatorluk döneminde de Efes'te Artemis yüksek rahiplerinin genel bir unvanı olarak kullanılmıştır. Frigya Kelenae'sinde de (Kelainai) , Anahita'ya ait bir tapınağın olduğuna dair nümizmatik kanıtlar vardır. I. Antiochos, daha sonra İranlı annesi Apamea'nın onuruna Kelenae kentini yeniden kurmuştur. Apollonis sikkelerinde ise Pers kökenli tanrıça Anahita (= Artemis Persike) kültü ile ilgili ateş sunağının tasvir edildiği görülmüştür. Anadolu'da Anahita, Afrodit'ten ziyade Artemis

¹³⁶Bkz. Ayrıntılı bilgi için Boğaz, Ş. (2023). Lydia Kutsal Alanlarında Görülen Pers Etkileri Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul.

Akat,S. (2009). Ana tanrıça Larmene Kültü,Yayınlanmamış Doktora Tezi,İzmir: Ege Üniversitesi.

gibi görüldü;¹³⁷ ona bereket tanrıçası ve birde nehir tanrıçası olarak tapınıldı (Ksenophon, V.3.6; Boyce,1991:206-213; Abedi,2019:2-4,111-114, 115-118; Tozan, 2018:143-145).

Bunun dışında Gölarmara'da da Anahita'ya ibadet edildiğine ilişkin olarak burada bulunan büyük harflerle "Artemis Persike" yazan mermer levha olup, Anahita'ya ait bir tapınaktan geldiği düşünülmüştür (Boyce,1991:218).

Persler tarafından Mithra için kutlanan ve bir güz festivali olan Mithrakana'nın Amorium'da kutlandığı bir yazıttan anlaşılmıştır. Strabon da (Geographika, 11.14.9) eserinde bu bayramın kutlandığını belirtmiştir ve Ermenistan satrapının, Mithracina festivali sırasında Pers kralına her yıl 20.000 tay gönderdiğini söylemiştir (Boyce,1991:259-260; Uzunel,2021:97).

Şahin Kayaı Kalesi'nde (Gördes İlçesi, Kayacık Beldesi yakınlarında) yapılan araştırmalarda da Pers kültürünün ve Hellenistik dönemin izleri görülmüştür. Akdeniz, burada biri kısmen, diğeri ise neredeyse tamamen tahrip edilmiş, iki ateş sunağını olduğunu belirtmiştir; bu sunakların da Pers kültürüyle ilişkili olduğu düşünülmektedir (Akdeniz,2012:55; Saba2021:70). Bu konuyla ilgili olarak Kalkan'da iki yükseltiden meydana gelen bu kayalığın zirvesinde tespit edilen Pers ateş altarnının varlığının buradaki Pers kökenli Maibozanoi halkına ya da bir garnizon olma olasılığına işaret ettiğinin düşünüldüğünü ve Hypaipa ve Hierocaeseria yakınlarında bulunan Keldağ'ın zirvesindeki doğal kayalık alandaki düzenlemenin de, Anadolu'da Pers dinî pratiklerinin açık alanlardaki uygulamaları içinde ele alınabileceğini belirtmiştir. (Kalkan,2020:209-211).

¹³⁷ Yunanlar Anähita'yı bazen Afrodit'e (Herodotos'a göre I. 131: Afrodit Urania, Asur Mylitta ve Arap Alilat'a benzer), bazen Athena'ya (Plutarkhos, Artakserkses'de (3.1- 2) Pasargadae' de Athena olduğu tahmin edilebilecek savaşçı bir tanrıçanın kutsal alanı olduğunu ve bu kutsal alana Artakserkses'in törenle krallığı almak için gittiğini yazar) veya Hera'ya (Artakserkses 23.5) benzetmiştir; Riel'in de belirttiği gibi Anahita çoğunlukla Pers Artemis'i olarak görülmüştür (Riel,2002:203); Plutarkhos, Artakserkses'27.3'de Anaitis (Ekbatana Artemis'i),Lucullus 24.6'da Pers Artemis'i; Pausanias'da 7.6.6'da Pers Artemis'i der.

Resim 4.8. Artemis Anaitis, Tetrastil Tapınakta, Trajan, 98-117, Hypaepa, AE31

Kaynak: <https://www.wildwinds.com/coins/greece/lydia/hypaepa/i.html>

Resim 4.9. Artemis Anaitis'in Kutsal Ateşi, Tetrastil Tapınak İçindeki Konik Sunakta, Elagabalus, 218-222, Hypaepa, AE22

Kaynak: https://www.wildwinds.com/coins/ric/elagabalus/_hypaepa_BMC_55.jpg

4.2.1. Pers Mezar Anıtı

Pers Mezar Anıtı¹³⁸, Foça'nın doğusunda, İzmir-Foça karayolunun 7. kilometresinde yer almaktadır. Antik yolda muhtemelen buradan geçiyordu. “Taş Kule” ya da “Taş Ev” olarak adlandırılan mezar anıtı, Monoblok (tek parça) bir tuf kaya kütlesi

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için ; Alpaslan, H.İ.(2005). Anadolu'da Podyumlu Mezar Mimarisi, MÖ. 6. - MÖ. 4. Yüzyıl (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi.
Şahan, M.M. (2009). Batı Anadolu'da Podyum Mimarisinin Oluşumu (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.

oyularak oluşturulmuştur; bu anıt mezar, Özyiğit'e göre Perslerin, Sardes'i (Sardeis) almasının ardından (MÖ 547) , General Harpagos komutasındaki Pers ordusunun Phokaia'yı da alma sürecinde (MÖ 546) yapılmış olmalıdır. (Akurgal'a göre de MÖ 5 ve 4. yüzyılda Pers idaresi sırasında yapılmış olan bu anıt, Anadolu geleneği ile ilişkilidir ve Lykia, Lydia ve Frygia mezar anıtları gibi kayaya oyulmuştur. Ancak Pasargadae'da bulunan Kral Kyros'un (MÖ 530) mezarına da çok benzemektedir (Akurgal,1990:365-366).) Cahill, de Taş Kule olarak bilinen mezarın mimarisinin Anadolu geleneklerinden herhangi birine ait olmadığını belirtmiştir. Yalnız anıtın benzersiz biçimi, Pers aristokratları ve yöneticileriyle, Persleşen yerel soylularla bağlantılı olarak karma bir geleneği yansıtıyordu. Bunun yanında Cahill, arkeolojik ve tarihi açıdan anıtın, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına ya da beşinci yüzyılın başlarına tarihlendirilebileceğini söylemiştir (Cahill,1988: 481,486;Özyiğit 2003:333-334; Ateşlier, 2004: 111-112;Alpaslan, 2005: 8-9; Şahan, 2009: 30-31 Yaşar,2023:1301-1303).

Özyiğit, anıtın Anadolu ve İran geleneğinde olduğunu belirtmiştir. Ana gövdenin üst kısmı kübik biçimdedir. Yapı iki katlıdır; Üst kütle ile ana gövde arasında dört basamak bulunur. İlk üç basamak ön yüzde cephe ile kaynaşarak basamak özelliğini kaybetmiştir. Yukarı doğru küçülen bir piramiti andıran anıtta alt bölümün ön yüzünde sahte kapı bulunur. Bunun yanında bu kapı üzerindeki detaylar İran'da Pasargadae bulunan Kyros'un mezarında ve Süleyman Zindanı (Zendan-i Sulaiman,) diye anılan ateş tapınağı ile Nakş-i Rüstem'deki (Ka'aba-i Zardush) ateş tapınağında da karşımıza çıkar; ancak İran'daki örnekler Phokaia'daki mezardan daha geçtir. (Sahte kapı üzerindeki yaprak dizisi profiline Kyros'un mezarındakine büyük benzerlik göstermesine karşın, daha az gelişmiş olduğu anlaşılmıştır.) Yani Özyiğit'e göre Phokaia örneği İran'daki örneklerin prototipidir. Asıl kapısı ise batıdadır. Bu kapı giriş odasına ve mezar odasına açılmaktadır. Mezar odasının sonunda döşemeye oyulmuş mezar yer alır. Sahte kapı önünde, tam ortada, podium içerisinde büyük boyutta ateş yakma çukuru vardır; ayrıca anıtın tepesindeki ilk basamağın ortasında daha küçük boyutta bir diğer çukur bulunur. Bu çukurlar büyük olasılıkla Zerdüş inanişına özgüdür. Anıtın arkasında tahrip olmuş bir sunağa ait izler vardır. Sade olan bu anıtta bezeme olarak sadece çevresinde silme bulunan sahte kapı motifi olup, kapı dört panele bölünmüştür. Pers dönemindeki mezarlarda rastlanılan ve yaşamdan ölüme geçişi simgelediği düşünülen sahte kapı motifinin önünde ritüellerin yapıldığı sanılmaktadır. Cahill, Akhamenid mimari formlarını yansıtan sahte kapının üzerindeki pervaz gibi uygulamalar ve Zerdüş

dini ile ilgili ateş çukurunun olmasına rağmen, mezarın kendisinin Pers tipi bir mezar olmadığını belirtmiştir; bu nedenle Taş Kule'nin ne tam İranlı ne de Anadolu'lu olan sıra dışı tasarımının arkasında özel gereksinimler ve koşullar olabilir; (Sembolik kapıya paralellikler bu dönemde, Daskyleion kabartmalarında, İkiztepe'de (MÖ 6. yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başı) ve Karaburun'da (M.Ö. 470 civarı) da bulunmaktadır. Yalnız Daskyleion, İkiztepe, Sardes, Karaburun ve diğer yerlerdeki Perslerin veya Persleşmiş/Farslaşmış Anadolu'lu'ların mezarları genellikle yerel Anadolu veya Yunan tipindedir.) ayrıca tam olarak aynı olmasa da, Taş Kule'ye benzerlik bakımından Piramit Mezar ve Kyros Mezarı diğer bağımsız mezarlardan biçimsel ve kavramsal olarak daha yakındır. Bunun dışında Taş Kule'dekine benzer olarak Batı Zagros'ta Ravansar'daki mezarın önünde de bir ateş çukuru vardır. Pasargadae'de, Kyros'un Mezarının yakınlarında da taşınabilir ateş sunağının parçaları bulunmuştur. Nakş-ı Rüstem'deki Darius ve haleflerinin mezarlarında da krallar, bir ateş sunağının önünde ayin yaparken gösterilmiştir ve daha sonra muhtemelen Sasani dönemine ait olsa da bu mezarların yakınında iki bağımsız kayaya oyulmuş ateş sunağı bulunmaktadır.¹³⁹ Akhamenid sonrası dönemde Kızkapan ve Sakavand'daki kaya mezarlarında da daha önceki Akhamenid Kral mezarlarını taklit eden bir ateş sunağının önünde benzer ayinler tasvir edilmiştir. Böylelikle bu ateş sunaklarının Zerdüşt cenaze ritüelinde kullanıldığını söyleyebiliriz. Anadolu'da da, Likya'daki Limyra ve Kapadokya'daki Bünyan'da Akhamenid dönemine ait ateş sunağı bulunduğu bilinmektedir. Özyiğit, bu anıt mezarın Ksenophon'un (Kyropaedia 7.3.2-16) bahsettiği, Pers Kralı Kyros tarafından Lydialılar ile savaşırken ölen Susa Kralı Abradatas ve onun ölümü üzerine intihar eden karısı Panthea için yaptırılan anıt mezar olabileceğini söylemiştir (Cahill,1988: 482-501;Özyiğit 2003:334-335 Ateşlier, 2004: 112-113; Alpaslan, 2005: 9-16; Şahan, 2009: 31-35).

Ateşlier de temsili kapının önünde bulunan ateş çukurunun sunu ya da dinsel törenlerde kullanıldığını göstermesi bakımından önemli olduğunu belirtmiş ve temsili kapısının önünde gerçekleştirilen seremonilerin benzerlerinin Daskyleion'dan bulunmuş olan kabartmalar üzerinde de görüldüğüne işaret etmiştir. Ancak Ksenophon'un sözünü

¹³⁹ Kuraş/ Kyros (MÖ 559-530) tarafından kurulan ve imparatorluğun ilk başkenti olan Pasargadae de, kireç taşından basamaklı bir podiyum ile üzerine portatif altar konulan kübik kaide'nin bulunduğu yerde; ayrıca Kuh-i-Şahrak ile Nakş-i Rüstem yamaçlarında Sasaniler devrinden kalan, taştan kübik ateş altılarının bulunduğu yerde, ateş kültü ile ilgili açık hava törenleri yapılmıştır; açık hava altılarında yakılan ateşin de, ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağından getirildiği sanılmaktadır (Çeşmeli, vd.2022:23,26).

ettiği mezarın araştırmacılar, Sardes'te bulunan ve *piramit mezar* denilen yapı olduğunu düşünmektedirler. Ateşlier, bu piramidal basamaklı bir podyum ve onun üzerindeki dikdörtgen mezar odasından oluşan yapının, Pers Kralı Kyros'un Pasargadae'de bulunan anıt mezarının (Resim 4.6) küçük bir kopyası olduğunu belirtmiştir. Zira Kyros'un mezarında da İonia ve Lydia'dan İran'a giden mimar ve taş ustalarının çalıştığı düşünülmektedir. Perslerin Anadolu'daki en erken mimari yapısı da bu piramit mezardır ve Ksenophon'un (7.3.4-5) Paktolos nehrini gören tepede olduğunu belirtmesi nedeniyle de Abradatas'ın anıt mezarının, bu bölgede açığa çıkarılan tek anıt mezar olduğu için "Piramit Mezar" olduğuna dair görüşler ağırlık kazanmıştır (Ateşlier, 2004: 113-118, Lev.16-18 ; 2017:163-165,Res.1).

Resim 4.10. Phokaia Anıt Mezarı

Kaynak: foca.bel.tr/foça_hakkında-1-Foça_Hakkında.aspx adresinden alınmıştır

Resim 4.11. II. Kuraş/Kyros'un Mezar Anıtı, Pasargadae/Pasargad (Mö530)

4.3. Daskyleion Ateş Kültü Kutsal Alanı

Daskyleion da, Persler tarafından Satraplık merkezi yapılmıştır. Daskyleion Satraplığı'na, da Ksenophon'un (Kyropaedia 8.6.7) dediğine göre Kuraş/Kyros tarafından Pharnoukhos atanmıştır.¹⁴⁰ 2003 yılında Hisartep'e de bir ateş kültü kutsal alanı keşfedilmiştir. İren ve Yıldızhan, Hisartep'e'nin yüksek bir yerinde taş döşeli, birbirine paralel olan iki yol tespit edildiğini belirtmiştir; bu yollar, aralarındaki bir kanal ve bir apsis ile onun ortasında yer alan çukura (ateş çukuru) bağlanmaktaydı. (Apsisin tam ortasındaki ateş yakma çukuru, ana kayaya oyulmuş, derin ve daire şeklinde idi.) Bu hiçbir yere çıkmayan apsisli yolun Zerdüşt ayinleri için kullanılan bir kült yolu olduğu düşünülmüştür. Taşınabilir ateş sunaklarında/altarlarında yakılan kutsal ateş, törenlerde kullanılmak üzere magoslar tarafından getiriliyordu. Kanal ateş çukuru ile bağlanarak aşağı doğru devam ettiği için çukurun yıkandığı ve suyun da kanallardan aktığı anlaşılmıştır. Bakır, kutsal alanın MÖ 530-400 yılları arasında kullanıldığını

¹⁴⁰ Ksenophon'un dediğine göre (Kyropaedia 8.6.6-7) Kyros, demiş ki ; "ülkelere satrap olarak gidenlerin, doğru türden insanlar olmalarına dikkat etmeliyiz. Bu kişiler, çeşitli eyaletlerdeki iyi ve arzu edilen şeyleri buraya göndermeyi de akıllarında tutmalıdırlar. Öyle ki burada kalan bizler de her yerde bulunan güzel şeylerden payımızı alalım. Ve bu adil olandır; çünkü bir tehlike ve herhangi bir yerde tehdit olursa, onu savuşturmak zorunda olan biziz." Ardından gitmeye istekli gördüklerini ve en vasıflı görünenleri seçerek satrap olarak atanmıştır; Megabyzus'u Arabistan'a, Artabatas'ı Kapadokya'ya, Artakamas'ı Büyük Frigya'ya, Khrysantas'ı Lidya ve İyonya'ya, Adusius'u Karia'ya ve Pharnukhus'u da Hellespont'taki Aeolia ve Phrygia'ya.

söylemiştir. Apsisli yolun doğusunda 500 adet bullanın bulunduğu arşiv binası; güneyinde yapılan araştırmalarda da üç mekânlı bir yapı, önünde avlular ile bunlara bağlı taş kanallı yollar ve adak çukurlarının yer aldığı bir yapı kompleksi yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Phrgy ve Lydia döneminde yapılan ve Pers döneminde de kullanılan bu yapının çevresindeki ana kaya üzerinde ise adak çukurları bulunmaktadır. İdol, kireç taşından altar modeli, ağırşaklar ve MÖ 7. yüzyıldan MÖ 4. yüzyıl ortalarına tarihlenen seramik kaplar ele geçmiştir. Bu da yapının hem yönetsel, hem de dinsel işlevinin olabileceğini göstermektedir (Bakır,2011:81-83; İren, Yıldızhan,2017:337-339).

4.3.1. Daskyleion Kabartmaları

Daskylaion'da bulunan kabartmalarda da magoslar vardır ve her ikisinde de bir kapının önünde tören yaparken görülürler. Bunların birinde (Resim 4.11a) bir elinde asa, diğerinde barsom/barsman tutan Pers giysili figür betimlenmiştir. İkincisinde ise (Resim 4.11b) Polat'a göre ağızlarını da kapatan başlık (tiara) ve Pers giyimli iki mag/magosun, ellerinde barsom/barsman ile bir yapının kapısı önünde kurban töreni yapmaktadır. Önlerinde odun yığını üzerinde koç ve boğa başı yer almaktadır. Bu yapının ise bir mezar olduğu İran'da bulunan Kal-e Daud ve Ravansar'daki kaya mezarlarında görülen elinde barsman tutan mag figürü olan örneklerden anlaşılmıştır. Polat, Anadolu- Pers heykeltraşlık eserlerinin neredeyse tamamının mezar steli, lahit ve anıt mezar gibi eserler üzerinde betimlendiğini söylemiştir; konularda savaş, av, ziyafet, v.b. idi. Perslerin gelenek ve yaşam şekillerini yansıtan sahneler özellikle seçilmiştir (Polat, 2017:199-200). Dönmez, Hisartepe'de bulunan, Mag figürleri ve ateş sunağı betimleri içeren bu iki kabartmanın önemini belirtmiştir. MÖ 5. yüzyılın sonuna tarihlenen ve bir kurban töreni sahnesini yansıtan (Resim 4.11b), bu mermerden yapılmış olan kabartmanın sol tarafında üç kademeli bir ateş sunağı bulunuyordu. Hisartepe'de eski bir duvarda devşirme bir malzeme olarak dururken, 1910 yılında Makridi Bey tarafından alınarak İstanbul Arkeoloji Müzesine taşınmıştır. Figürlerin üzerinde uzun kollu tunik vardır. Bu tuniklerin de diz kapaklarına kadar inen bir kuşakla tek düğüm olarak sıkıldığı anlaşılmıştır. Figürlerin üzerinde de kandis vardır. Elbise kolları da net olarak işlenmiştir. Soldaki magın başlığının altından dalgalı sakalı görülmektedir. Gözü cepheden gösterilmiş olan bu figürün alın kısmında saç olduğu düşünülen birkaç çizgi yer almaktadır. Soldaki figür diğerinden daha yaşlı bir şekilde betimlenmiştir. Bu figürün sol kolunu yatay olarak kaldırdığı ve elinde uca doğru genişleyen silindirik şeklinde bir alet tuttuğu anlaşılmaktadır. (Polat'a göre barsom tutmaktadır.) Bu figürün sağ kolu sol koluna göre daha yüksek

konumdadır. Sağda bulunan ikinci magın sakalı yoktur. Bu figürün alnında kakül olduğu görülmektedir. Soldaki figür gibi sol elinde o da uca doğru genişleyen silindirik biçimli bir alet tutar şekildedir. Gözü diğeri gibi cepheden gösterilmiştir. Kabartmanın orta bölümünde bir boğa başı ile bunun sol tarafında bir koç başı durmaktadır. Buradaki ateş sunağının Kapadokya’da bulunmuş olan ateş sunağı ile benzerlik gösterdiği görülmektedir. Yine ateş sunağı betimi içeren diğer kabartma ise (Resim 4.11a) MÖ. 5. yüzyıla tarihlenmiş olup, Akurgal’ın Hisartepe/Daskyleion’da yaptığı kazılarda bulunmuş ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri’ne getirilmiştir. Kabartmada sol tarafta yer alan bir ateş sunağının karşısında duran bir erkek figürü vardır ve soldan betimlenmiş olan figürün sağ ayağı önde, sol ayağı ise biraz daha geridedir. Sağ kolunu hafifçe kaldırmış şekilde ve elinde kutsal dal demeti (barsom) tuttuğu açıkça görülmektedir. Figürün giysileri Med stilinde olup, bunlar uzun kollu ve dizlerinin altına kadar devam eden bir tunik ile bunun üzerinde sırtına almış olduğu, uzun kandis vardır. Figürün karşısında görülen ateş sunağı kaidesiz olarak betimlenmiştir ve figür ile aynı zemin seviyesinde yer almaktadır. Ateş sunağının yüksekliğinin figürden biraz daha fazla olduğu görülmektedir. Ateş sunağı dikdörtgen ve üç kademeli yapılmıştır; ayrıca bu kabartmada kırmızı rengin kullanıldığı fark edilmektedir. Saygı gösterir bir durumda betimlenmiş olan bu figür, stil açısından Kapadokya ateş sunağının Mag figürlerine benzemektedir. Bunun dışında Daskylaion’da bulunan bir bulla üzerinde de yine Mag figürü vardır (Dönmez,2004:477-479).

Daskylaion kabartmasında görülen kurban sahnesi aslında Strabon’un (XV.3.15-16) anlattığı ritüele çok benzemektedir. Ona göre Persler “...kurban sırasında bıçak kullanmazlardı; onun yerine kütük ile vurarak öldüresiye döverlerdi....” Bu nedenle Magların ellerinde tuttukları aslında bir sopa olmalıdır. Strabon ayrıca onlar hangi tanrıya kurban sunuyorsa, önce ona ateşle dua ettiklerini de söylemiştir. Bu ritüeli yapan rahiplerin ağızlarının kapalı olması da kutsal ateşin karşısında olduklarını göstermektedir.

Resim 4.12. Daskyleion Kutsal Alanı ve Çevresi

Kaynak: Bakır, 2011: res.26

Resim 4.13. Kapı Önündeki Tören Betimi, (MÖ 5.Yüzyıl), Daskyleion, (İstanbul Arkeoloji Müzesi Env.No.5391)

Resim 4.14.Kurban töreni betimi, MÖ5.yüzyıl sonu Daskyleion, (İstanbul Arkeoloji Müzesi Env.no.2361)

4.4. Pontos, Kapadokya ve Kilikya’da Ateş Kültü

Kapadokya’da bulunan Argaeus (biraz değişerek Erciyes olmuştur) Dağı, sönmüş bir yanardağ idi. Strabon’a göre (XII.2.7) dorukları karla kaplı olan bu dağın aşağı yamaçları da ormanlıktı ve Kapadokya’da yaşayanların kereste ihtiyacını karşıladığı bir yerdi. Toprak zeminin altında ise ateş çukurları gizli idi.¹⁴¹ Yanardağın alevleri de

¹⁴¹ Bu konuyla ilgili olarak Strabon da (XII.2.7) “...Mazaka ise Kilikia eyaleti olarak adlandırılan yerdendir. Bu kente aynı zamanda “Eusebeia” ve ilave olarak da “Argaios yanında” denir. Genellikle Mazaka bir kentin kurulması için uygun bir yer değildir. Çünkü burada ne su vardır, ne de doğal bir şekilde

ormanlık bölgenin altında o dönemde anlaşılan varlığını sürdürüyordu. Frazer, Anadolu'nun çok eski çağlardan beri volkanik güçlerin hareketine sahne olduğunu ve din tarihinin de yerel koşullardan etkilendiğini söylemiştir; ayrıca bu topraklarda yer sarsıntıları da yaşanıyor; böyle tehlikeli bir yerde batıl düşüncüler de kolayca oluşabilirdi (Frazer, 2018b:210-212).

Perslerin de gelmesi ile Kapadokya ateş tapımı için önemli bir merkez oldu. Strabon (XV.3.14-15) zamanında bile bu bölgede inananları ve tapınakları vardı; Erciyes dağı eteklerinde yanan bu doğal ateşler, muhtemelen Zerdüştlük dinine bağlı olanların büyük ilgisini çekmişti. Zira yakın zamanlara kadar bu tür ateşler başka yerlerde de saygı görmeye devam etmiştir (Öyle ki 18. yüzyıl ortalarında hacıların kendi ülkelerinden kalkıp, petrol yataklarından çıkan ateşlere tapmak için Hazar denizi kıyısındaki Bakü'ye geldikleri gezginler tarafından anlatılmıştır. Burada ateşe adanan, üç ile beş metre arasında değişen kemer tonozlar şeklinde, taştan yapılmış eski tapınaklar vardı. Kutsal ateşin arındırıcı özelliği sayesinde buraya gelen hacılar da, günahlarından arınacaklarını düşünüyordu.) (Hanway,1753: 381-382; Frazer, 2018b:212-214).

4.4.1. Bünyan Ateş Sunağı

Kapadokya'da Zerdüşt ibadetini gösteren bir sunak bulunmuştur. İlk olarak Bittel, sonra da Karagöz ve Dönmez tarafından, Greko-Pers dönemine ait olan bu sunak incelenmiştir. Karagöz, sunağın Perslerin bölgedeki egemenliğini gösteren bir buluntu olmasının yanında Anadolu'da oluşan yeni kültürleri de belgelediğine işaret etmiştir (Karagöz,2005:137-138). Dönmez'de, MÖ 6.yüzyılda önce Med kontrolüne giren Kappadokya'da Ateş Kültünün, diğer bölgelerden daha güçlü bir şekilde yer edindiğini belirtmiştir; bunun nedeni ise Kapadokya'nın volkanik bir bölge olması ve fiziki coğrafya açısından da İran'daki gibi yüksek dağlara sahip olmasıdır (İran da yüksek dağlarda ateşgedeler bulunmaktadır.) (Dönmez,2004:473). Kapadokya'daki Ateş Kültü'ne ait en önemli arkeolojik buluntu olan *Ateş Sunağı* kalker taşından yapılmış, 0,55 m. yüksekliğinde ve 0,37 m genişliğinde olup, Kayseri, Bünyan kasabasından

tahkim edilmiştir; Biraz daha ilerleyince içinde ateş çukurları bulunan birçok stadia uzunluğundaki volkanik araziye gelinir. ...Kappadokia'da hiç kereste olmadığı halde Argaios'un bütün çevresi ormanlarla kaplıdır...fakat ormanlık bölgenin hemen altında birçok yerlerde ateşler ve aynı zamanda yeraltında soğuk su vardır; fakat ateş ve su yüzeye çıkmaz. Bazı yerlerde de arazi bataklıktır ve geceleri buradan ateş çıkar..." diyen Strabon, görünmeyen ateş çukurlarına düşülebileceğinden tehlikeli olduklarını da eklemiştir.

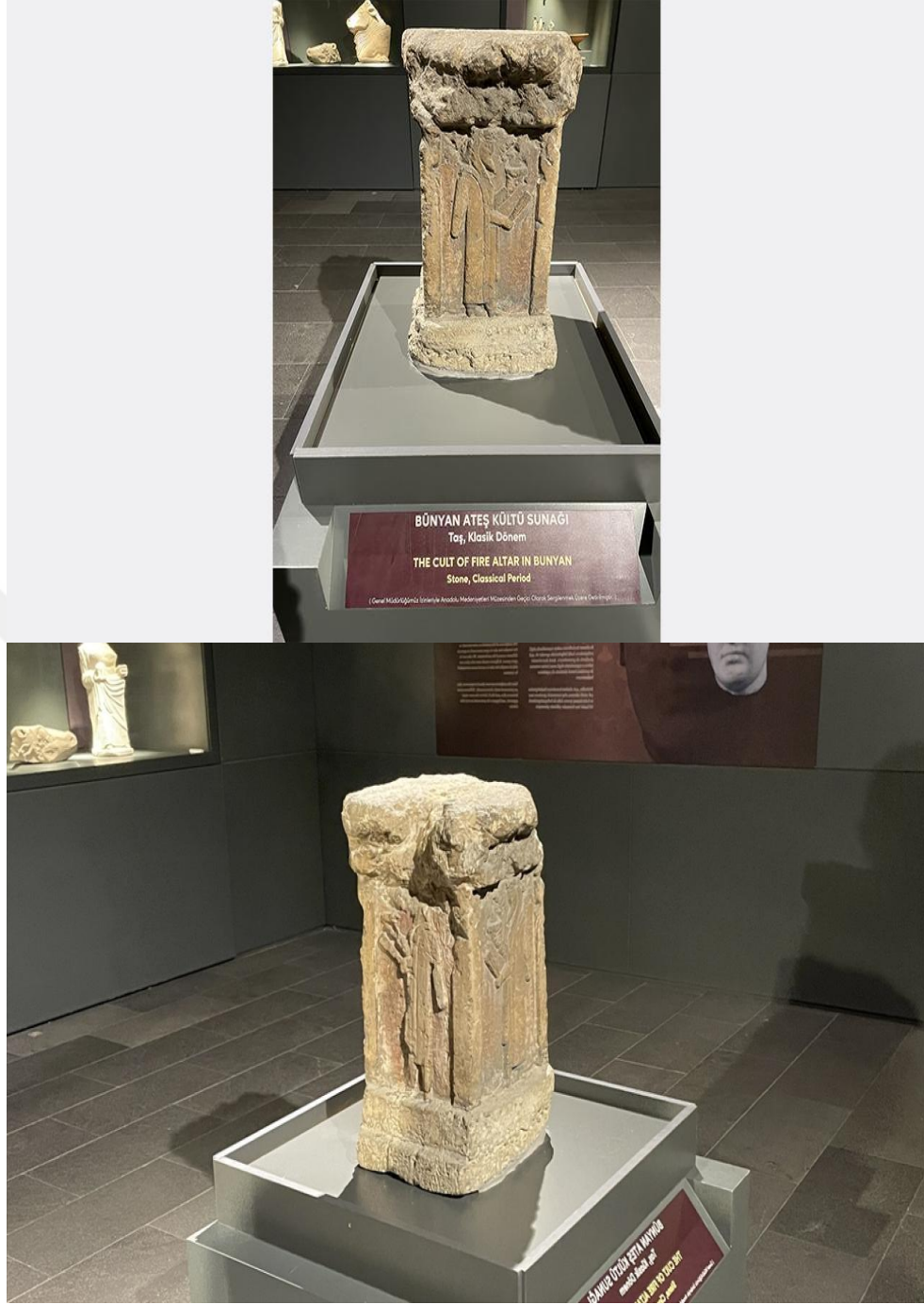
Anadolu Medeniyetleri Müzesine¹⁴² gönderilmiştir; ancak sunağın tam olarak nerede bulunduğu anlaşılamamıştır. Sunak dört köşeli olup, iki ayaklı bir kaidesi vardır; üst kısımda çift silmeli yapılmıştır. Her dört tarafta ufak ayrıntılar dışında aynı şekilde sağa dönmüş, profilden yapılmış birer erkek figürü bulunmaktadır; figür, sivri sakallı, başlıklı (tiaralı), uzun kandis/ mantolu (Kandys/ kandis, cüppe şeklindeki kollu uzun giysi), dar pantolonlu ve yüksek çizmelidir. Sağ kolunun ise açıkta olduğu görülür ve sağ elinde yukarıya doğru tutulan bir demet çalı ile sol elinde yuvarlak dipli, yassı bir kap (phiale) vardır. Yalnız ikisinin mantosu diğer ikisinden daha kısadır (Resim 4. 11). Figürün, ateş kültünde rolü olan bir rahibi veya bir *Mag*'ı (Magos)¹⁴³ temsil ettiği düşünülmektedir (Bittel, 1956:35-36; Dönmez,2004:474; Karagöz,2005:138). Avesta'da belirtildiğine göre rahipler barsman (barsom) denilen kutsal dallardan tutar ve dualar okuyarak ibadet ederlerdi. Kültte, rahipler sunağın üzerinde temiz tutulmuş odunların yanmasını sağlardı ve ateşe yaklaşırken de ağızlarını *paitidama* denilen bir bezle örterlerdi. Bittel, Nakşi-Rüstem, Persepolis ve Kızqapan mezarının kapısı üstünde görülen rölyef sunaklarda ise üç kademeli kaide ve üç kademeli plaklar olduğuna işaret etmiştir. Bunun yanında sunak, duruş, kıyafet, rahibin kullandığı eşyalar ile genel üslup bakımından Akhaemenidler devrinde gelişen formlara uymaktadır; kıyafet de Persepolis rölyeflerinde görülen Med kıyafetine benziyordu (Bittel,1956:36-37). Dönmez, sunağın üzerinde yakılması gereken ateşin, üst kısma konulan metalden ya da taştan bir kabın içinde yakılmış olabileceğini söylemiştir. Karagöz'e göre Daskyleion'da bulunan kabartmalar da, bazı ufak farklılıklar dışında Bünyan Sunağı figürleri ile benzer ikonografik özellikler gösteriyordu; ayrıca Bünyan Sunağı MÖ 6. yüzyıla ait olup, MÖ 4.yüzyılda da kullanılmış olmalıydı. Bittel ise kesin bir tarih vermekten kaçınmıştır; ona göre sunak, MÖ 2 yüzyılın ortasına ait olabilirdi; belki de Akhaemenid veya eski Seleukos zamanında yapılmıştı; Dönmez'e göre de MÖ 6. yüzyıl sonu ve MÖ 5. yüzyıl başına aitti (Bittel,1956:38-42;Karagöz,2005:139-146; Dönmez,2004:475-476). Eğer Daskylaion kabartmalarına olan benzerliği de göz önüne alınırsa sunağın MÖ 5 yüzyıla ait olma olasılığı daha yakın görülmektedir.

¹⁴²Sunak artık Kayseri Müzesindedir.

¹⁴³ Mag; (Persce magu-, Babilce maguš, Yunanca mágos, Latince magus) Med, Akhaemenid, Parth ve Sasani dönemlerinde tüm Batı İran rahiplerinin kaydedilen adıdır. Herodotos'a göre (1.101) Magi (çoğul) altı Med kabilesinden biridir. Sasani döneminde baş rahip ünvanı "mowbed" (*magu-pati*, *magi şefi/mag'ların şefi*) olmuştur (Dandamayev, 2012).

Bittel, Kappadokya'nın Lydia, Pontos ve Kommagene ile birlikte İran tesirinin en fazla görüldüğü bir yer olduğunu söylemiştir. Ancak bu tesiri gösteren belgelerin hemen hepsi daha sonraki zamanlara aittir. Örneğin Ariarathid soyu Darius zamanından kalma bir kral hanedanı olduklarını söylüyorlardı ve soylarını da Mag'ı öldürmüş olan Yedi Perslerden birine ve kraliçe Atossa'ya dayandırıyorlardı. Bu da Hellenistik devirde Kappadokya hanedanlarının görüntüsünü ve düşüncesini açığa vurmaktadır. Kappadokya'da Mithra'ya inananlar da bulunuyordu. Kappadokya takvimindeki ay isimleri de eski Pers isimlerinden geliyordu; İran takviminin Akhaemenid döneminde girdiği ve MÖ 400'den itibaren benimsenerek kullanıldığı sanılmakta olup, bu takvim M.S. 4. yüzyıla kadar da kullanılmıştır (Bittel, 1956: 38; Cumont, 1986: 6; Hakman, 2012: 168).

Bittel'e göre, MÖ 4. yüzyılda Kappadokya'da satraplar bazen İris ırmağı üzerinde Gaziura'da (Turhal) oturdukları halde, Mazaka her zaman kültür ve ticaret merkezi olarak Satrapların da başkenti olmuştur; Kappadokya'da İran kültürü kök salmıştı ve bunun da eski bir geleneğe dayanması gerekiyordu. Bu gelenek ise muhtemelen Med devrinde başlamış olmalıydı; ama Kappadokya'nın Med devrindeki durumuna dair elimizde hiçbir belge yoktur. Bununla birlikte asıl İranlılara toprak dağıtan I. Darius zamanında dini bir kaynaşma olmuş ve ateş kültürü de Kappadokya'ya yerleşmiştir. Argos dağı da tanrı merkezi olarak metinlerde geçiyordu. Yalnız çok eski zamanlarda da dağ tanrıları Anadolu'da önemli bir yere sahipti. (Bittel, 1956: 39-41).

Resim 4.15. Bünyan Ateş Sunağı

Kaynak: <https://www.trthaber.com/foto-galeri/pers-donemine-ait-ates-kultu-sunagi-ankaradan-kayseriye-getirildi/52605/sayfa-4.html>

Zile/Zela

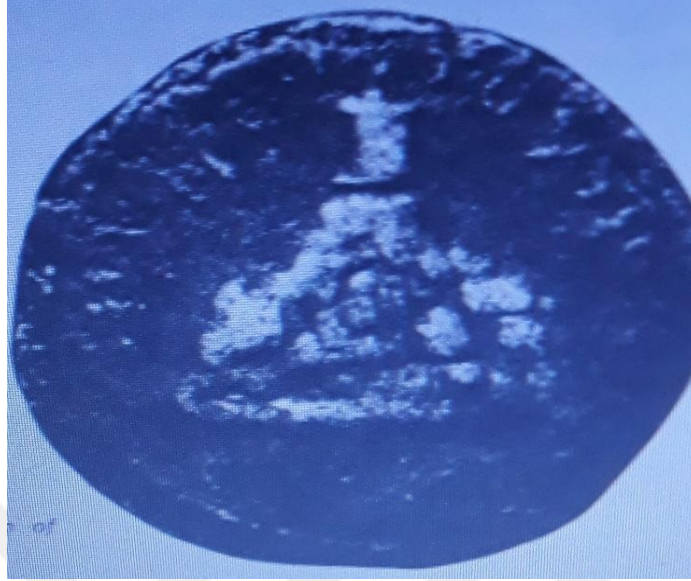
Dönmez, Strabon'un (Geographika 11. 8.4)¹⁴⁴ ateş kültünün Anadolu'ya Perslerin (Akhamenidler) Sakaları Zile/Zela'de yenmesiyle geldiğini söylediğine işaret etmiştir. Zile/Zela'da Anaitis tapınağı vardı ve buradan bu kült, güneye doğru Kapadokya ve Kilikya'ya yayılmıştır. (Dönmez, 2004: 476). Yine Strabon, (Geographika XV.3.15) Kapadokya'daki Maglardan bahsetmiştir. Strabon'un dediğine göre (XV.3.15):

Kappadokya'da (Bu bölgede Pyraethi (ateş yakanlar) adı verilen büyük bir Magi tarikatı vardır ve Pers tanrılarına adanan birçok tapınak bulunmaktadır.) kurban sırasında bıçak kullanmazlardı; onun yerine kütük ile vurarak öldüresiye döverlerdi. Persler ayrıca dikkat çekici muhafazaları olan "Pyraetheia"ya sahiptirler. Bunların ortasında üzerinde büyük miktarda kül bulunan bir altar/sunak bulunurdu ve orada Magi ateşi sürekli yanar tutardı. Onlar her gün altara girerler ve yaklaşık bir saat büyümlü sözler okurlardı. Ateşin karşısında bir demet dal tutarlar (barsman) ve başlarına keçeden, yüksek bir başlık takarlardı; bu başlık tüm başlarını, dudaklarını ve yanaklarını da kapatacak şekilde olurdu. Aynı gelenekler Anaitis ve Omanus tapınaklarında da görülmektedir ve bu tapınakların aynı zamanda kutsal muhafazaları da vardır; ve halk geçit töreninde Omanus'un ahşap bir heykelini taşıyordu.

Strabon, kendisinin de bunları bizzat gördüğünü söyler ve diğer şeylerin de, anlatılanlar gibi, tarihte kayıtlı olduğunu belirtir; dediğine göre (XV.3.16); Persler, nehirde yıkanmazlar; ölü ya da kirli sayılan herhangi bir şeyi de oraya atmazlardı. Ve hangi tanrıya kurban sunuyorsa, önce ona ateşle dua ederlerdi. Boyce'ye göre Strabon (XV.3.15) kendi döneminde (Hristiyan döneminin başlangıcı) Kapadokya'da bulunan iki tür "magi tapınağı"ndan bahsetmişti. Bunların bazıları "Pers tanrılarının tapınakları" ve

¹⁴⁴ Strabon'un dediğine göre, (11. 8.4-5) "Sakalar, genel bir şenlik düzenleyip eğlenirken gece o bölgede bulunan Perslerin saldırısına uğramış ve tamamen yok edilmişlerdir. Ardından ovadaki belirli bir kayanın üzerine toprak yığarak onu bir tepe şekline getirip üzerine bir duvar inşa etmişler ve Anaitis ile onun sunağını paylaşan Pers tanrılarının tapınağını (Omanus/Omanos ve Anadatus/Anadatos) kurmuşlardır; Zela sakinlerinin kutladığı Sacaea adlı yıllık bir kutsal festivali de başlatmışlardır." Bazıları da "Kyros'un Sakalara karşı yenilip kaçtığını söylüyorlarmış; ancak Kyros, kampta her şeyi, özellikle bol miktarda şarap bırakıp uzaklaşarak beklemeye başlamış; Sakalar çadırlara geldikten bir süre sonra geri döndüğünde, onları sarhoş ve bitkin halde bulmuştur. Böylece Sakaları yok eden Kyros, bu zaferini atalarının tanrıçasına adanmış ve o günü Sakaea olarak adlandırmıştır."

muhtemelen kült imgeleri (heykel) içeriyordu; diğerleri de "pyratheia" yani ateş tapınaklarıydı; bunlarda ateşin üzerinde sürekli yandığı sunak vardı.¹⁴⁵

Resim 4.16. Zela’da Dağın Tepesindeki Yanan Sunak, Caracalla, 205/6

Kaynak: Price and Trel, 1977:Fig. 304, ZELA, Pontus, Viyana

Strabon (XV.3.15) bize Perslerin Anadolu’daki dini törenleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. (Anlattığı kurban ritüeli de Ergili/ Daskyleion’da bulunan kabartma üzerinde görülen kurban sahnesine uymaktadır.) Strabon, burada küllerden tesadüfen bahsetmemiştir; küllerin korunması ve belirli miktarlarda dağıtılmasının Sasaniler de önemli bir görev olduğu bilinmektedir. Bunun yanında Strabon, üç Pers tanrısının da adını vermiştir. Strabon’un (11. 8. 4) bahsettiği tanrılar Anaitis, Omanos ve Anadatos idi. Wikander’e göre Omanos, Vohu Manah anlamına gelir. Vohu Manah, *İyi düşünce* demektir. Ahura Mazda’dan sonraki ilk sırayı her zaman Vohu Manah tutmaktadır.¹⁴⁶ Strabon’a göre üçüne de aynı sunakta tapınılıyordu. Ancak Anaitis kesin olarak Pontus’un baş tanrısıdır ve Zela tapınağına yalnızca Anaitis Kutsal Alanı denirdi. Pontus ve Lidya’daki ateş kültünün de her açıdan aynı olduğu görülüyordu. Özellikle Anaitis özel bir öneme sahipti (Wikander, 1946:89-90; Boyce ve Grenet, 1991:264; Narten, Gignoux, 1988). Boyce ve Grenet de Strabon’un (11.8.5) Kyros’un zamanından önce de Perslerin Anaitis’e tapındıkları imasında bulunduğunu ve Herodotos’un söylediği (1.131)

¹⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Boyce,2016: <https://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire>.

¹⁴⁶ Abedi de, onun eski Hint-Avrupalı Mithra’nın yerini aldığını ifade etmiştir (Abedi,2019:33-36). Ayrıntılı bilgi için bkz. Abedi, F.,(2019). *Artemis ve Apollon Kültünde Pers Etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.

Tanrıça'ya kurban sunmayı Asurlular ve Araplardan öğrendikleri yönündeki ifadesine dikkat çekmiştir. Zela'daki kutsal alanın duvarlarla çevrili bir açık hava alanı olarak bir süre devam ettiği düşünülmektedir. Bu da İran'ın yüksek yerlerdeki ibadet geleneğine uygundur ve muhtemelen orada Ahura Mazda ile tüm yazatalara¹⁴⁷ saygı sunuldu.¹⁴⁸ Anahita'ya adanan bir tapınağın ise daha sonra, II. Artaxerxes zamanında yapıldığı düşünülmektedir.¹⁴⁹ Zela hakkında yine Strabon (11.3.37);

Zelitis'e gelince, Semiramis tepesinde tahkim edilmiş bir Zela şehri vardır ve içinde Armenia/Ermeniler tarafından da saygı duyulan Anaitis tapınağı bulunur. Şimdi burada gerçekleştirilen kutsal ayinler daha büyük bir kutsallıkla karakterize edilir ve tüm Pontus halkı en önemli meseleleriyle ilgili yeminlerini burada yapar... erken dönemlerde krallar Zela'yı bir şehir olarak değil, Pers tanrılarının kutsal bir bölgesi olarak yönetiyorlardı ve rahip her şeyin efendisiydi. Burada çok sayıda tapınak hizmetçisi ve bol miktarda kaynağa sahip rahip oturuyordu; bu kutsal bölge de rahibe ve çok sayıdaki maiyetine bağlıydı...

der ve sonradan Pompey'in, Zela'ya bir şehir sıfatı verdiğini de ekler. Boyce ve Grenet Kapadokya'da bulunan Bünyan sunağının ise bir "ateş sunağı" olarak tanımlansa da küçük ve düz tepeli olduğu için bunun mümkün olmadığını söylemiştir; onlara göre düz yüzeyinden dolayı yazatalara tapınmak için sunular konulan bir Zerdüşt sunağı olabilirdi. Zerdüştler yakılan sunular sunmazlardı; ama ilahi varlıklara taze pişmiş yiyecekler,

¹⁴⁷ *Yazata*, övülmeye değer, "tapınmaya değer saygı duyulması" anlamına gelip, bir grup ruhlar ve tanrılar için kullanılmıştır (Avesta,13).

¹⁴⁸ Dağların kutsallığı ve buralarda sunağın olması ile ilgili olarak Eski Ahit'te de Gerizzim Dağı'nın kutsal doğası vurgulanmaktadır (Yasanın Tekrarı 27:12). Price ve Trell, bunun Zela sikkesi üzerinde görülenle karşılaştırılabileceğini söyler; Dağların tepesinde bu tür kutsal yerlerin olmasına yol açan gelenek ile ziggurat inşasını etkileyen de aynı gelenektir (Price, Trell,1977:174-175).

¹⁴⁹ Zerdüştlük İnancında önceleri Tek Tanrı AhuraMazda'ya inanıldığı, Akhaemenidler'e ait yazıtlarda da görülmektedir.(Behistun, Persepolis v.d.) Hatta Kserkses/Xerxes diğer tanrılara "*daevalara*" tapımı yasakladı. Ancak II. Artakserkes (M.Ö.405-359) döneminden itibaren yazıtlarda, Ahura Mazda'nın yanında Mithra ve tanrıça Anahita'nın da adı geçmeye başlamıştır. Aynı şekilde Avesta'da da bir bağdaştırma olmuş ve diğer tanrılarının da adı sayılmıştır. Bu anlayışın ortaya çıkmasından da Arapçaya Mecus, Meci olarak geçen Herodot'un Medlerin bir kolu olarak bahsettiği "Mag"ların etkisi olduğu birçok araştırmacı tarafından belirtilmektedir. Dinsel bir grup olan Maglar, hem Zerdüştlük dininin yayılmasından hem de değiştirilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Maglar, büyü, ruh çağırma kabilesi olarak düşünüldükleri gibi, Zerdüşt'ün gerçek müridleri olarak da görülmüşlerdir. Eliade, Med İmparatorluğu zamanında (M.Ö.7.yüzyıl) Leviler, Brahmanlar gibi bir Med rahipler kastının olduğunu ifade eder. Herodotos da onların ruhları yorumladığını (I.107-108), tanrılarının soy zincirini anlatan ilahiler okuduklarını (I.132), atları kurban ederek kehanette bulunduklarını (VII. 113) ve diğer insanlardan farklı olduklarını (I.140) söyler. Onlar, Zerdüşt dini geleneğinin temsilcileri idiler; hatta bazı Yunan yazarlar Zerdüşt'ü de bir mag olarak kabul etmişlerdir. (Eliade I ,2017a:436-437).

meyveler ya da şarap libasyonu gibi kokusu onları memnun edecek çeşitli şeyler adarlardı; ayrıca sunakta betimlenen ve ibadet ettiği için mag olarak tanımlanan kişinin de mag değil, ibadet eden ama rahip olmayan biri de olabileceğini ifade etmişlerdir (Boyce ve Grenet, 1991:264-265).

Kastabala

Bunun dışında Strabon (12.2.7.) Kapadokya’da on valilikten biri olan Tyanitis eyaletinde bulunan Tyana kentinin, Kilikya kapılarında olduğunu söyler ve buraya yakın olan Kastabala ve Kybistra kasabalarından bahseder; “...Kastabala’da bulunan Perasia Artemis’in tapınağında rahibelerin çıplak ayakla, hiç acı duymadan kızgın kor üstünde yürüdükleri söylenir” der¹⁵⁰.

Sayar da, Osmaniye İli Kesmeburun ve Bahçe köyleri arasında yer alan Hierapolis-Kastabala Antik kentinde Artemis Perasia kültü olduğunu belirtir; Perasia, Anadolu’nun ana tanrıçalarından biridir ve Kadirli’nin Bahadırlı köyünde bulunan Aramice adak yazıtında da Kubaba- Kybele olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Kastabala’da ortaya çıkarılan bir yazıtta da Perasia’nın Artemis, Hekate, Selene, Demeter ve Aphrodit ile bir tutulduğu görülmektedir. *Ateş taşıyan* adıyla yazıtlarda sunu sunan Perasia’nın atribüsünün meşale olduğu sikkelerden anlaşılmıştır. Ayrıca Sayar Kadirli, Yeşilyayla köyünde yol yapımı sırasında sol elinde meşale, sağ elinde zeytin dalı tutan bir tanrıça heykeli bulunduğunu söyler; yine Kadirli civarında bulunmuş yarım yuvarlak sütun üzerindeki kabartma da aynı tanrıçanın benzeri vardır. Bu tanrıçanın da Bahadırlı köyünde bulunan Aramice yazıtta adı geçen *Kubaba Piruşua*’nın Roma devrinde devamı olan *Artemis Perasia* olduğu sanılmaktadır. Perasia için yapılan kült törenlerinde Strabon da, bu tanrıçanın rahibelerinin trans halinde kızgın kor üstünde yürüdüklerine dair edindiği bilgiyi aktarmıştır. Kastabala antik kentinde yapılan araştırmaların sonucuna göre Zeyrek, tanrıça Artemis Perasia’nın kült merkezinin, Güneydoğu Tepesi olarak isimlendirilen teraslı alanda olduğunu belirtmiştir. Tepeyi çevreleyen ve farklı yapı evrelerine sahip temenos duvar kalıntıları da bunu desteklemiş olup, söz konusu alandaki

¹⁵⁰ Abedi’ye göre Artemis’in rahibesinin yaptığı ritüel, Zerdüş Dinindeki “*ver*” uygulamasını hatırlatıyordu. Ver-i germ, ateşten geçme, göğüs üzerine eritilmiş metal dökme ve elleri ateşe sokma gibi eylemi, Ver-i serd de, kükürt ya da zehirli maddelerle karıştırılmış suyu içme eylemini kapsıyordu (Abedi,2019: 113-114). Boyce’ye göre de ateş, antik İran’da yargı için kullanılırdı. Yalan söylemekle veya sözleşmeyi ihlal etmekle suçlananlar, masumiyetlerini kanıtlamak için ateşten geçme gibi testlerden geçiyordu ve yaklaşık 30 çeşit ateşli test olduğu söyleniyordu; eğer sanık öldüyse suçlu kabul ediliyordu; hayatta kaldıysa masum olduğu, Mithra ve diğer ilahi varlıklar tarafından korunduğu kabul ediliyordu. Ateş, hakikatle, *aşa* ile ilişkilendirilmişti. (Boyce,2016, <https://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire>)

kültür dokusu da ilk yapı evresinin MÖ 5. yüzyıla ait olduğunu göstermiştir (Sayar, 1999: 141-142,147; Zeyrek,2010: 107;Albayrak, 2012:8).

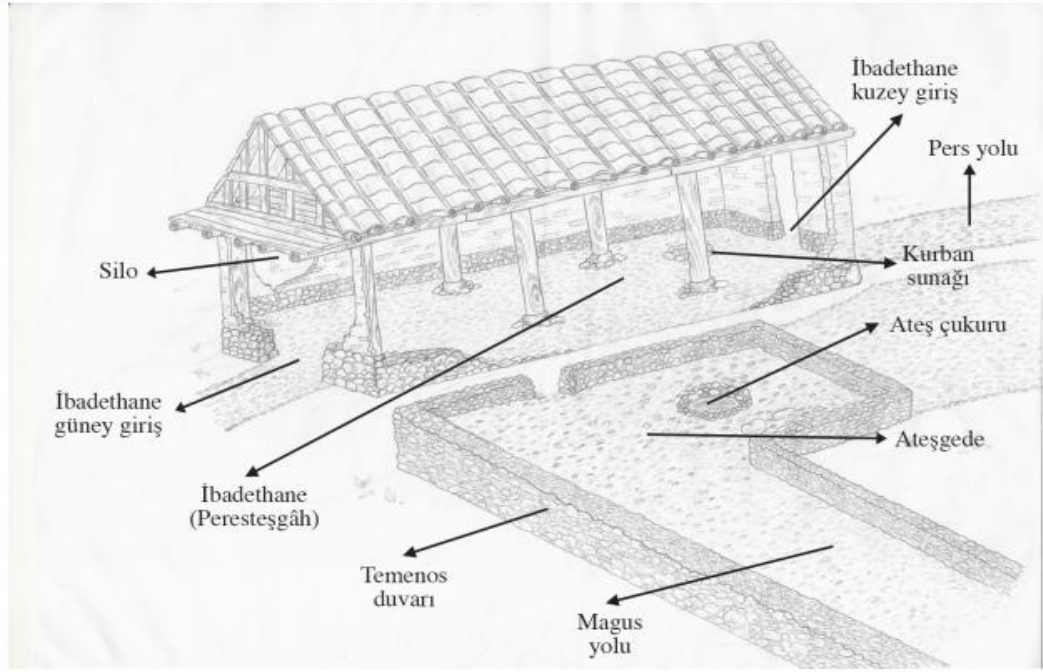
Kapadokya'daki Pers dinine dair başka buluntularda vardır; MÖ 2. yüzyılda Mazaka bölgesine yakın Arabissos'da bulunan Aramice bir yazıtta Ahuramazda adı okunmuştur. Yine Tatta (Tuz) Gölü bölgesinde, Ortaköy'de bulunan Yunanca yazıtlı bir sunak, burada Anahita'nın yerel kültünün Roma İmparatorluk döneminde devam ettiğini gösteriyordu; aynı gölün güneydoğu kıyısına yakın Büyüktaşlı Höyük'te bulunan bir Yunanca yazıtta da Zeus ve Anähita adı geçiyordu (Wikander,1946:14-15; Harper,1967: 193;Ricl,2002:204). Orta Anadolu'nun kuzeyinde yer alan Paphlagonia Bölgesi'nde yer alan Tosya ilçesinde bulunmuş olan Afirözü rölyefinde kline üzerinde oturan Magos giyimli figürler, bu bölgede de Zerdüşt inancının görüldüğünü göstermektedir (Tosun,2022:393-394).

4.4.2. Oluz Höyük'te Ateş Kültü

Oluz Höyük'te Şevket Dönmez başkanlığında yapılan kazılarda Zerdüşt dini ve ateş kültüne dair önemli bilgiler elde edilmiştir. Özellikle Oluz Höyüğün 2B Mimari Tabakası (MÖ 425-300) ve 2A Mimari Tabakası'nda (MÖ 300-200) açığa çıkarılan buluntular bu konuda çok aydınlatıcı olmuştur. Dönmez, Arkeolojik bulgulara göre MÖ 6. yüzyılda, Erken Zerdüşt Dini sürecinde *İkilik*'ten ziyade *Tevhid*'in (birleme) ön planda olduğu bir inanç sistemi olduğunu belirtmiştir. Medler, MÖ 6. yüzyılda Anadolu'ya gelince Erken Zerdüşt Dini de özellikle Kızılırmak Havzası ve doğusunda etkili olmaya başlamıştır. Belki de ateşin kible olduğu bir dinin bulguları Oluz Höyük'te karşımıza çıkmaktadır. 2. Mimari Tabaka (MÖ 425-200) sürecinde Oluz Höyük'te ateşin merkezde olduğu ve katı figür yasağı bulunduğu düşünülmektedir. Dönmez'e göre, Zerdüşt Dini'nin yaşatılması için Maglar, Medlerle birlikte Anadolu'ya MÖ 590'larda misyoner olarak girmiştir.

Oluz Höyük'te 2013'de Kutsal Ateş Çukuru keşfedilmiştir; 2017'de bir Ateşgede ve Kutsal Alan da ortaya çıkarılmıştır. Kutsal Ateş Çukuru'nun mimarisini oluşturan taşların içinde bulunan taş bir kandil kaidesi de bu eserlerin Ateş Kültü'nün önemli bir parçası olduğunu göstermektedir. Kuzeyi ve batısı taş duvarlarla sınırlandırılmış olan Ateşgede'nin kuzeybatı köşesinde Kutsal Ateş Çukuru vardır. Ateşgede'nin zeminini oluşturan taş döşemede, Kutsal Ateş Çukuru'nun hemen güneydoğusunda dikdörtgen biçimli iri bir taş olup, söz konusu taşın da kutsal ateşi yöneten Magın durduğu yer olduğu

düşünülmüştür. Ateşgede'nin çatısı yoktur. Dönmez, Oluz Höyük Ateşgedesinin, Kappadokya'da Strabon öncesi dönemlerde (MÖ 5 ve 4. yüzyıllarda) ebedi ateşlerin yandığı tapınak ve kutsal alanların olduğunu gösteren ilk arkeolojik bulgu olduğuna işaret etmiştir. Ateşgede ve Pers Yolu'nun da birbirlerine yakın olması, Ateşgede'ye ulaşım da kutsal bir işlevi olduğunu göstermektedir. Oluz Höyük Ateşgede ve Kutsal Alan kazıları sırasında, Ateşgede ve Kutsal Alan'a ait mimari öğelerin bilinçli olarak yıkılıp, tahrip edilmiş ve sonrasında tekrar kullanılmaması için taşlarla örtülmüş olduğu anlaşılmıştır. Ateşgede ve Kutsal Alan'ın 2A Mimari Tabakası sakinleri tarafından MÖ 3. yüzyılın sonlarına doğru tahrip edilmiştir. Pers Yolunun da güney kesiminin doğu kanadındaki taşlar sökülerek batı kanadı üzerinde köşeli bir yapı inşa edilmiştir. Büyük İskender'in MÖ 334'de başlayan Asya Seferi Anadolu'daki yaklaşık 220 yıllık Akhaemenid egemenliğini bitirmiştir. 250 yıla yakın bir süre Oluz Höyük'te yaşamış olan Perslerin kültür ve dinsel değerleri yeni politik etkilerle dönüşüme zorlanmış olduğu düşünülmektedir. Tümüyle taş ve toprakla kaplanmış Ateşgede ve Kutsal Alan'ın bulunduğu yere büyük bir yapı inşa edilmemiş olması, söz konusu kutsal mekanların belli ölçüde de olsa günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Oluz Höyük'e gelen Persler, kendi yapıları için 3. Mimari Tabaka'nın yapılarını ortadan kaldırmıştır. Bu sırada Kubaba Tapınağı da kısmen yıkılmıştır. Tapınakta, üst kısmı olmayan taş Kubaba heykelciği de bulunmuştur. Oluz Höyük, 4. Mimari Tabaka (MÖ 600-500) döneminde Kaşku Ülkesinde, Phryg kültürü etkisindedir. Hititlerin çöküşünden yaklaşık 600 yıl sonra Oluz Höyük, Phryg Krallığı Dönemi'nde de önemli bir dinsel merkez olmuştur. MÖ 600 yıllarında inşa edilen sunak, yüksek bir yere yapılmıştır. Kubaba Sunağı kareye yakın dikdörtgen biçimindedir. M.Ö 546'da gerçekleşen Pteria Savaşı sonrasında Sardes'in II. Kyros tarafından alınarak Kappadokya (Katpatuka) Satraplığı'nın da kurulması, Oluz Höyük'ün politik ve kültürel yaşamını etkilemiştir. Zerdüştinin erken döneminde (MÖ 5. yüzyıl) açık havada yandığı ve kutsal küllerin de bothroslarda çömleklerin içinde korunduğu anlaşılmıştır. Kısacası Oluz Höyük, 2B Mimari Tabakası'nda Akhaemenid (Pers) katmanlarında saptanan Arkaik Monoteizm'e işaret eden önemli arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmış olup, bunlar arasında ateşgede, İbadethane, kutsal küllerin depolandığı alanlar ve kutsal eşyaların gömüldüğü bothroslar, içki ve su kültüne ait bulgular, kurban çukurları bulunmaktadır (Dönmez,2015: 80-103; 2018:145-159; Dönmez, Saba,2023:58-64).

Resim 4.17. Oluz Höyük, İbadethane (Peresteşgâh) Restitüsyonu

Kaynak: Şevket Dönmez'den

**Resim 4.18. Oluz Höyük, 2B Mimari Tabakası, Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı
ve Kutsal Ateş Çukuru**

Görseller için Şevket Dönmez'e teşekkür ederim

4.4.3. Amasya'daki (Amaseia) Ateş Kültü

Price ve Trell'e göre bir sunak, bazı durumlarda Amaseia (Amasya) olduğu gibi, kült imgesini temsil ederdi ve bu da sunağın kendisinin ibadetin odak noktası olduğunu ve açık bir sunak avlusunda durduğunu gösterirdi (Price ve Trell,1977:21).

Resim 4.19. Amasya'daki Zerdüştlük Kültüne İlişkin Kanıt, Sikkedeki Ateş

Kaynak: academia.edu/11006344/_Sikkedeki_Ateş_Bulundu_Tarih_6_Kasım_2014_13

Resim 4.20. Amasya Sikkesindeki Şehir ve Şehir Surunun İnşası (Alexander Severus, 229)

Price and Trell, 1977: Fig.159 Amaseia: Üstte Zeus Stratios tapınağı ve sunağının inşa edildiği dağ yamacındaki şehrin görünümü

Amasya'daki Harşena Kalesi'nde 2007 yılında Müze müdürlüğü tarafından yapılan kazılarda ateş sunağı bulunmuştur. (Roma İmparatorluk Dönemine ait bronz sikke (Severus Alexander, MS 222-235 dönemi) üzerinde, surlarla çevrili kent ve üst kısmında

alevlerin yükseldiği bir ateş sunağı görülmektedir.) Ateş sunağını oluşturan yuvarlak biçimli boşluğa, kayaya oyulmuş dört adet basamakla ulaşılmaktadır. Kaide boşluğunun batı tarafında bulunan iki taş blok nedeniyle Dönmez, bu sunağın Zerdüşt dininin bu bölgedeki etkisini gösterdiğini ve sunağın Hellenistik Dönemde (MÖ 334-330) inşa edildiğinin düşünüldüğünü belirtmiştir (Dönmez,2014:13).

Strabon'da (XII.3.39) kendi şehrini şöyle anlatır;

Benim kentim, içinden İris nehrinin aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya he kent hem kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik nehre doğru iner ve nehrin tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirine bağlıdır ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler. Bu alanın içinde kralların hem sarayları hem de anıt mezarları bulunur.

Strabon'un anlattığı şehri gösteren sikke üzerinde de, cephede altı sütunu bulunan büyük bir tapınak vardır. Price ve Trell'e göre bu yapı tam olarak tanımlanamamıştır; ancak muhtemelen şehrin MS 2. yüzyılın ortalarında Neocoros unvanının verildiği İmparatorluk kültürünün tapınağını temsil etmiş olmalıdır. Zira şehirde Roma'ya saygı göstergesi olarak bundan daha iyi bir konum bulunamazdı. Bunun solunda bir kaya mezarı vardır. Üstte ise önünde sağda bir sunak bulunan, başka bir tapınak yer alıyordu. Bu kutsal alan Pontus'un baş tanrısı Zeus Stratios'a adanmıştır. Price ve Trell, sikke yakından incelendiğinde, tapınağın aslında dağın üst kısmında durmadığı ve Strabon'un tarif ettiği ve günümüzde de olduğu gibi iki dağ zirvesinin görüldüğünü belirtir. Zeus Stratios'un kutsal alanı Amaseia'da değildi, Doğu'da, dağın arkasında, Büyük Evliya'daki yüksek platodaydı.(Yassıçal beldesinde) Büyük Mithradates'in Zeus Stratios sunağında kurban kestiği ve sunağın alevlerinin Karadeniz'den de görülebildiği söylenmektedir; ayrıca sikkedeki sunağın alevleri de fark edilmektedir (Price,Trell,1977:90-92). Bilindiği gibi Anahita'nın kültü de, genellikle nehir yakınında ve yüksekte bulunuyordu. Bu nedenle Amaseia'nın, aynı zamanda Anahita kültü için de uygun bir kent olduğu düşünülebilir.

4.5. Doğu Anadolu ve Kommagene’de Ateş Kültü

Doğu Anadolu Bölgesi’nde M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında Urartu Devleti’nin ortadan kalkması sonucu Post-Urartu- Med ve Akhaimenid Dönemine girilmiştir (Kalkan, 2009:48). Tosun’a göre Doğu Anadolu Bölgesinde Pers Dönemi’ne yönelik yapılan araştırmalardan ve Van Kalesi kayalıklarındaki I. Kserkses Yazıtı gibi epigrafik bulgulardan dolayı satraplık merkezinin Tuşba olması olası görülmektedir. Bölgede bir diğer olası satraplık merkezinin de bir paradeisos¹⁵¹ konumuna sahip olduğu için Erzincan Ovası’ndaki, Ekşisu Sazlığı’nın yakınında bulunan Saztepe olabileceği önerilmiştir. Doğu Anadolu da MÖ 5. yüzyıl sonlarından başlayıp, İmparatorluğun yıkılmasından sonraki dönemlerde de Pers etkisinin devam ettiğini gösteren arkeolojik verilere ulaşılmıştır. Örneğin Pers Dönemi’ne özgü; kase örnekleri, Doğu Anadolu ve çevresindeki birçok yerleşimde görülmekte olup, Altın-tepe, Büyük-tepe, Çavuş-tepe, Çengiler, Eski Norgüh, Karagündüz, Köşkerbaba, Sazlık-tepe, Sazlık-yanı, Saztepe, Soshöyük, Tuzla/Canik, Van Kalesi Höyüğü ve Yeşil Alıç II gibi yerleşimler bunlar arasındadır. Hatta M.Ö 1. yüzyılda dahi Doğu Anadolu ve çevresinde bulunan yerel hanedanlar Akhaemenid soyundan geldiğini vurguladıkları da bilinmektedir (Tosun, 2022:387-392).

Şafak Bulakları

Doğu Anadolu Bölgesinde, *Şafak Bulakları* denilen yerde de bir su kaynağının yakınında, kutsal alan veya ateşgede (ateş tapınağı) olduğu düşünülmektedir. Öz-fırat, Şafak Bulakları Kutsal Alanında (Van Gölü’nün doğu sahilinde bulunan yüksek bir tepede), tepenin zirvesinde bir platform üzerinde piramidal bir yapı, güney yamaçta ise yerleşim ve mezarlık olduğunu belirtmiştir. İri işlenmemiş taşlardan yapılmış platform küçük yığma taşlarla yapılmış bir teras üzerinde idi. Piramidal yapı kabaca işlenmiş taşlardan, üç basamaklı yapılmıştır. Piramidal platformu yuvarlak planlı bir taş sırası da çevreliyordu. Piramidal yapının batısında ve yuvarlak planlı duvarın dışındaki alanda

¹⁵¹ Paradeisos: Keyif ve av parkları, imparatorluk topraklarında kullanılmış olup, çok çeşitli bitki ve hayvan türüne ev sahipliği yapan yeryüzü cennetleri gibi olup, kralın ve Pers asillerinin avlandığı gezinti yaptığı ve kraliyet köşkünde dinlendiği yerd. Resmi bahçe ve av alanlarına “*pairidaeza*, *çevrili olan yer*” denilmiştir. Daskyleion’un hemen yakınında yer alan paradeisos (av bahçesi), Manyas gölünün doğusundaki Kuş Cenneti çevresindedir. Daskyleion dışında Anadolu’nun batısında Sardeis, Kelainai, Menderes Magnesia ve Tralleis yakınında da yer alır. Kelainai’deki Paradeisos Genç Kyros’un ordusunu toplayacağı büyüklükte idi. Persler, vahşi hayvan avını da bir çeşit savaş talimi olarak görüyordu. Pers giyimli figürlerin av sahnesindeki tasvirlerine çeşitli yerlerde rastlanır. (Bulut, 2017:174-177;Tosun, 2022:386).

görülen küller ve topraktaki kırmızılık ve siyahlıklar, bir ateş alanının varlığına işaret ediyordu. Bu alanlardan az sayıda Akhemenid Dönemine ait çanak çömlek de bulunmuştur. Özfiat'a göre Van Gölü'ne ve çevreye hakim tepedeki tören alanı, duvarlarla çevrili bir platform üzerindeki piramidal yapı ve ateş kültüne ya da sunağına işaret eden izler, bu kutsal alanın, belki de bir ateşgede (ateş tapınağı) olduğunu düşündürmektedir (Özfiat 2019: 267,271, Res.16). Doğu Anadolu Bölgesi'nin İran'a yakınlığı da göz önüne alınırsa Pers dini etkisinin diğer bölgelere göre daha fazla görülmesi de şüphesiz beklenebilir.

Diğer Pers Dini Etkisinin Görüldüğü Yerler

Strabon (XI.14.16) Medlerin ve Ermenilerin Perslerin dinini uyguladıklarını; ama Ermenilerin özellikle Anahita'yı olağanüstü şekilde onurlandıklarını söyler; ayrıca onun hizmetinde kadın ve erkek kölelerin olduğunu da belirtir. En seçkin ailelerin kızları evlenmeden önce Anahita'nın hizmetine adanıyor. (Aynı gelenek Lidya'da da vardı.) En önemli tapın yeri Erez'de (Erzincan) idi ve buradaki Anahita Tapınağında som altın bir heykeli vardı; fakat MÖ 36'da Marcus Antonius'un askerlerinden biri tarafından bu altın kült heykelinin kaçırıldığı iddia ediliyordu (sonra yeniden yapılmıştır). Ona, halkına şeref veren asil hanımefendi, tüm bilginin annesi, büyük ve kudretli Aramazd'ın (Ahura Mazda) kızı olarak tapınıldı (Ricl, 2002:201-202). Seyfeli'ye göre de, Anahit'in sıfatlarının başında ana tanrıça olduğunu vurgulayan "Altın-Ana" sıfatı geliyordu; ayrıca bu tapınaklar su kenarında ve yüksek yerlere yapılmıştı. Tanrı Mihr'in, (ateş ve güneş tanrısı) tapımı hakkında Ksenophon da, (Anabasis, IV. 5.34-35) Armenia'da karşılaştığı insanların at kurban ettiğini ve bu atın güneş tanrısına adandığını söyler. Ermenice güneş (areg, aregak, arev) Mihr demektir. Seyfeli, onun Ermeniler arasında günümüze kadar devam eden, ateşin etrafında dönüldüğü, yeni çiftler üzerinden atladığında çocuklarının hurilere benzeyeceği ve kötülüklerden arınacağına inandıkları on dört şubat kutlamaları ile ilişkilendirildiğini belirtmiştir. Tanrıların babası Aramazd'ın oğlu Tanrı Mihr'in tapınağı Dercan (Tercan) eyaletinde Bagayaric (Bagariç, Pekeric) denilen yerde idi. (Yalnız Seyfeli Tanrı Mihr'i İran kralı Şapuh'un bir mektubunda Yunan tanrısı Hephaistos'un ismiyle zikrettiğinden bahsedildiğini söyler.) Erken Hıristiyanlık döneminde ise Aziz Grigor tapınakları yıkmıştır. (Ani'de (Kemah) Aramazd, Erez'de Anahit, Til'de Nane, Bagayaric'te (Tercan) Mihr tapınakları yıkılmıştır) Tanrıça Nane'nin Til tapınağı ile Erez Anahit tapınağının hazineleri birleştirilerek topraklarıyla birlikte kiliseye verilmiştir. Sasani kralı I. Ardeşir'in de (226-241) Bagavan'da

(Eleşkirt'te) Ormizd/Aramazd ateşini sürekli yanması için düzenlediği söylenmektedir. Bunun dışında diğer önemli tanrılar arasında Aramazd'ın katibi, yazıcısı olan tanrı Tir (Dir) vardı ve Apollon ile ilişkilendirilmiştir. Yunan tanrısı Herakles (Herkül) ile aynı olan cesaret ve kahramanlık simgesi, Ejderha terbiyecisi de Vahagn idi. Vahagn'ın kökeni Hint ateş tanrısı Agni ve İran savaş tanrısı Verethraghna ile benzerdi. Tanrı Vahagn'ın tapınağı Aştişat (Muş)denen yerdeydi. Vahevanyan denilen tapınağı Hristiyanlığa geçiş sürecinde ve V. Yüzyılın yarısına kadar önemini korudu. Hristiyanlıkla Aziz Grigor'un faaliyetleri içerisinde ilk kilise de burada inşa edilmişti. Ağustos ortalarında yapılan yeni yıl kutlamaları, Navasard ayında olup, Hristiyanlık döneminde de kutlanmaya devam etmiştir; önce aziz şehitleri anma günü şeklinde Bagavan'da kutlanmıştır. Sonra da Ermeni Kilisesi'nde 15 Ağustostaki *Meryem Ana'nın göğşe Alınış Yortusuna* dönüşmüştür; yani Tanrıça Anahit'in günü aşamalı olarak Meryem Ana'nın günü olmuştur. Anahit iki farklı üçlü tanrılar arasında anılmıştır. Bunlardan biri Aramazd-Anahit- Vahagn, şeklinde olandır; diğeri Aştişat'taki Vahevanyan tapınağındaki üçlü sunaklar içerisinde olup, Vahagn- Anahit ve Astğik/Astlik şeklindedir. Burada Anahit ve sunağı *Altın-Ana, altından doğmuş tanrıça ve bu sunak Tanrıça Altın-Ana'nın altından binası* diye tanımlanmıştır (Seyfeli,2011:145-176).

Dönmez'e göre Ateş Kültü, Anadolu'da uzun yıllar varlığını korumuş olmalıdır; Buna dair olarak K. Erdmann tarafından, Erzincan ili Tercan ilçesinde bulunan Mama Hatun Kümbeti'ni çevreleyen daire şeklindeki çevre duvarının bir Sasani ateş tapınağının kalıntısı olabileceğinin ileri sürüldüğü belirtilmiştir. Zira hiçbir Selçuklu kümbetinde çevre duvarı yoktu ve duvar iç yüzünde yer alan 11 kemerli nişin yuvarlak planlı açık bir avluya açılması da, burasının bir Sasani ateş tapınağının kalıntısı olduğuna işaret etmektedir. (Dönmez, 2004:479).

4.5.1. Kommagene'de Nemrut Dağı Anıtı (Antiokhos'un Hierothesion'u)

Kendi döneminin dini anlayışı hakkında en güzel bilgiyi bize Nemrut Anıtı vermektedir. Nemrut Dağı'nın zirvesinde Kommagene Kralı I. Antiokhos'un mezarı bulunmaktadır; "Tanrıların Tahtı" olarak adlandırılan kült alanına girişte yazıtlı stelde ziyaretçilerin, günahları için pişmanlık duyması, bağış dilemesi ve aksi durumda inançsız olanların ilahi adalet tarafından cezalandırılacağı vurgulanmıştır. Mezar tümölüsü 50 m. yükseklikte olup, moloz taşların yığılması ile oluşmuştur; ayrıca batıda ve doğuda yer alan kült terasında kireç taşı ile yapılmış 8 ila 10 m. yükseklikte tanrı heykelleri ile iki

yanda koruyucu kartal ve aslan heykelleri vardır. Tanrıların tahtlarının arkasına kazınan yazıtta tanrıların isimleri de verilmiştir; Zeus-Oromasdes, Apollon-Mithras-Helios-Hermes, Artagnes-Herakles-Ares, bereket tanrıçası Kommagene ve Antiokhos'un kendisi de bu tanrıların yanında yer almaktadır. Oromasdes, Zerdüşt dinindeki Ahura Mazda'nın Yunanca şeklidir. Hem Pers hem Yunan isimleri bir arada verilmiştir. Böylece iki farklı dinin kaynaştırılmış (senkretizm) olduğunu görüyoruz. Zaten buradaki kült yazıtın 30.satırında Antiokhos, Persleri ve Helenleri soyunun kökleri olarak belirtmiştir. (Şahin,1998: 31; Dörner, 1999:19; Blömer,Winter,2011:55-58). Doğu terasında orta kısımda, heykel sırasının karşısında merdivenli büyük bir sunağa (altar) ait temeller bulunmuştur ve burada kült törenleri yapılmış olmalıdır. Doğu da heykellerin ayak ucunda, batıda yanlarda duran beş kült kabartması olup, yanlarında da aslan ve kartal heykelleri vardır; kabartmaların dördü üzerinde Kral Antiokhos, Kommagene tanrıları ile el sıkışırken (dexiosis) görülür ve diğeri ise 19 yıldızlı aslan burcu yıldız dizimini temsil eden kabartmadır. (Antiokhos'un krallık yıldızı, tanrıça Kommagene'yi temsil eden hilal şeklindeki ayın üzerindedir ve aslanın sırtındaki üç yıldız da Zeus-Oromasdes, Apollon- Mithras ve Herakles- Artagnes'i temsil etmektedir.) Doğu terasın kuzeyinde kaideler üzerinde duran baba tarafından atalar, güneyde de ana tarafından atalar dizilmiştir. Bu atalar dizisi batı terasında da olmasına rağmen dizilimi jeolojik şartlar nedeniyle farklıydı; burada analar tarafından atalar dizisi tanrı figürlerinin karşısına, güneye doğru da babalar tarafından atalar dizilmiştir. Atalar dizisinin başında Akhaemenid sülalesinden I. Dareios, ana tarafında da Büyük İskender vardı. Kabartmaların önünde de küçük sunak bulunuyordu. Antiokhos, dikilen ataların kültü için ayrı rahip tayin edilmesini çıkarttığı Nomos/ yasa da (kitabede 123. Satır v.d.) belirtmiştir. Bu rahip, her ay, kralın yaş gününde ve tahta çıkış yıl dönümünde Pers kıyafeti giyerek bütün törenleri yönetmekle görevlendirilecekti; bütün heykelleri altın çelenkle süslemesi, ayrıca kral, törene katılanlara da yiyecek ve içecek ikramlarının yapılmasını istiyordu. (Kült şenlikleri sırasında rahipler, ataların kabartmaları önündeki sunaklarda tütsü ve güzel kokulu otlarları da yakarak kurbanların kokusunu göklere gönderiyordu.) Anıt mezarın 18 adet tanrı ve hayvan heykeli, 8 adet küçük hayvan heykeli ve 96 adet kabartmadan oluştuğu düşünülmektedir. Ancak Nemrut Dağı ibadet törenleri için kullanılmamış olup, II. Mithridates, Nemrut Dağı projesini büyük ihtimal durdurmuştur. Yine ilginç olan burada bir aslanlı horoskop olmasıdır; aslanın boynunda Tanrıça Kommagene'yi temsil eden hilal üzerinde bulunan Aslan'ın baş yıldızı Regulus da kralın göksel temsilcisi olarak yorumlanmıştır. Aslanın sırtının üzerindeki üç büyük

yıldız gezegenler (Jüpiter, Merkür ve Mars) Zeus-Oromasdes, Apollon- Mithras(Mithra) ve Herakles- Artagnes ile ilişkilendirilmiştir (Şahin,1998: 33-34; Dörner, 1999:27,206-226; Blömer,Winter,2011:59-67).

Boyce, özellikle Pers-Makedon kralı tarafından tapınılan tüm tanrıları burçlarla ilişkilendirmenin yalnızca kasıtlı bir senkretizmle mümkün olabileceğini söylemiştir. Bu İran ilahlarının isimlerinin Yunan isimleriyle standart çevirisinin ötesine geçen ve onları tek bir tanrı olarak, bir kültürte birleştirmeyi amaçlayan gerçek bir senkretizmdi. Bu gelişmenin temelinde, gezegenlerle ilgili inançlar rol oynamıştır; çünkü hem Persler hem de Yunanlar, her gezegeni bir tanrı veya tanrılarla ilişkilendirmede Babil örneğini izlemişlerdi. Böylece İranlı rahip astronomlar her gezegene tek bir ilahın adını kolayca verebildi; fakat Yunanlar için bu biraz karışıktı; Ahura Mazda ve Zeus'un senkretizmi açıktı. Ancak İranlılar Mars'ı yalnızca Verethraghna olarak bilirken, Yunanlar onu ya Herakles'e ya da Ares'e atfettiler. (Antiochos da, Herakles'e tapınıyordu. Ares ismi de Seleukos Suriye'sinde görülmüştü.) Yeni kültürte böylece Mars'ın tanrılığı için üç isim oldu: "Artagnes-Herakles-Ares". Merkür gezegeni ile ilgili olarak mesele daha karmaşıktı. İranlılar için bu gezegen Tiri'ye aitti. (Ermeniler tarafından da çokça tapınılan bir gezegendi.) Yunanlar ise onu Apollon'a veya Hermes'e atfettiler. Bu nedenle, Boyce önce rahiplerin bir Tiri-Apollon-Hermes senkretizmi önermiş olmasının olası görüldüğünü söyler. Ancak kral *yazata* Mithra'ya (Mithras) derinden bağlıydı. Yunanca ilah isimlerinin tercüme edilmesinde, Mithra ve Apollon eşitlendiğinden, Tiri de Mithra ile değiştirmek zor olmamıştır. Helios da senkretizmine dahil edildi; böylece birbirleriyle ve Hermes'le olan bağlarının temeli açıklığa kavuşturuldu. (Çünkü Antik Sami astrolojisinde Merkür gezegeni "güneşin yıldızı" olarak bilinirdi.) Anlaşılan Mithra'nın gerçek bağlantısının güneşle olduğu ve güneş Helios aracılığıyla da Apollon ve Hermes ile, yani Merkür ile ilişkilendirildiği tasarlanmış gibi görünüyordu (Boyce,1991:322-326). Antiokhos yazıtta Tanrıça Kommagene için "her şeyi besleyen vatanım Kommagene" demiştir. O, horoskop üzerinde Ay ile temsil edilir; tohum ekimi ve bereketle bağlantılı olan ay, Yunanlar için dışıydı (ama Persler için değil)¹⁵² ve burada bereket boynuzu taşıyan Tykhe olarak sunulmuştu. Antiokhos'un ya da rahiplerinin Ayı, Kommagene ile temsil etmeyi seçtiği açıktı; böylece bu figür, aralarında Kubaba ve

¹⁵² Ay Tanrısı, İran panteonunda önemli bir tanrı olup, "Mah", "ay" olarak adlandırılırdı (De Jong, 1997:99))

Argand tanrıçasının da (Argandene)¹⁵³ bulunduğu, ülkenin dışı ilahlarının tümünü genel olarak temsil edebilecekti. (Perslerin dini mitolojilerinde geçen, Ahura Mazda'nın solunda yer alan Spenta Armaiti adlı yazatalarını da) Zerdüştler tarafından çok iyi bilinen ve ritüellerde sıkça kullanılan bir bereket sembolü olan narın da tanrıçanın başlığında olduğu görülmektedir (Boyce,1991:327). Goell'e göre de panteondaki tek kadın olan Tykhe'nin, (Kommagene'nin Bereket Tanrıçası) adını Antiokhos özellikle anmamıştır. Bunun yanında Fırat üzerindeki Gerger'de tanrıçanın adı Argande'dir. Yine Arsameia'da Antiokhos ona Hera Teleia demiştir ve o da muhtemelen Pers bereket ve toprak tanrıçası Anahita ile eş tutulmuştu. Buna dair olarak Goell, Susa ve Persepolis'te, II Artaxerxes döneminde Anahita'nın Ahura Mazda ve Mithras'nın yanında yer alarak onurlandırıldığına işaret etmiştir (Goell, 1996:101-102).

Boyce, yeni kültürün ne kadarının Pers olduğu sorusuna dair olarak da Antikhos'un yazıtında belirtilen baş rahibin Pers giysilerini giymesi gerektiği ifadesinden dolayı çağlar boyunca, tüm kültürlerde giysilerin rahibi tanımladığını ve hangi dine hizmet ettiğini gösterdiğini söylemiştir. Bu nedenle kralın Zerdüşt geleneğini sürdürmeye çalıştığı sonucuna varabiliriz. Nemrut Dağı'ndaki Zeus-Oromasdes senkretizminde yine Ahura Mazda kavramının baskın olduğu görülür. Tahtın merkezi konumdaki yüce tanrıyı temsil eder; dexiosis kabartmalarında da hala tahtta oturan tek odur. Tahta oturan dev Zeus-Oromasdes'in ise asası olmayıp, bunun yerine dizinin üzerinde sol elinde bir demet barsom tuttuğu görülür; Zerdüşt soylularının ve rahiplerinin de ibadet ederken barsom/barsman'ı kullandıkları bilinmektedir. Pers ata kabartmaları arasındaki erken dönem Akhamenid kralları da, dexiosis kabartmasındaki Apollon-Mithra'nın yaptığı gibi, her biri barsman'ı sol elinde, sağ elinde de boş bir sunu kasesini tutar şekildedir. Böylece Antiokhos ve rahiplerinin Pers dini geleneğini sürdürdükleri anlaşılmaktadır (Boyce,1991:329-332).

Bunun yanında Nemrut Dağı kült yazıtında da inançlar hakkında doğrudan söylenen fazla bir şey olmasa da ortodoks Zerdüştlikle ilgili olduğu düşünülen bir ifade vardır. Yazıtta geçen Antiochus'un, bu hierothesion'u, "göksel tahtın yakınına" inşa ettiği; böylece ruhunu (psykhe) Zeus-Oromasdes'in göksel tahtına gönderdikten sonra

¹⁵³ Gerger'de I.Antiokhos'un yazıtında Argandene isimli tanrıçanın kutsal bölgesi olduğu belirtilmiştir. Onun Kubaba ile ilişkili yerel bir tanrıça olduğu sanılmaktadır (Blömer- Winter,2011:70); ayrıca Arsameia'da III numaralı yazıtta tanrıça Kommagene yerine Hera Teleia kullanılmıştır (Blömer-Winter,2011:87).

bedeninin çağlar boyunca orada dinlenebileceği ifadesidir. ¹⁵⁴(Yani ruh ve bedenin ayrılmasının gerçekleşeceği belirtilmiştir.) Genel olarak “Kutsanmış ruhun Tanrı tahtına yükselişi” kavramının Zerdüştlikle ilgili olduğu ve Yunan olmadığı kabul edilmiştir. Gerçek bir Zerdüşt “Son Gün” de bedenin tekrar dirileceğine inanırdı. Antiochus’un da, Son Gün’e inandığı, Arsameia Nymphaios’unda bulunan uzun yazıtta açık bir şekilde fark edilmiştir. Arsameia’da bulunan bu yazıtta; “ kutsal alana zorla girenin Apollon’un ve Herakles’in okları ile delik deşik olacağı, Hera’nın öfkesiyle hak ettiği cezayı göreceği ve bütün soyunun Zeus-Oromasdes’in yıldırımları ile vurulup, alevler içinde kül olacağı” yazılmıştır. “Buna karşın kötülükten temizlenmiş, kutsal işlere kendini veren herkesin “iyi bir hayat” ummaları istenmiştir; ve Antiokhos, dindarların dualarını dinleyen Zeus-Oromasdes’in iyi işler yapan herkese yoldaş olmasını, onun yanında yardımcı olarak Hera Teleia, ayrıca Artagnes- Herakles, Apollon- Mithra- Helios ve güçlü sesi olan haberci Hermes’in olmasını dilemiştir. Ardından yazıt, bu iyi kişilerin her zaman yardımsever ruhları (tanrılaşmış atalarının), mutlu bir hayat için aldatıcı olmayan haberciler ve iyi işlerinde (girişimlerinde) yoldaş savaşçılar olarak yanlarında bulunmasını” dileyen Antiokhos’un sözleri ile bitirilmiştir (Boyce,1991:333-334; Dörner,1999:160).

Boyce’ye göre Antiokhos’un vaat ettiği “iyi yaşam” ile iyiliksever tanrılar ve ataların ruhlarının iyi insanlarla “iyi işlerde” yan yana olması, yani kötülüğe karşı savaşması kavramı tamamen Zerdüştlikle ilgili bir kavramdır. Kökleri de bu dinin kozmik ve etik ikiliğine (düalizmine) dayanır; Yunan düşüncesinde bir karşılığı olmayan bu kavram, iyinin kötüye karşı kozmik mücadelesine olan inancı ima eder; aynı zamanda iyinin nihai zaferine (Son Gün’e) olan inancı da içerir. Zerdüşt düalizmi, gökyüzünün üstündeki Ahura Mazda krallığının yazatalarını, yeraltındaki Angra Mainyu krallığının kötü güçleri olan daevalarından ayırırdı; ikincisine hiçbir şekilde yalvarılmaz veya yardım beklenmezdi; buna karşın Yunanlar genellikle yeraltı dünyasının tanrılarını kötülük yapanları cezalandırmak için çağırırdı. Ancak Zerdüşt’ün öğretilerine göre Ahura Mazda ve yarattığı yazatalar tamamen iyilikseverdir ve kötülerini de cezalandırdığı düşünülmezdi; o nedenle günahkarlara çağrılmasalar bile, kötü ruhlar tarafından

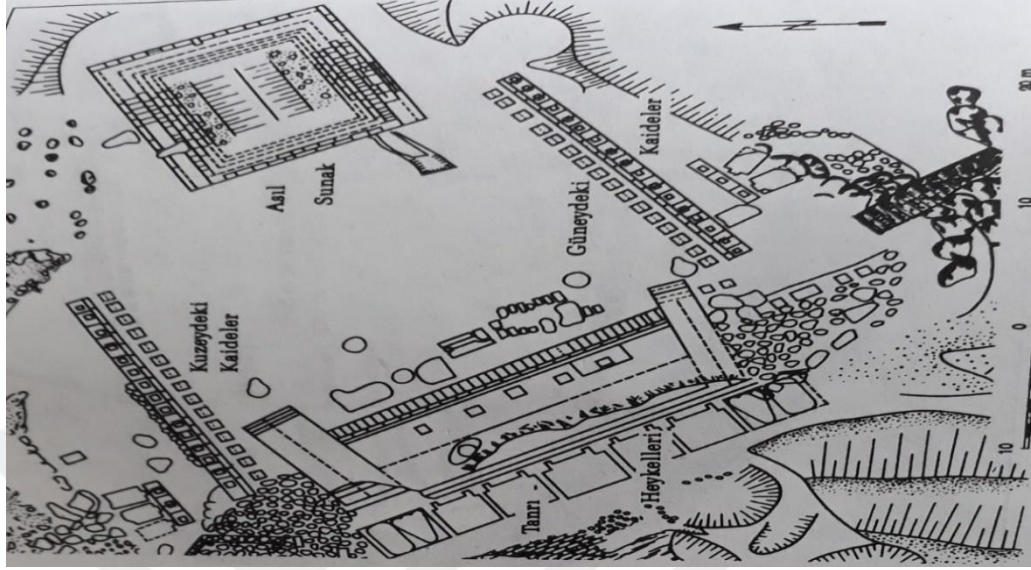
¹⁵⁴ “35/Zamanın tahribine dirençli bu tapınaksal mezarın temellerini göksel tahtların yakınında atmaya karar verdiğimde, bu kutsal mekan, sadece ileri yaşama rağmen hâlâ sıhhat ve selamet içinde olan bedenimi saran kılıfa, tanrının sevdiği ruhum Zeus Oromasdes’in göksel tahtlarına yolcu olduktan sonra, ebedi bir istirahatgâh olsun istemedim; buranın aynı zamanda bütün tanrılarının ortak tahtları olmasını da kararlaştırdım.”(kült yazıtı çeviri için bkz. Şahin, 1998:31)

kaçınılmaz olarak ceza gelirdi. Bu bakımdan, yine de Zerdüşt ve Yunan düşüncesi arasında biraz yakınlık var gibidir (Boyce,1991:334-335).

Kommagene’de Antiochos’un, çoğunlukla bir tanrı ile (*dexiosis*) sağ ellerinin kenetlendiği, yani tokalaşır şekilde tasvir edildiği görülmüştür. Bu el sıkma hareketi hem İranlılar, hem de Yunanlar ve Romalılar için bir yemini veya anlaşmayı onaylamak için yapılırdı; ayrıca güven veya dostluğu ifade etmesi bakımından önemliydi. Bu nedenle, bu selamlamanın farklı bir çeşidi Zerdüştlüğün rahip ayinlerinde ve ibadetlerde de çok sık olarak kullanılıyordu. Yalnız burada tokalaşmak yerine her bir kişi diğerinin bir elini, iki eliyle avcunun içine alırdı. Boyce’ye göre Zerdüştlükteki bu hareketin ve *dexiosis*’in Kommage ikonografisindeki önemi, bu ikisi arasında bir bağlantı olduğunu gösteriyordu. Antiochos, bu tokalaşma hareketiyle ilahi bir kral olduğunu ve bir şekilde de taptığı tanrılarla güvenilir ve yakın ilişki içinde olduğunu gösteriyordu (Boyce,1991:317-319).

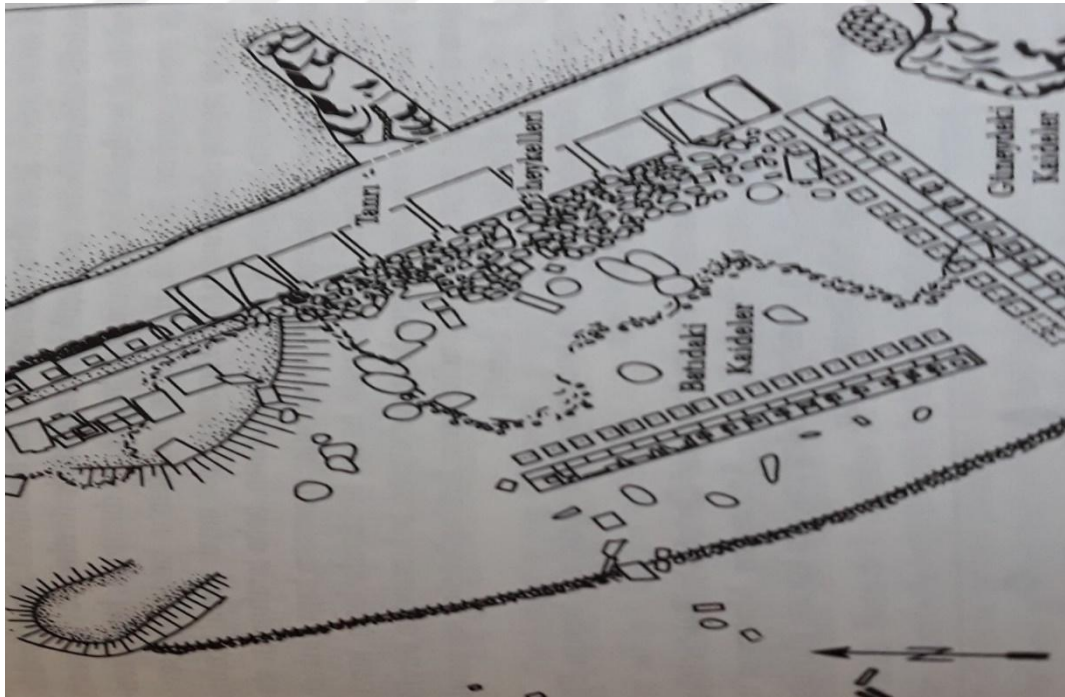
Boyce’ye göre Nemrut Dağında gördüğümüz senkretizmde, devasa heykellerin kıyafetleri ve aksesuarları, genel olarak Zerdüştlük kavramlarının baskın olduğunu, bunun da kültü şekillendiren ve hizmet eden magi tarafından gerçekleştirildiğini göstermektedir. Yalnız Arsameia’da ise birlikte Apollon- Mithra vardır; Helios ve Hermes farklı ilahlar olarak görülmüştür (Hvar ve Tiri’nin “tercümeleri) ve Ares’de hiç yoktur. (Muhtemelen Zerdüşt panteonunda sadece bir savaş yazatası olduğu için) sadece Artagnes- Herakles ikisi yer alır. Arsameia’daki rahipler söz konusu Yunanca isimlerden, daha genel kabul gören ikisini kullanmaya (İran ilahlarının ismini tercüme ederek) ve Kommagene’nin yerine de Hera’yı koymaya başlamışlardır. Yani özdeşlik değil, sadece benzerlik anlamına gelen yorumlama yapılmıştır; bu gelişme de gerçek senkretizmin imkansız değilse bile ne kadar zor olduğunu göstermektedir. Zaten Antiochos’un saltanatı boyunca Sofraz Köy’de bulunan Apollon’un (*dexiosis* kabartması) Yunan tarzında temsil edildiği anlaşılmaktadır. Yine Nemrut Dağı’ndaki, yol kenarı stelinde yağmacılara karşı Delphi deki Apollon’u çağıran Antiochos’un da Yunan tanrısını ayrı bir tanrı olarak görmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. (Boyce,1991:346; Dörner,1999:198). Boyce, bu gibi gerçeklerin, iki farklı panteonun önemli tanrıları arasında, etkili bir kaynaşmanın sağlanmasının zorluğunu vurguladığını söylemiştir; Mithra ve Apollon’un her birinin kendi faaliyet alanı, antik mitleri, ilahi ortakları, kendi geleneksel duaları ve ayinleri vardı; her ne kadar ikisinin de güneş tanrıları olarak ortak noktaları olsa da, bu kavramlarının yalnızca küçük bir parçasıydı ve Helenistik çağda

önemli olmasına rağmen onların gerçek anlamda bir olmalarını sağlamaya yeterli değildi. Saray magları yeni kült için astrolojik temeli sağlamış gibi görünse de, muhtemelen diğerleri bunu uygulamaya pek istekli de olmamıştı (Boyce,1991:347).

Resim 4.21. Nemrut Dağı Anıtı, Doğu Teras ve Sunak (MÖ I. Yüzyıl)

Kaynak: Dörner,1999: Res.65,214

Resim 4.22. Batı Teras

Kaynak: Dörner,1999: Res.66,215

Resim 4.23. Batı Teras

Kaynak: Adıyaman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, adiyaman.ktb.gov.tr

Resim 4.24. Aslan Horoskop

Kaynak: Adıyaman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, adiyaman.ktb.gov.tr

Kommagene’de Pers inançlarının görüldüğü diğer önemli yerler

Dülük (Dolikhe): Kommagene’nin dini tarihinde önemli bir yere sahip olan bu yerde Mithra (Mithras) yeraltı tapınakları vardır. O, güneş, ışık, antlaşma ve yeminlerin tanrısı idi. Tanrının Erken Hellenistik döneminden kalma tasvirleri Kommagene hanedanlığının kutsal alanlarında bulunmuştur. Dolikhe’de, 1997 ve 1998 yıllarında tespit edilen iki Mithraeum da içerden taş çıkarılarak yapılan yapay bir mağaraya kurulmuştur. 1. Mithraeum, dikdörtgen planlıdır. Kült kabartması ise ana duvardaki tonozlu girintiye yerleştirilmiştir ve Mithras’ın boğa öldürme sahnesi aşınmaya rağmen hala görülebilmektedir. Sahnenin iki yanında meşale taşıyıcılar Kautes ve Kautopates bulunmaktadır. Üst kısımda da Güneş tanrısı Sol ve Ay tanrıçası Luna figürü görülmektedir. Daha sonra Mithras’ın başı kazınarak yerine haç çizilmiş ve buranın Hristiyanlarca da kullanıldığı anlaşılmıştır. Duvarlarda çok sayıda niş, içine yağ lambaları veya diğer şeyleri yerleştirmek için yapılmıştır. 2. Mithraeum ise çok daha geniş salona sahiptir. Kült kabartması da duvarın köşesinde bulunuyordu. Ancak tahrip olmuştur. Blömer- Winter, Dolikhe’te Mithras kültürünün Jüpiter Dolikhenus kültürüyle bir arada olmasının ilginç olduğunu ve ikisinin de Roma ordusu ile ilişki içinde olduğunu belirtmiştir (Blömer- Winter, 2011:256-261). Jüpiter Dolikhenus tapınağının kökeni MÖ 9. ve 8. yüzyıllara tarihlenmiştir; ancak Pers döneminde önem kazanmıştır. (MÖ 6.yüzyıl ortası) Dolikhe ve Jüpiter Dolikhenus tapınağı MÖ 31’de Aktium savaşından sonra Roma eyaleti olan Syria’ya bağlanmıştır; Roma askerleri arasında popüler olması nedeniyle tapınak ve kült bu dönemde öne çıkmıştır. MS 2. yüzyılda Partlar ile yapılan savaşlar nedeniyle Askeri güzergahlardan biri Dolikhe’den geçiyordu. Alanın dini işlevini doğrulayan adak ve sunaklar da bulunmuştur (Blömer- Winter, 2011:267-279). Boyce de Kommagene’de günümüze ulaşan (steller, mühürler, bronz plakalar) eserlerin, antik Tarhuis (Tarhun) kültürünün Zeus Dolikhenos/Jüpiter Dolichenus kültüne dönüştüğünü ve Orontidler döneminde gelişmeye devam ettiğini gösterdiğini belirtmiştir. Bu dönemdeki bazı tasvirler İran etkisini yansıtır ; örneğin miğfer, kısa kollu tunik ve kıvrık ayakkabılardan oluşan geleneksel kıyafetin yerini tiara, uzun kollu tunik, pantolon ve çizmeler almıştır. Roma döneminde de tanrı Roma askeri kıyafeti giyer şekildedir; ancak tiara korunmuştur. Kommagene’de farklı ikonografide, başka bir tanrıyla veya bir Roma imparatoruyla birlikte deksiosis halinde de gösterilmiştir. Dolichenus’un anıtlarında Güneş ve Ayın düzenli olarak yer aldığı görülmüştür; gece ve gündüz birbirlerini sürekli takip etmeleriyle “zamanların sonsuzluğunu”, yani kozmik yönüyle

tanrıyı temsil ettikleri düşünülmektedir. Tasvirlerde görülen tiara, ritüel dexiosis, sunak şekli gibi benzerlikler İran etkisini gösterir. Ancak yine de İran yönetimindeki ibadet hakkında pek bilgi yoktur. Bu nedenle Mithras Gizemleri ile Dolichenus tapınmasının ortak unsurları arasında Zerdüşt kökenli bazı inançların olabileceği ihtimali dışında herhangi bir şey söylemek zordur (Boyce, 1991:351-352). Blömer- Winter'e göre bazıları Roma Mithras kültüründe saf İrani öğeler olduğunu; ama bunların batıda değiştirildiğini söylerken; bazıları ise tamamen batı icadı ve İranla tesadüfi ya da salt egzotik bir görünüm kazandırmak amaçlı yüzeysel bağlantıları olan bir oluşum olduğunu öneriyordu (Blömer-Winter, 2011:256-257).). Huart'a göre Roma döneminde Keldani, Mithraistlerin kutsal toprağıydı; Mithra'nın Babil'de tapınağı vardı ve Babil'den göç eden Magi kolonileri, özellikle Kapadokya ve Pontus'ta yaşadılar.¹⁵⁵ Bu Mag'ların kutsal kitapları yoktu, ancak dinsel geleneklerini sözlü olarak aktardılar; (Lidya'da, 2. yüzyıldan itibaren, Anahita tapınaklarında ayin kitapları kullanıldı.) Akhemenid imparatorluğunun sonuna doğru Magi, Babil'e çok sayıda yerleşmişti ve resmi törenlerde yerel rahiplerden önce geliyorlardı. Ateş rahiplerinin uzun süre orada ikamet etmesi, Mithraizm'in sunduğu İran unsurlarının, Keldani (yani yıldız tapınması) ile birleşimini açıklar. Mithraizm her zaman esas olarak askeri bir kült oldu ve hızla yayıldı (Huart, 1927:112-116).

4.5.2. Ani Ateşgedesi

Ani Antik kentinde yapılan kazılarda, yol ile Gagik Kilisesi arasında sadece dört adet sütunu görülebilen bir yapı 1998 yılında Karamağaralı tarafından yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılmıştır. Bu yapı 143 santimetre çapında silindirik gövdeli dört sütunla taşınmakta idi. Sütunlar kare bir plan oluşturacak şekilde yerleştirilmiş olup, sütunların üzerinde üç veya dört parçadan oluşan daire planlı başlıklar bulunuyordu. Yapının doğusundaki iki sütununun arası, zemin yükseltilerek apsis şeklinde düzenlenmiştir ve eksedralar ve apsisin yapıya sonradan eklendiğini gösteren izler olup, bu da ikinci kullanımına işaret etmektedir. Karamağaralı'ya göre bu yapı, MÖ 550 - MÖ 330 tarihleri arasında; yahut MÖ 140'lardan sonra Partların, M.S. 226'dan sonra da Sasanilerin bölgeye hakim olduğu tarihler aralığında inşa edilmiş bir ateşgede olabilirdi.

¹⁵⁵ Anadolu'da Pontus krallığında, Trapezos'ta/ Trabzon'da bulunan Boztepe üzerindeki bir mağaranın bir mithraeum olduğunu düşünülmüştür ve daha sonra bir kiliseye dönüştürülmüştür (Uzunel 2021:115). Mithraizm'in ortaya çıktığı yer olarak öne sürülen bölgeler arasında Kommagene ve Kilikya'nın öne çıktığı, Parthlar arasındaki mevcut Mithra kültürünün, önce Kommagene'ye ve daha sonrasında Kilikya'ya gelmiş olduğu öne sürülmüştür (Uzunel 2021:148).

Resim 4.25. Ani Ateşgedesi

Kaynak: <https://www.aniharabeleri.org/ani-bolgesi/atesgedede-ates-tapinagi>

Sütun kaidelerinin yüksekliği 52 ile 63 cm., sütun yüksekliği 106 ile 118 cm., sütun başlıklarının yüksekliği ise 53 ile 58 cm. arasındadır. Sütun kaideleri arasında güneydoğudaki kısım hariç yarım daire planlı eksedralar bulunur. Bu dört sütunun Zerdüştlükte kutsal sayılan dört elementi (ateş, su, toprak, hava) temsil ettiği sanılmaktadır. Sasani hükümdarları I. Şâpûr'un altın sikkesi üzerinde ateş yanan sütun görülmekte olup, Karamağaralı, bu tasvire benzer olarak dört sütun üzerinde de kutsal ateşin yandığının düşünülebileceğini belirtmiştir. Ani Ateşgedesi'nin 300'lü yıllarda kiliseye çevrilmiş olması da mümkündür (Karamağaralı, 2000:431-432; Ak, Karamağaralı, 2023: 209-215).

4.6. Medler ve Persler

İran'ın kuzey-batı bölgelerinde MÖ 9.yüzyılda Amadai veya Madai adıyla anılan boylar vardı. Bunların yaşadığı yere *Matapim*, halkına da *Mata* denilmiştir. Önce Matalar, Demavend ve Alburz dağlarının güneyine doğru geldiler ve daha sonra Matapim'de MÖ 7. yüzyılın ortalarında birlik kurulduktan sonra genişlemeye başladılar. Yunan kaynaklarında da Medya adıyla anılan ülkenin sınırları kuzeyde Hazer denizini çeviren dağlar, doğuda Hirkanya, güneyde Elam, Anşan, batıda Asur ile çevriliydi. MÖ 9. yüzyıl sonlarında Urmiye gölünün batısında da, *Parsualar* vardı. Matalar kendilerine *asiller* demek olan “*Ari*”ler diyordu ve sonradan gelen Pars(u)aları da küçümseyerek,

bayağı insanlar olarak görüyorlardı. Bu nedenle orada barınamayan Parsualar MÖ 815’de Urmiye’nin batısını terk ederek, Anzan yakınlarındaki Parsamaş veya Parsumaş bölgesine gittiler. Parsualar çekildikten sonra MÖ 8.yüzyıl sonlarında Matalar, Dayyaku (Deiokes) adlı birinin liderliğinde birleşerek *Mata Krallığı’nı* kurdular. İlk iş olarak bu kişi orduyu düzenleyip, Hagmatana/Akbatana (bugünkü Hamedan) şehrini kurarak başkent yaptı (Günaltay,1987:97-106). Bize Med ve Pers tarihi hakkında önemli bilgiler veren Herodotos’un da dediğine göre (1.96-103); “Medler, ilk olarak, Asurlar ile savaşarak bağımsızlıklarını elde ettiler. Medler arasında bulunan Phraortes (Fraortes) oğlu Deiokes adlı becerikli ve adaletli bir adam gördüğü işler ile herkesin övgüsünü kazanarak, ülkeyi yönetmek üzere seçildi. Önce surlarla çevrili bir kent kurdu (Akbatana/Ekbatan), daha sonra da Deiokes, kurallar getirdi¹⁵⁶ ve adaletten ayrılmadı; bütün ülkede adamları, gözleri ve kulakları vardı. Medler, çeşitli boylardan oluşmuştu. (Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler, Mag'lar.) Deiokes’in oğlu Fraortes/Phraortes de babasının elli üç yıllık saltanatı sonrası ölünce onun yerine geçti ve önce Perslerin üzerine gitti. Phraortes ölünce onun yerine de Kyaxares kral oldu. O, ilk olarak orduları kolordulara ayırdı ve mızraklılar, okçular, atlılar diye ayrı birlikler halinde orduyu düzenledi; Lydialılar ile çarpıştı; bütün Yukarı Asya’yı Halys ırmağına kadar hükmü altına aldı. Asurları da yenerek Ninova/Ninive’yi kuşattığı sırada Protothyas oğlu Kral Madyas’ın komutası altında ilerleyen büyük bir İskit/Skyth ordusunun üzerine geldiğini öğrendi. Onlar, Kimmerleri Avrupa’dan çıkardıktan sonra peşlerine düşüp, Asya’ya girmişler ve Medya toprağına doğru yürüyorlardı.” Asur metinlerine göre de Medya devleti Deiokes’in oğlu Fraort (Yunan kaynaklarında Phraortes/Fraortes, İran dilinde Ferhad) (MÖ 675) ile başlamaktadır. Asıl adının da Khşatrita olduğu söyleniyordu. Herodotos (1.104-106), Medlerin, İskitlerle savaştığını ve onlara yenildiğini belirtmiştir; İskitler, 28 yıl kaldıkları Asya’ya yayıldılar (Günaltay, 1987:106-112). Khşatrita’nın oğlu Uvakhşatra (Keyaksar/Kyaxares) İskitler ile sonra dostluk kurdu ve bir yemekte İskit kralı Madiyes ile diğer üst düzey komutanlarını sarhoş ederek öldürttü. Sonra İskitleri ülkesinden kovdu ve MÖ 625’de artık ülkeyi eski gücüne kavuşturdu. Kyaxares, Parsumaş ve Anşan’ı da aldı. Babil ile ittifak kuran Medler, Asur’u da yok ettiler; ardından Medler, ilerleyerek Anadolu’nun en kudretli devleti olan

¹⁵⁶ Bunlar şöyleydi; “...Kralın yanına kimse giremez; işler araçlar eliyle görülür, kimse kralın yüzünü görmez; ayrıca karşısında gülmek, tükürmek, bunu yapan kim olursa olsun, büyük terbiyesizlik sayılır.”...diyen Herodotos bunun nedenini de şöyle açıklar; kendisinden aşağı olmayan yaşlıları onu görüp kıskanmasınlar ve bir kötülük etmesinler diyeydi; ayrıca bu onlarda üstün bir kişi etkisi de yapacaktı (Herodotos I.99).

Lidyalılarla karşılaştı. Nihayet Lidya kralı Allyattes ile Kyaxares MÖ 590 yılında Halys/Kızılırmak yakınlarında beş yıl sürecek bir savaşa tutuştular; sonra savaş sırasında birden gündüz gece olunca, bu Güneş tutulmasını tanrılarının hoşnutsuzluğunun işareti sayarak, Kızılırmak sınır olmak üzere anlaşmaya vardılar. Allyattes'in kızı Aryenis ile Kyaxares'in oğlu Astiyag (Astyages/ İştumegu) evlendirildi. İki kral kan kardeşi de oldular; fakat o yıl Kyaxares öldü. Asur İmparatorluğunu yıkan, İskitleri kovan ve Lidyalılar ile anlaşılan Kyaxares, askeri ve siyasi gücünü göstererek Ön Asya tarihinde kendine önemli bir yer edinmiştir. Ancak Ninova'nın alınması ile adetleri, ahlakları, dini anlayışları vb. değişime uğradı ; zenginleşen Medler, Asur tarzında olan süslü saraylar ve yedi katlı surları da Akbatana/Hagmatana'da yaptılar; ayrıca Asur kahinlerine benzeyen Maglar zümresi ortaya çıktı; Asur'un bazı dini törenleri de benimsendi. Tanrılara kurban sunma da sadece beyaz elbiseli maglara verilen bir imtiyaz oldu (Günaltay, 1987:112-119). Astiyag ise ne yazık ki babası gibi başarılı olamadı. Herodotos'a göre (1.107-119) “ bir kızı oldu, Mandane adını verdi; Bir gün gördüğü rüyayı falcılar, yüreğine korku salacak şekilde açıklayınca kızını bir Medialı ile değil, Persli Kambyses ile evlendirdi. Astiyag, bir Pers kralını bile, orta tabakadan bir Medyalıdan daha aşağı görüyordu. Bu evliliğin birinci yılında Astyages yine bir rüya gördü ve bu rüyadan dolayı doğacak çocuğu da öldürtmek istedi; çünkü rüya yorumcuları, bu kızdan doğacak oğlanın kendi yerini alacağını söylediler. Astyages, Harpagos'u çağırttı, Mandane'nin doğurduğu çocuğu öldürmesi için ona verdi. Sonra o da alıp, çocuğu bir başkasına vererek dağların en uzak yerine bırakmasını istedi. Ancak adamın karısı ölen çocuğunun yerine onu büyüttü. Kyros (Kuraş), on yaşına geldiğinde Astyages ile karşılaştı ve gerçek ortaya çıktı; bunun üzerine Astyages, Harpagos'un oğlunu öldürttü.” Aslında Anzan-Parsumaş prensliğinde başta olan I. Kambyses (Kambis) Babil'in içten partilerin mücadelesi ile yıkıldığını¹⁵⁷, Medya kralı Astyages'in de eğlenceye düştüğünü gördü ve bu durumdan faydalanarak, otoritesini güçlendirdi. Oğlu II. Kuraş (Kyros) MÖ 559'da babasının yerine geçti. Herodotos da (1.120-130) Astyages'e kin besleyen Harpagos'un, II. Kuraş'a yardım ettiğini söylemiştir; ayrıca ordunun içinde çıkan isyan sonucu bazı Medler de, Pers yanında yer almışlardır. Sonunda Persler, Med boyunduruğundan kurtulmuş ve yapılan savaşta Astyages de esir düşmüştür. Ülkeleri yağmalanan Medler köle, Persler

¹⁵⁷ Babil tahtında Nabokhodonosor (M.Ö. 604-562) Sus (Elam) bölgesine de hakimdi ancak ölünce iç kargaşalık çıktı. Amel-Marduk (M.Ö.562-560) babasının siyasetini bıraktı ve din adamlarının etkisi altına girdi. Bunun üzerine askeri zümre onu tahtan attı ve Nergal-şar-usur onun yerine getirdi. Dört yıl sonra tekrar rahipler sınıfı kuvvetlenince Labaşı-Marduk'u başa getirdiler. Tekrar M.Ö.556'da askeri taraf bu kez tahta Nabu-Naid'i (Nabonid) çıkardı (Günaltay, 1987:120).

de efendi durumuna gelmişlerdir. Sonra kendi yaptıklarına pişman olan Medler, Darius/Dareios'a baş kaldırmışlarsa da bir sonuç alamamışlardır; ayrıca Kuraş (Kyros), Astyages'e hiçbir kötülük yapmamıştır. Anlaşılan II. Kuraş dağınık Persleri bir araya topladığı için bu durum Astyages'i rahatsız etmişti; bir de Babil kralı Nabu-naid ile II. Kuraş ittifak kurunca Astyages, vasalı II. Kuraş'ı Hagmatana'da sarayına açıklama yapmaya davet etmiş; ama II. Kuraş bu davete gitmemiştir; bu isyana rağmen gerekli önlemi almakta başarısız olan Astyages, yapılan savaşta da kendi askerlerinin bir kısmı karşı tarafa geçince savaşı kaybetmiş oldu (Günaltay, 1987:120-125).

Pers İmparatorluğu

Kendilerine Parsalar, Persler veya Furslar gibi adlar verilen Parsualar, MÖ 2.bin başında Hazer doğusundan güneye doğru yayılan İndo-İran (Hint-İran) denilen büyük göç dalgasına dahildiler; daha sonra ayrılanlar Urmiye gölü batısına gelmiş olup, ayrı şeflerin idaresinde olan kabileler halinde yaşıyorlardı ve MÖ 815'den itibaren Anzan veya Anşan civarına yerleşmişlerdir. Ninova'nın hakimiyetinden sonra Mataların hakimiyetini kabul ettiler. MÖ 700'de Parsuaların başında Akhamaniş veya Ahemeneş adında biri vardı ve Pers hükümdarları onu hanedanlarının atası saydıkları için bu sülale *Akhaemanişler* (Ahamenişler) olarak bilindi. MÖ 675-640'da oğlu Teispes babasının yerine geçti. Anzan/Anşan bölgesini aldı. Elam kralı II. Şilhak-Inşuşinak geri almaya çalışmadığı için Anşan-Parsumaş kralı oldu. Mata prensi Fraort/Khaşatrika Kimmerler ile anlaşıp onları Asur üzerine gönderdi; bu arada kendisi de Parsumaş'ı aldı; ancak Asurlular ile yaptığı savaşta ölünce Teispes tekrar Parsumaş'da kontrolü ele geçirdi. İskit istilas sırasında da Teispes idaresini Persepolis'e doğru genişletti. Ölünce ülke iki oğlu arasında bölündü; büyük oğlu Ariaramna (MÖ 640-615) Parsa'nın hükümdarı ve krallar kralı, diğer oğlu I. Kuraş MÖ 640-600 Parsumaş kralı oldu. Mata kralı Keyaksar/Kyaxares (Uvakhşatra) İskitleri kovduktan sonra Parsa üzerine yürüdü ve krallar kralı ünvanıyla övünen Arriaramna'yı devirdi; halefi olan oğlu Arşama ve onun yerine geçen Viştaspa'nın (Histasp) kral unvanı almasını yasakladı. Diğer yandan Parsumaş ve Anzan bölgesini de alarak idaresini I. Kuraş'ın halefi Kambis'e (Kambujiyas/Kambyases) verdi. Parsa kralı Arriaramna ölünce onun ülkesinin idaresini de Kambis'e (Kambyases) bıraktı. Kambis, Mata kralı Keyaksar'ın (Kyaxares) yerine geçen Astiyag'ın kızı Mandane ile evlenerek

sosyal durumunu da yükseltti. Bu evlilikten de II. Kuraş¹⁵⁸ doğdu. II. Kuraş/ Kyros (Keyhüsrev) (MÖ 559-529) Kiyaniyan hanedanının ilk hükümdarıdır (Günaltay, 1987:127-130).

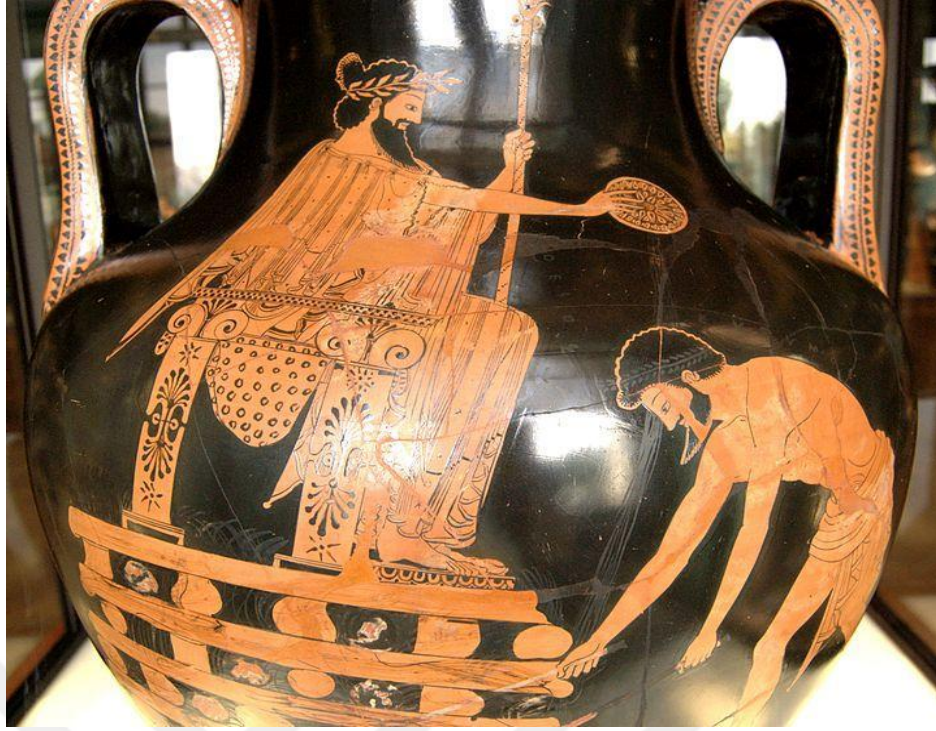
Herodotos bize II. Kuraş/Kyros'un Lydia Krallığını yıkışını ve Sardes'i (Sardes) alışını (1.46-95), ardından Babili ele geçirmesini de (1.178-200) anlatır. Massagetlere karşı yaptığı savaşta (1.201-214) ise Kyros yaşamını kaybetti. İskender Anadolu'ya gelene kadar Persler Anadolu'yu Satraplar sayesinde yönetmişlerdir.

II. Kuraş/ Kyros (Modern Farsçada Kuroş, Kuruş)

Öncelikle Herodotos'a göre (1.46-56) Lidya/Lydia Kralı Krezüs/Kroisos (Karun), Kuraş/Kyros'un Astyages'i bozguna uğrattığını görünce Persleri, büyük bir güç olmadan önce durdurmayı düşünmüştür. Bu nedenle Kroisos, Delphi (Delphoi) kahinlerine danışmak için adamlarını yanlarında çeşitli hediyelerle gönderdi ve "Kroisos Perslerle savaşsın mı; savaşacaksa, dost bir ulustan da birkaç bölük alsın mı?" diye sordurdu. Ardından geri dönen Lydialılar Kroisos'a şunu bildirdiler; "eğer Perslerle savaşa girerse, büyük bir imparatorluğu devirecektir". Kroisos, kendisine söylenen kehanete bakarak Pers Krallığını devireceğini sandı. Sonra Delphi kahinine saltanatının uzun olup olmayacağını da sordurttu ve onun uyarı yüklü sözlerini yine kendi lehine yorumladı. MÖ 547-546'da Kapadokya'da Piteria (Kerkenes Dağı) şehrine Persleri karşılamak üzere geldi. Herodotos'dan (1.76-92) öğrendiğimize göre "iki tarafta savaşta birbirlerine üstünlük sağlayamadı ve Kroisos (Krezüs) Sardes'e geri döndü. II. Kuraş da, ardından Sardes üzerine yürüdü. Bunu beklemeyen Kroisos, düşmanı önlemek için hemen Gediz (Hermos/Hermus) vadisine asker gönderdi. Ancak Kroisos, tüm çabalarına rağmen yenilmekten ve esir olmaktan kurtulamadı. Anadolu böylece Pers idaresi altına girdi. II. Kuraş, onun öldürülmesini emretti ve yakılmak için odun yığını üzerine çıkarttı. Kroisos, üç kez *Solon* diye bağırınca, II.Kuraş merak ederek neden böyle bağırdığını ve Solon'un kim olduğunu sordu; ardından Solon'un kendini mutlu sanan insanlara yönelik söylediklerini anlatan Kroisos'un hayatını bağışladı.¹⁵⁹ Fakat ateşe büyük saygı duyan

¹⁵⁸ Yunanca Kyros, (Kyrus (Kiros)) Parslara göre Kuraş (güneş), Modern Farsça Kuroş, Kuruş; Firdevsi ise Şehname'de ona Keyhüsrev der ve Kiyaniyan hanedanının ilk hükümdarı olarak bahseder (Günaltay,1987:131; Axworthy,2016:27).

¹⁵⁹ Herodotos'a göre (I.30-45) Kroisos, bir gün yanın gelen Solon'a "mutlulukta herkesi geride bırakan kimseye rastladın mı" diye sormuştur. Aslında Kroisos kendisi bu adam olmakla övünüyor; ama Solon Tellos'u gördüğünü söylemiş, ardından peki ikinci kim diye soran Kroisos'a, bu sefer de Kleobis ve Biton cevabını verince Kroisos kızmış ve "bizim mutluluğumuzu hiçe mi sayıyorsun" demiş; Solon ona "insan için talih ve talihsizlik vardır; çok zengin olsan da sorduğun sorunun cevabını vermem için ömrünün güzel

Resim 4.26. Kroisos'un Yakılışı, A Tipi Amphora, (MÖ.500-490), Myson Ressamı, (Louvre Müzesi, G 197)

Kaynak: https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Kroisos_stake_Louvre_G197.jpg

ve bu kutsal elementin kirlenmesini hiç istemeyen Perslerin Kroisos'u yakmak istemesi pek olası görülmemektedir ¹⁶⁰. Bazı araştırmacılar Kroisos'un eniştesi Astyages'i devirmesini savaş nedeni saydığını ve Perslere saldırdığını söylemektedir. Persler, Mazares ve Harpagos komutasında Batı Anadolu'ya girerek İyon şehirlerini ele geçirdiler. Yalnız Miletos, Perslerle ittifak anlaşması yaptı. Teos ve Phokaia halkı şehirlerini gemilere binerek terk etti. Daha sonra yönünü doğuya çeviren Kuraş, Ceyhun nehrini geçerek Seyhun ve oradan da İndus nehrine kadar ulaştı. MÖ 539'da da Babil'i aldı (Mansel,1984:253-254; Günaltay,1987:134-142; Garthwaite,2011:26-27; Demir,2014: 271-280; Sarıkaya, Arslan,2017:78-80;).

bir sona bağlandığını da öğrenmem gerek" demiş; Solon'un sözlerinden hoşlanmayan Kroisos onu kovmuş; ancak ardından rüyasında oğlunun birinin kargı ile vurulduğunu görmüş ve Kroisos'un gördüğü bu rüya da gerçekleşmiştir.

¹⁶⁰ Frazer'a göre Persler için "ateş, göksel nurun, ölümsüz, ebedi ve kutsal olanın dünyevi şekliydi; buna karşın ölüm çürümenin ve kirliliğin temel kaynağı idi." Cesedi ateşte yakmak bütün günahların en büyüğü olup, karşılığı ölümdü (Frazer,2018b:193-194). Bakkhylides'in MÖ 468'de derlenen eserinde anlatıldığına göre (III.23-62) Kroisos, kendi gönüllü olarak odun yığına çıkmış ve Apollon'un gönderdiği yağmur sayesinde kurtulmuştur. Louvre Müzesi'nde sergilen Myson'un yaptığı kırmızı figürlü bir amphora üzerinde (MÖ 490) Kroisos'un bu sahnesi görülmektedir (Demir,2014:273).

II. Kuraş (Kyros), Babil'i aldığı zaman Nabu-naid adlı Harranlı bir rahibenin oğlu hüküm sürüyordu. O da oğlu Baltazar'a şehri bırakmış ve kendisi tapınak işleriyle uğraşıyordu. Opis şehrinde yapılan savaşın ardından II. Kuraş Babil'i ele geçirdi. (Herodotos (1.189-191) Babil'in alınışı hakkında Perslerin Fırat'ı geçerek Babil'e aniden girdiklerini söyler.) Sonra Marduk'u tekrar üstün konumuna getirerek Babil tanrısı olarak ilan eden Kuraş, Nabu-naid'in getirmiş olduğu Ur, Uruk, Eridu tanrılarını da geri yerlerine gönderdi. Böylece kendisi Mazdeizmin adaletten ayrılmamak yolundaki emirlerini yerini getirip zulümleri ve haksızlıkları gideriyordu; bu nedenle Yahudiler başta olmak üzere ülkelerden zorla sürülen farklı kavimleri esirlikten kurtardı. (Günaltay,1987:143- 144;Garthwaite,2011:27). Kutsal Kitap'ta da ondan övgüyle, Tanrı'nın mesh ettiği insan diye şöyle bahsedilir. (Yeşeya "45.1 RAB meshettiği kişiye, Sağ elinden tuttuğu Koreş'e sesleniyor. Uluslara onun önünde baş eğdirecek. Kralları silahsızlandırarak...") Pers Kralı Kuraş ile ilgili olarak Deuterokanonik (Apokrif) Esdras (2.1-15) de Koreş'in yeniden Rab'bin tapınağının yapılması için yaptıklarından bahsedilmektedir. "3."Pers Kralı Koreş şöyle diyor: 'Göklerin Tanrısı yüce Rab yeryüzünün bütün krallıklarını bana verdi 4.Beni Yahuda'daki Yerusolaim Kenti'nde kendisi için bir tapınak yapmakla görevlendirdi." Devamında ise Kuraş'ın, Nebukadnessar'ın Kudüs'ten getirdiği kapları da sayımını yaptırdıktan sonra, Yahuda önderi Şeşbassar'a verdiği belirtilmiştir.¹⁶¹ (2.14. Bütün kaplar, altın ve gümüş beş bin dört yüz altmış dokuz kap teslim edildi.)

Kuraş'ın bildirisinin yazıldığı, "Kyros silindiri" yazıtında kendisi evrensel lider olarak (dört kıtanın kralı) tanımlanmıştır. Kuraş, Marduk'un ona yardım ettiğini, onu seçtiğini ve Marduk'un emrini yerine getirdiğini belirterek eski halklara topraklarını geri verdiğini de söyler. Bu silindir *İnsan Haklarını* içeren bir ferman olarak tanımlanmasına rağmen araştırmacılar bunun daha çok Kuraş'ın yaptıklarının anlatıldığı bir tür propagandaya benzetmektedirler. Ardından Kuraş Massagetlerle yaptığı savaşta yaşamını yitirdikten sonra Pasargadae/Pasargad'a getirilerek oraya gömülmüştür (Garthwaite,2011:27-28;Axworthy,2016:27-30). Massagetler ile olan bu savaş hakkında bilgiyi de yine Herodotos vermektedir (1.201- 214); onun anlattığına göre Kuraş/Kyros, Babil'i aldıktan sonra, Massagetleri de buyruğu altına almak istemiştir. Bu sırada Massagetler, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan Tomris adlı bir kraliçenin

¹⁶¹ aynı şekilde Kuraş/Koreş'in duyurusu 2. Tarihler 36.22-23 ve Ezra 1. 1-3'de, yine Ezra 5.13-16, Ezra 6.3-4'de verilmiştir.

yönetiminde bulunuyordu; Kuraş, önce elçiler gönderip ona evlilik teklif etmiştir. Ancak Tomris, onun asıl istediğinin kendisi değil, Massaget krallığı olduğunu bildiği için teklifini kabul etmemiştir. Kuraş da Massagetlere karşı sefer hazırlığına girişmiş ve Tomris'in oğlu komutasındaki öncü kuvvetleri yenmiştir; ama daha sonra Tomris, oğlunun öldüğünü öğrenince intikam almak için bütün kuvvetlerini toplayıp Kuraş/Kyros üzerine yürümüştür. Savaşın sonunda Massagetler kazanmışlar ve Tomris, ölümler arasında Kuraş/Kyros'u da bulmuştur. (ancak yine de Kuraş'ın nasıl öldüğü üzerine farklı anlatımlar vardır.) Onun için bir anıt mezar (Pasargadae/Pasargad'da) yapılmıştır; yalnız daha sonra Kuraş'ın halefleri uçurum kenarındaki kaya mezarlarına gömülmüştür (Zerdüştler ölü bedeninin toprağı zehirlediğini düşünerek bu tür mezarı lanetlemişlerdir.) (Günaltay, 1987:143-147; Axworthy,2016:31-33).

Resim 4.27. Kyros Silindiri (British Museum)

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Kiros_Silindiri

II.Kambis/Kambyses/Kambujiya

Kuraş'ın yerine geçen oğlu II. Kambis'de (MÖ530/529-522) Mısır Seferi'ne çıkarak MÖ 525 yılında Mısır'ı aldı; Herodotos'da (3.1-16) Kambis'in bu seferini anlatır. Ardından Herodotos'un, (3.19) dediğine göre Kambis, Kartaca'ya da sefer yapmak istemiş; ama Fenikeliler buna olmaz demiştir; çünkü kendilerinden doğmuş bir kente karşı savaşmaları düşünülemezdi ve Kambis'de Perslere bağlı olan Fenikelileri zorlamak istememiştir. Kambis'in akıl sağlığının pek yerinde olmadığını söyleyen Herodotos, (3.30-31) kardeşi Bardiya /Smerdis'i de öldürttüğünü belirtir. II. Kambis'in Mısır'da bulunduğu sırada MÖ 522 yılında Mag Ayaklanması çıkmış ve Kambis isyanı bastırmadan aynı yıl içerisinde halef bırakmadan ölmüştür. Denildiğine göre II. Kambis, kardeşi Bardiya'yı gizlice öldürttüğü için kimsenin bundan haberi olmamıştı. Bu nedenle

Patizeites adlı kahin, kardeşi Gaumata/Gomata'nın Bardiya'ya olan benzerliğinden faydalanarak harekete geçti. Matalar ve Parsalar (Medya ve Pars bölgelerinde) Gaumata'yı Bardiya sanarak MÖ 522'de tahta çıkardılar. Bunu haber alan Kambis harekete geçmesine rağmen sebebi bilinmeyen bir nedenden esrarengiz şekilde öldü. Behistun (Bisütun) yazıtı intihar ettiği izlenimini vermektedir. (Kimi de doğal bir ölüm olduğunu söylemektedir; Herodotos'da (3.64) Kambis'in vakit geçirmeden Susa'ya koşarak, Maga saldırmak için eyere atlarken palasının oyluğuna battığını ve bu yüzden Suriye'deki Akbatana'da öldüğünü söylemiştir.) MÖ 522'de Kambis ölünce Gaumata sahte Bardiya olarak yönetimde kalmıştır; bu kısa kargaşalık döneminden sonra Ahkamenidlerin ikinci kolundan Hystaspes/Histaspes'in (Viştaspa) oğlu I.Darius (Dareios/Darayavahuş) altı pers soylusunun yardımı ile Gaumatayı öldürüp tahta çıkmıştır (Mansel,1984: 254-255;Günaltay, 1987:149-159; Sarıkaya, Arslan,2017:80-81).

I.Darius(Dareios)

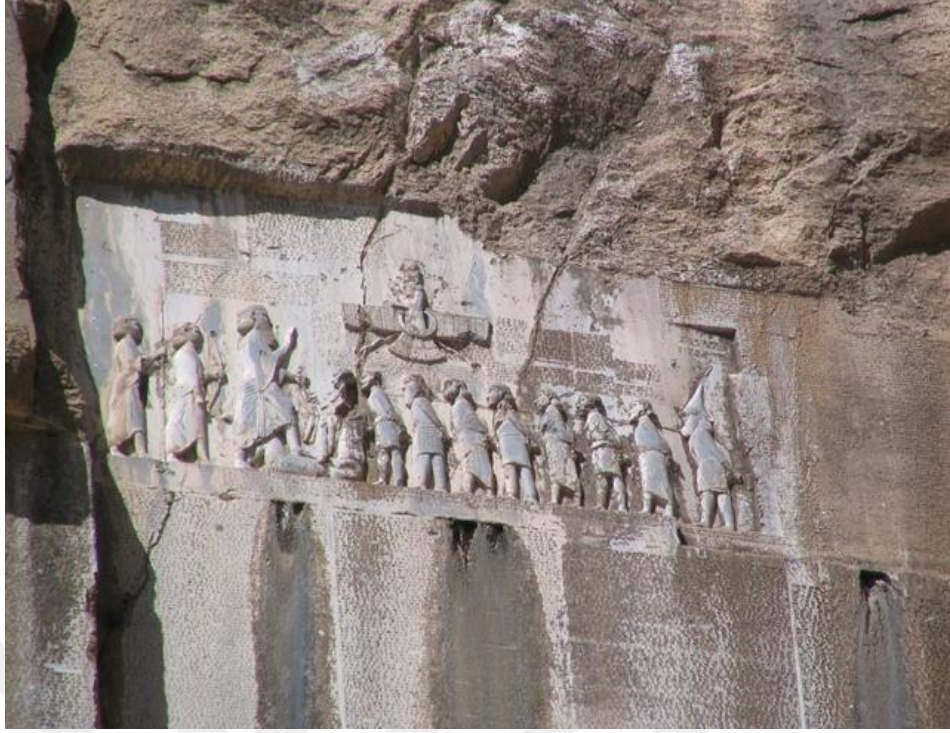
Herodotos'a göre (3.68-79) Gautama'yı aralarında Darius'un (Dareios) da olduğu Parsaların yedi büyük ailesinin şefleri öldürmüştür; sonra halkı ayaklandırarak yakaladıkları Magı öldürmeye başlamışlar ve bu katliamı da "Mag Kıyımı" her yıl bir bayram olarak kutlamışlardır. Günaltay, eğer Darius gelmeseydi Akhaemenid/Ahameniş İmparatorluğu'nun çoktan dağılacağına işaret etmiştir. I. Darius'un (MÖ522/521-486) ileri görüşlü devlet adamı vasıfları sayesinde İmparatorluk, İskender zamanına kadar hemen hemen iki yüz yıl devam etmiştir. Elbette II. Kuraş'ın da yeni fikirler tatbik ettiği ve diğer dinlere karşı hoşgörü gösterdiği bilinmektedir; (II. Kuraş, Asur ve Babil Kralları gibi yendiği ülkelerin tanrılarını esir veya ganimet olarak almak şöyle dursun, alınanları da geri yerlerine iade etmiştir.) I. Darius da, II. Kuraş'ın bu hoşgörü geleneğini ve buna dayanan hükümet prensiplerini devam ettirdi. Sadece sınırları korumakla kalmadı, bunu genişleterek, çıkan ayaklanmaları da bastırdı ve örnek bir teşkilat kurarak Pers Krallığını güçlü bir devlet yaptı. Tüm imparatorluğu kapsayan idari, iktisadi, siyasi ve askeri alanda yeni reformlar yaptı. Persepolis'te bulunan tabletler de Darius'un kurduğu sistemin idari olarak çok yönlü ve karmaşık olduğunu göstermiştir. Herodotos'a göre (3.88-97) I.Darius/Dareios, kendisine İranlılar katında daha yüksek bir yer sağlamak amacıyla Kuraş/Kyros'un kızları Atossa ve Artystona ile evlendi. Daha sonra ülkeyi satraplık dedikleri yirmi hükümete ayırdı. (ancak zamana göre sayısı değişen 23 satraplıktan oluşuyordu; saltanatının sonlarında bu satraplık sayısı 33'ü buldu.) Her birinin düzenli

ve kesin vergi ödeme tutarlarını belirledi; bazı ödemeler gümüşle yapılsa da Darius, standart altın para sistemini de kurmuş ve vergiler altın olarak toplanmıştır. (Bu tüm ülkede geçen para birimi *dareikos* adını taşıyor olup, (8,42gr) üzerinde diz çökerek ok atan Pers kralı tasviri vardı.) Her satraplıkta, Akhaemenid sarayından tayin edilen ve doğrudan oradan emir alan birbirinden bağımsız üç büyük memur vardı; 1. Khşatrapa= Satrap, 2. Khşatrapan=Genel Katip, 3.Khşatrapava= Komutan. Satraplar kral tarafından seçiliyordu; önemli satraplıklara bu büyük yedi aile hanedanına bağlı kişilerden satrap atanıyordu ve sivil idare görevinde satraplar, tam yetkiliydiler. Genel Katip ise kral vekili olup, satrapın da baş vekili idi; ama asıl görevi de satrapın hareketlerini gözetleyerek krala haber vermektir. Komutan da eyaletteki askerleri kumanda ediyordu. Bu üç birbirinden bağımsız adamın birleşerek krala isyan etmeleri zor olsa da; Darius bununla da yetinmemiş; birde her yıl eyaletleri habersiz gelip teftiş edecek “Kral gözü” ve “Kral kulağı” denilen subayları görevlendirmiştir. Darius’un bu tedbirleri sayesinde imparatorluk, haleflerinin kötü idaresine rağmen uzunca bir zaman yaşamıştır. (Ancak sivil ve askeri güç bir elde toplandığı zaman satraplar özgür kalmış; hatta ayaklanmış; ayrıca MÖ 5. yüzyıl ortalarından itibaren satrap ayaklanması da olmuştur.) Hindistan’a da bir sefer yapan Darius, Pencap’a girmiş ve İndus yöresinde de bir satraplık kurmuştur. Bunun yanında MÖ 513/512’de de Avrupa’ya yönelen ve İskitler üzerine sefer yapan Darius, İskitlerin kaçması sonucu bir başarı elde edememiştir; ancak bu sırada Trakya ile Makedonya da Pers devletine dahil edilmiştir (Mansel,1984:255-259; Günaltay,1987:148,159-179,190; Axworthy,2016:39-42; Sarıkaya, Arslan,2017:82-84).

I.Darius, kral olduktan ve çıkan isyanları bastırdıktan sonra “Behistun Yazıtlarında” (DB) bu isyanları, esirlerin resmiyle anlatmıştır; her esir farklı halkların liderini simgelemektedir. (Darius’un kaya oymaları için seçtiği bu yer ise 40 bin yıl önce Neandertaller tarafından da kullanılan mağaraların olduğu yerdedir; ayrıca burada Seleukos dönemine ait yaslanan Herakles/Herkül ile ateşe tapınmayı resmeden bir Part oyması da bulunmaktadır.) Bazı araştırmacılar da bu sahte Bardiya konusuna şüpheyile bakmaktadır ve Gautama’nın Kuraş’ın oğlu gerçek Bardiya olabileceğini düşünmektedir. Bu yazıtlar da Darius’un tahta çıkışını meşrulaştırmak içindir. Ancak yazıtta isyan eden liderlere “yalancı krallar” adı verilmiştir; ayrıca Darius’un Mazdacı söylemleri de dikkat çekmektedir “... Ahura Mazda’nın inayetiyle davrandım hep. Gelecekte bu yazılanları kim okursa yaptıklarına inansın. Bu yazılanlar yalan değildir.” Herodotos da, (1.136) Persler hakkında şöyle bahsetmiştir; “...beş yaşından yirmi yaşına

kadar çocuklarına yalnız üç şey öğretiyorlardı: Ata binmek, ok atmak, doğruyu söylemek...” Aynı şekilde Darius’da Yazıtta “...Doğru olandır arzum. Yalanın izinden gidenler dostum değildir ...Bir okçu olarak ben hem ayaklarımın üstünde hem atta iyi bir okçuyum...” demektedir. Persepolis’de bulunan bir yazıtta da (DPd. 12-24) Darius “Ahura Mazda bu toprakları düşman ordularından, kuraklıktan ve Yalandan korusun” diye yakarmıştır. Tüm bu söylemlere göre de o dönemde Mazdacı dinin güçlü etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Darius’da, bu dine bağlı biri olarak adalet ve doğruluğa verdiği öneme vurgu yapmış ve yalandan korktuğunu ifade etmiştir. I. Darius, Ephesos’dan başlayarak Sardes üzerinden Gordion, sonra Pteria’ya ve Mezopotamya’ya varan, oradan da Sus/Susa’ya kadar giden bir kral yolu inşaa ettirmiştir. Bu yollar üzerinde eşit aralıklarla dizili 111 posta istasyonu da haberleşme¹⁶² imkanı sağlıyordu. (Herodotos’a göre (5.52-54) bu kral yolu üzerinde dinlenmek için kervansaraylar da vardı ve üç ay yürüyerek Sardes’den Susa’ya ulaşılabiliyordu; Ephesos ile Sardes arası da katılırsa, buna üç gün daha eklemek gerekiyordu.) Susa idare merkeziydi. Darius, Susa’da Apadana adı verilen kabul salonu ve avluların etrafında sıralanmış olan odalardan oluşan Babil tarzı saray yaptırdı. Yine Persepolis’de de bir saray inşaa ettirdi ve bu büyük sarayın da Yeni Yıl (Novruz, 21 Mart) kutlamaları için yapıldığı sanılmaktadır; duvarlarda resmedilmiş olan, değerli hediye taşıyıcıların ise eyaletlerden gelerek saygılarını ve bağlılıklarını sunan temsilciler oldukları tahmin edilmektedir. (Kent,1953:116-136; Mansel,1984:257; Günaltay,1987:190-192; Garthwaite,2011:30-33; Axworthy,2016:35-38).

¹⁶²Herodotos’a göre (8.98): Yeryüzünde Pers haberleşme servisi kadar hızlı hiçbir şey yoktu; Persler yolu, bir günde aşılabilecek bölümlere ayırmıştı. “...değiştirme yapmak için her bir günlük aralık başına bir tane hesabı ile adam ve at verilmiştir; habercinin yolu en kısa zamanda almasına hiçbir şey engel olamaz, ne kar, ne yağmur, ne güneşin ateşi, ne gece. Birinci ulak, haberi ikinciye aktarır, ikinci üçüncüye ve böylece gider... şeklindedir. Birde bu atlı postaya Persler, "Angareion" diyorlarmış.

Resim 4.28. Büyük Darius'un Behistun Yazıtı

Kaynak: <https://en.wikipedia.org/wiki/Faravahar> adresinden alınmıştır.

Resim 4.29. Persepolis Antik Kenti

I. Darius (Büyük Dareios) MÖ 513/512'de Trakya, Karadeniz'in batı kıyıları ile boğazların kontrolünü sağladıktan sonra Miletos'ta başlayan ve bölge kentlerinin, ardından da Karia, Lykia ve Kıbrıs halklarının da katıldığı bir ayaklanma (MÖ 499) çıktı. Pers satrabının oturduğu Sardes de yakılıp yıkıldı.¹⁶³ Atina ve Eretria'dan da isyancılara yardım geldi ve Darius (Dareios), bu ayaklanmaya destek veren Atina'ya çok öfkelenildi; hatta her yemekte kendine "Atinalıları unutma" diye hatırlatılmasını emretti (Herodotos, 5.98-106). Nihayet Miletos, karadan ve Lade adası açıklarında yapılan savaşta yenildi; böylece ayaklanma altıncı yılında (MÖ 495/494'de) tamamen bastırıldı. Darius, büyük bir ordu ve donanma ile Eretria'ya ve Atina'ya da saldırdı. MÖ 490 yılında Pers donanması, Ege Denizi'ni aşarak Yunanistan'a geldi. Önce Persler, Herodotos'a göre (6.98-113) Eretria kıyılarına vardılar ve Eretrialıları yenerek halkını esir ettikten sonra Attika'ya doğru yelken açtılar; Atinalıları da Eretrialılar gibi yeneceklerini düşündüler. Bu arada Perslere de sürgündeki Atinalı Tiran Hippias rehberlik ediyordu. Pers ordusu *Marathon* Ovasına vardığında ne yazık ki umdukları gibi olmadı ve Miltiades komutasındaki Atinalılar, Persleri büyük bir yenilgiye uğrattılar. Kısa süre sonra Darius da, MÖ 486 yılında öldü ve yerine I. Kserkses (Kşayarşa) geçti. (Mansel,1984:266-275;Günaltay,1987:179-189; Tekin,2008:94-97).

I. Kserkses/Serhas

Darius'un Atossa'dan doğan oğlu Kserkses, tahta oturunca önce Mısır ve Babil'de çıkan ayaklanmaları bastırdı. Bir taraftan da Yunan seferi için hazırlandı ve sonunda MÖ 480 yılında büyük bir orduyla Çanakkale boğazını geçerek (bunun için gemileri dizerek köprü yapmışlardı.) Termofil (Thermopylai) geçidine doğru ilerledi. Themistokles'in çabasıyla, Atinalılar da güçlü bir donanma hazırlamışlardı ve Sparta da, Atina'nın yanında yer alıyordu. Yunanlar ilk önce Artemision deniz savaşında Perslere karşı başarılı bir şekilde direnerek mücadele ettiler; ama Termofil (Thermopylai) geçidini tutan Spartalı komutan Leonidas'ın ordusunun büyük kısmı geri çekilince, kalan az sayıdaki asker ile kahramanca dövüşmelerine rağmen yenilgiye uğradılar ve Leonidas da savaşta öldü. Persler de, firar eden bir Yunan askerinin rehberliğinde arkadan dolaşarak Atina'ya girdiler ve şehri işgal ederek yakıp yıktılar; ancak Salamis'de Pers donanması Yunanlara yenilince, Kserkses geri Sardes'e dönmek zorunda kaldı. Bir yıl sonra da

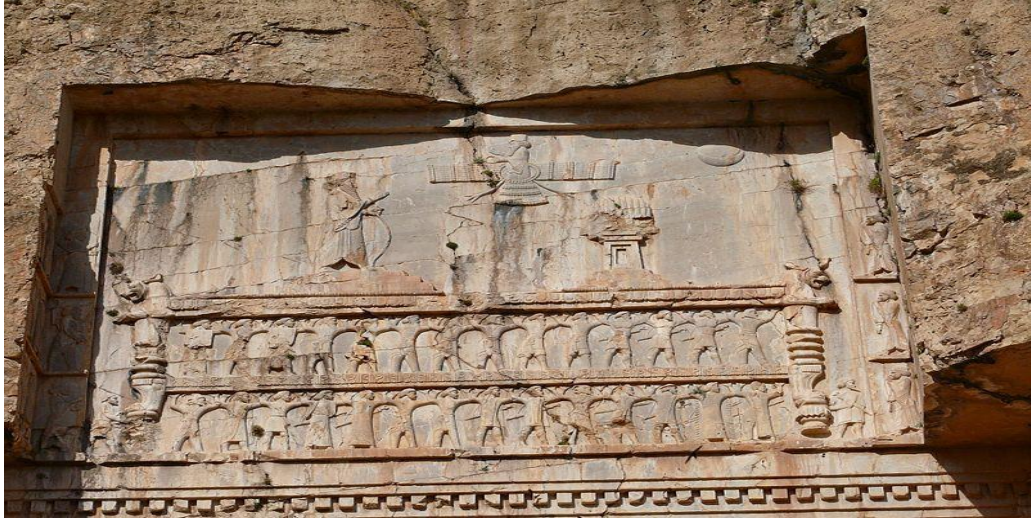
¹⁶³ Herodots'un (5.102) dediğine göre "Sardes yanmıştı ve bu arada ülkenin tanrıçalarından Kybeba'nın(Kybele) tapınağı da yanmıştı, sonradan Persler bunu bütün Yunan tapınaklarını yakmak için bahane olarak kullanmışlardı..."

Platea ve Mykale savaşında yine Persler yenildi. MÖ 465’de ise Kserkses ve halef olarak seçtiği oğlu Darius sarayda öldürülünce diğer oğlu I.Artakserkses/Artakhsatra (Erdeşir) tahta çıktı. (Mansel,1984: 279-294; Günaltay,1987:192-203 ;Garthwaite,2011:33-34). Kutsal Kitap’ta Ezra ve Nehemya bölümünde de Perslerden bahsedilir. Babildeki Yahudiler Kudüs’e Ezra ve Nehemya döneminde geri dönmüştü ve Nehemya da, Artakserkses’in sakisi idi. Ester bölümünde ise (Ester 1-10) ¹⁶⁴ Ahaşveroş olarak adı geçen kral Kserkses’in eşi Ester ve Yahudi Purim bayramının ortaya çıkışı anlatılmıştır. Strabon da (XIV 1.5) Didyma Apollon Kehanet ocağının Ephesos’daki hariç, diğer tapınaklarla birlikte Kserkses tarafından ateşe verildiğini söylemiştir. Tapınak hazinesi de Brankidler tarafından Pers kralına teslim edilmiştir. Pausanis da (1.16.3) Kral Seleukos’un Kserkses tarafından İran’daki Akbatana’ya (Ekbatan) taşınan bronz Apollon’u Miletoslulara geri gönderdiğini söyler. Anlaşılan Kserkses Zerdüş dinine bağlı bir kral olarak diğer dinlere karşı hoşgörülü olmamıştı ve daevalar¹⁶⁵ tapımını da yasaklamıştı¹⁶⁶ Ancak Herodotos, (7.43) onun Athena’ya kurban sunduğunu söylemiştir ve bu da Kserkses’in düşüncesi ile çelişmektedir. (Herodotos, burada Kserkses’in Yunanistan’a giderken Skamandros ırmağına vardıklarında, Priamos Pergamon’unun bulunduğu tepeye çıkıp, çevreyi seyrettiğini, orada geçen ünlü olayları dinlediğini ve İlion Athena’sı için doğurmamış bin inek kurban ettiğini söyler; Maglar tarafından bu kahramanlar toprağına sular serpilerek tören yapılmıştır.)

¹⁶⁴ Bu bölümde (Ester1-10) anlatıldığına göre Sus Kalesi’nde Krallığının üçüncü yılında bir şölen veren Kral, Kraliçe Vaşti’nin huzuruna getirilmesini istemişti; ama Kraliçe Vaşti buyruğu reddedince yeniden evlenmeye karar veren Kral, Sus Kalesi’nde Benyamin oymağından Mordekay adında birinin amcasının kızı olan Hadassa’yı (Ester) beğendi ve kraliçe yaptı. Kral Ahaşveroş’un, yüksek bir göreve atadığı Haman adlı birine herkes saygı göstermesine rağmen Mordekay saygı göstermediği için Haman, buna çok kızdı ve sonra sadece Mordekay’ı değil, Ahaşveroş’un egemenliğinde yaşayan bütün Yahudiler’i ortadan kaldırmak istedi. Ester, Kralı ikna ederek Yahudileri kurtardı. Kral, Haman’dan alıp mühür yüzüğünü de Mordekay’a verdi. Yahudi Mordekay, yetki bakımından Kral Ahaşveroş’tan hemen sonra geliyordu. Yahudiler bütün düşmanlarını yok ettiler ve Her yıl Adar ayının on dördüncü ve on beşinci günlerini Mordekay’ın buyruğı ile şölenler düzenleyerek kutladılar ve bu günlere “Purim” adı verildi.

¹⁶⁵ Daevalar Avestada (Yasna 12) Zerdüş tarafından lanetlenir.

¹⁶⁶ Kserkses (Xerxes), Persepolis’deki *Daiva Yazıtında* (XPh 35-41) kötü/sahte tanrıların tapınağını (daivadāna-) yıkarak, yıkım yerinde Ahuramazda’ya uygun bir şekilde ibadet edilmesini sağladığını söylemektedir. “... Kötü tanrılara tapınılmayacağını ilan ettim. Eskiden kötü tanrılara tapınılan her yerde, Auramazda’ya içtenlikle ve doğru şekilde ibadet ettim.” Burada bahsedilen *daivadana* (kötü tanrıların tapınağı) ise tartışma konusu olmuştur; bazı araştırmacılar daivadana için Herodotos’un (1.183) Babil tapınağının altın Zeus heykelini aldığını söylediğini ileri sürerek Babil ve Mezopotomya tanrılarının tapınağı olduğunu, bazıları Babil ile birlikte Mısır tanrılarınkı ve kimi de Atina Akropolünü yakıp yıktığı için Yunan tanrıların tapınağı olduğunu söylemektedir. Gnoli de İranlı olabileceğini söyler; çünkü İran’da I. Darius ile başlayan dini-politik çatışmaların yaşandığı, magus Gaumāta olayı bilinmektedir (Kent,1953:151; Gnoli,1993:602-603;Yakubovich,2023:7-13).

Resim 4.30. I. Kserkses Mezarı

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Naqsh-e_Rostam

I.Artakserkses (Artakhsatra/Erdeşir) (MÖ465-424)

Bu kral da Atina'nın desteklediği bir Mısır ayaklanması ile uğraştı. Üstelik içerde de önce amcası ve onun oğulları ile, ardından Bakteriyan satrapı kardeşi Viştasp ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sparta ile Atina'nın birbiri ile uğraştığı Peloponnes Savaşlarına kadar Atina, Persler için bir tehdit olmuştur. MÖ 449 Kallias barışıyla Pers ve Yunan savaşları bir süre sonra sona ermiştir. Bu barış ile Anadolu'daki kentler de Perslere karşı bağımsızlıklarını kazandı ve Ege Denizi Pers donanmasına kapanmış oldu. Persler, Peloponnes savaşında¹⁶⁷ Sparta'yı desteklediler ve bu savaşlar sonucu Yunan şehir devletleri zayıfladılar. (Bu savaşta aslında Anadolu'daki Satrasplardan Tissafernes ile Farnabazus, Dorlar ve Atinalıları eşit tutarak birinin kazanmasını önlemeye çalışmışlardır.) Artakserkses, Persepolis'in inşasına devam etti ve büyük ölçüde tamamladı. Ahemeniş İmparatorluğu I.Artakserkses'den sonra eski gücünü yitirdi ve gerilemeye başladı. I. Artakserkses'de ölünce yine taht kavgası başladı; meşru oğlu II. Kşayarşa, cariyeden olan kardeşi Sogdianos tarafından öldürüldü. Yine bir cariyeden doğan Artakserkses'in gayrimeşru oğlu Okhos da, kardeşi Sogdianos'u öldürterek tahta çıktı ve II. Darius adını aldı. (Günaltay,1987:203-209; Axworthy,2007:45;Garthwaite,2011:34).

¹⁶⁷ Atina ile Sparta arasında M.Ö. 431-404 yılları arasında, yirmi yedi yıl süren Peloponnesos Savaşı yapıldı (bkz.Mansel,1984:314-326; Tekin,2008:103-108).

II.Darius (MÖ423-404)

Darius da tahta çıkınca ilk günlerinde kardeşi Aristes ve Megabiz'in oğlu Artifiyos (Artyphios) isyanı ile karşılaştı; ücretli Yunan askerlerinin sayesinde asiler başarı sağlasa da, II.Darius bol altın vererek ücretli askerleri dağıttı. İki asi hayatları bağışlanmak şartı ile teslim oldu; ancak II. Darius, karısı Parisatis'in teşvikiyle Aristes'i öldürttü. Darius'un iki oğlu vardı; Artakserkses/Artakhşatra (Erdeşir) ve Kuraş; anneleri Parisatis küçük oğlu Kuraş'ı tutuyordu. Darius, Kuraş'ı Anadolu'ya gönderdi ve annesinin himayesi ile Kappadokya, Frigya, Lidya Satraplıkları ve Anadolu Eyaletlerinin yüksek komutanlığı ona verildi. Tissafernes ve Farnabazus Yunan savalarında bazen bir tarafı bazen de öteki tarafı tutsalar da Kuraş Ispartalıların kesin tarafını tutmayı seçti. Onun maddi yardımları sayesinde Ispartalılar, Atina'yı Argos-Potames savaşında yendi ve Ispartalılar da Batı Anadolu'daki şehirlerin Pers hakimiyetine geçmesini kabul etti. Yalnız Tissafernes prensin bu yaptıklarını Sus'a rapor ediyordu ve Darius'u da kuşkuya düşürmeyi başardı. Genç Kuraş/Kyros izahat için saraya çağrıldı; ancak babası gittiğinde ölmüş ve yerine kardeşi kral olmuştu. Ksenophon (Anabasis I.1-5), Kuraş'ın yanında giden Tissafernes'in onu krala karşı bir düzen kurmakla suçladığını ve Artakserkses'in de buna inanarak onu öldürtmek için tutuklattığını söyler; ama annesi sayesinde kurtulan Kuraş, geri dönünce kardeşinden kurtulmak için asker toplamaya başlar. Ksenophon'un Anabasis adlı eserinde II. Artakserkses'e karşı Kuraş'ın paralı askerlerden oluşan 10.000'i aşkın büyük bir ordu toplayıp sefere çıkması anlatılmıştır. Babil yakınlarında Kunaksa da yapılan savaşta (MÖ 401) Kuraş, öldü. II. Artakserkses de kırk yıl hüküm sürerek en uzun tahta kalan kral oldu. (Günaltay,1987:208-212; Garthwaite,2011:35);

II. Artakserkses (MÖ404-359) ve İmparatorluğun Yıkılışı

Onun zamanında MÖ 401-399'da Mısır ayaklandı ve Persler burayı bırakmak zorunda kaldı. Sonra III. Artakserkses, geri ele geçirdi. Pers kralı II. Artakserkses'in hükümdarlığının sonlarına doğru, Satraplar arasında kraldan geniş yetki alma hırsı, kıskançlık ve rekabet sonucu MÖ 367-360 yılları arasında isyanlar çıktı. II. Artakserkses'in ölümü ile kardeşler arasında taht kavgaları yine çıktı ve Okhos adlı oğlu, III. Artakserkses adıyla kral oldu. III Artakserkses Okhos (MÖ 359/358-338) tahta çıktığında Anadolu'daki satrap isyanını bastırdı. MÖ 338 yılında III. Artakserkses öldürüldü. Ardından bir tek sağ kalan en küçük oğlu Arses, tahta geçti ve IV. Artakserkses adını aldı. (MÖ 338-336) kısa süre sonra o da ölünce yerine mecburen kuzeni Artaxata, III. Darius (MÖ336-330) olarak tahta oturdu ve İmparatorluğun son kralı

oldu. Makedonya kralı İskender'e önce MÖ334 yılında Granikos'ta (Kocabaş Çayı), ardından MÖ 333 yılında İssos'da ve son olarak MÖ 331 yılında Kuzey Irak'ta Gaugamela'da Persler yenildi. III. Darius MÖ 330'da kaçtığı Babil'de kraliyet ailesinden Baktriya satrapı Bessus tarafından öldürüldü. İskender de onu öldürttü ve III. Darius'un Nakşı Rüstem'e defnedilmesini sağladı. İskender, Susa'yı yağmaladı ve Persepolis'i de yakıp yıktı. (Garthwaite,2011:35-36; Sarıkaya, Arslan,2017:92-98).

4.6.1. Medlerin ve Perslerin Dini

Boyce'ye göre Medler ve Persler, tapınak, heykel, ya da sunak olmaksızın açık havada ya da ocak ateşinin başında ibadet ediyordu ve bunun da ortak Hint-İran geleneğinden miras alındığı düşünülebilirdi.¹⁶⁸ Eski İranlıların tapınma törenleri temiz ve açık olan her yerde yapılabilirdi; yalnız daha sonraki dönemlerde, topluca yapılan mevsimlik törenlerin özellikle yüksek yerlerde ve su kaynaklarının yanında yapıldığı anlaşılmıştır. Bu nedenle bugün Behistun olarak bilinen etkileyici dağa verilen Bagastana “Tanrıların Yeri” adı muhtemelen ilk olarak Medler tarafından verilmiş olmalıdır. (*Baga*, iyilik dağıtan demektir) Horasan Yolu üzerinde yükselen bu dağ, Med topraklarında yer alıyordu ve dağın eteklerinden fışkıran su kaynakları da burayı İranlıların tapınması için doğal bir yer yapıyordu¹⁶⁹ (Boyce,1982:21-22).

¹⁶⁸ Önceleri açık hava törenlerinde kullanılan ateş, muhtemelen saraya bağlı özel kapalı mekânda bulunan sürekli yanan kutsal ocak ateşinden getiriliyordu. Bu kutsal ocak ateşi, imparatorluk ateşini temsil ediyordu; ayrıca hanedanlığın atası da sayılıyordu(Çeşmeli,vd.2022:27).

¹⁶⁹ Herodotos (1.131), Perslerin Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapma gibi şeyler bilmediğini; hatta yapanlara deli dediklerini söyler ve sonra “... kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlulardan ve Araplardan geçmiştir. Aphrodite'ye Asurlular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mitra derler” demiştir. Boyce Anaitis yerine burada Mitra'nın, yanlışlıkla belki Mylitta ile benzerliğinden dolayı yazılmış olabileceğini belirtmiştir. Mylitta'nın da M.Ö.I. binyılda NİN.LİL'in karşılığı olan Mullissu olduğu artık tespit edilmiştir; daha sonra da İştâr'la özdeşleştirilmiştir. İştâr, Venüs gezegeninin tanrıçasıdır. M.Ö. I. bin yılda İştâr'ın kültü Sami dünyasının dışında da yaygındı ve son derecede güçlü idi. Ona, hem aşk hem de savaş tanrıçası olarak tapınılırdı; bunun nedeni ise daha eski zamanlarda gezegenin sabah ve akşam görünümünün iki farklı yıldız olarak kabul edilmesidir; akşam yıldızının dişi, sabah yıldızının da erkek tanrı olduğu düşünülmüştü; ancak NeoAsur zamanlarında gezegenin şafak vakti ve alacakaranlıkta görüldüğü Babil astronomları tarafından belirlendi. İranlılar da parlak gezegene, sabah veya akşam, her iki görünümünde, tanrıça Anahiti,(Anahita) “Saf Olan” (Yunanca Anaitis; Orta İran'da Anahit, Anahid, Farsça Nahid) olarak tapınmıştır. İştâr, savaş tanrıçası olarak yay ve sadak, topuz veya kılıçla temsil edilirdi; aşk tanrıçası olarak ise her yıl ölümü için yas tutulan Dumuzi ile beraber eşleştirilirdi. Bu kült de İran'da yaygınlık kazanmış ve sonunda kuzeydoğuya taşınmıştı; ayrıca Leydi Nana olarak adlandırılan ilahi bir varlıkla da bağlantılı görülmüştür; Persler her iki tanrıçayı da kendi Anahitalarıyla özdeşleştirdiler ve Nana ismini kendi ilahları için bir yan isim olarak kullandılar. Nana, Babil'in Büyük Tanrılarından biri olan Nabu'nun karısı olarak da görüldü. (Boyce,1982:29-31). Anahita kültü birçok ülkeye yayılarak Artemis, Afrodit, Athene-Minerva, Hera, Magna Mater, İştâr ve Nanaia ile özdeşleştirilmiştir. (Bilindiği gibi Herodotos ve Berossus onu Afrodit ile, çoğu yazar ve çoğu yazıt Artemis ile ve bazıları da tanrıların Annesi ile özdeşleştirir. (Dhalla,1938:225; De Jong,1997: 269-270).

Strabon'da (XV.3.13-14) Perslerin dininin Medlerin ve bazı halkların dini ile benzer olduğunu belirterek şu bilgileri vermiştir;

...Persler heykel ya da sunak dikmezler; ama yüksek bir yerde kurban sunarlar ve gökleri Zeus olarak görürler; ayrıca Mithras dedikleri Helios'a (Güneş), Selenê'ye (ay) ve Afrodite ile ateşe, toprağa, rüzgârlara ve suya taparlar. Arınmış bir yerde, içten dua ederek, taç takılı bir kurbanı sunarlar. Ritüeli yöneten Magus eti bölüştürdüğünde, insanlar tanrılar için bir pay ayırmadan herkes kendi payı ile uzaklaşır; çünkü tanrının sadece kurbanın ruhunu istediğini ve başka bir şey istemediğini söylerler. Yine de bazı yazarlara göre, ateşin üzerine küçük bir parça koyarlar." Strabon devamında da özellikle ateşe ve suya kurban sunduklarını, ateşe kabuksuz odun atıklarını söyler;

ayrıca dediğine göre ateşe nefesleriyle üflemezlerdi; ama ateşi yelpaze ile yellerlerdi; ateşe nefesleriyle üfleyenler ya da üzerine ölü ya da pis bir şey atan olursa öldürülürdü. Suya kurban sunmak için de bir göle, ırmağa ya da pınara giderler, orada bir hendek kazarak kurban keserlerdi; suyun kirlenmemesine de çok dikkat edilirdi. Mag/Magus yere süt ve balla karıştırılmış yağ dökerek ve ellerinde ince mersin dallarından bir demet tutarak büyüler yapardı. Anlaşıldığı üzere ateş ve su Persler için büyük bir öneme sahipti. Klement'de (V) bu konuyla ilgili olarak bilgi vermiş ve "Dion, bu Magların ateş ve suyun tanrısallığının tek simgesi olduğuna inanarak açık gökyüzünün altında kurban kestiklerini söyler." demiştir (Clement, 1867:67).

Boyce'ye göre Batı İranlılar, kendi tanrılarına geleneksel yöntemleriyle tapınmaya devam etmiş ve yeni komşularının dinlerinin etkisine de direnmişlerdi; ancak Mezopotamya dini, özellikle Nabu ve İştar'ın kültleri onlar üzerinde de bazı etkiler yapmıştı. Aslında eski İranlılar da Akadlar gibi dünyanın tanrılar tarafından yönetilen mevcut haliyle istikrarlı ve kalıcı bir yer olduğuna inanıyorlardı; o nedenle Zerdüş'tün son gün, evrensel yargı ve yeryüzüne gelecek Tanrı krallığı gibi devrim niteliğindeki öğretileri, Medler ve Persler için de önceleri rahatsızlık vermiş olabilirdi; ayrıca Boyce'nin söylediğine göre Zerdüşlük, MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından sonra muhtemelen Medler ve Persler arasında İskitlerin yaptığı katliam, yağma ve yıkımdan dolayı büyük sıkıntılar içindeyken daha hızlı bir şekilde taraftar kazanmıştı. Pers Akhaemenid/Ahameniş kraliyet ailesinin her iki kolunun üyelerinin de MÖ altıncı yüzyılın başlarında Zerdüşlüğü kabul ettiği anlaşılmaktadır. Boyce, İskitlerin (Skyth)

gelenekleri ve dinleri hakkında bilgi veren Herodotos'un (4.59-63) anlattıklarına göre de İskitlerin inançlarının esasen Eski İran inancı olduğunun, kült olarak ocak ateşine (Hestia) özellikle saygı gösterildiğinin ve tasvirler/heykel, sunaklar ya da tapınaklar olmadan ibadetin gerçekleştirildiğinin anlaşıldığını söylemiştir. Yalnız Herodotos İskitlerin tapındıkları tanrıları Yunan isimleri altında ve bazılarını da İskitçe karşılıkları ile vermiştir; ayrıca İskitler, savaş tanrısı Ares onuruna ayrı bir tapınma yapıyordu; bunun için her bölgede, toplantı yerlerinde bu tanrı adına ince dallardan demetler yığılır ve çalı yığınının tepesine de demir bir kılıç/pala -o günün en güçlü silah- dikilirdi ve bu palaya, her yıl diğer tanrılara sunduklarından daha fazla koyun, keçi ve atı kurban ederlerdi. Yine savaşta esir alınan her yüz kişiden birini de ona kurban olarak sunarlardı. Herodotos Ares dışında Herakles'ten de bahseder, ancak her iki ismin de İskitçe karşılığını vermez. Boyce, Helenistik dönemde Herakles'in, İranlı Verethraghna ile bir tutulduğunu; İskitli Ares'in ise Zerdüşter için Daevaların başı olan ve yağmacı İskitlerin tapınımına çok uygun bir tanrı olan güçlü İndra olabileceğini belirtir. (Boyce,1982:39-42).

Persler de, geleneksel olarak evlerini kurduğu zaman ocak ateşini yakar ve yaşadığı sürece de sönmesine izin vermezdi. Ev ateşi kültü sürekli yanan bir ateşti. Zerdüşti bir tapınak ateş kültürünün ilk olarak Ahameniş döneminin sonlarında ortaya çıktığı sanılmaktadır ve muhtemelen ortodokslar tarafından "Anāhīt" heykelleriyle bir tapınak kültü yeniliğine karşı bir tepki olarak kurulmuştur. (II. Artakserkses'in zamanında kült uygulaması Mithra ve Anahita'nın yüceltilmesini kapsıyordu. Mithra, güneş/ateş ile ilgilidir; Anahita'da suyla ve İştar'ın Persleşmiş halidir.) Ateş Tapınağı Zerdüştlüğün temel unsuru oldu ve sunak ateşi de heykellerin yerine tapınmanın odağı haline geldi. Ateş tapınağı kültü esasen ocak ateşinin bir uzantısıydı: sunak benzeri bir sehpa (ātašdān) üzerinde ateş "tahta oturtulmuş" olurdu. Ateşe günde beş kez bir rahip tarafından geleneksel sunular yapılırdı ve saflığı çok sıkı bir şekilde korunurdu. Tapınak kültürünün görkemli imge kültü Anāhīt'e rakip olabilmesi için mümkün olduğunca ihtişamlı ve saygın bir şekilde tesis edilmiş ve kutsal ateş türünün muhtemelen en eskisi olmalıdır. İlk kez Sasani sonrası dönemlerde kaydedilen bir geleneğe göre böyle bir ateş, yıldırım ateşi de dahil olmak üzere birçok ateşten alınan ve birleştirilip kutsanmadan önce defalarca arındırılan korlardan yaratılırdı. Kutsal ateş daha sonra "zaferle" yerleştirilmek üzere tören alayıyla taşınır ve ona eşlik eden rahipler kılıç ve topuz taşırlardı; törenden sonra bu silahlardan bazıları ateşin savaşçı doğasını ve aša "hakikat" e karşı olan her şeye

karşı savaşmasını sembolize etmek için kutsal alanın duvarlarına asılırdı. (Bunun da Anāhīt'e bir savaş tanrıçası olarak tapıldığı ve muhtemelen Akhemenidler tarafından savaşta zafer kazanmak için düzenli olarak çağrıldığı için kasıtlı olarak Tapınak ateşi kültüyle bağlantılı olarak geliştirildiği düşünülmektedir.) Ahameniş döneminin sonlarında (Sasaniler tarafından da devam ettirilen) Pers ordusunun önünde kutsal ateşten köz taşıma geleneği gelişmişti. (Ahamanişlerin son kralı III. Darius zamanında (MÖ 336-330), Perslerin ebedi ve kutsal ateşinin savaşa giderken portatif gümüş altarda önlerinde taşıdıkları antik yazarlarca belirtilmiştir.) Bu ateş, zafer ateşini (Verethraghna Ateşi / W/Vahram Ateşi/ Bahrām Ateşi) temsil ediyordu (İslami zamanlarda üç grup olan tapınak ateşleri Ātaš Bahrām, Ādor-e Ādorān (veya sadece Ādorān) ve Dādgāh olarak adlandırıldı.) (Boyce 2016; Garthwaite,2011:58; Çeşmeli, 2022:28). İçinde ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağına; Partlar, *Atarošan* (yanan ateşin yeri); Zerdüştçülük Pehlevi metinlerinde ise ateşkede (ateş evi) denilmiştir.¹⁷⁰ Bir platform üzerinde, kerpiçten kare planlı yapılan bu tapınaklarda, ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı sabit kerpiç altarlar, mekânın (naos) ortasında bulunuyordu. (Çeşmeli, vd.2022:17).

Anahita

Ricl'e göre Anahita, Hint-İran Su tanrıçası ve Venüs gezegeniyle özdeşleştirilen ve İştâr'dan çok etkilenen bir Elam doğurganlık tanrıçasının özümsemesinden doğan bileşik bir tanrı olup, kültü, Zerdüştlüğü benimsemeden önce Medler ve Persler tarafından uygulanıyordu ve “Anāhiti”, “Saf Olan” adıyla tapınılıyordu. ¹⁷¹Sarasvati'nin

¹⁷⁰ Mecüsilerin Ateş tapınakları hakkında ise Şehristani şu bilgileri vermektedir; “İlk ateş tapınağı Afridun tarafından Tūs şehrinde yapılmıştır; diğerleri de Buhara'da bulunan Berdeson tapınağı, Sicistân'da Keroko tapınağı, Buhara tarafında Kubādân, Faris ile İsfahan arasında Keyhüsrev'in yaptırdığı Koyse, Komes'teki Cerir, Doğu Çin'de Siyâvuş tarafından yaptırılmış Kenkeder ile Kuştasb'ın dedesi tarafından Errecân'da inşa edilen tapınaktır ve bunlar da Zerdüşt'ten önce inşa edilmişti. Şehristani Zerdüşt'ün de Nişabur ve Nesâ'daki ateş tapınaklarını yenilediğini söyler. Ardından şöyle der; “Kuştasba, Cem tarafından tazîm edilen bir ateşin getirilmesini emretmiş, bu ateş Harzem şehrinde bulunmuş, Becerd'e getirilmiştir ve Azerhorre olarak bilinir. Mecûsiler en çok bu ateşi tazîm ederler. Keyhüsrev de Efrâsyâb'la savaşmak için çıkınca bu ateşi tazîm etmiş ve önünde eğilmiştir. Enûşîrvân'm bu ateşi Kirmân'a naklettiği söylenmiştir.” Sonra Şehristani, ateşin bir bölümünün de Nesâ şehrine taşındığını ve Anadolu'da da İstanbul şehrinin kapılarından birinde Şâpur b. Erdeşîr tarafından inşa edilmiş ve Halife el-Mehdî dönemine kadar ayakta kalan bir ateş tapınağı olduğunu belirtmiştir; ayrıca Kudüs yakınlarında İstinyâ'da, Kisra'nın kızı Boran adına bir ateş tapınağı bulunuyormuş. Yine Şehristani'ye göre, “Mecûsilerin ateşi tazîm etmelerinin birçok anlamı vardı. Her şeyden önce ateş, ulvî ve yüce bir cevhere sahipti. Ayrıca o, İbrahim Peygamber'i (aleyhisselâm) yakmamıştı. Diğer taraftan ateşi tazîm etmeleri halinde ahirette ateş tarafından yakılmayacaklarına inanırlardı. ...ateş, onların hem kibleleri, hem de onlar için bir vesile ve işaretti.” (Şehristani, 2013:221).

¹⁷¹ Yıldırım'a göre Aredvisur Anahita”, “Zohre”, “Venüs” ve “Çoban Yıldızı” gibi isimleriyle de bilinen Nahid, olup, eski İran'da büyük tanrıçalardan biri idi. “Anahid” kelimesi başındaki “an” olumsuzluk edatıyla, “ahita”, “pislik”, “ayıp” ve “kusur” anlamlarını ifade eden kelimesinin birleşmesinden oluşmuş olup, “ayıp ve kusurdan uzak”, “temiz” ve “saf” anlamlarına geliyordu. Farsça “Nahid”, “Nahide” “*erginlik*

İran'daki adı Harahvaiti idi ve Harä Dağı'ndan Vourukaşa denizine akan büyük efsanevi nehir ve dünyadaki tüm suların kaynağı olarak düşünülüyordu. Tanrıçanın ikonografisi de Akhamenid/Ahameniş döneminde, zengin kostümlü, taç veya yüksek bir başlıklı, peçe takmış, oturmuş ve bir lotus çiçeği, bir dal, bir güvercin veya bir testi tutarken; Part döneminde genellikle silahlı bir savaş tanrıçası olarak, Sasani döneminde de, suların aktığı eğik bir testi tutarken göksel nehrin kişileştirilmesi şeklinde görülürdü. Sasani ikonoklazmı ise kült heykellerine yönelikti. Anahita'nın ikonografisi yerel geleneklerden de etkilenmiş olup, Lidya da Yunan veya Efes Artemisi görünümündedir. Strabon'a göre (XI.14.16), Ermenililer, özellikle Anaïtis'i daha fazla onurlandırıyorlardı. Birçok yerde onun kutsal yeri vardı; Erzincan'da/Erez, Aştişat'ta (Van gölü'nün kuzey batısı) ve Artaşat'ta (Artaxata) bunlar arasındadır . Yine Fırat kıyısında Tomisa şehri kült merkeziydi. Plutarkhos (Lucullus 24.6), Lukullus'un ordusu M.Ö 69'da Fırat kıyısında serbestçe dolaşan, Pers Artemis'ine adanmış ve üzerinde meşale şeklinde onun damgasını taşıyan çok sayıda kurbanlık düve gördüklerini söylemişti (Ricl,2002:198-202; Boyce, Chaumont, Bier, 2018).

Resim 4.31. Anahita, Satala'da (Gümüşhane, Keltik, Sadak Köyü) Bulunmuş, (MÖ 1. Yüzyıl British Museum)

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Anahit> adresinden alınmıştır

çağına gelmiş kız” demekti. Nahid aynı zamanda Zohre/Venus”ün bir diğer adı idi. (Yıldırım, 2012:474-477).

Zerdüş

Zerdüş'ün ise ne zaman yaşadığı konusunda araştırmacılar değişik tarihler önermişlerdir.¹⁷² Ancak MÖ 1200 ile 1000 yılları arasında, İranlı çobanların göçlerinden kısa süre sonra doğduğu söylenebilirdi. Bazıları Kuzeydoğu da Baktariya'da, (şimdi Afganistan olan bölgede) yaşadığını; bazıları ise Azerbaycan'dan geldiğini söylemektedir. Birçok araştırmacı Zerdüşlüğün ilk evresine, monoteizme dikkat çekmek için Mazdacılık (Mazdaizm) demiştir. Zerdüş, aslında eski dini pratikleri düzenleyerek basitleştirmiş olup, ahlak ve adalet üzerine de vurgu yapmıştır. Zerdüş teolojisinde gerçeğin ve ışığın yaratıcısı Tanrı Ahura Mazda ile yalan, karanlık ve şeytanı temsil eden Ehrimen arasında çatışma olduğu görülür. Ancak eskiden Ehrimen'in düşmanı Ahura Mazda değil, Spenta Mainyu (cömert ruh) idi. (Ahura Mazda, "*Bilge Tanrı*" demektir.) Mazdacı dinde görülen ilk özellikler arasında cennet- cehennem kavramı, iyi ve kötü arasında seçim yapmayı sağlayan özgür irade, ilahi yargı, melekler, tek yaratıcı tanrı kavramları bulunmaktadır ve bunlar daha sonra gelişen dinlere de etki etmiştir. Mazdacılık teolojisi kişiye seçme şansı vererek sorumluluk yükleyen ilk dindir (Axworthy,2016:20-27). Zerdüş'ün adının anlamı ile ilgili de değişik görüşler vardır. Taraporewala'ya göre Zarathushtra, İran'da Zerdüş inancının başı olduğunu göstermek için kullanılmıştır. Adına eklenen uştra sözcüğünün de, bilinen anlamı deve ile ilgisi yoktur, kökü uş "pırıldamak" olandan zaratha (altın) ve uştra ("ışık") türetilerek oluşmuş olmalıdır (Taraporewala, 2002:28). Yıldırım'da Avestâ'da "Zaraθuštra"; Pehlevî dilinde "*Zartuxšt: sarı deve sahibi*"; sözlüklerde ise daha çok: "*Zerdhušt*", "*Zerdhišt*", "*Zerātušt*", "*Zerthušt*", "*Zartušt*", "*Zârhušt*" şekilleriyle kaydedildiğini söylemiştir. En çok kabul görenler de "*Zerdüş*" ve "*Zertušt*" idi. *Gatalar*'da, "*Zarathushtra*" şeklinde geçen Zerdüş kelimesinin hangi sözcüklerden türediği konusunda da farklı görüşler vardır. *Zerdüş kelimesinin*; "*parlak yıldız*", "*altın renkli aydınlık*", "*deve sahibi*", "*deveci*" gibi anlamları olduğu da söylenmektedir. Çünkü Zerdüş'ün yaşadığı çağlarda hayvancılığın yaygın bir gelenek olduğu ileri sürülmüştür. Bazıları "yıldızları öven" anlamında olduğunu söylemiştir. Birtakım Yunanlı yazarlar da, Zerdüş kelimesinin

¹⁷² Mallory, tespit edilen ilk İran dilinin Avesta dili olduğunu belirtmiştir; Avesta'nın ilk bölümü olan ve Zerdüş'e atfedilen Gathalar, coğrafi olarak Orta Asya- Kuzeydoğu İran'da geçen ilahi derleme idi ve Vedalara çok benzeyen arkaik bir yapıya sahipti. Bu nedenle bazı dilbilimciler, Zerdüş'ün M.Ö. 600 yılı dolaylarında yaşadığını iddia eden görüşü değil, muhtemelen 500 yıl ya da daha eski bir tarihi önermişlerdir. Arkeolojik açıdan en azından Avesta'nın ilk bölümünün Geç Bronz-Erken Demir Çağı'na, yani M.Ö. yaklaşık 1000 yılı dolaylarına ait olduğunu söyleyebiliriz. (Mallory, 1989:52)

“yıldız bilimci”, “yıldıza tapan” anlamlarını ifade ettiği düşünüyordu.¹⁷³ Çünkü Zerdüş din adamları ve Zerdüş’ünde tıp, astroloji gibi bilimlerle de uğraşması bu anlamlarla ilgi kurulmasına neden olmuştur. Ancak Yıldırım, bu ismin iki kelimedenden oluştuğu ve bu bileşik şekliyle: “yaşlı deve sahibi” anlamı taşıdığı, görüşünün öne çıktığını söylemiştir; bunun yanı sıra “sarı deve sahibi” anlamına geldiği de kaydedilmektedir (Yıldırım,2009:6- 7).

Eş-Şehristani Zerdüşlük hakkında önemli bilgiler vermiştir. Onun dediğine göre Zerdüş’ün taraftarlarına Zerdüştiyye denirdi. Zerdüş b.Yûrşeb, Kral Kuştasb b. Lehrâseb döneminde ortaya çıkmıştır. Babası Azerbaycan’dandı ve annesi Dağdoye de Rey şehrindeydi. Zerdüş doğduğu zaman gülmüştü. Otuz yaşında Allah Teala onu halka nebi ve resul olarak göndermişti. Kral Kuştasb da onun davetine uyarak yeni dini kabul etmişti ve bu dinin özü de; Allah’a kulluk ederek, şeytanı inkar etme, iyiliği emredip kötülükten sakınma ve çirkin fiillerden uzak durmaktır. “Zerdüş şöyle demişti: Nur ile zulmet (karanlık)birbirlerine zıt iki asıldır. Yazdan ve Ehrimen de böyledir. Alemdeki mevcudatın mebdai de bunlardır. Her türlü terkeb, bunların imtizacından olmuştur. Suretler de muhtelif terkilberden hadis olmuştur. Nur ile zulmetin yaratıcısı Allah Teala’dır. O birdir ve ortağı yoktur...” Zerdüş kırk yaşında Ormezd ile yedi kez görüştüktan sonra Allah’ın dinini öğrendi ve bölgesindeki iki valiye gitti. Biri Forbimara, diğeri Bivdest adındaki bu iki valiye Allah’ın dinine çağırdı. İkiside bunu kabul etmemiş ve bir rüzgar gelerek bu ikisini yeryüzünden kaldırarak havada dikili tutmuştur. Halk onları seyrederken kuşlar gelip etlerini yemiş ve ardından kemikleri yere düşmeye başlamıştır. Allah Teala’nın yarattığı ilk melek Behmen olup, sonra Erdibeheşt, Şehriyur,İsfendarmez, Hordad ve Mordad’ı yaratmıştır. (Şehristani, 2013:205-210).

Zerdüş Öğretisinin de; Avesta’da (Yasna 12) bahsedildiğine göre bu dinin ilk zamanlarına ait olduğu ve sonra yeniden biçimlendiği anlaşılmıştır. Bu öğretide, Daevalara lanet okunur; bu dine inanan kişi bir Mazda tapıcısı, Zerdüş taraftarı, Ameşa Spentaların¹⁷⁴ övücüsü olduğunu ilan eder. Zarar veren bütün varlıklar reddedilir. “İyi düşünce, iyi söz ve iyi eyleme” (Humata, Hūxta, Huvaršta), kişi kendini adar ve bütün dinlerin en büyüğü, en iyisi ve en güzeli olan Mazdayasnian dinine kendini adadığını

¹⁷³ Günümüzde kullanılan *sarraḥ* (Altıncı/kuyumcu) kelimesi; insan sarrafi olmak deyiimi ile başka bir anlam kazanarak insanı iyi tanımak, bilmek anlamına gelmektedir. Eğer bu bakış açısıyla düşünürsek bizce de “Yıldız bilimci” /Yıldız alimi anlamı uygun olmaktadır.

¹⁷⁴ *Ameša Spenta*, baş meleklerdir; en yüce ruhani varlıklar olup,işlerinde yardım etmeleri için Ahura Mazda tarafından yaratılmıştır (12, Yešt I.25,II.1-3).

söyler.

Bu dinde ateşin, yeryüzü ve suyun dışında insanların içsel ve dışsal temizliği de önemlidir. Bu nedenle çok sayıda temizlenme ile ilgili yasalar vardır. En kötücül ve en kirli olan ise etrafında kötücül ruhların biriktiği ölü bedendir. Bunun için ölü bedene sadece özel şahıslar yaklaşabilirdi. Zerdüşter, için yeryüzü, su, ateş ve bitkiler kutsal elementler olduğu için, bunların temiz tutulması gerekirdi. O nedenle ölü bedenler Dakhmalara (sessizlik kulelerine) bırakılır. Ölü bedenler önce akbabalar tarafından yenir, daha sonra güneşte ve rüzgarda kuruyan kemikler toplanır (Avesta, 17).

Bu dine giriş töreninde ya da Navjote (Yeni doğum) de; Zerdüştlük katına kabul edilmesi için çocuğa gömlek (sudre) ve kemer (kusti), giydirilir. Bu tören de aslında Zerdüş öncesi döneme aittir ve tören yedi ile on beş yaş arasında yapılır. Beyaz ketenden gömleğe "iyi yol" anlamında, sudre denir. Kusti ya da kutsal kemer, beyaz kuzu yününden ikili yetmiş iki iple uzun, ince, içi boş bir şeridin içine dokunarak yapılır ve bu sayıların da belli bir anlamı vardır. Kusti bele üç kez sarılır (Zerdüş'ün üç buyruğu; humata- hukhta- huvarshta) ve giyene bu üç buyruğu hatırlatır (Taraporewala, 2002:77-80).

Part Dönemi Dini

Akhamenid İmparatorluğu devrildikten sonra gelen Seleukosların gücünü yitirdiği bir zamanda Part devleti Arsakes tarafından kurulmuştur (Arsakidler/ Eşkaniler, MÖ 247-MS 226). Eliade'ye göre, Akhamenidlerden sonra İran dini, Helenistik Çağın ayırt edici özelliği olan geniş ve karmaşık bağdaştırıcı hareketinin içine sürüklenmiştir. Partlar, bozkır atlılarına dayanan göçebe yaşamın dinsel ve kültürel geleneklerini beraberlerinde getirirler de Helenizm'in çekim gücünden etkilendiler ve MS I. yüzyıla dek Arsakidler, Helenleşmeyi teşvik etti. Böylece sayısız kültürler arası çatışma ve alışverişin ardından, daha eski anlayışlardan da hareket eden yeni dinsel biçimler ortaya çıktı. Özellikle Mithra önem kazandı. Örneğin Mithra'ya bütün imparatorlukta tapılıyordu ve bu tanrının krallarla özel ilişkileri vardı. Ateş tapımı da çok yaygındı. Strabon, magların Anahita'ya tapıldığını yazsa da Mithras tapımına da katıldıkları anlaşılmıştır. MÖ II. ve I. yüzyıllarda *Hystaspes'in Kehanetleri* adlı İran eskatoloji külliyatıyla uyumlu bir Yunanca kıyamet metni ortalıkta dolaşıyordu. Eliade, Mithra ile özdeşleştirilen bir kurtarıcı-krallığın doğumuna ilişkin anlatılarda da, bu eskatolojik umudun fark edildiğini söyler; ayrıca kurtarıcı beklentilerinin arttığı bir çağda bu süreç kolay anlaşılabilirdi. Örneğin Mithridates Eupator'un mucizevi yaşam öyküsü ve taç giydiğinde birçok kral gibi

Mithra'nın bedenlenişi olarak kabul edilmesi ve Hristiyanlıkta da İsa'nın doğum efsanesi altında aynı mesihçi anlayışın olması vardır (Eliade,II, 2017:401-403). Taraporewala'da, İran halkının hem Babilliler, hem de Mısırlılarla yakın bir ilişkisi sonucu bu iki ulustan da etkilendiğini söylemiştir. Bu ülkelerde verimlilik ve refah büyük ırmaklara, Fırat-Dicle ve Nil'e dayandığı için bu ırmakların yıllık taşkınlarında da bahar festivali kutlanıyordu. Babil'de İştâr tapınması, Mısır'da Isis kültü vardı; önceleri İştâr kültü, astroloji ve büyü ile birleşti; Isis kültü de "kusursuz insan", Osiris'in gizemleriyle karışmıştır. Akhamenid İran'ında da verimlilik tanrısı kültü, suların tanrısı Anahita'ya tapınmayla birleşmiştir. Babil ve Mısır ile yakın ilişkisi olan Hititler de, öteki Ari tanrıları ile birlikte Mitra'ya da tapınmışlardır. (Taraporewala,2021:187-188). Eşkaniler döneminde İran en geniş sınırlara ulaşmıştır. O nedenle başkentleri de sürekli değişmiş olup, ilk dönemlerde Nesa/Aşkabad iken, sonra Rey, Gurgan, Hemedan, Sed Dervâze ve Tisfun gibi şehirleri de kullanmışlardır (Yıldırım,2012:136-137).

Mithra

İlk olarak “Mitra” ismine Hititlerle Mitanniler arasında yapılan antlaşmadan sonra Hintlilere ait olan Rigveda metinlerinde rastlanmıştır¹⁷⁵ (Rigveda'nın da sözlü edebiyatta MÖ 1800'lü yıllardan itibaren oluşturulduğu ve MÖ 1200'lü yıllarda yazıya aktarıldığı düşünülmektedir.) (Kızıl,2013:26; Uzunel,2021:21). Mithra, (*Vedalarda Mitra, Avesta'da Mithra ve Roma'da Mithras*) yüce varlık -Asura Varuna- ile yakından ilintili, antik bir Ari Işık tanrısıdır. Zerdüş ritüelinde Mithra'ya yapılan ayin Hurşid'e (maddesel olarak güneş) seslenen ayinden sonra okunurdu. Onun bin kulağı ve on bin gözü vardır. Bunlarla bütün yaratıkları izler, duyar, görürdü. Hiç kimse onu aldatamazdı. Ant içildiğinde de ona yakarılırdı. Taraporewala'ya göre bir anlamda Mithra, baş melek Michael'in prototipidir. Hindistan'da, Mitra hep Varuna ile yan yanadır. Veda tarzında ilahilerde Varuna'ya Ari Panteonun yüce başı olarak tapınılırken, Mitra onun ikiz kardeşi olarak yanında dururdu. İran'da ise, Zerdüş, Ahura adı altında, Ari Asura-Varuna'nın bütün ve kesin üstünlüğünü vurgulamıştır. Bu nedenle doğal olarak onun ikiz kardeşi Mitra eşiti sayılamazdı. Mithra Zerdüş Gatha'larında hiç geçmemiştir, çünkü ikizi Ahura, ikisinin tüm niteliklerini kendinde toplamıştır. Ancak sonraki Avesta literatüründe Mitra, yine Ahura'yla ilişkilendirilmiştir ve iki varlığa birlikte sonsuz, yüce ve kutsal iki tanrı olarak yakarılmıştır. Sonraki Zerdüş din biliminde Mitra'nın en

¹⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzunel, Ö. 2021, Arkeolojik, Epigrafik ve Filolojik Veriler Işığında Mithra ve Mithraizm. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas.

önemli görevi, Raşnu'yla (Adalet) ilintili olarak "ayrılan ruhlar" için yargıç olarak bulunmasıdır (Taraporewala,2002:185-187). Mithra'nın eski gücüne yükselmesi ile ilgili olarak Avesta'da Mihr Yaşt'ta (Yaşt 10.1) Ahura Mazda “ ...Ben geniş otlakların sahibi olan Mithra'yı yarattığım zaman, onu da kendim kadar kurban sunulmaya değer, dua edilmeye değerde yarattım” demektedir. Eliade bu girişte, Mazdeist teolojinin tek Yüce Tanrı'nın her şeye egemen gücünü doğrulama çabasının olduğunu söyler. Aslında Mihr Yaşt, Mithra'nın Zerdüşt reformundan önce bulunduğu yüksekliğe yeniden çıkarılmasını konu almaktadır (Eliade, I, 2017a:439-441). Nevroz (yeni yıl), Ahura Mazda bayramı olan, birinci ayın Ohrmazd gününde nasıl kutlanarak yaratılış anılıyorsa; Mihr ayının mihr gününde de (Mitrakana, Mihregan, Mihrican)dünyanın sonu canlandırılırdı (Dumezil,2024:122-123). Plutarkhos (Pompey 24.5) Mithra mysteria'larını gizlice kutlayan Kilikya korsanlarının Pompeius tarafından tutsak edilince, bu tapımı Batıya yaydığını belirtmiştir. Ancak Eliade, İran tanrısının hangi süreçle mysteria'ların Mithra'sına dönüştüğünün bilinmediğini söylemiştir. Tam bir kahraman-tanrı örneği olan Mithra, Parth hükümdarlarının koruyucusu olmuştu. Fakat Mithra'ya yönelik kraliyet tapımı gizli ritüel içermiyordu; Akhemenidler devrinin sonundan itibaren, büyük Mithrakana törenleri kamusal olarak kutlanıyordu. Mithra mysteria'larında boğa mağarada, güneş ve ayın huzurunda kurban edilir. Mithra gibi giydirilmiş iki kişilik, Kautes ve Kautopates, her birinin elinde yanan bir meşale ile tanrının yaptığına dikkatle bakar; onlar Mithra'nın iki ayrı tezahürünü temsil eder. İki tanrıya da, hayvan maskları takmış yardımcıları hizmet ederdi (Eliade,II, 2017:416-420).

5. SONUÇ

Ateş, Alt Paleolitik Çağdan itibaren insan yaşamında önemli bir unsurdur. Ateşin nasıl keşfedildiği de hep merak edilmiş ve buna dair her toplumda sayısız mitler anlatılmıştır. Ancak araştırmacılara göre ateşin kullanımının keşfi, bir olaydan ziyade muhtemelen uzun vadede gerçekleşmiş olan bir dizi sürecin sonucunda olmuştur. Arkeolojik verilere göre en erken ateşe dair izler Koobi Fora (1.6 milyon yıl önce) ve Chesowanja'da (1.4 milyon yıl önce) tespit edilmiştir. Doğal yangınlar sonucu ateş ile karşılaşan insanoğlu, ilk olarak ateşi kavradıktan sonra pasif olarak kullanmaya başlamıştır; ardından aktif olarak (toplanması, korunması ve taşınması gibi) kullanmış ve en sonunda ateşi kendi üretmeyi de başarmıştır. (Yani taşı taşa vurarak ya da iki ağaç parçasını sürterek ateşi yakmıştır.) Ateşin kullanımı ve kontrolü sayesinde kendi fiziksel ve sosyal gelişimine fayda sağlayan insanoğlu, yemek pişirmeden başlayarak, seramik, metal işçiliği gibi çeşitli alanlarda ateşi kullanmıştır. Birçok teknolojik gelişme enerji kaynağı olan ateşin kontrol altına alınması ve yeterli sıcaklığa ulaşılmasıyla mümkün olmuştur. Böylece hammaddeler işlenerek alet, silah, araç ve gereçlere dönüşmüştür. Yakınoğu'da MÖ 8000'lerde ekmek pişirmek için özel fırınlar yapılmıştır. Ardından kilin fırınlanmasıyla çanak çömlek yapımının keşfedildiğini söyleyebiliriz (Gowlett, vd., 2012:704; Attwell, 2015:4; Gowlett, 2016:1; Sorensen, 2017:1; Renfrew-Bahn, 2017:342-343).

Ateşin kontrolü, bakımı ve korunması da kadının görevi olmuştur. Üst Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik Çağda birçok yerde görülen taştan, kilden ve kemikten yapılmış olan çıplak kadın figürinleri genellikle ocak çukurlarının yakınlarında ele geçtiği için Tokarev onları ocağın anası veya ateşin (ya da ocağın) kadın sahibi olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha sonra kabile, aileye bölününce de ateş, "bizim olan" ve "bizim olmayan, yabancı" ateş diye ayrılmıştır. O nedenle her ailenin ocağında yanan ve özenle bakılan ateş, kendine özgüydü ve aileyi korurdu (Tokarev 2005:261,263; 2006:49-50,53).

Ateşin tapınmada, ritüellerde ve sembolizmde kullanılmasının kökeninde ise insanoğlunun geçmişten gelen pratik deneyimlerini bulabiliriz. Öncelikle ateşin ısınma, pişirme, vahşi hayvanlardan korunma ve aydınlanma gibi faydaları yanında, temiz ve temizleyici olduğu kabul ediliyordu; örneğin ocağın dumanı evleri sinek, böcek gibi zararlılara karşı korurdu; bununla birlikte ateşin, hastalıklı yerin közle yakılması, tütsüleme, tedavi araçlarını temizleme, kutsama gibi çeşitli amaçlarla kullanıldığı

görülürdü; ayrıca ateş, kötülükleri giderir, şifa , güç ve bereket verirdi. Buna karşın onun ürküten, yok eden, cezalandırıcı bir kuvvete sahip oluşu da ateşten korkulmasına neden olmuş ve bu da onun yüceltilerek saygı kazanmasını sağlamıştır. Yine insanların ateşi sürekli canlı tutma çabası da muhtemelen onun kutsallaşmasına yol açmış olmalıdır. Zira henüz ateş yakmayı bilmedikleri zamanlarda insanlar, kendilerine medeni bir hayat kapısını açan bu ateşin sönmemesi için beslemek ve korumak zorunda kalmışlardı. Ateş, insanlık tarihi boyunca birçok toplulukta önemli yerini korumuştur. Yaşam ve ateş yakından ilişkili görülmüş ve bir insan öldüğünde evdeki ateşin söndürülmesi de yaygın bir gelenek olmuştur. Özellikle kutsal ateşin korunmasına özen gösterilmiş ve gerekli önlemler alınmıştır. İnsanlar, ateşe karşı dua etmiş ve çeşitli sunular, adaklar sunmuştur. Hatta günümüzde de kilise ve türbelerde dualar ve dilekler tanrıya ya da ruha tütsü ve mumlar yakılarak iletilmektedir. Aslında ateşle kurban etme ve çeşitli törenlerde kullanılan ateş, ayinin bir amacı değil, bir aracı olmaktadır. Mitolojide de ateş tanrılarının elçi, haberci olma özelliği olduğu görülmektedir; (örneğin haberci tanrılar Mezopotamya’da ateş tanrısı Nusku, Hint ateş tanrısı Agni gibi.) çünkü ateş her yerde (gökte- yerde ve yerin altında) olduğu için hem insanlara, hem tanrılara hizmet ettiği düşünülüyordu (Dowson,1879:6-7;Tanyu,1976:284,286; Edsman,1987:340; Tokarev,2005:261-264; Eliade,2017a: 281; Mackenzie,2018:79).

İlk ateşin, nasıl ve kim tarafından bulunduğuna ilişkin olarak ise çeşitli halklar arasında anlatılan çok fazla hikayeler vardır; bazı halklar ateş yokken atalarının soğuk yüzünden ve çiğ yemek yemekten sıkıntı çektiğini ya da yiyecekleri kızartmak, kurutmak için güneş ısısından faydalanmak zorunda kaldıklarını söylemiştir; kimi halklar da düşen bir yıldırımın ya da yanardağın sebep olduğu doğal yangınlar sayesinde ilk ateşin elde edildiğine inanıyordu. Bir de insanların iki yöntemi kullanarak (odunu sürterek ve taşı vurarak) nasıl ateşi yaktığı da mitlerde yer almıştır; ayrıca ateş yakmada kullanılan çubukların erkek ve dişiye temsil ettiği de görülmüştü. Bunun yanında ateşin, sadece onu kendine saklayan belirli hayvanların elinde olduğu, bir kuş (örneğin, Vedik syena veya şahin) tarafından getirildiği, yahut doğaüstü bir hırsız tarafından sahibinden çalındığı da yine mitlerde yansıtılmıştır. Antik Yunan’da dini festivallerde yapılan meşale yarışlarının çıkış noktası da Prometheus’un hırsızlığını simgelemesi idi. Zira Yunan Mitolojisinde Prometheus, ateşi tanrılardan çalıp, insanlara getiren titan kahramandı (Edsman,1987:341; Frazer,2018a:11-12,257-287). Ancak Argoslular da, kralları Phoroneus’un ateşi keşfettiğini söylüyorlardı ve onun anısını Apollon Lycius tapınağında

kutsal bir ateşle onurlandırmışlardı (Pausanias,II.19.4-5;Graves-Patai,2013:256). Babil’de ise ilahi fırtına kuşu “Lugal-banda”, “kuvvetli kral” Marad şehrinin koruyucu tanrısı, tanrılardan insanlara şimşegi, göklerin ateşini getirmişti; bu yüzden o da, Prometheus gibi dışlanmıştı (Sayce, 1888:294). Altay Türklerinin de, sadece çakmak taşından elde edilen ateşi kutlu kabul etmelerinin nedeni, Tanrı Ülgen’in gökten biri kara, biri ak iki taş getirip, kuru otları koyduğu taşın üzerine diğeri ile vurarak insanlara ateş yakmasını öğretmesidir (İnan 1986: 66). Başka bir Göktürk efsanesinde de, yarı insan ve yarı tanrı olan efsanevî bir ata, ateşi bulmuştur (Ögel, 2010:54). Pers mitolojisinde ise ateşi bulan huşeng idi; Şehname’de anlatıldığına göre padisah Huseng tarafından demircilik sanatı icat edilmiş ve o, elindeki taşı savurunca taş büyük bir taş isabet ederek içindeki ateşi çıkarmıştır. Sonra Huseng, ateşi kible yapmıştır. (Firdevsi,30-32). Yahudi inancında da ateş, yaratılışın ikinci gününde, Pazartesi günü yaratılmıştır. Bir diğer görüşte ise sebt (şabat) günü sonrası (cumartesi gecesi) Adem Peygamber, Tanrının yoluna koyduğu iki taşı sürterek ateşi yakmıştır (Schechter, Hirsch,1912:392). Taberi’ye göre ateşe ilk olarak tapan da Adem peygamberin oğlu Kayin/Kabil idi. (Taberi,I, 2024: 73,116).

Ateş, insanlığın en eski dini olan Şamanizm’de de önemli olmuştur. Üst Paleolitik Çağda, Güney Fransa ve Kuzey İspanya’da bulunan mağaralardaki sanat eserlerinde insan tasvirleri, şematik ve yarı hayvan-yarı insan fantastik figür şeklinde ya da hayvan maskeleri giymiş şekilde betimlenmiştir. Tokarev, bunların bir çeşit totemik ayin ile ilgili olduğunu söylemiştir. Diğer yandan Üç Kardeşler mağarasında görülen (Trois Freres Mağarası) büyücü, yine Lascaux mağarasındaki ölü gibi yatan adam ile sırığa tünemiş kuş ve yaralı bir bizon sahnesinde, bazı bilim adamları Sibiry Şamanizm’inin öğelerini fark etmiştir; bu dönemde de Şamanizm olduğu düşünülmektedir (Tokarev,2006:47-49; Kirchner,1952:250vd.; Eliade I 2017a: 30-32). Şamanizm, Anadolu’da da Akeramik Neolitikte görülmüştür (Kolankaya-Bostancı,2014:197). Şamanizm ise Paulson’a göre kendinden geçme (esrime) halindeyken görmeye dayalı “*ecstatic-visionary*”, animistik bir ideoloji idi (Paulson, 1964: 131); Eliade’ye göre de şamanlık tekniği bir kozmik kuşaktan ötekine (örneğin Yeryüzünden Gökyüzüne, ya da Yeryüzünden Yeraltına) geçmeyi kapsamaktadır (Eliade,2014b:325). Şaman, insanlar ile doğaüstü güçler, ruhlar ve tanrılar arasında bir aracı idi. Şamanizm’inde “düalist ruh” kavramı vardır. İnsanlığın en eski dini Şamanizm, sihir ve büyüye dayanıyordu. Çin kaynaklarına göre, eski Orta-Asya Şamanizm’inin esasları, Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) kültleri

olmuştur. Türklerde ocak, Ana Tanrıça ile ilişkilendirilmiştir ve şaman dualarında da “Atamızın yaktığı üç ateş, anamızın gömdüğü üç taş ocak” denildiği ifade edilmiştir; burada ateş eril, ocak dişil görülmektedir. Türklerde Ocak tanrıçası tasavvuru da ana-tanrıça Umay ile birleştirilmiştir. Karakurt’a göre Eski Türkçede Uma/Umat/Ubat yakmak, Tunguzcada Omah/Umah ve Yakutça Umay ocak anlamına gelirdi. (Yunan ve Roma ocak tanrıçasının (Hestia ve Vesta’nın) her ikisinin adı da “h₁u-es”: yakmak kelimesinden geliyordu (Mallory-Adams,1997:203; Eliade, I,2017a:394).) Ateşin ruhuna okunan şaman ilahilerinde aile ocağı kültü ile ateş kültürünün birbirinden ayırt edilmediği görülmektedir; ocak kültü, yine atalar kültüyle de ilişkilidir. Bunun yanında yapılan her törende ateş mutlaka bulundurdu ve kurbanlık hayvanın bir parçası da, hangi ruh için olursa olsun, önce ateş ruhuna sunulurdu. Aynı şekilde eski Yunan ve Roma’da da her evin sönmeyen ateşi vardı ve ateş o ailenin atasının ölmeyen ruhunu temsil ederdi. Ateş gibi ateşin üzerinde yandığı büyük yassı taşın da kutsal kabul edildiği bilinmektedir. Yine Anadolu’da ateşin yandığı ocak taşı da kutsal sayılırdı ve dua okunarak yerine konulurdu (Tanyu,1976:287,290,293; İnan 1976:2-3, 43-44,46; 1986:2-3,68,71; Şener,1996:9; Hoppal,2001:210; Karakurt,2012:778; Bilgili,2019a:65).

Şamanizm, diğer dinleri de etkilemiş olup, şamanlar ile Hindistan yogileri, Buda kahinleri ve Med maglarının benzer yönleri olduğu saptanmıştır. Biruni de ilk dinin Şamanlık olduğunu ve ilk devirlerde Çin, Hint, Uzak Doğu, Horasan ve güneydeki ülkelere yayılarak oralarındaki dini inançların şekillenmesinde önemli rol oynadığını tespit etmiştir. Zerdüşti dini de su ve ateşe önem vermesiyle Şamanlıktan etkilenmiş görünüyordu; ayrıca Eliade de, Hint-Tibet, Lamaizm ve Tantrizm’de de şamancıl motifler görüldüğünü söylemiştir (Bayat, 2006:277; Biruni,2011: 173; Yörük,2014:139; Eliade,2014b:521-559). Esin, Türklerde, kainat simgesi olan otağın ortasında, kubbenin merkezinde *tügünük* denen duman deliğinin altında, taşınır ocak (üç ayaklı kazan-ocak) durduğunu söyler. İç Asya eski göçebe geleneğinde ocak/oçok, hem yemek pişirme, hem ateş ayininin yapıldığı yerd. Ocak, Merih (Mars) yıldızının da simgesi idi. Kök-luu (Ejderha takımyıldızı) yıldız takımının orta yıldızı (Antares), Çince Sin (Kalp) denen (Akrep burcunun kalbi) yıldız idi ve bu yıldız da, ilk ateşi yakan efsanevi bir göksel hükümdarı temsil ediyordu. Merih gezegeni, silahlar (özellikle kılıç) ve madenlerden bakırla ilgili olmuştur. Bunun yanında şamanlar ve demirciler ateşin efendisi idi (Esin,2001:35-36,49,62; Bilgili, 2019b:79-81).

Maden mitolojisiinde, özellikle demir öne çıkmıştır. Aslında ilk metal kullanımı MÖ 9-7.binlerde başlamış ve Anadolu’da Ergani yakınlarındaki Çayönü tepesinde (PPNA-B) ve Hallan Çemi’de (PPNA) en eski cevher buluntulara rastlanmıştır. MÖ 4. binlerde madencilik Anadolu’da artık yaygınlaşmış olup, MÖ 3. binin ilk yarısında ilk defa Anadolu insanı zengin demir cevherlerini ergitmeyi ve demir elde etmeyi başarmıştır. Demir işçiliği, Tunç Çağı örneklerinde olduğu gibi süs eşyaları, muskalar ve heykelcikler yapılarak başlamıştır. Gökyüzünden düşen meteor demiri de yerdeki demir cevherlerinden önce işlenmiştir; ayrıca bu meteoritler gökten alevler içerisinde dökülerek geldiği için ona mitolojik bir anlam da yüklenmiştir. Özellikle MÖ 1200-1000 yılları arasında demir yaygınlaşmış olup, artık aletler, silahlar da yapılmaya başlamıştır. Metal, önceleri değerli olduğu için de daha çok ritüel amaçlı kullanılmıştır. Eliade, 20003:21-26;2017a:74-75; Yalçın,2016:4-11).

Cenaze törenlerinde de ateş, önemli bir rol oynamıştır. İlk olarak Neolitik Çağda bazı yerlerde az da olsa ceset yakma uygulaması görülmüştür; ancak Bronz ve Demir Çağlarında ölülerin yakılması yaygınlaşmış olup, dünya çapında Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam dışındaki geleneklerde hala yaygın olduğu görülmektedir. Ölü bedeninin ateşle yok edilmesi anlayışında ise, yeniden doğuş, yakma ile ruhun ve bedeninin temizlenmesi, ruhun göğe çıkacağına inanılması gibi inançlar olduğunu varsayabiliriz. Anadolu’da da MÖ 3. binyıldan itibaren ölünün yakılarak küllerinin gömüldüğü anlaşılmıştır. Hitit krallarında da bu gömme tarzı uygulanmıştır. Kötü ruhların ölüye yaklaşmasını önlemek amacıyla da mezar yanında ateş yakılmıştır. Yine “Tütsü Yakma” da muhtemelen ölünün ruhunun duman gibi göğe yükselmesi yahut ruhunun yeryüzüne gelerek dini törenlere katılması için yapılmıştı (Edsman,1987:340; Ökse,2005:1-4; Tokarev,2006:52; Akçay,2017:22).

Dini ritüellerde ateşin kullanımı hemen her toplumda çok yaygın olsa da, Hint-Avrupa halklarının ortak özelliklerinden birinin “Ateş Kültü” olduğu görülmüştür. Hint-Aryanlar’ın Ateş kültü ile ilgili en erken arkeolojik kanıtlara (Güney Tacikistan’da), Bronz Çağı’ndan Tulkhar mezarlarında rastlanmıştır. Burada erkek gömünün olduğu mezarda, tipik Ahavaniya’yı anımsatan küçük dikdörtgen ocak; kadın gömünün olduğu mezarda da kadınlarla ilişkili Hint-Aryan evinin ocak ateşi olan Garhapatya’ya benzer yuvarlak ocak bulunmuştur. Yine Anadolu’ya gelen Mitannilerin inancı ve tanrıları ile ilgili olarak bize bilgi veren bir antlaşma vardır; MÖ 14. yüzyılda Hitit kralıyla Mitanni kralı arasında yapılmış olan bu antlaşmada Mitra ve Varuna, sonra İndra, ardından

ikizler Nasatya veya Aşvina, Mitanni kralının tanrıları arasında sayılmıştır. Veda ritüellerinde ve ilahilerinde de bunların adının geçtiğine işaret eden Dumezil, Hint-Avrupa toplumlarının dinsel yaşam, askerlik ve üretim uğraşları olarak üç işlevli olarak yapılandığını söylemiştir. Egemen ilk sınıfı Mitra-Varuna, savaşçıları İndra, hayvancılıkçıları da Nasatya da denen, sağlık ve bereket veren iki Aşvin temsil ediyordu. Vedic dönem Hindistan’ında üç ateş kullanılmıştır. Bunlardan biri *Garhapatya* ateşi (grhapati= evin efendisi, garhapati’nin ateşi) idi; yuvarlak biçimde ve diğerlerinin yakıldığı ana ateşti. Bu ateş sürekli muhafaza edilir ve babadan oğula geçerdi. Roma’daki Vesta Tapınağı da Garhapatya ocağı gibi yuvarlaklı. Bu ateş, eğer sönerse yeniden kurallara uygun yakılması gerekirdi. Diğer ateş *Ahavaniya* ateşi (sunuların ateşi) olup, bununla tanrılara kurbanlar sunulurdu ve ana yönler yöneldiğinden dörtgen olurdu. Üçüncüsü ise *Daksinagni* ateşidir; (güney ateşi ya da sağdaki ateş) yarı dairesel (at nalı şeklinde) olurdu. Antik Hindistan’da kurban tanrılara Agni (ateş) ile, İran’da da Ahura Mazda’nın oğlu ve en kutsal ruh olarak görülen tanrı *Atar* (ateş) ile gönderiliyordu. Görüldüğü üzere tarih boyunca birlikte yaşayan halklar, daha sonra birbirinden ayrılarak farklı yere gitmiş ve değişim geçirmiştir; ama yine de önceki geleneklerini, kendi anlayışları doğrultusunda devam ettirmişlerdir. Romalılar da iki ateşi, evin ateşi (ocak) ile sunu (kurban) ateşi şeklinde iki türü devam ettirmişlerdir (Mallory,1989:53-54; Mallory-Adams, 1997:202-203;Dumezil,2019:68-73).

Diğer yandan Anadolu’da büyük bir İmparatorluk kuran (Hint-Avrupa halklarından kabul edilen), Hititlerde de ocak kültü vardı. Bunun yanında ocağın, ölümler dünyası ve atalar kültü ile de yakından ilgili olduğu görülmüştür. *Hašša* ocak demektir. (Ocak Tanrıçası Haššaš) Hatti dilindeki karşılığı ise *Kuzzanišu/ Kuzanašu*” ocak tanrıçası (kuzzan-“ateş, ocak) idi. Ocağın koruyucu ve kutsal olduğuna inanılıyordu; ayrıca ocağın içine, üstüne ve yanına tanrılara ulaştırılsın diye kurbanlar konuluyordu; yine libasyon da (içki kurbanı) ocakta yaşayan bir ruh veya tanrıya yapılıyordu). Ocakla ilgili olduğu düşünülen diğer tanrıça *Kamrušepa* idi. *Kamrušepa*’nın ateş ve dumanla ilişkilendirildiği ve adının Hititçe *kammara*- “duman”dan türetildiği de sanılmaktadır. Kamrušepa, bir büyü tanrıçası olup, evin ve ailenin de koruyucusu idi. Yine Hititçe metinler de *Pahhur* adlı Ateş Tanrısının varlığı bilinmektedir; Pahhur yerine *GIBIL* şeklinde yazım da vardır; ayrıca metinlerde ateş tanrısı olarak *Agni* adı da geçmektedir (Taracha,2009: 39, 114-115; Taş,2011:8-12; Aslantürk,2018:406vd.; Ünal,2019:166; Bozgun,2021:52,66-67,72-73).

Antik Yunan ve Roma’da da ocak kültü olup ocağı, Yunanlıların Hestia, Romalıların da Vesta adlı tanrıçası temsil ediyordu. Yunan ve Roma evinde bulunan ocak/sunaktaki ateşin de sürekli, gece ve gündüz yanması gerekirdi. Fustel de Coulanges’ de aynı şekilde kutsal ateşin, Arilerin olduğu uzak ve gizemli bir döneme ait olduğunu belirtmiştir. Tüm kurbanlar ve her tanrı için yapılan dualar, önce ocak için yapılan bir dua ile başlar ve biterdi (Fustel de Coulanges, 2011:26-31). Yalnız Vesta’nın Roma’daki ibadeti, Hestia’nın ibadetinden biraz farklılık gösteriyordu. Ocağın tanrıçası ve ateşin ruhu olan Vesta, Penatlarla birlikte ailenin refahını sağlıyordu. Yunan ve Roma’da çok eski zamanlarda ölülerin evlere gömülmesi bir görenekti ve daha sonraları da evlerde Lari ve Penateslere tapılmaya devam edilmiştir. Görüldüğü gibi kutsal ateş, ölülere tapma ile bağlantılı idi ve ocak taşının altına bir atanın gömüldüğü çok eski zamanlara kadar gidiyordu. Ateşin de, ona saygı-tapma amacıyla yakıldığı veya bu ateşin ölüde yaşamı devam ettirdiği ya da ruhunu temsil ettiğine inanıldığı da varsayılmaktadır (Fustel de Coulanges, 2011:32-39). Vergilius, Aeneas’ı anlattığı eserinde (II,289-297), Hektor’un, Aeneas’a Troya’nın kutsal nesnelerini, Penateslerini emanet ettiğini söyler. Halikarnasoslu Dionysios’un söylediğine göre de (I.69) Aeneas tarafından Troya’dan İtalya’ya getirilmiş olan bu kutsal eşyalar ve Vesta’nın ebedi ateşi, Vesta tapınağında kutsal bakireler tarafından korunuyordu. Yani Aeneas, Troya’nın kutsal eşyaları ve ateşiyle beraber aslında atalarının inancını da (Demir Çağ’da Anadolu halklarınca uygulanan) Anadolu’dan Roma’ya götürmüştü.

Halkarnassoslu Dioynsios’da (II.65) “*Prytanea*” olarak adlandırılanların Hestia tapınakları olduğunu söylemiştir. Burada da her evde olduğu gibi ocak vardı. Bilindiği gibi eski toplumlar, ancak ateş altarı (sunak) inşa edince, o yere yerleşmiş oluyorlardı. (Eliade,2017b:29-31). Yeni Yılda da yeni ateş yakılırdı. Zira Yeni Yıl da kozmogoninin yeniden hayata geçirilmesi ve ilk zamanın, *saf zamanın* geri getirilmesi gerekirdi. Yeni yılda arınma ritüelleri de yapılarak günahlar, demonlar kovulurdu. Sümerler de, yeni yılda elementlerin birleşmesini kutlanırdı ve bu tanrısal birleşme, kutsal evlilik olarak görülürdü (Eliade,2017b:68-72; Bilgili,2019b:77).

Görüldüğü üzere Ocak kültü hemen her toplumda vardı. Yalnız kutsal ocakların, günlük kullanılan ocaklardan ayrı tutuldukları da görülmüştür. Yapılan kazılarda, farklı yapılarda (konut, tapınak gibi) veya mezarlarda, çok çeşitli ocaklar bulunmuş olup, bunların pişirme, ısı veya kurban ateşi gibi değişik amaçlar için yapıldıkları anlaşılmaktadır. Sabit ocakların dışında bir de taşınabilir (portatif) ocaklar vardı ve onlar

da farklı amaçlar için kullanılmıştır. (Anadolu’da da en eski ocak (Paleolitik dönemden) Karain kazısında bulunmuştur (Yalçinkaya, vd. 1990:43).) Yalnız ocağın kutsallığına dair en erken örneklerle Neolitik Çağında karşılaşırız. Dinsel amaçlı kullanılan kutsal ocaklar genellikle tapınım alanları içerisinde görülmektedir; ayrıca günlük kullanılan ocaklara göre daha özenli ve bezemeli yapılmışlardır ve bazen yakınlarında adaklar, ritüel kapları da bulunmuştur ((Naumann,1985:189-191; Uhri, 2021:25,109-112; Işıklı, vd. 2014:134-138). Yapılan kazılarda Anadolu’da birçok yerde, en erken Neolitik-Kalkolitik dönemden itibaren ocakların kutsallığını gösteren güzel örneklerle rastlanmıştır.

Ocak, Ege’de Erken Demir Çağ Tapınak mimarisinin özü olup Megaron, da bir “ocak ev” idi. Samos Heraion, ilk evresinde, MÖ 9. yüzyılın sonunda önü açık bir *megarondur*. Heraion IB evresinde ocak evden tapınağa dönüşür ve dikdörtgen çekirdek kısmı tek sıra sütun ile çevrilir. Dreros’taki ve Prinias’dan erken tapınaklar da böyle “megaron” idi. Delphi’deki Apollon tapınağı gibi, her zaman içeride Hestia’sı (ocak) vardı. Eskiden Tanrının evi ile beyin evi aynı ev iken daha sonra politik işlevi ayrılarak tapınak, sadece tanrının evi olmuş ve ocak da, tapınak önüne sunak olarak konulmuştur. *Sunaklar*, tapınak girişinin karşısında, açıkta dururdu; yalnız bu sunakların üzerinde sürekli yanan ateş olmazdı; (festival sırasında yakılırdı) ayrıca sonraları sürekli yanan lamba/kandil de, Atina’daki Athena Polias, Argos’taki Hera tapınağında ve Asklepios kültünde ateşin yerini almıştır. Ateş, mabedin ve politik yapının sürekliliğinin somutlaşmış halini yansıttı (Burkert,1985,61;Işıklı,1997:1-19).

Ateşe büyük önem veren Persler, Anadolu’ya MÖ 547/6’da yerleşmeye başlamışlardır. Böylelikle birçok araştırmacının da belirttiği gibi kültürel, ekonomik, askeri, sosyal ve dini etkileri olmuştur. Antik kaynaklar, arkeolojik, epigrafik ve numizmatik bulgular Pers dini hakkında da bilgi vermekte olup, buna göre özellikle Anadolu’da en fazla Anahita kültünün yaygın olduğu ve İskender sonrası bile uzun yıllar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Anadolu’nun başta Kybele, Artemis gibi büyük tanrıçaları ile Pers tanrıçası Anahita arasında benzerliklerin görülmesi ve yakın bağ kurulmasıdır. Anadolu’da Pers etkisi ile Persli özellikler kazanan Artemis’in, daha doğrusu Anahita’nın adı da *Anaitis* olmuştur; diğer isimleri de Artemis Persike, Persike Thea ve Pers Diana’sı idi (Sevin, 1974:45 Adedi,2019:2-4. 112-114). Magi (Maglar) ve Persli yöneticilerin (satrapların) çabaları da bu kültün yayılmasında şüphesiz etkili olmuştur. Boyce, Ahamenişlerin çöküşünden sonra bile Zerdüştlük inancının (yazıt,

nümizmatik gibi materyallerle) M.S. dördüncü yüzyıla kadar kanıtlandığı İran dışı toprakların Batı Anadolu (Lidya, Karya ve güneybatı Frigya’da) olduğunu söylemiştir. Zira Likya ve Daskyleion’da Makedonya fethinden sonra Zerdüştlükten hiçbir iz yoktur. Günümüzde Batı Anadolu’da birçok yerde Anaitis kültünün olduğu tespit edilmiş olup, Hypaip, Sarıçam, Hierokaisareia, Katakekaumene (Maionia, Kula, Kollyda, Saittai, Tabala ve Silandos), Sardes ve Philadelphia’da bunlar arasındadır. Yalnız Anahita Kültü’nün, Ahura Mazda ibadetine tabi olduğu da bilinmektedir ve Sardes’te de bu zaten doğrulanmıştır; zira MÖ 365 yılında satrap, “Zeus Baradates”in bir heykelini kutsamıştı. (Boyce,1991:197-205; Ricl,2002:205-209; Akat 2009:19). Lidya dışında, Anadolu’nun diğer yerlerinde de Anahita kültü görülür. Genellikle Anahita, Doğu Anadolu’da ve Pontus’ta Kybele görünümünde iken, Batı Anadolu’da daha çok Artemis görünümündedir. (Fakat Sardes’te Kybele’nin yerini (MÖ 5.yüzyılın sonunda) Artemis’in aldığı da bilinmektedir (Johnston,1981: 8).) Aslında Anahita’nın hangi Yunan tanrıçasına benzediği konusunda antik çağlarda bile tereddütler vardı. Zira Herodotos (1.131) Afrodit’e, Plutarkhos bazen Athena’ya (Artakserkses, 3.1- 2) bazen Hera’ya (Artakserkses 23.5) benzetmiştir; ama en çok o, Artemis’e benzetilmiştir. (Ör. Pausanias 7.6.6’da, Plutarkhos, Artakserkses 27.3’de ve Lucullus 24.6’da Pers Artemis’ine benzetir.) Yalnız Anahita’nın da İştâr ile bağdaştırılmış olduğu unutulmamalıdır. Batı İranlılar tarafından İştâr kültü bu inanca dahil edildi. Venüs gezegeninin tanrıçası ile köken olarak dünyanın tüm sularının kaynağı olan efsanevi nehrin eski Hint-İran tanrıçası (aynı zamanda bereket, doğurganlık tanrıçası) olan Avesta’daki yazata Harahvaiti özdeşleştirilmişti. MÖ beşinci yüzyılda “*Harahvaiti*” adı, “*aredivi sura anahita*” (*sulu(nemli), güçlü, saf*) oldu. Yani bir nehir tanrıçası ile gezegen tanrıçası her ne kadar zor olsa da özdeşleştirildi. (Boyce, 1982:201-204; Ricl,2002:198-199). Klement’in aktardığına göre (V), Berosus (MÖ 3.yüzyıl), Perslerin Dareios Okhos’un oğlu Artakserkses tarafından Aphrodite-Anaitis heykellerinin, ilk olarak Babil, Susa ve Ekbatana’ya dikildiğini ve bu tapınmayı Parsa (Persepolis) ve Baktriya, Şam ve Sardes’e de emrederek ilk onun başlattığını söylemiştir (Clement, 1867:67). Boyce’ye göre tapınak ateş kültü de, muhtemelen MÖ dördüncü yüzyılda Anahita’nın görkemli imge(heykel) kültürüne rakip olarak kurulmuştur. Sasani döneminin sonunda ise üç tür tapınak ateşi vardı ve bunların arasında Vahram (Wahrām/Bahrām) ateşi en saygı duyulanı idi; bu *zafer yazatasına* (Verethraghna) ait olan ateşti (Boyce, 1982:221-222; 2016). Yalnız önceleri genellikle volkanik, dağlık ve nehir kıyısındaki yerler Zerdüştlük dinine bağlı olanların ibadet etmek için seçtiği yerler olmuştur. (Zira Zerdüştlükte ilk

başta tapınak, heykel gibi şeyler yoktu.) Herodotos’a göre (1.131-132) Persler, dağ başlarında kurban kesiyorlardı; Zeus dedikleri tanrısal gök kubbeye, güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra kurban adıyorlardı; ama daha sonra Asurlulardan ve Araplardan Aphrodite’ye tapınmayı da öğrenmişlerdi. Herodotos’un bize aktardığı Perslerin bu önceki diniyle de Orta-Asya Şamanizm’inin esaslarını da karşılaştırabiliriz. Çünkü Orta Asya Şamanizm’inin esasları da Gök-Tanrı, güneş, ay, yer, su, ata, ateş (ocak) kültleri olup, Perslerin önceki dinine benzediği görülmektedir.

Bittel, Lydia gibi Kappadokya, Pontos ve Kommagene’nin de İran etkisinin en açık görüldüğü yerlerden biri olduğunu söylemiştir. (Anadolu’da Zerdüştlük inancının Kapadokya’daki varlığını gösteren önemli bir buluntu da Bünyan sunağıdır; ayrıca Anadolu’da Daskyleion ve Oluz höyük’te de Ateş kültünü gösteren buluntulara rastlanmıştır.) Özellikle Pers sonrası burada kalan hanedan aileleri inançlarına devam etmişlerdi. (Ariarathid soyu gibi) Strabon da (Geographika 11. 8.4), Ateş Kültünün Anadolu’ya Perslerin Sakaları Zile/Zela’de yenmesiyle geldiğini söylemişti. Zile/Zela’da Anaitis tapınağı vardı ve buradan bu kült, güneye doğru yayılmıştır. Yine Strabon, (Geographika 15.3.15) Pyraethi (ateş yakanlar) adı verilen büyük bir Magi tarikatı olduğunu ve Pers tanrılarına adanan birçok tapınak bulunduğunu söylemiştir. Perslerin iki tür tapınağı vardı; bunlardan biri tanrılara adanan ve kutsal ateşin olduğu; diğeri de muhafazaları olan “Pyraetheia” denilen ateş tapınaklarıdır. Bunların ortasında üzerinde büyük miktarda kül bulunan bir altar/sunak bulunurdu ve Magi bu ateşe hizmet ederdi. (Yani düzenli olarak yakacak, tütsü sunuları ve hayvan kurbanından bir parça adak sunma gibi.) Ateşin karşısında magi, bir demet dal tutar (barsman) ve bir saat boyunca büyümlü sözler söylerdi; ağızlarını da kapatarak başlarına keçeden, yüksek bir başlık (tiara) takardı; ateşe günde beş kez geleneksel sunular yapılarak saflığı çok sıkı bir şekilde korunurdu. Zerdüştlüğün temel unsuru da bu Ateş Tapınağı oldu; heykellerin yerine geçen tapınmanın odağı olan yüksek bir stant/sehpa (sunağa benzer) üzerinde duran kutsal ateşin de, aslında eski ocak ateşi kültünün bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır; zira Perslerin geleneksel olarak evlerinde sürekli yanan ocak ateşi her zaman vardı ve ateşe duyulan bu hürmetin kökeni de, büyük olasılıkla Hint-İran eski ocak ateşi kültüne dayanıyordu (Bittel,1956:36-42; Boyce, 2016).

Foça yakınlarında “Taş Kule” ya da “Taş Ev” olarak adlandırılan Pers mezar anıtı bulur ve bu mezar da alt bölümün ön yüzünde bulunan sahte kapı önünde tam ortada, podium içerisinde büyük boyutta ateş yakma çukuru vardır; ayrıca anıtın tepesindeki ilk

basamağın ortasında da daha küçük boyuttaki diğer çukur, büyük olasılıkla Zerdüşt inanışına özgü olup, buralarda atalar için ateş ve tütsü yakılarak anma töreni yapılmış olmalıdır (Özyiğit 2003:334-335). (Ölen ruhlara Dādgāh ateşi yakmak (ya da onun yerine bir lamba) hala bir gelenektir (Boyce,2016).) Yine Nemrut Anıtında da törenlerin yapılması için sunak vardır; burada bulunan yazıttan anlaşıldığına göre Antiokhos atalar için de tütsüler yakılmasını ve kurbanlar sunulmasını istemiştir (Dörner, 1999:27,206). Atalar için ateş yakılması uzun yıllar boyunca farklı halklar için de önemli olmuştur. Hatta Kutsal Kitap'ta da geçen (2. Tarihler 21:19) "Yahuda Kralı Yehoram'ın yaptığı kötülüklerden dolayı halkının ataları için ateş yaktığı gibi onun onuruna ateş yakmadığı" ifadesi de bu taşıdığı önemi göstermektedir.

Kendi döneminin dini inancını yansıtan Nemrut Dağı Anıtında (Tanrıların Tahtları) Kommagene Kralı I. Antiokhos'un (MÖ 1. yüzyıl) mezarı bulunuyordu ve bu kült alanında Antiokhos, Pers ve Yunan atalarına da yer vererek, burada bulunan tanrıların isimlerini iki dilde belirtmişti. Böylece iki dini kaynaştırmak (senkretizm) istediği anlaşılsa da Antiokhos'un bunu tam olarak sağlayamadığı ve burada daha çok Pers dininin öne çıktığı araştırmacılar tarafından fark edilmiştir. (Örneğin yazıtta töreni yönetenlerin Pers kıyafeti giymelerinin istenmesi, kendisinin tanrılarla tokalaşması (dexiosis), heykellerin ellerinde bulunan barsom, phiale gibi eşyalar, Pers inancının daha görünür olduğunu ortaya koymaktadır.) Yine bu dönemin dualizm anlayışı da Antiokhos'un yazıtında kendini göstermektedir. Bu yazıtta geçen "Kutsanmış ruhun Tanrı tahtına yükselişi" kavramının Zerdüştlikle ilgili olduğu kabul edilmiştir. Çünkü Zerdüşt düalizmi, gökyüzünün üstündeki Ahura Mazda krallığının yazatalarını, yeraltındaki Angra Mainyu krallığının kötü güçleri olan daevalarından ayırırdı. Bunun yanında burada bulunan aslanlı horoskop üzerinde ay ve yıldız gezegenler (Jüpiter, Merkür ve Mars) tanrılar ile ilişkilendirilmiştir. (Tüm tanrıları burçlarla ilişkilendirme de Babillilerden örnek alınmıştır.) Yani Zeus-Oromasdes, (Jüpiter) Apollon-Mithras(Mithra)- Helios-Hermes (Merkür) ve Herakles- Artagnes/ Verethraghna-Ares (Mars)Kommage (Ay) ile gösterilmiştir. Anıtta bulunan tek kadın tanrıça olan Kommagene'nin ise gerçekte hangi tanrıçayı temsil ettiği konusunda değişik görüşler vardır. Çünkü Antiokhos'un bile başka yerlerde yaptırdığı anıtlarda onun yerine Argande ya da Hera Teleia dediği görülmüştür. Buna göre Kommagene'nin burada ana tanrıça olarak daha çok Kybele ve Hera görünümünde, Anahita olması muhtemel görülmektedir (II. Artaxerxes'in saltanatı sırasında Anahita, Ahura Mazda ve Mithras'ın yanında yer

almaktadır.) (Boyce,1991:322-337;Goell, 1996:101-102). Üstelik o dönemde Anahita kültünün Anadolu’da yaygın olduğu da bilinmektedir. Farklı halkların birbiri ile savaş, ticaret, göç gibi çeşitli nedenlerle kaynaşması ve beraber yaşaması sonucu yeni dini anlayışlar oluştuğunu görülmektedir. Özellikle daha sonra Babil’den göç eden Magi topluluğunun, orada öğrendikleri Keldani (yani yıldız tapınması) dini unsurlarını, kendi dinlerine katmaları sonucu oluşan Mithraizm (Huart, 1927:112-116) öne çıkmış ve Anadolu’da da yayılmıştır.

Görüldüğü üzere ateş her zaman her yerde insan yaşamının en önemli unsurlarından biri olmuştur. Anadolu’da kutsal ateşler, I. Theodosius’un MS 391/392’de Pagan kültlerini yasaklamasına kadar yanmaya devam etmiştir. (Prytaneion ve Zerdüşterin ateş tapınaklarındaki kutsal ateşler, Hristiyanlar tarafından söndürüldü.) Ancak günümüze kadar gelen ateş kültünün kalıntılarına ve ateş ile ilgili inançlara Anadolu’da ve Dünya’nın diğer yerlerinde hala rastlanmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

Fire Cult in Anatolia

In this thesis titled Fire Cult in Anatolia, we have tried to investigate how fire has taken its place in human life since its emergence and where the fire cult was seen in Anatolia. According to archaeological data, fire was first used in Koobi Fora (1.6 million years ago) and has been the most important element of human life since then. Fire has been used in various fields such as cooking, ceramics and metalworking. The maintenance and protection of fire was also been the duty of women. Naked female figurines made of stone and bone found from the Upper Palaeolithic Age were generally found near hearth pits and were thought to be symbols of lineage or the family hearth. Figurines were also found near hearths in later periods. It was believed that the hearth in the home also protected the family and rituals performed in the house were especially performed in front of the hearth; in addition, people prayed to the fire and made various offerings. Today, also prayers and wishes are conveyed to god or spirit by burning incense and candles in churches and shrines. The fire cult was also related to the hearth cult and the ancestor cult. A distinction was made between the peoples as fire that is ours and fire that is foreign. In fact, the fire used in sacrifices and various ceremonies was a tool, not a purpose, of the ritual. In mythology, it is seen that fire gods have the feature of being messengers and heralds. Fire has also an important place in Shamanism, the oldest religion of humanity, and it has been understood that Shamanism has influenced other religions; it has even been determined that shamans and Indian yogis, Buddhist priests and Med magi have similar aspects. Again, fire played an important role in funeral ceremonies. In the understanding of destroying the dead body with fire, it is thought that there are beliefs such as rebirth, cleansing the soul and body by burning, and the belief that the soul will be saved and ascend to the sky. It has been understood that among the gods of the Mitannians, one of the Indo-European peoples who came to Anatolia, there were gods that were also found in the Vedic rituals and hymns. These gods were Mitra and Varuna, then Indra, then the twins Nasatya or Ashvina, and are their names mentioned in a treaty made between the Hittite king and the Mitanni king in the 14th century BC. On the other hand, the Hittites, who established a great empire in Anatolia and are considered to be one of the Indo-European peoples, also had fire rituals and hearth cult.

As it is understood, the hearth cult existed in many societies. However, sacred hearths had to be kept separate from daily hearths. In the excavations, it is known that there are many different hearths found in different structures (such as houses, temples) or in graves, and that they were built for different purposes. The sacredness of the hearth has been determined in Anatolia from the earliest Neolithic Age to the Chalcolithic and Bronze Ages. Among these places are many places such as Çatalhöyük, Höyücek, Bademağacı, Hacılar, Beycesultan, Kuruçay, İkiztepe, Arslantepe, Troya, Boğazköy, Seyitömer, Pulur and Korucutepe. In the Eastern Anatolia Region, fixed hearths and portable hearths belonging to the Karaz Culture have been found in places such as Karaz, Pulur, Güzelova and Sos Höyük. In the Eastern Anatolia Region, a bronze shield was found next to the hearth built adjacent to the northern wall of the Haldi Temple in the Van Ayanis Castle belonging to the Urartian King Rusa II, and the inscription on the shield requested that the fire not be extinguished. From this statement, it is understood that there was a sacred fire that was constantly burning in the Ayanis temple. The Persians, who gave special importance to fire, started to settle in Anatolia in 547/6 BC. Thus, it had cultural, economic, military and religious effects. Ancient sources, archaeological, epigraphic and numismatic findings also give us information about the Persian religion,

and have shown that the cult of Anahita in Anatolia in particular became prominent during this period and continued for many years even after Alexander. The reason for this is the similarities and close ties established between the great goddesses of Anatolia, especially Kybele and Artemis, and the Persian goddess Anahita. The efforts of the Magi and Persian rulers were undoubtedly effective in the spread of this cult. While Anahita generally appears as Kybele in Eastern Anatolia and Pontus, she appears more as Artemis in Western Anatolia. (However, it is also known that Artemis replaced Kybele in Sardis.) Anahita's name was also referred to as Anaitis, Artemis Persike, Persike Thea and Persian Diana. There was also an Artemis Perasia cult in the ancient city of Hierapolis-Kastabala and it is known that she was called Kubaba-Kybele in a votive inscription. Apart from this, it was understood that Perasia was considered the same as Artemis, Hekate, Selene, Demeter and Aphrodite in an inscription unearthed in Kastabala. In the inscriptions with the name of the fire bearer, it was also seen on coins that the atriubus of Perasia, who made offerings, was a torch. The priestesses of this goddess could also walk on hot coals in a trance. The name Ahuramazda was read in an Aramaic inscription found in Arabissos. An altar with Greek inscriptions found in Ortaköy in the Tatta (Salt) Lake region showed that Anahita's cult continued there. The most important place of worship of Anahita in Eastern Anatolia was in Erez (Erzincan). The temple of the god Mihr was in the place called Bagayaric (Bagariç, Pekeric) in the province of Dercan (Tercan). There were also temples of Aramazd in Ani (Kemah) and Nane in Til. It has been suggested that the Mama Hatun Tomb in the Tercan district of Erzincan province may be the remains of a Sassanid fire temple.

Generally, volcanic, mountainous and riverside places were chosen as places of worship by those who were devoted to the Zoroastrian religion. Because in Zoroastrianism, there were no temples or statues at first. According to ancient writers, the Persians sacrificed to the divine sky dome they called Zeus and, the sun, the moon, the earth, fire, water and wind. In addition, it has been understood that the principles of ancient Central Asian Shamanism were the Sky God, sun, moon, earth, water, ancestor, fire (hearth) cults, and there are similarities between the previous religion of the Persians and Central Asian Shamanism. However, later, during the reign of the Persian king Artaxerxes II, the first time Aphrodite-Anaitis statues were erected in Babylon, Susa and Ecbatana, Parsa (Persepolis), Bactria, Damascus and Sardis. The first Zoroastrian temple was also established in Lydia for Anahita. It was built by Young Cyrus/Kyros, when he was the satrap of Lydia until 407-401 BC, in Hiera Kome, near Sardes, and in Hypaipa. It is also understood that the Anaitis cult was very widespread in Lydia and was in places such as Sarıçam, Hierokaisareia, Maionia, Kula, Kollyda, Saittai, Tabala and Silandos, Sardes and Philadelphia, Gölarmara. We can say that Anahita started to become prominent in Western Anatolia starting from Young Cyrus. The Persians also appointed their own mag (priests) to some Artemis temples. It is noticed that Cappadocia, Eastern Anatolia, Pontos and Commagene, along with Lydia, are among the places where the Persian influence is most seen. In Anatolia, a Bünyan altar related to Zoroastrian worship was found in Cappadocia. The dynastic families who remained in these places in the post-Persian period continued their beliefs (such as the Ariarathid lineage). According to researchers, the Persians had two types of temples; one was dedicated to the gods and had a sacred fire; the other was the temples called "Pyraetheia" which had enclosures. There was an altar in the middle of these and the priests (magi) would make offerings to the fire there five times a day and try to preserve its purity carefully; in addition, the magi would hold a bunch of branches (barsman) in front of the fire and wear a high headdress (tiara) on their heads. It is thought that the Zoroastrian Fire Temple emerged as a result of the establishment of temples with "Anāhīta" statues. Findings indicating that the fire cult was

practiced were also found in the tomb monument called "Stone Tower" or "Stone House" near Foça, in Daskylaion and Oluz Mound. Important information about Persian religion was obtained in the cult area where the tomb of King Antiochus I of Commagene was located on the summit of Mount Nemrut. All the gods worshiped on the lion horoscope found here were associated with stars and an attempt was made to create syncretism. However, the clothes of the statues found on the Mount Nemrut Monument and the objects they carried in their hands (such as Barsom, Phiale) reveal that Persian belief was more visible. The sacred fires in Anatolia were extinguished when Theodosius I banned pagan cults in 391/392 AD. However, traces of the fire cult and beliefs related to fire are still found in Anatolia and other parts of the world.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aiskhylos. (2019). *Zincire vurulmuş Prometheus* (A. Erhat & S. Eyüboğlu, Çev.). Ankara: İş Bankası Yayınları.
- Apollodoros. (1921). *The Library* (J. G. Frazer, Trans.). Two Volumes, London: W. Heinemann.
- Atharva-Veda Samhita. (1905). *The Atharva-Veda Samhita*, Second Half Books VIII-XIX (W. D. Whitney, Trans.; C. R. Lanman, Ed.). 471-1046, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Biruni, E. R. (2011). *Ebu Reyhan El-Biruni, Maziden kalanlar* (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Cicero. (1829). *The Republic of Cicero* (G. W. Featherstonhaugh, Trans.). New York: G. and C. Carvill.
- Cicero. (1967). *De natura deorum; Academica* (H. Rackham, Trans.). Twenty-Eight Volumes, London: W. Heinemann.
- Clement of Alexandria. (1867). *The writings of Clement of Alexandria I: Ante-Nicene Christian Library IV.* (A. Roberts, J. Donaldson Eds.). Edinburgh: T. and T. Clark.
- Clement of Alexandria. (1960). *Clement of Alexandria* (Butterworth, G. W. Trans.). London: William Heinemann.
- Dio Chrysostomos. (1932). *Dio Chyrostom III* (J.W. Cohoon., H. L. Crosby, Trans.). London: W. Heinemann.
- Diodoros. (1967). *Diodorus of Sicily: In Twelve Volumes, II* (C. H. Oldfather Trans.). London: W. Heinemann.
- Dionysius of Halicarnassus. (1960). *Roman Antiquities I* (E. Cary, Trans.). London: W. Heinemann.
- Eggeling, J. (Trans.). (1897). *The satapatha-brâhmana, according to the text of the Mâdhyandina school (Part IV)*. Oxford: The Clarendon Press.
- Enok. (2011). *Peygamber Enok'un kitabı* (G. Keskin, Çev.). İstanbul: Hermes.
- Euripides. (1920). *The Alcestis of Euripides* (G. Murray, Trans.). London: G. Allen and Unwin.
- Euripides. (1943). *Alkestis* (A. H. Tanpınar, Çev.). Ankara: Maarif Vekâleti.
- Euripides. (1963). *Ion* (A. S. Owen, Ed.). Oxford: Clarendon Press.
- Euripides. (2021). *Herakles* (A. Çokona, Çev.; D. Resul, Ed.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Euripides. (2022). *Heraklesoğulları* (A. Çokona, Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Eusebius. (2008). *Eusebius' Chronicle* (R. Bedrosyan, Trans.). New Jersey.
- Firdevsi. (1945). *Şehname I* (N. Lugal & K. Akyüz, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Herakleitos. (2003). *Kırık taşlar* (Alova, Çev.). İstanbul: Can Sanat Yayınları.

- Herodotos. (1983). *Herodot tarihi* (M. Ökmen, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hesiodos. (1977). *Hesiodos eseri ve kaynakları* (S. Eyüboğlu & A. Erhat, Çev.). Ankara: TTK.
- Homeros. (2021). *Homerosçu ilahiler* (E. Gören, Çev.). İstanbul: YKY.
- Kâşgarlı Mahmûd. (2005). *Divânü Lugâti't-Türk*. İstanbul: Kabalcı. Retrieved from <https://library.uygur.com/kitap/d/Divanu-Lugatit-Turk-Tr-Kabalcı-14MB.pdf>.
- Ksenophon. (1914). *Cyropaedia II* (W. Miller, Trans.). London: W. Heinemann.
- Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri (Karaman, H., vd., Haz.) (2003). (Cilt I-V). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/> (Erişim Tarihi 20.05.2025).
- Kutsal Kitap: <https://kutsal-kitap.net/index.html> (Erişim Tarihi 20.05.2025).
- Orpheus. (1896). *The Mystical Hymns of Orpheus* (T. Taylor, Trans.). London: B. Dobell.
- Ovidius. (1959). *Ovid's Fasti*, (J. G. Frazer, Trans.), London: W. Heinemann. <https://www.theoi.com/Text/OvidFasti6.html> (Erişim 28.4.2022).
- Pausanias. (1898). *Pausanias's Description of Greece In Six Volumes* (J. G. Frazer, Trans.). London: Macmillan.
- Pindaros. (1883). *Pindar: The Nemean and Isthmian Odes* (C. A. M. Fennell, Ed.). Cambridge: University Press.
- Pindaros. (2015). *Bütün Zafer Şarkıları* (E. Gören, Çev.). İstanbul: YKY.
- Platon. (1992). *Devlet* (S. Eyüboğlu, M. A. Cimcoz, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platon. (2003). *Plato's Phaedrus* (S. Scully, Trans.; A. K. Whitaker, Ed.). Newburyport, MA: Focus Pub.
- Platon. (2007). *Yasalar* (C. Şentuna, S. Babür, Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Platon. (2015). *Kratylos* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2017). *Protagoras* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Plinius. (1967). *Pliny Natural History In Ten Volumes* (H. Rackham, Trans.) (Vol. 1). Cambridge: Harvard University Press.
- Plinius. (1971). *Pliny's Natural History* (D. E. Eichholz, Trans.) (Vol. 10). The Loeb Classical Library. Cambridge: Harvard University Press.
- Plutarchos. (1967). *Plutarch's Lives* (P. Bernadotte, Trans.) (Vols. I-XI). Loeb Classical Library. London: W. Heinemann.
- Plutarkhos. (1968). *Plutarch Moralia XII* (H. Cherniss, W. C. Helmbold, Trans.). London: W. Heinemann.
- Plutarkhos. (1969). *Plutarch's Moralia V* (F. C. Babbitt, Trans.). London: W. Heinemann.
- Servius Honoratus, M. (1881). *Vergilii Carmina Commentarii*, (G. Thilo, Ed.) Leipzig: B. G. Teubner. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.005%3Abook%3D6%3Acard%3D124>

- Strabon. (1987). *Coğrafya. Anadolu* (A. Pekman, Çev.) (Kitap XII, XIII, XIV). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Taberi, İ. C. E. (1996). *Taberi Tefsiri*, 7 (H. Karakaya, K. Aytekin, Çev.). İstanbul: Hisar.
- Taberi, İ. C. E. (2024). *Tarih-i Taberî, I* (F. Gürtunca, Çev.). İstanbul: Sağlam.
- Tzetzes. *Chilliades* 7 (V. Dogani, Trans.). <https://www.theoi.com/Text/TzetzesChiliades7.html> (Erişim 13.12.2024).
- Vergilius. (1888). *Virgil's Aeneid* (O. Crane, Trans.). New York: The Baker & Taylor Co.
- Vergilius. (1893). *Virgil's Aeneid. Book II* (J. C. Robertson, Ed.). Toronto: The W.J. Gage Company.
- Vitruvius.(1990). *Mimarlık üzerine on kitap*(S.Güven, Çev., F. Yegül, B. Artamlı, Eds.). Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları
- Zemahşeri. (2018). *Keşşâf Tefsiri*, 5 (M. Sülün, Ed.). İstanbul: TYEKBY. ekitap.yek.gov.tr/urun/kessaf-tefsiri--takim-6-cilt-_685.aspx?CatId=270

Modern Kaynaklar

- Abedi, F.,(2019). *Artemis ve Apollon Kültünde Pers Etkileri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Akarsu, R.(2023). Pulur Höyük (Erzurum) 2021 ve 2022 yılı kazılarında tespit edilen Karaz kültürüne ait zoomorfik taşınabilir kutsal ocaklar. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(4), 1511-1535. <https://doi.org/10.33206/mjss.1272185>
- Akat,S. (2009). *Ana tanrıça Larmene Kültü* (Yayınlanmamış doktora tezi).İzmir: Ege Üniversitesi.
- Akdeniz, E. (2012). 2010 Yılında Manisa ili ve ilçelerinde yürütülen Prehistorik-Protohistorik yüzey araştırmaları. 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 51-68, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/4648,29arastirma1.pdf?0>
- Akdeniz,E.(2002). Büyük Menderes Havzasında prehistorik yerleşim dokusu. *Belleten*,66 (245),1-34.
- Akdoğan Arca,E. N.(2002). Lykia'lı bir Euergetes: Opramoas. İçinde S. Şahin , M. Adak (Eds.), *Likya İncelemeleri I* (s.79-90). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Akurgal E. (1962). *The art of the Hittites*. New York: H.N. Abrams.
- Akurgal, E.(1990). *Anadolu uygarlıkları tarihi*. İstanbul: Net Turistik Yayınlar A.Ş.
- Akurgal,E.(1998). *Anadolu kültür tarihi*. Ankara: Tübitak.
- Albayrak, Y. (2012). Anadolu'da Artemis'in sıfatları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(48), 1-15.
- Albert, R.M., &Weiner, S. (2001). Study of Phytoliths in prehistoric ash layers from Kebara and Tabun caves using a quantitative approach. İçinde J.D. Meunier, &F.Coline (Eds.), *Phytoliths: Applications in earth sciences and human history*, I (s.251-266). Lisse:A.A.Balkema. <https://doi.org/10.1201/NOE9058093455.ch19>

- Albright, W. F. (1931-1932). The Syro-Mesopotamian god Šulmân-Ešmûn and related figures. *Archiv für Orientforschung*, 7, 164-169. <https://www.jstor.org/stable/41662002>
- Albright, W. F. (1968). *Yahweh and the gods of Canaan: A historical analysis of two contrasting faiths*. New York: Doubleday.
- Albright, W. F. (1920). Gilgames and Engidu, Mesopotamian genii of fecundity. *Journal of the American Oriental Society*, 40, 307-335. <https://doi.org/10.2307/593436>
- Alexious, S. (1991). *Minos uygarlığı* (E. T. Tulunay, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Alp, S. (2002). Hitit çağında Anadolu. Ankara: Tübitak.
- Alparslan, M. D. (2009a). Hitit inanç sistemi ve mitolojik yansımaları. İçinde F. Akyol (Ed.), *Mythos, 2006 yılı NAVISALVIA, Sina Karaağaç'ı anma toplantısı* (s. 9-21). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Alparslan, M. D. (2009b). Hitit dini ve tanrıları. İçinde M. Alparslan (Haz.), *Hititolojiye giriş* (s. 119-127). İstanbul: Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü.
- Alpaslan, H. İ. (2005). *Anadolu'da podyumlu mezar mimarisi, MÖ. 6.-MÖ. 4. yüzyıl* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Alpman, A. (1981). Hurritler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14(25), 283-313. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000351
- Altınoluk, Ş. (2013). Lydia'nın güzel kadınlar şehri: Hypaipa *Toplumsal Tarih*, 240, 22-27.
- Amadasi Guzzo, M. G., & Zamora López, J. Á. (2012-2013). The epigraphy of the tophet. *Studi Epigrafici e Linguistici*, 29-30, 159-192.
- Andrae, W. (1925). *Coloured ceramics from Ashur and earlier ancient Assyrian wall-paintings*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Annus, A. (2002). *The god Ninurta in the mythology and royal ideology of ancient Mesopotamia*. *State Archives of Assyria Studies XIV*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Antl-Weiser, W. (2009). The time of the Willendorf figurines and new results of Palaeolithic research in Lower Austria. *Anthropologie*, XLVII(1-2), 131-141.
- Archi, A. (2015). Hittite religious landscapes. İçinde A. D'Agostino, V. Orsi, & G. Torri (Eds.), *Sacred landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the international conference in honour of Franca Pecchioli Daddi Florence 2014* (s. 11-25). Firenze: Firenze University Press.
- Ardziba, V. (2010). *Eskiçağda Anadolu ayinleri ve mitleri* (Orhan Uravelli, Çev.). Ankara: Kafdav.
- Arıkan, Y. (1998a). Hitit dini üzerine bir inceleme. *D.T.C.F. Fakülte Dergisi*, 38(1-2), 271-285.
- Arıkan, Y. (1998b). Hitit dualarında geçen bazı tanrı adları. İçinde *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Çorum 1996 (s. 45-51). Ankara : Uyum Ajans.

- Arslan, M. (2012). Pseudo-Skylaks: Periplous. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi / Mediterranean Journal of Humanities*, II(1), 239-257. <https://doi.org/10.13114/MJH/20122783>
- Aslantürk, N. (2018). Hitit metinlerinde geçen Hatti tanrıçası: Kuzzanıšu / Kuzanašu. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11(38), 403-420. <https://doi.org/10.14225/Joh1373>
- Aster, S. Z. (2015). Ezekiel's adaptation of Mesopotamian melammu. *Die Welt des Orients*, 45(1), 10-21. <https://doi.org/10.13109/wdor.2015.45.1.10>
- Ateşlier, S. (2004). Phokaia'daki taş kule anıt mezarının üst yapısına ait gözlemler. *OLBA*, 9, 111-125.
- Ateşlier, S.(2017). Anadolu'da Pers dönemi yapıları. İçinde K. İren, Ç. Karagöz, & Ö. Kasar (Eds.) *Persler*, (s.162-171). İstanbul: YKY.
- Attwell, L., Kovarovic K., & Kendal, J.R. (2015). Fire in the Plio-Pleistocene: the functions of hominin fire use, and the mechanistic, developmental and evolutionary consequences. *Journal of Anthropological Sciences*, 93, 1-20. <https://doi.org/10.4436/jass.93006>
- Aubet, M. E. (1993). *The Phoenicians and the West: Politics, colonies and trade* (M. Turton, Trans.). Cambridge University Press.
- Avi-Yonah, M. (1952). Mount Carmel and the God of Baalbek. *Israel Exploration Journal*, 2(2), 118-124. <http://www.jstor.org/stable/27924471>
- Baker, E. K. (1913). *Stories of old Greece and Rome*. New York: Macmillan Company.
- Bakır, T. (2011). *Daskyleion*. Balıkesir: Balıkesir Valiliği.
- Balossi Restelli, F. (2015). Hearth and home: Interpreting fire installations at Arslatepe, Eastern Turkey, from the fourth to the beginning of the second millennium BCE. *Paléorient*, 41, 127-151. <https://doi.org/10.3406/paleo.2015.5659>
- Barkai, R., et al. (2017). Fire for a reason: Barbecue at Middle Pleistocene Qesem cave, Israel. *Current Anthropology*, 58(16), 314-328. <https://doi.org/10.1086/691211>
- Barre, M. L. (1978). LAMMA and Reşep at Ugarit: The Hittite connection. *Journal of the American Oriental Society*, 98(4), 465-467. <https://doi.org/10.2307/599760>
- Başak, O. (2010). Taş Çağı'ndan Tunç Çağı'na Anadolu'da maden sanatın gelişimi ve kullanımı. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 21, 15-33. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsed/issue/2557/32951>
- Baştürk, M. B. (2009). Ayanis Tapınağı'ndaki simgeler ışığında Urartu kült uygulamaları üzerine. İçinde H. Sağlamtimur, vd. (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na armağan: Yukarı Denizin kıyısında Urartu Krallığı'na adanmış bir hayat* (s. 133-149). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Bayat, F. (2009). Geçiş ritüeli bağlamında arınma. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 74-78.
- Bayram, S. (2019). Eski Mezopotamya'da kutsal evlilik metinleri ve "kutsal/kült/mabet fahişe(sı)" ibâresi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 546-575.
- Bednarik, R. G., et al. (1990). On neuropsychology and shamanism in rock art. *Current Anthropology*, 31(1), 77-84. <https://doi.org/10.1086/203809>

- Belli, O. (1997). 1995 yılı aşığı ve yukarı Anzaf Urartu kaleleri kazısı. *XVIII. Kazı sonuçları toplantısı* I, 379-410. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/18_kazi_1.pdf
- Belli, O. (2000). Van bölgesi'nde boyalı mağara resimlerinin keşfi. İçinde O. Belli (Ed.), *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s.291-297). Ankara: İstanbul Üniversitesi, Başak Matbaacılık.
- Belli, O. (2007). Kars Bölgesinde keşfedilen tarih öncesi döneme ait kayaüstü resimleri. İçinde O. Belli (Ed.), *Kars, 2. Kent Kurultayı, Kafkasya'da ortak geleceğimiz* (s. 30-75). İstanbul: Kars Belediyesi Kùltür Yayınları.
- Belli, O., & Tozkoparan, M. (2005). 2003 yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve nekropolü kazısı. *26. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* (s. 189-202). Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/26_kazi_1.pdf
- Belli, O., & Tozkoparan, M. (2006). 2004 yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve nekropolü kazısı. *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* (s. 165-182). Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/27_kazi_1.pdf
- Berna, F., vd. (2012). Microstratigraphic evidence of in situ fire in the Acheulean strata of Wonderwerk Cave, Northern Cape province, South Africa. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(20), 1215-1220. <https://doi.org/10.1073/pnas.1117620109>
- Bertman, S. (2003). *Handbook to life in ancient Mesopotamia*. New York: Facts On Files.
- Beyazıt, A., Gülkan, B., & Afşar, B. (2024). Orta Karadeniz Bölgesi'nin protohistorik yerleşimi: İkiztepe. *Colloquium Anatolicum*, 23, 123-148. <https://doi.org/10.58488/collan.1506216>
- Beydili, C. (2004). *Türk mitolojisi ansiklopedik sözlük* (E. Ercan, Çev.). Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Bilgen, A. N., vd. (2013). Seyitömer Höyük 2011 yılı kazısı. *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* (s. 201-216). Çorum: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/7332,34kazi1.pdf?0>
- Bilgi, Ö. (1985). İkiztepe kazılarının 1984 dönemi sonuçları. *7. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* (s. 111-119). Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/07_kazi.pdf
- Bilgi, Ö. (1995). İkiztepe kazılarının 1994 dönemi sonuçları. *17. Kazı Sonuçları Toplantısı, I* (s. 157-168). Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/17_kazi_1.pdf
- Bilgili, N. (2019a). *Türk mitolojisi*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Bilgili, N. (2019b). *Türklerde 5 element*. Ankara: Kripto Yayınları.
- Bittel, K. (1956). Kappadokya'da bulunan bir ateş sunağı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 6(2), 35-42.
- Black, J., & Green, A. (2004). *An illustrated dictionary: Gods, demons and symbols of ancient Mesopotamia*. London: The British Museum Press.

- Boardman, J. (1970). *Greek gems and finger rings: Early Bronze Age to late Classical* (R. L. Wilkins, Photo.). New York: Harry N. Abrams
- Boaretto, E. vd. (2009). Radiocarbon dating of charcoal and bone collagen associated with early pottery at Yuchanyan Cave, Hunan Province, China. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(24), 9595–9600. <https://doi.org/10.1073/pnas.0900539106>
- Boğaz, Ş. (2023). *Lydia kutsal alanlarında görülen Pers etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi). İstanbul Üniversitesi.
- Bonnefoy, Y. (Yön.). (2000). *Antik dünya ve geleneksel toplumlardaki dinler ve mitolojiler sözlüğü* I-II (L. Yılmaz, Haz.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Bonnet, C. (2007). Melqart, iconography of deities and demons. *Electronic Pre-Publication*, 1–4. https://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_melqart.pdf (Erişim Tarihi 02.07.2022).
- Bostancı, E. (1967). Beldibi ve Mağracık'ta yapılan 1967 yaz mevsimi kazıları ve yeni buluntular. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 16(1), 51–60.
- Boutsikas, E., & Hannah, R. (2012). Aitia, astronomy and the timing of the Arrhēphoria. *The Annual of the British School at Athens*, 107, 233–245. <https://doi.org/10.1017/s0068245411000141>
- Bowman, D. M. J. S., vd. (2009). Fire in the Earth system. *Science*, 324(5926), 481–484. <https://doi.org/10.1126/science.1163886>
- Boyce, M. (1975). *A history of Zoroastrianism I: The early period*. Leiden: Brill.
- Boyce, M. (1982). *A history of Zoroastrianism II: Under the Achaemenians*. Leiden: Brill.
- Boyce, M. (2001). *Zoroastrians: Their religious beliefs and practices*. London, New York: Routledge.
- Boyce, M. (2016). Ātaş. In *Encyclopædia Iranica* (Vol. III (1), s. 1–5). <http://www.iranicaonline.org/articles/atas-fire> (Erişim Tarihi 20.04.2025)
- Boyce, M., & Grenet, F. (1991). *A history of Zoroastrianism III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*. Leiden: Brill.
- Boyce, M., Chaumont, M. L., & Bier, C. (2018). ANĀHĪD. In *Encyclopædia Iranica* (Vol.I (9), s. 1003–1011). <http://www.iranicaonline.org/articles/anahid> (Erişim Tarihi 20.04.2025).
- Bozgun, Ş. (2021). Hititler'de ateş kültü ve Tanrı DPahhur (I). *Colloquium Anatolicum*, 20, 51–81.
- Bönisch-Meyer, S. (2016). Mitoslarda Likya ve Likyalılar. İçinde H. İşkan & E. Dündar (Eds.), *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un ülkesi* (s. 12–25). İstanbul: YKY.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih öncesi insan* (M. Glazer, D. Arısan Günay, & B. Altınok, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Briant, P. (1996). *Histoire de l'empire Perse de Cyrus à Alexandre* (Vol.I–II). *Achaemenid History X*. Leiden: Fayard.

- Bryce, T. (2002). *Life and society in the Hittite world*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, T. (2003). *Letters of the great kings of the ancient Near East: The royal correspondence of the Late Bronze Age*. New York: Routledge.
- Bulut, H. (2016). Batı Toros Mağaraları kemik alet işçiliğine ilişkin tekno-tipolojik değerlendirme: Karain Mağarası örneği. *31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (s. 55-84). Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/45226,31arkeometri.pdf?0>
- Bulut, H. (2017). Yeryüzü cennetleri: Pers bahçeleri ve paradeisosları. İçinde K. İren, Ç. Karagöz, & Ö. Kasar (Eds.), *Persler* (s. 174-183). İstanbul:YKY.
- Burkert, W. (1979). *Structure and history in Greek mythology and ritual*. Los Angeles, London: University of California Press.
- Burkert, W. (1985). *Greek religion: Archaic and classical* (J. Raffan, Trans.). Malden:Blackwell.
- Cahill, N. (1988). Taş Kule: A Persian-period tomb near Phokaia. *American Journal of Archaeology*, 92(4), 481-501. <http://www.jstor.org/stable/505245>
- Cahill, N. (2012). Sardis, 2010. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı IV* (s. 209-230). Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/4654,33kazi4.pdf?0>
- Campbell, J. (2015). *Kahramanın sonsuz yolculuğu* (S. Gürses, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Campbell, J. (2019). *İlkel mitoloji: Tanrının maskeleri I* (K. Emiroğlu, Trans.). İstanbul: İstanbul: Isık Yayınları.
- Can, Ş. (1994). *Klasik Yunan mitolojisi*. İstanbul:İnkılap Kitabevi.
- Canav, Ü. (1985). *Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş. cam eserler koleksiyonu*. İstanbul:T.Ş.C. F.A.Ş. Belge ve Bilgi Merkezi.
- Casucci, G. (2020). Hearths and ovens: Interpreting fire installations in the Late Bronze Age on the Anatolian plateau. *Anatolica*, 46, 171-201. <https://doi.org/10.2143/ANA.46.0.3288923>
- Childe, V. G. (1926). *The Aryans: A study of Indo-European origins*. London:Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Childe, V. G. (2006). *Kendini yaratan insan: İnsanın çağlar boyunca gelişimi* (F. Ofluğlu, Çev.). İstanbul:Varlık Yayınları.
- Choksy, J. K. (2007). Reassessing the material contexts of ritual fires in ancient Iran. *Iranica Antiqua*, 42, 229-269. <https://doi.org/10.2143/IA.42.0.2017878>
- Clifford, R. J. (1990). Phoenician religion. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 279, 55-64. <https://doi.org/10.2307/1357208>
- Cogan, M. (1999). Shulman. İçinde K. van der Toom, B. Becking, & P. W. van der Horst (Eds.), *Dictionary of deities and demons in the Bible (DDD)* (s. 774-775). Leiden:Brill.
- Collon, D. (1988). *First impressions, cylinder seals in the ancient Near East*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cook, A. B. (1914). *Zeus: A study in ancient religion I*. Cambridge University Press.

- Cook, E. M. (1997). Aramaic language and literature. In E. Meyers (Ed.), *The Oxford encyclopedia of archaeology in the Near East* (Vol. 1, pp. 178–187). Oxford University Press.
- Cooley, J. L. (2011). An OB prayer to the gods of the night. In A. Lenzi (Ed.), *Reading Akkadian prayers and hymns: An introduction* (pp. 71-83). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Cornelius, I. (1994). The iconography of the Canaanite gods Reshef and Ba'al: Late Bronze and Iron Age I periods (c. 1500 – 1000 BCE). Fribourg, Göttingen: University Press. <http://www.zora.uzh.ch/id/eprint/142977/1/Cornelius-1994-Reshef-and-Baal.pdf>
- Cömert, B. (1999). *Mitoloji ve ikonografi*. Ankara: Ayraç.
- Crawford, H. (2015). *Sümer ve Sümerler* (N. Uzun, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Crawley, A. E. (1913). Fire, fire-gods. In J. Hastings (Ed.), *Encyclopaedia of religion and ethics* (Vol. 6, s. 26-30). Edinburgh: T. & T. Clark.
- Cumont, F. V. M. (1896). *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra II*. Bruxelles: Lamartin.
- Çelik, E. (2023). *Anadoluda prytaneionlar ve Hestia kültü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi.
- Çeşmeli, İ., Raimkulov, A., & Günözü-Ulusoy, H. (2022). Arkeolojik çalışmalar ışığında Yerkurgan merkez tapınağı ve Zerdüşştülük tapınak mimarisi. *LYCUS Dergisi*, 5, 1-58. <https://doi.org/10.54577/lycus.1095102>
- Çıblak, N. (2007). Tahtacılar ateş ve ocak kültü. İçinde F. Küçük & T. Bulut (Eds.), 2. *Uluslararası Türk kültür evreninde Alevilik ve Bektaşilik bilgi şöleni bildirisi*, I (s. 671-686). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Çilingiroğlu, A. (2004). Silah, tohum ve ateş. İçinde T. Korkut (Ed.), 60. *yılında Fahri Işık'a armağan: Anadolu'da doğdu* (s. 257-262). İstanbul: Ege Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2022). Urartu dini. İçinde K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da değişim* (s. 134-146). İstanbul: YKY.
- Çilingiroğlu, A., & Derin, Z. (2000). Ayanis kalesi kazıları 1998. 21. *Kazı sonuçları toplantısı, I*, 397-408. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/21_kazi_1.pdf
- Çilingiroğlu, A., & Sağlamtimur, H. (1999). Van-Ayanis Urartu kalesi kazıları 1997. 20. *Kazı sonuçları toplantısı, I*, 527-541. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/20_kazi_1.pdf
- Dandamayev, M. A. (2012). Magi. *Encyclopædia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/magi> (Erişim Tarihi 04.12.2024).
- Daniels, M. (2014). *Bir nefeste Dünya mitolojisi* (P. Üstel, Çev.). İstanbul: Maya Kitap.
- Darga, M. (1992). *Hitit sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- Day, J. (2002). *Yahweh and the gods and goddesses of Canaan*. Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series, 265. London, New York: Sheffield Academic Press.

- De Hoz, M.-P. (2016). The goddess of Sardis: Artemis, Demeter, or Kore? In M.-P. de Hoz, J. P. S. Hernández, & C. M. Valero (Eds.), *Between Tarhuntas and Zeus Polieus: Cultural crossroads in the temples and cults of Graeco-Roman Anatolia*. (pp. 185–224). *Colloquia Antiqua* 17. Leuven: Peeters.
- De Jong, A. (1997). *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin literature*. Leiden: Brill.
- Delcourt, M. (1957). *Hephaistos ou la légende du magicien* (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fascicule CXLVI). Paris: Les Belles Lettres.
- Dennis, G. W. (2004). Fire. *Encyclopedia Mythica*. <https://pantheon.org/articles/f/fire.html> (Erişim Tarihi: 2.12.2024).
- Derry, T. K., & Williams, T. I. (1993). *Short history of technology: From the earliest times to A.D. 1900*. New York: Dover Publications.
- Dhalla, M. N. (1938). *History of Zoroastrianism*. New York: AMS Press.
- Dhavalikar, M. K. (2006). Archeology of the Aryans. *Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute*, 87, 1–37.
- Dilek, İ. (2007). Sibirya Türklerinde ateşle ilgili inançlar: Törenler ve bazı efsaneler. *Bilig*, 43, 33–54. https://yesevi.edu.tr/bilig_43.sayı
- Diler, A. (1988). Olympos ve Hephaestion'da kült kalıntıları üzerine bir ön araştırma. VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (s. 107–120). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arastirmalar/06_arastirma.pdf
- Doğer, E., & Sezgin, Y. (2019). Aigai antik kenti. İçinde M. Çekilmez (Ed.), *Aliğa ve çevresindeki antik kentler: Kyme, Myrina, Gryneion, Tisna, Elaia, Aigai, Larisa* (s. 133–162). Aliğa Kent Kitaplığı.
- Downing, C. (1987). Hestia. In M. Eliade (Ed.), *The Encyclopedia of religion* (Vol. 6, p. 308). New York: Macmillan.
- Dowson, J. (1879). *A classical dictionary of Hindu mythology and religion, geography, history, and literature*. London: Trübner.
- Dönmez, Ş. (2004). Kapadokya'da ateş kültü. İçinde *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* (s. 473–487). Ankara: Tüksev Yayınları.
- Dönmez, Ş. (2014). Amasya'daki Zerdüştlük kültürüne yeni kanıt: Sikke'deki ateş bulundu. *Tarih Dergisi*, 6(13).
- Dönmez, Ş. (2015). Oluz Höyük kazıları ışığında Kuzey - Orta Anadolu Pontika Kappadokia Achaimenid varlığına güncel bir bakış. *Tüba-Ar: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 18, 71–107.
- Dönmez, Ş. (2018). Amasya – Oluz Höyük ateşgedesi ve erken Zerdüşt dini kutsal alanı. *Tüba-Ar, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 22, 145–160.
- Dumezil, G. (1988). *Mitra-Varuna: An essay on two Indo-European representations of sovereignty* (D. Coltman, Trans.). New York: Zone Books.
- Dumezil, G. (2019). *Mit ve destan I: Hint-Avrupa destanlarında üç işlev ideolojisi* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: YKY.
- Dumezil, G. (2022). *Mit ve destan III: Roma tarihleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: YKY.

- Dumezil, G. (2024). *Mitra-Varuna* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul:Alfa.
- Dunlap, S. F. (1856). *The origin of ancient names of countries, cities, individuals, and gods*. Cambridge: Metcalf and Company.
- Duru, R. (1984). Kuruçay Höyüğü 1983. 6. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 5-10. İzmir: Kültür Bakanlığı Yayınları.
http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/06_kazi.pdf
- Duru, R. (1986). Kuruçay Höyüğü kazıları. *IX. Türk Tarih Kongresi*, I, 55-61. Ankara:TTK.
- Duru, R. (1993). Höyücek kazıları – 1991. 14. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 147-153. Ankara: A.Ü. Basımevi.
http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/14_kazi_1.pdf
- Duru, R. (1997). Burdur bölgesi Neolitik Çağ mimarlığı ve Anadolu'daki çağdaşları arasındaki konumu hakkında. *Adalya I*, 1-22.
- Duru, R., & Umurtak, G. (2007). Bademağacı kazıları 2005. 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 639-646. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/28_kazi_1.pdf
- Edsman, C. M. (1987). Fire. In M. Eliade (Ed.), *The encyclopedia of religion* (Vol. 5, s. 340-346). Macmillan.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi dönüş mitos* (Ü. Altuğ, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Eliade, M. (2003). *Demirciler ve simyacılar* (M. E. Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2005). *Dinler tarihi, inançlar ve ibadetlerin morfolojisi* (M. Ünal, Çev.). Konya: Serhat Kitabevi.
- Eliade, M. (2014a). *Dinler tarihine giriş* (L. Arslan Özcan, Çev.). İstanbul:Kabalcı.
- Eliade, M. (2014b). *Şamanizm* (İ. Birkan, Çev.).Ankara:İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2016). *Mitlerin özellikleri* (S. Rıfat, Çev.). İstanbul:Alfa.
- Eliade, M. (2017a). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi I-III* (A. Berktaş, Çev.).İstanbul: Alfa.
- Eliade, M. (2017b). *Kutsal ve kutsal-dışı* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Eliade, M. (2018). *İmgeler ve simgeler* (M. Ali Kılıçbay, Çev.).Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Emiroğlu, K., & Aydın, S. (2003). *Antropoloji sözlüğü*. Ankara:Bilim ve Sanat Yayınları.
- Erhat, A. (1978). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erten, E. (2010). Camın erken tarihi: Anadolu'da Tunç Çağı'nda cam konusunda düşünceler. *İçinde CAMGERAN, Sempozyum Bildiri Kitabı* (s. 59-64). Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: TTK.
- Esin, E. (1978). *İslamiyetten önceki Türk kültür tarihi ve İslama giriş*. (Türk Kültürü El Kitabı, II Cilt I/b'den Ayrı Basım). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı.

- Esin, U. (2000). Tülin Tepe kurtarma kazıları. İçinde O. Belli (Ed.), *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s. 87-90). Ankara: İstanbul Üniversitesi, Başak Matbaacılık.
- Esin, U. (2007). Anadolu'da metalurjinin başlangıcı. İçinde N. Başgelen (Ed.), *12.000 yıl önce "uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya yolculuğunun başlangıcı" Neolitik dönem* (s. 79-83). İstanbul: YKY.
- Eyüpoğlu, İ. Z. (1988). *Türk dilinin etimoloji sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Eyüpoğlu, İ. Z. (1989). *Türkçe kökler sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Fidan, E. (2017). Madencilik beşiği Anadolu. *Belleten*, 81(292), 15-30. Ankara: TTK.
- Fleming, W. B. (1915). *The history of Tyre*. New York: Columbia University Press.
- Forbes, R. J. (1950). *Metallurgy in antiquity*. Leiden: Brill.
- Fournet, A. (2010). About the Mitanni-Aryan. *The Journal of Indo-European Studies*, 38(1-2), 26-40. <https://www.researchgate.net/publication/297938476>
- Fournet, A., & Bomhard, A. R. (2010). *The Indo-European elements in Hurrian*. La Garenne Colombes, Charleston.
- Fox, R. L. (2008). *Travelling heroes: Greeks and their myths in the epic age of Homer*. London, New York: Allen Lane.
- Frangipane, M. (1994). Excavations at Arslantepe–Malatya, 1992. *15. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 211-228. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/15_kazi_1.pdf
- Frankfort, H. (1934). Iraq excavations of the Oriental Institute, 1932/33: Third preliminary report of the Iraq Expeditions. Chicago: The University of Chicago Press. <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/oic17.pdf> (Erişim Tarihi: 21.07.2022).
- Frayne, D. R., & Stuckey, J. H. (2021). *Handbook of gods and goddesses of the ancient Near East: Three thousand deities of Anatolia, Syria, Israel, Sumer, Babylonia, Assyria, and Elam*. Pennsylvania: University Press, Eisenbrauns.
- Frazer, J.G. (1930). *Myth of the origin of fire*. London: Macmillan.
- Frazer, J.G. (2018a). *Ateşin kökenine dair mitler* (D. Uludağ, Çev.). Ankara: Doğu Batı.
- Frazer, J. G. (1885). The Prytaneum, the Temple of Vesta, the Vestals, Perpetual Fires. *The Journal of Philology*, 145–172. <https://doi.org/10.1017/cbo9781139523677>.
- Frazer, J.G. (2018b). *Adonis, Attis, Osiris, Doğu dinleri tarihi araştırmaları I* (İ. H. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Pinhan.
- Fulco, W. J. (1976). *The Canaanite god Rešep*. New Haven: American Oriental Society.
- Fustel De Coulanges, N. D. (1874). *The ancient city: A study on the religion, laws, and institutions of Greece and Rome*. Boston: Lee and Shepard.
- Fustel De Coulanges, N. D. (2011). *Antik site, Yunan'dan Roma'ya kadar tapınma hukuk ve kurumlar üzerine inceleme* (İ. Kılınç, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Gardner, E. A. (1908). Altar: Greek. In J. Hastings (Ed.), *Encyclopaedia of religion and ethics* (Vol. 1, s. 342–345). Edinburgh: T. & T. Clark.

- Gardner, P. (1878). *Catalogue of Greek coins: The Seleucid kings of Syria* (R. S. Poole, Ed.). London: Order of the Trustees.
- Garnand, B. K., Stager, L. E., & Greene, J. A. (2012/2013). Infants as offerings: Palaeodemographic patterns and Tophet burial. *Studi Epigrafici e Linguistici*, 29-30, 193–222.
- Gaster, T. H. (1987). Heroes. In M. Eliade (Ed.), *The encyclopedia of religion* (Vol. 6, s.302-305). New York: Macmillan.
- Geiger, A. (1911). *Judaism and its history* (C. Newburgh, Çev.). New York: Bloch Publishing Co.
- Gelb, I. J. (1973). *Hurrians and Subarians*. Chicago: The University of Chicago Press.
- George, A. R. (2015). The gods Işum and  endursanga: Night watchmen and street-lighting in Babylonia. *Journal of Near Eastern Studies*, 74(1), 1–8. <https://doi.org/10.1086/679387>
- Gnoli, G. (1993). Daivadana. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. 6(6), s.602–603). <https://www.iranicaonline.org/articles/daivadana-lit> (Erişim Tarihi: 7 Aralık 2024).
- Goell, T. B. (1996). *Nemrud Dağı: The hierothesion of Antiochus I of Commagene: Results of the American excavations* (Vol.I-II) (D. H. Sanders, Ed.). Indiana: Eisenbrauns.
- Golan, A. (1991). *Myth and symbol: Symbolism in prehistoric religions*. Jerusalem.
- Goldberg, P., vd. (2012). New evidence on Neandertal use of fire: Examples from Roc de Marsal and Pech de l’Az  IV. *Quaternary International*, 247, 325–340. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2010.11.015>
- Goldman, H. (1940). The Sandon monument of Tarsus. *Journal of the American Oriental Society*, 60(4), 544–553. <https://doi.org/10.2307/594084>
- Goldman, H. (1949). Sandon and Herakles. *Hesperia Supplements*, 8, 164–174. <https://doi.org/10.2307/1353891>.
- Gowlett, J. A. J. (2016). The discovery of fire by humans: A long and convoluted process. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 371(1696), 20150164. <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0164>
- Gowlett, J., Gamble, C., & Dunbar, R. (2012). Human evolution and the archaeology of the social brain. *Current Anthropology*, 53(6), 693–722. <https://doi.org/10.1086/667994>
- Graves, R. (1960). *The Greek myths I*. Middlesex: Penguin Books.
- Graves, R., & Patai, R. (2013). *İbrani mitleri: Tekvin - Yaratılış Kitabı* (U. Akpur, Çev.). İstanbul: Say.
- Gray, L. H. (1908). Altar: Introduction. In J. Hastings (Ed.), *Encyclopaedia of religion and ethics* (Vol. 1, s. 333-335). Edinburgh: T. & T. Clark.
- Grimal, P. (1990). *A concise dictionary of classical mythology* (A. R. Maxwell-Hyslop, Trans.; S. Kershaw, Ed.). Oxford: Basil Blackwell.
- Gurney, O. R. (1977). *Some aspects of Hittite religion*. Oxford: Oxford University.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü* (Vol. I-II). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Günaltay, Ş. (1987). *Türk tarihinin ilk devirlerinden yakın Şark Elam ve Mezopotamya*. Ankara: TTK.
- Güngör, E. (2021). Bozkır Türk kültüründe mitolojik demir ve kutsal efendileri (demirciler). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 235-243. <https://doi.org/10.48120/oad.1019992>
- Güngördü, F. V. (2017). Merkezi Bereketli Hilal bölgesinde seramik öncesi Neolitik dönem ölü gömme gelenekleri ışığında dönemin sosyal yapısı hakkında bir değerlendirme. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 175-196. <https://doi.org/10.18299/cahij.135>
- Güterbock, H. G., & Hoffner, H. A. (1997). *The Hittite dictionary* (P). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago. <http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/CHDP.pdf>
- Haas, V. (2002). Hitit dini. İçinde W. Jacob (Ed.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu* (s. 438-442). Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Hageneuer, S. (2007). Nusku. In *Iconography of deities and demons in the ancient Near East* (Electronic pre-publication). Zurich: University of Zurich. http://www.religionswissenschaft.uzh.ch/idd/prepublications/e_idd_nusku.pdf (Erişim Tarihi 8.12. 2024).
- Halton, C. (2011). An incantation-prayer: Girra 2. In A. Lenzi (Ed.), *Reading Akkadian prayers and hymns: An introduction* (s. 145-156). Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Hamilton, E. (1942). *Mythology*. Boston: Little, Brown and Company.
- Hamilton, E. (2015). *Mitologya* (Ü. Tamer, Çev.). İstanbul: Varlık Yayınları.
- Hamilton, R. (1984). Sources for the Athenian amphidromia. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 25, 243-251. <https://grbs.library.duke.edu/index.php/grbs/article/view/5511> (Erişim Tarihi 8.12. 2024).
- Hançerlioğlu, O. (2000). *Dünya inançları sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hanway, J. (1753). *An historical account of the British trade over the Caspian Sea: With a journal of travels* (Vol. I). London: Dodsley, etc.
- Hard, R. (2004). *The Routledge handbook of Greek mythology*. London/New York: Routledge.
- Harper, R. P. (1967). A dedication to the goddess Anaitis at Ortaköy, north of Aksaray, (Nitalis?). *Anatolian Studies*, 17, 193-193. <https://doi.org/10.2307/3642449>
- Harva, U. (2015). *Altay panteonu: Mitler, ritüeller, inançlar ve tanrılar* (Ö. Suveren, Çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Hassan, Ü. (1983). Tarihöncesinden tarihe şamanlık. *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38(1-4), 97-114. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/38348>
- Hauptmann, H., & Özdoğan, M. (2007). Anadolu'da neolitik devrim. İçinde 12.000 yıl önce Anadolu, insanlığın en eski anıtları (s. 404-410). Karlsruhe: Badisches Landesmuseum.
- Heffron, Y. (2019). Nergal (god). *Ancient Mesopotamian Gods and Goddesses*. Oracc and the UK Higher Education Academy.

- <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/nergal/> (Erişim tarihi: 28.05.2025)
- Heidel, A. (2000). *Enuma Eliş, Babil yaratılış destanı* (İ. Birkan, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Heider, G. C. (1985). *The cult of Molek: A reassessment*. Sheffield: Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 43.
- Hill, G. F. (1900). *Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*. London: Order of the Trustees.
- Hirsch, E. G., & Price, I. M. (1906). Tophet. In I. Singer (Ed.), *Jewish encyclopedia* (Vol. 12, s. 195-196). New York and London: Funk & Wagnalls Company. <https://jewishencyclopedia.com/articles/14445-tophet> (Erişim tarihi: 8.12.2024)
- Hocart, A. M. (1941). *Kingship*. London: Watts & Co.
- Hodgson, D. (2000). Shamanism, phosphenes, and early art: An alternative synthesis. *Current Anthropology*, 41(5), 866-873. <https://doi.org/10.1086/317415>
- Hooke, S. H. (2015). *Ortadoğu mitolojisi* (A. şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Hoppal, M. (2001). Sibirya şamanizminde doğa tapınımı (G. Erginer, Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi Dergisi*, 41(1), 209-225. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153148>
- Hoppal, M. (2023). *Avrasya'da şamanlar*. İstanbul: YKY.
- Horry, R. (2019). Erra (god). *Ancient Mesopotamian Gods and Goddesses*. Oracc and the UK Higher Education Academy. <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/erra/>
- Horry, R. (2019). Nuska/Nusku (god). *Ancient Mesopotamian Gods and Goddesses*. Oracc and the UK Higher Education Academy. <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/nuska/> (Erişim tarihi: 28.05.2025)
- Huart, C. (1927). *Ancient Persia and Iranian civilization*. London: K. Paul, Trench, Truber.
- Humann, C. (1904). *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre 1891–1893*. Berlin: Georg Reimer.
- Iozzo, M. (2012). The Chimaera, Pegasus and Bellerophon in Greek art and literature. In G. C. Cianferoni, M. Iozzo, & E. Setari (Eds.), *Myth, allegory, emblem: The many lives of the Chimaera of Arezzo* (s. 111-135). Colloquium Getty Museum, 2009, Roma.
- Işık, F. (1997). Megaron – Özel bir yapı tipinin kökeni, gelişimi ve bir Ege tapınağına dönüşümü. *Adalya*, 2, 1-49.
- Işıklı, M. (2010). Erzurum'da TTK adına yapılan kazılardan ele gečen özel bir buluntu grubu: Boynuzlu objeler. *XVI. Türk Tarih Kongresi, I*, 63-83. Ankara: TTK.
- Işıklı, M., Çalkaya, N., & Erkmen, M. (2014). Erzurum yöresi Karaz kültürü ocakları. *XVI. Türk Tarih Kongresi, I*, 131-154. Ankara: TTK.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün şamanizm, materyaller ve araştırmalar*. Ankara: TTK.

- İpşirli, M. (1991). Bâbiâli. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (4. cilt, s. 378-386). İstanbul: Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali> (Erişim Tarihi 2.12.2024).
- İren, K., & Yıldızhan, H. (2017). Pers Daskyleionu: Güney Marmara bölgesinde bir satraplık merkezi. İçinde K. İren, Ç. Karagöz, & Ö. Kasar (Eds.), *Persler* (s. 332-344). İstanbul: YKY.
- James, E. O. (1962). *Prehistoric religion: A study in prehistoric archaeology*. New York: Barnes & Noble.
- Jastrow, M. (1898). *The religion of Babylonia and Assyria*. Boston: Ginn.
- Jastrow, M. (1911). *Aspects of religious belief and practice in Babylonia and Assyria*. New York: G.P. Putnam's Sons.
- Jastrow, M. (1915). *The civilization of Babylonia and Assyria: Its remains, language, history, religion, commerce, law, art, and literature*. Philadelphia, London: J.B. Lippincott Company.
- Jastrow, M., & Clay, A. T. (1920). An Old Babylonian version of the Gilgamesh epic, on the basis of recently discovered texts. New Haven: Yale University Press.
- Jensen, P. (1898). *Hittiter und Armenier*. Strassburg: Verlag Von Karl J. Trübner.
- Jensen, R. (2003). Melquart and Heracles: A study of ancient gods and their influence. *Studia Antiqua*, 2(2), 101-109. https://scholarsarchive.byu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1168&context=studia_antiqua (Erişim Tarihi 8.12.2024).
- Johnston, A. (1981). The Greek coins. In T. V. Buttrey, A. Johnston, K. M. Mackenzie, & L. M. Bates (Eds.), *Greek, Roman, and Islamic coins from Sardis* (s. 1-89). (Archaeological Exploration of Sardis Monograph 7). Cambridge: Harvard University Press.
- Kajava, M. (2004). Hestia hearth, goddess, and cult. *Harvard Studies in Classical Philology*, 102, 1-20. <https://doi.org/10.2307/4150030>
- Kalkan, H. (2011). Doğu Anadolu'da geç Demir Çağ sorunlar ve gözlemler. *Olba*, 19, 47-56. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/765860>
- Kalkan, H. (2020). Lydia Keldağı üzerine yeni bir değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(20), 205-216. <https://doi.org/10.33207/trkede.735332>
- Karagöz, Ş. (2005). Küçük Asya tipi Greko-Pers bir eser: Bünyan sunağı. *Anadolu Araştırmaları*, 18(2), 137-152.
- Karakurt, D. (2011). *Türk söylence sözlüğü* (e-kitap). <https://archive.org/details/Turk-Soylence-Sozlugu> (Erişim Tarihi: 2 Aralık 2024).
- Karakurt, D. (2012). *Türk mitoloji ansiklopedisi, açıklamalı-resimli, Türk söylence sözlüğü*. (e-kitap). <https://www.academia.edu/44468806> (Erişim Tarihi 12.10.2024).
- Karauğuz, G. (2018). Hititlerde at: Seyis Kikkuli'nin kitabı. İçinde A. Kuruçay (Ed.), *Z: Kültür-Sanat-Şehir. Tematik Dergi (At)*, (3), 111-115. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi. https://www.zdergisi.istanbul/media/magazines/pdf/Hititlerde_at_Seyis_kikulli.pdf

- Karauğuz, G. (2019). Hititler ve Tevrat: Tarihsel çözümlemeler. İçinde A. Süel (Haz.), *IX. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, 2014*, (I), 385-416. Çorum: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Kennedy, M. D. (1998). *Encyclopedia of Greco-Roman mythology*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Kent, R. G. (1953). *Old Persian: Grammar, texts, lexicon*. New Haven: American Oriental Society.
- Kerenyi, C. (1951). *The gods of the Greeks*. London, New York: Thames and Hudson.
- Kızıllı, H. (2013). Hint ve İran mitolojilerine göre Mitra. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 10, 28.
- Kızıllı, H. (2022). *Mecusilikte ateş sembolü*. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Vakfı.
- King, L. W. (2019). *Babil mitolojisi, Mezopotamya efsaneleri ve inanışları*. İstanbul: Maya Kitap.
- Kirchner, H. (1952). Ein archäologischer Beitrag zur Urgeschichte des Schamanismus. *Anthropos*, 47(1/2), 244-286. <https://www.jstor.org/stable/40449610> (Erişim Tarihi: 2 Aralık 2024).
- Klengel, H. (2002). Hitit tarihi. İçinde W. Jacob (Haz.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* (s. 413-420). Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Klinger, J. (2002). Arınma ritüelleri ve kötülükleri defetme büyüleri: Büyü ritüellerinin Hititler'deki işlevi ve önemi. İçinde W. Jacob (Haz.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu Bin Tanrılı Halk / Die Hethiter und Ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* (s. 456-458). Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Koder, J., & Ladstätter, S. (2010). Ephesos 2008. 31. Kazı sonuçları toplantısı 3, 321-336. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/31_kazi_3.pdf
- Kohler, K., & Blau, L. (1912). Gehenna. İçinde I. Singer (Ed.), *Jewish Encyclopedia* (V, 582-584). New York, London: Funk & Wagnalls Company. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6558-gehenna>
- Kolankaya-Bastancı, N. (2014). The evidence of shamanism rituals in early prehistoric periods of Europe and Anatolia. *Colloquium Anatolicum, XIII*, 185-204.
- Koşay, H. Z. (1976a). *Keban projesi, Pulur kazısı 1968-1970*. Ankara: TTK.
- Koşay, H. Z. (1976b). Kebanın Pulur (Sakyol) höyüğü kazısında bulunan kutsal ocaklar. *VIII. Türk tarih kongresi I* (s. 77-80). Ankara: TTK.
- Koşay, H. Z., & Vary, H. (1967). *Güzelova kazısı*. Ankara: TTK.
- Kökten, İ. K. (1955). Antalya'da Karain Mağarasında yapılan prehistorya araştırmalarına toplu bir bakış. *Belleten*, 19(75), 271-283. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/1182/tur>
- Kökten, İ. K. (1957). Antalya'da Karain Mağarasında yapılan tarihöncesi araştırmalarına toplu bir bakış. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 7(1), 46-48. <https://taed.ktb.gov.tr/Eklenti/78916,turk-arkeoloji-dergisi-1957-vii-1pdf.pdf?0>

- Köprülü, F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. O. F. Köprülü (Yay.). Ankara: TTK.
- Köprülü, F. (1996). Türk-Moğol Şamanizminin tasavvufi İslam tarikatları üzerindeki tesiri (Ferhat Tamir, Çev.). *Bilig*, (1), 1-8.
- Köprülü, F. (1999). *Edebiyat araştırmaları, I*. Ankara: TTK.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya tarihi*. İstanbul: İletişim.
- Köroğlu, K. (2022). Urartu: Krallık ve aşiretler. İçinde K. Köroğlu & E. Konyar (Haz.), *Urartu, Doğu'da değişim* (s. 1-35). İstanbul: YKY.
- Kramer, S. N. (1990). *Tarih Sümer'de başlar* (M. İ. Çığ,Çev.). Ankara: TTK.
- Kramer, S. N. (2014). *Sümer mitolojisi* (H. Koyukan,Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Krasnowolska, A. (2009). Sada festival. *Encyclopedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/sada-festival> (Erişim tarihi: 9.12.2024).
- Kumartaşlıoğlu, S. (2016). *Türk kültüründe ateş ve ocak kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- Kuz'mina, E. E. (2007). *The origin of the Indo-Iranians*. J. P. Mallory (Ed.), Leiden, Boston: Brill.
- Lamb, W. (1956). Some early Anatolian shrines. *Anatolian Studies*, 6, 87-94. <https://doi.org/10.2307/3642403>
- Lambert, W. G. (2002). The name of Nuska. *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 96, 57-60. <https://doi.org/10.3917/assy.095.0057> (Erişim tarihi: 9.12.2024).
- Langdon, S. H. (1964). *The mythology of all races, Semitic, V*. New York: Cooper Square Publishers.
- Levi-Strauss, C. (1969). *Raw and the cooked* (J. & D. Weightman,Trans.). New York: Harper & Row.
- Levi-Strauss, C. (1974). *From honey to ashes* (J. & D. Weightman, Trans.). New York: Harper & Row.
- Levi-Strauss, C. (1997). *Irk, tarih ve kültür* (H. Bayrı, R. Erdem, A. Oyacıoğlu, & I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2012). *Yapısal antropoloji* (A. Kahiloğulları, Çev.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Levi-Strauss, C. (2013). *Mit ve anlam* (G. Y. Demir, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2014). *Modern dünyanın sorunları karşısında antropoloji* (A. Terzi, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levy, G. R. (1934). The oriental origin of Herakles. *The Journal of Hellenic Studies*, 54(1), 40-53.
- Lewis, I. M. (1989). *Ecstatic religion: A study of Shamanism and spirit possession*. London, New York: Routledge.
- Lewis, T. J. (2013). Divine fire in Deuteronomy 33:2. *Journal of Biblical Literature*, 132(4), 791-803. <https://doi.org/10.2307/42912467>
- Lewis-Williams, J. D. (2002). *The mind in the cave: Consciousness and the origins of art*. London: Thames & Hudson.

- Lewy, H., & Lewy, J. (1948). The God Nusku. *Orientalia, Nova Series*, 17(2), 146-159. <https://www.jstor.org/stable/43078841>
- Lipinski, E. (2009). Resheph: A Syro-Canaanite deity. *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 181. Leuven, Paris, Walpole: Peeters.
- Litvinsky, B. A., & P'yankova, L. T. (1992). Pastoral tribes of the Bronze Age in the Oxus Valley (Bactria). In A. H. Dani & V. M. Masson (Eds.), *History of civilizations of Central Asia* (Vol. I, s. 379-394). Paris: UNESCO Publishing.
- Lloyd, S., & Mellaart, J. (1962). *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age levels*. London: The British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mackenzie, D. A. (2018). *Babil ve Asur mitleri*. İzmir: İlya Yayınevi.
- Macqueen, J. G. (2013). *Hititler ve Anadolu çağında Anadolu* (E. Davutoğlu, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Malinowski, B. (1990). *Büyük bilim ve din* (S. Özkal, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Malkin, I. (1987). *Religion and colonization in ancient Greece*. Leiden: E.J. Brill.
- Mallory, J. P. (1989). *In search of Indo-Europeans: Languages, archaeology and myth*. London: Thames and Hudson.
- Mallory, J. P., & Adams, D. Q. (1997). *Encyclopedia of Indo-European culture*. London, Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers.
- Mallory, J. P., & Adams, D. Q. (2006). *The Oxford introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European world*. Oxford: University Press.
- Maringer, J. (1979). Adorants in prehistoric art: Prehistoric attitudes and gestures of prayer. *Numen*, 26(2), 215-230. <https://doi.org/10.2307/3269720>
- Mark, J. J. (2017). Nabu. *World History Encyclopedia*. <https://www.worldhistory.org/Nabu/> (Erişim tarihi: 10.12.2024).
- Mastrocinque, A. (2007). The Cilician God Sandas and the Greek Chimaera: Features of Near Eastern and Greek mythology concerning the plague. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 7(2), 197-217. <https://doi.org/10.1163/156921207783876413>
- Matino, S. (2002). Hitit İmparatorluğu'nda kült ve bayram kutlamaları. İçinde W. Jacob (Haz.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk/Die Hethiter und ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* (s. 445-447). Bonn: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- McDonald, W. A. (1943). *The political meeting places of the Greeks*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Mellaart, J. (1960). Excavations at Hacilar: Third preliminary report, 1959. *Anatolian Studies*, 10, 83-104. <https://doi.org/10.2307/3642430>
- Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic town in Anatolia*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- Memiş, E. (2018). Hurri-Mitanni ortaklığının Eski Yakın Doğu tarihine yansımaları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 296-303. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/621703>
- Mendenhall, G. E. (1974). *The tenth generation: The origins of the biblical tradition*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Mendenhall, G. E. (2016). *Antik İsrail'in inancı ve tarihi: Kitab-ı Mukaddes bağlamında bir giriş* (M. P. Özudoğru, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Meuli, K. (1935). Scythica. *Hermes*, 70(2), 121-176. <http://www.jstor.org/stable/4474407>
- Mikalson, J. D. (2010). *Ancient Greek religion*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Miller, S. G. (1978). *The Prytaneion: Its function and architectural form*. Berkeley: University of California Press.
- Murat, L., & Atila, N. (2018). Hitit ritüellerinde kullanılan bir mekan: GışZa.Lam.Gar “Çadır.” *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 7-26. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000691
- Narten, J., & Gignoux, P. (1988). Bahman. *Encyclopædia Iranica*, 3(4), 487-488. <https://www.iranicaonline.org/articles/bahman-vohu-manah/>
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu mimarlığı* (B. Madra,Çev.). Ankara: TTK.
- Nilsson, M. P. (1972). *The Mycenaean origin of Greek mythology*. Berkeley: University of California Press.
- Oates, J. (1979). *Babylon*. London: Thames and Hudson.
- Ogden, D. (2013). *Drakon: Dragon myth and serpent cult in the Greek and Roman worlds*. Oxford: University Press.
- Orhan, S., Kızıldaş, H., & vd. (2014). Patara 2012 yılı kazı ve koruma çalışmaları. 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı, III*, 271-289. Muğla: Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/27148,35kazı3.pdf?0>
- Orhan, S., Kızıldaş, H., & vd. (2015). Patara 2013 kazıları. *A. Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Dergisi, Anadolu / Anatolia*, 41, 299-322. https://doi.org/10.1501/Andl_00000000428
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Otten, H. (1959). Die Götter Nupatik, Pirinkir, Hesue und Hatnlpisaisaphi in den hethitischen Felsreliefs von Yazılı Kaya. *Anatolia*, 4, 27-37. https://doi.org/10.1501/andl_00000000051
- Oudbashi, O., Emami, S. M., & Davami, P. (2012). Bronze in archaeology: A review of the archaeometallurgy of bronze in ancient Iran. In L. Collini (Ed.), *Copper alloys - Early applications and current performance - Enhancing processes* (s. 153-178). InTech. <https://doi.org/10.5772/32687>
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi, kaynakları ve açıklamaları ile destanlar, II*. Ankara: TTK.
- Ögel, B. (2010). *Türk mitolojisi, kaynakları ve açıklamaları ile destanlar, I*. Ankara: TTK.
- Ökse, A. T. (2005). Eski çağdan günümüze ölü gömme ve anma gelenekleri. *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi*, 5, 1-8.
- Özdoğan, M. (2000a). Van Hakkari yüzey araştırması. İçinde O. Belli (Ed.), *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s. 298-299). Ankara: İstanbul Üniversitesi.
- Özdoğan, M. (2000b). Güneydoğu Anadolu karma projesi ve Çayönü kazıları. İçinde O. Belli (Ed.), *Türkiye arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (s. 14-19). Ankara: İstanbul Üniversitesi.

- Özdoğan, M. (2007). Neolitik dönem: Günümüz uygarlığının temel taşları. İçinde N. Başgelen (Ed.), *12.000 yıl önce: Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya yolculuğunun başlangıcı* Neolitik dönem (s. 9-20). İstanbul: YKY.
- Özdoğan, M. (2009). Earliest use of pottery in Anatolia. In D. Gheorghiu (Ed.), *Early farmers, late foragers, and ceramic traditions: On the beginning of pottery in the Near East and Europe* (s. 22-43). Cambridge: Scholars Publishing.
- Özdoğan, M., & Özdoğan, A. (1999). Archaeological evidence on the early metallurgy at Çayönü Tepesi. In A. Hauptmann, E. Pernicka, T. Rehren, & Ü. Yalçın (Eds.), *The beginnings of metallurgy* (Der Anschnitt, Beiheft 9, s. 13-22). Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.
- Özer, Y. Z. (1987). *Mısır tarihi*. Ankara: TTK.
- Özfırat, A. (2019). Van Gölü havzası ve Ağrı Dağı'nda Akhaimenid dönemi: Karagündüz Höyüğü kazısı ve yüzey araştırması merkezleri. İçinde A. Özfırat, Ş. Dönmez, M. Işıklı, & M. Saba (Eds.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid imparatorlukları* (s. 263-321). İstanbul: Ege Yayınları.
- Öztaşkın, G. K. (2012). Yanartaş (Khimera)'taki Bizans dönemi bazilikası. İçinde K. Dörtlük, T. Kahya, R. Boyraz Seyhan, & T. Ertekin (Eds.), *Uluslararası genç bilimciler buluşması I: Anadolu Akdenizi sempozyumu, 04-07 Kasım 2009* (s. 313-327). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Özyiğit, Ö. (2003). 2000-2001 yılları Phokaia kazı çalışmaları. *24. Kazı sonuçları toplantısı*, 2, 333-350. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/24_kazi_2.pdf
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü, II*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Palaima, T. G. (2008). Mycenaean religion. In C. W. Shelmerdine (Ed.), *The Aegean Bronze Age* (s. 342-361). Cambridge University Press.
- Papagianni, D., & Morse, M. A. (2017). *Neandertal* (İ. Urkun Kelso, Çev.). Ankara: Trend.
- Patil, V. R. (2020). *Rigvedic god Indra: Understanding the contexts of his creation, the decoration, and the dissension*. <https://archive.org/details/rigvedicgodindra/page/n1/mode/2up?q=Rigvedic+God+Indra>
- Paulson, I. (1964). Zur Phänomenologie des Schamanismus. *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*, 16(2), 121-141.
- Pavel, C. (2017). Hephaistos and knowledge from below: Crooked feet on Mount Olympus. In M. Mazoyer & V. Faranton (Eds.), *Homère et l'Anatolie III*, (s. 77-112). L'Harmattan.
- Penglas, C. (2005). *Greek myths and Mesopotamia: Parallels and influence in the Homeric hymns and Hesiod*. New York: Routledge.
- Polat, G. (2017). Anadolu'da Pers etkili taş plastik eserler. İçinde K. İren, Ç. Karagöz, & Ö. Kasar (Eds.), *Persler* (s. 186-201). İstanbul: YKY.
- Preece, R. C., vd. (2006). Humans in the Hoxnian: Habitat, context and fire use at Beeches Pit, West Stow, Suffolk, UK. *Journal of Quaternary Science*, 21(5), 485-496. <https://doi.org/10.1002/jqs.1043>

- Price, M. J., & Trell, B. L. (1977). *Coins and their cities: Architecture on the ancient coins of Greece, Rome and Palestine*. London:V.C. Vecchi and Sons.
- Puhvel, J. (2011). *Hittite etymological dictionary* (Vol. 8, Words beginning with PA). (V. Gast, Ed.). Berlin/New York:Mouton de Gruyter.
- Pyne, S. J. (1997). *Vestal fire: An environmental history, told through fire, of Europe and Europe's encounter with the world*. London:University of Washington Press.
- Pyne, S. J. (2016). Fire in the mind: Changing understanding of fire in Western civilization. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 371(1696), 20150166. <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0166>
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık* (A. Temir, T. Andaç, & N. Uğurlu, Çev.). İstanbul:Örgün.
- Radner, K. (2018). Assur kenti ve Assur krallığı tarihine genel bakış. İçinde K. Köroğlu & S. F. Adalı (Eds.), *Asurlular, Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un krallığı* (s. 1-23). İstanbul:YKY.
- Raeck, W. (2008). 2006 yılı Priene çalışmaları. 29. *Kazı sonuçları toplantısı, I*, 333-350. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/29_kazi_1.pdf
- Ramsay, W. M. (2000). *Tarsus, Aziz Pavlus'un kenti* (L. Zoroğlu, Çev.). Ankara:TTK.
- Reinhold, G. G. G. (1986). The Bir-Hadad stele and the biblical kings of Aram. *Andrews University Seminary Studies*, 24(2), 115-126.
- Renfrew, C., & Bahn, P. (2017). *Arkeoloji, kuramlar, yöntemler ve uygulamalar* (G. Ergin,Çev.). İstanbul:Homer Kitabevi.
- Reyhan, E. (2003). Hitit büyü ritüellerinin uygulama şekilleri üzerine bir inceleme. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 6(2), 111-142. https://doi.org/10.1501/Archv_00000000107
- Reyhan, E. (2016). Hitit kültür dünyasında bayram ritüelleri. *Journal of Turkish Studies*, 11(16), 89-114. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.10067>
- Ribichini, S. (1999). Melqart. In K. van der Toorn, B. Becking, & P. W. van der Horst (Eds.), *Dictionary of deities and demons in the Bible* (s. 563-565). Leiden:Brill.
- Rice, P. M. (1987). *Pottery analysis: A sourcebook*. University of Chicago Press.
- Rickard, T. A. (1941). The use of meteoric iron. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 71(1/2), 55-66. <https://doi.org/10.2307/2844401>
- Ricl, M. (2002). The cult of the Iranian goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander. *Ziva Antika*, 52(1-2), 197-210.
- Ries, J. (1994). *The origins of religions*. Michigan:Grand Rapids.
- Roebroeks, W., & Villa, P. (2011). On the earliest evidence for habitual use of fire in Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(13), 5209-5214. <https://doi.org/10.1073/pnas.1018116108>
- Roman, L., & Roman, M. (2010). *Encyclopedia of Greek and Roman mythology*. New York: Facts On File.

- Roochnik, D. (1996). *Of art and wisdom: Plato's understanding of techne*. Pennsylvania State University Press.
- Rosenberg, D. (2003). *Dünya mitolojisi, büyük destan ve söylenceler antolojisi* (K. Emiroğlu & A. Tartanoglu, Haz.). Ankara:İmge Kitabevi.
- Roux, J. P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini* (A. Kazancıgil,Çev.). İstanbul:İşaret Yayınları.
- Ruben, W. (1943). Budîzma'nın menşei ve özü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(5), 115-127. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dtcfdergisi/issue/66689/1043334>
- Rutherford, I. (2017). Sandas in translation. In A. Mouton (Ed.), *Hittitology today: Studies on Hittite and Neo-Hittite Anatolia in honor of Emmanuel Laroche's 100th birthday* (s. 81-100). Institute Français d'Études Anatoliennes George-Dumézil.
- Sagona, A., & Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth preliminary report. *Ancient Near Eastern Studies*, 37, 56-127.
- Sagona, A., & Zımansky, P. (2009). *Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri* (Ö. Yılmaz, Ed.). İstanbul:Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Savaş, Ş. Ö. (2002). Hititlerde “fırtına tanrısı” ile “boğa kültü” üzerine bazı gözlemler ve yorumlar. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 5(1), 97-170. https://doi.org/10.1501/Archv_00000000092
- Sayar, M. H. (1999). Kilikya'da tanrılar ve kültler. *OLBA*, 2, 131-154. <https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/11778>
- Sayce, A. H. (1888). *Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religion of the ancient Babylonians*. London:Williams and Norgate.
- Sayce, A. H. (1892). *The Hittites: The story of a forgotten empire*. London:The Religious Tract Society
- Sazıcı, G. (2006). Denizsel Troia Kültürü için tipik bir yapı: Megaron. İçinde V. Tolun & T. Takaoğlu (Haz.), *Sevim Buluç Anı Kitabı* (s. 63-72). Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Schechter, S., & Hirsch, E. G. (1912). Fire. In I. Singer (Ed.), *Jewish Encyclopedia* (Vol. V, s. 391-393). New York and London: Funk & Wagnalls Company. jewishencyclopedia.com/articles/6132-fire (Erişim Tarihi 29.05.2025).
- Schmalz, G. C. C. R. (2006). The Athenian Prytaneion discovered? *Hesperia*, 75(1), 33-81.
- Schmitt, M. L. (1966). Bellerophon and the Chimaera in archaic Greek art. *American Journal of Archaeology*, 70(4), 341-347. <https://doi.org/10.2307/502324>
- Schmitz, L. (1867). Athamas. In W. Smith (Ed.), *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology* (Vol. I, s. 393). Boston: Little, Brown and Company.
- Schmitz, L. (1867). Hephaestus. In W. Smith (Ed.), *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology* (Vol. II, s. 383-385). Boston: Little, Brown and Company.
- Schmitz, L. (1867). Heracles. In W. Smith (Ed.), *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology* (Vol. II, s. 393-401). Boston: Little, Brown and Company.

- Schmitz, L. (1867). Hestia. In W. Smith (Ed.), *A dictionary of Greek and Roman biography and mythology* (Vol. II, s. 444-445). Boston: Little, Brown and Company.
- Schwemer, D. (2013). Tanrılar kültü, büyü ritüeli ve ölümlerin bakımı. İçinde M. Alparslan & M. Doğan-Alparslan (Eds.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 432-449). İstanbul: YKY.
- Scott, A. C., vd. (2016). The interaction of fire and mankind. *Philosophical Transactions of the Royal Society B*, 371, (1696),1-8. <https://doi.org/10.1098/rstb.2015.0162>
- Seehher, J. (2002). İmparatorluk panteonuna bakış. İçinde W. Jacob (Haz.), *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin tanrılı halk* (s. 443-444). Bonn: Kunst und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Sevin, V. (1974). Batı Anadolu'nun az bilinen antik bir kenti Hypaipa tarihi üzerine bir araştırma. *Tarih Dergisi*, (28-29), 41-54.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Sevinç-Erbaşı, F. (2010). Bir erginleme töreni olarak Hassumas Bayramı. İçinde A. Süel (Haz.), *7. Uluslararası Hititoloji Kongreleri Bildirileri*, Çorum, 2008, (Vol. 2, s. 693-702). Ankara.
- Sevinç-Erbaşı, F. (2014). Hitit Dönemi'nde bir kült objesi olarak sunak. In P. Taracha (Ed.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Hititology, 2011* (s. 775-792). Varşova: Agade.
- Seyfeli, C. (2011). Erken Ermeni kaynaklarına göre Hristiyanlık öncesi Ermeni tanrılar panteonu. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 139-183.
- Sezgin, Y., & Aybek, S. (2016). A group of portrait statues from the Bouleuterion of Aigai: A preliminary report. In R. von den Hoff, F. Queyrel, & E. Perrin-Saminadayar (Eds.), *Eikones: Portraits en contexte: recherches nouvelles sur les portraits grecs* (s. 17-43). Paris: Osanna Edizioni.
- Shapiro, H. A. (1983). "Hērōs theos": The death and apotheosis of Herakles. *The Classical World*, 77(1), 7-18. <https://doi.org/10.2307/4349488>
- Simsky, A. (2013). The image-paradigm of the fire of God in the Bible and in the Christian tradition. In A. Lidov (Ed.), *Hierotopy of light and fire in the culture of the Byzantine world* (s. 45-81). Moscow: Theoria. (Short English version, paper in Russian).
- Sipahi, İ. T. (2019). Hititlerde dans-müzik ve günümüze yansımaları. *Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 1(1), 71-97.
- Sir Gavaz, Ö. (2012). *Hitit krallarının kült gezileri: Ayinler, ziyaret merkezleri, yollar ve lokalizasyonla ilgili yeni gözlemler*. Çorum Belediyesi.
- Sir Gavaz, Ö. (2016). Hitit dini inançlarında Éhešta ile ilgili yeni düşünceler. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(2), 837-860. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.280819>
- Smith, D. (2011). An incantation-prayer: Nusku 12. In A. Lenzi (Ed.), *Reading Akkadian prayers and hymns: An introduction* (s. 179-187). Atlanta: Society of Biblical Literature.

- Smith, W. (1884). *Smith's Bible dictionary*. Grand Rapids, MI:Christian Classics Ethereal Library.
<https://www.ntslibrary.com/PDF%20Books/Smith's%20Bible%20Dictionary.pdf> (Erişim Tarihi 29.04.2025).
- Smogorzewska, A. (2004). Andirons and their role in early Transcaucasian culture. *Anatolica*, 30, 151–177.
- Sorensen, A. C. (2017). On the relationship between climate and Neandertal fire use during the last glacial in South-West France. *Quaternary International*, xxx, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2016.10.003>
- Sorensen, A. C., vd. Roebroeks, W., & Gijn, A. (2014). Fire production in the deep past? The expedient strike-a-light model. *Journal of Archaeological Science*, 42, 476–486. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2013.11.032>
- Speiser, E. A. (1948). Hurrians and Subarians. *Journal of the American Oriental Society*, 68(1), 1–13. <https://doi.org/10.2307/596231>
- Stafford, E. (2012). *Herakles, gods and heroes of the ancient world*. New York: Routledge.
- Sterrett, J. R. S. (1901). The torch-race: A commentary on the Agamemnon of Aischylos vv. 324–326. *The American Journal of Philology*, 22(4), 393–419. <https://doi.org/10.2307/288333>
- Steskal, M. (2010). *Das Prytaneion in Ephesos*. (Forschungen in Ephesos IX/4). B. Beck-Brandt & A. M. Pölz (Eds.). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Steskal, M., & Ladstätter, S. (2009). Asia'nın metropolisi'nde yer alan ana kùlt yapısındaki son araştırmalar: Ephesos Prytaneion'u. *Anadolu*, 35, 127–149.
- şahan, M. M. (2009). *Batı Anadolu'da podyum mimarisinin oluşumu*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Dokuz Eylöl Üniversitesi.
- şahin, D. (2017). *Roma mitolojisi*. İstanbul: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- şahin, S. (1998). *Nemrut Dağ tapınak mezarındaki büyük kùlt yazıtı çevirisi*. İçinde N. Başgelen (Ed.), *Tanrılar Dağı Nemrut* (s. 31-35). İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- şener, C. (1996). *şamanizm*. İZM'ler Serisi 4. İstanbul:BDS Yayınları.
- Takaoğlu,T.(2000). Hearth structures in the religious pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia. *Anatolian Studies* 50, 11-16. <https://doi.org/10.2307/3643011>
- Tanyu, H. (1976). Türklerde ateşle ilgili inançlar. İçinde Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri (Cilt 4, s. 283-304). Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- Tanyu, H. (1991). Ateş. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 52-55). İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ates>
- Taracha, P. (2009). *Religions of second millennium Anatolia*. Dresdner Beiträge zur Hethitologie, 27. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag.
- Taraporewala, I. J. I. (2002). *Zerdüşt dini* (N. Damar, Çev.). İstanbul:Avesta.
- Taş, İ. (2011). Hititçe çivi yazılı belgelere göre ocak kùltü ve ocağın kutsallığı üzerine bazı gözlemler. *Kubaba Arkeoloji-Sanat-Tarih Dergisi*, 18, 7-18.

- Taşkıran, H., vd. (2017). 2015 yılı Karain kazıları. 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 521-538. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/52616,38kazi1pdf.pdf?0>
- Taylor, J. P. (1917). *The mythology of Vergil's Aeneid according to Servius*. (Doktora Tezi). New York Üniversitesi.
- TDK Türkçe Sözlük (1988). Türkçe Sözlük (I-II), (H. Eren, İ. Parlatır, N. Gözaydın, T. Tekin,H. Zülfikar, Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Texier,C. (2002). *Küçük Asya coğrafyası, tarihi ve arkeolojisi* (A. Suat, Çev.). Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- Tokarev, S.A.,(2005). Kültür tarihinde ateş sembolü (M. Duranlı, Çev.). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, 6(1), 259-264.
- Tokarev,S.A.(2006). *Dünya halklarının dinler tarihi*, (R. Aksungur, Çev.). İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Tosun, M. (2022). Pers/Ahameniş döneminde Anadolu: Karşılaştırmalı bölgelerarası değerlendirme. *Uluslararası Antik Tarih Dergisi, OANNES*, 4(2), 379-416. <https://doi.org/10.33469/oannes.1065641>
- Tozan, M. (2018). Apollonis: Kuzeydoğu Lydia'da bir Makedon kolonisi. *Tarih Araştırma Dergisi*, 37(64), 141-160. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000697
- Tudeau, J. (2019). Girra (god). *Ancient Mesopotamian gods and goddesses*. Oracc and the UK Higher Education Academy. <http://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/girra/> (Erişim tarihi: 28.04.2025).
- Tudeau, J. (2019). Nabu (god). *Ancient Mesopotamian Gods and Goddesses*. Oracc and the UK Higher Education Academy. <https://oracc.museum.upenn.edu/amgg/listofdeities/nabu/index.html> (Erişim tarihi: 28.04.2025).
- Tuncel, M. (1995). Ereğli. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, 289-293. İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/eregli?ysclid=m4mfh9mpyu388457830#1>
- Tylecote,R.F. (2002). *A History of metallurgy*. London: Maney, for the Institute of Materials.
- Tylor,E. (1878). *Researches into the early history of mankind and the development of civilization*, Boston: Estes & Lauriat.
- Uçkan, B. Y. O. (2008). Cam tarihine genel bakış. *Anadolu Sanat*, 19, 97-110.
- Uçkan, B. Y. O., & Öztaşkın, G. K. (2016). Ateş ve suyla kutsanan kent: Olympos. İçinde H. İşkan & E. Dünder (Eds.), *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* (s. 274-287). İstanbul: YKY.
- Uytterhoeven, I., & Poblome, J. (2019). The 'prytaneion' of Sagalassos: Unravelling an architectural and functional palimpsest. *Anatolica*, 45, 131-157.
- Uytterhoeven, I., vd. (2017). Sagalassos'ta 2016 sezonu kazılar, restorasyon çalışmaları ve malzeme etütleri. 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 211-238. Bursa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/60212,39kazi1pdf.pdf?0>

- Uzunel, Ö. (2021). *Arkeolojik, epigrafik ve filolojik veriler ışığında Mithra ve Mithraizm* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Ünal, A. (2002). *Hititler devrinde Anadolu I*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2013-14). Eski Anadolu’da at, Hititçe Kikkuli at eğitimi metinleri ve “tavlaya çekmek”le ilgili teknik bir ayrıntı. *Çorum Kültür Sanat, Hitit Söyleşileri II*, 40-66.
- Ünal, A. (2014). Hititlerde ve çağdaş Anadolu kavimlerinde büyücülük. *Aktüel Arkeoloji*, 42, 42-53.
- Ünal, A. (2019). *Büyük şölen: Eski Anadolu’nun 3500 yıllık yemek ve içkileri*. Ankara: Bilgin.
- Ünal, A. (1997). Hurriiler: Hurri tarihi, kültürü ve arkeolojisiyle ilgili yeni buluntular ve gelişmeler. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11-29, Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Ünan, N. (2014). Seyitömer höyük Erken Tunç Çağı III ocakları. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, TÜBA _AR 17*, 73-82.
- Van Den Hout, T. (2019). *Hitit Krallığı ve İmparatorluğu’nun kısa tarihi. İçinde M. Doğan-Alparslan & M. Alparslan (Eds.), Hititler: Bir Anadolu imparatorluğu (s. 11-29). İstanbul: YKY.*
- Vitebsky, P. (2001). *The shaman: Voyages of the soul trance, ecstasy and healing from Siberia to the Amazon*. London: D. Baird.
- Waelkens, M., vd. (2012). Sagalassos 2010 yılı kazı ve restorasyon çalışmaları. 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3, 239-265. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/4653,33kazi3.pdf?0>
- Wegner, I. (2020). *An introduction to the Hurrian language*. (A. R. Bomhard Ed.), Florence.
- Wiegand, T., & Schrader, H. (1904). Priene: *Ergebnisse der ausgrabungen und untersuchungen in den jahren 1895-1898*. Berlin: G. Reimer.
- Wilhelm, G. (2004). Hurrian. In R. D. Woodard (Ed.), *The Cambridge encyclopedia of the world’s ancient languages* (s. 95-118). Cambridge: University Press.
- Wilhelm, G. (1989). *The Hurrians*. (J. Barnes, Trans.), Warminster: Aris-Phillips Ltd.
- Winkelman, M. (2002). Shamanism and cognitive evolution. *Cambridge Archaeological Journal*, 12(1), 71–101. <https://doi.org/10.1017/s0959774302000045>
- Wrangham, R. W., vd. (1999). The raw and the stolen: Cooking and the ecology of human origins. *Current Anthropology*, 40(5), 567–594.
- Wu, X., vd. (2012). Early pottery at 20,000 years ago in Xianrendong Cave, China. *Science*, 336, 1696-1700. <https://doi.org/10.1126/science.1218643>
- Xella, P. (2013). Tophet: An overall interpretation. In P. Xella (Ed.), *The Tophet in the Ancient Mediterranean* (Studi Epigrafici e Linguistici, SEL 29-30, 2012-2013, s. 259-281). Verona: Essedue.
- Yakar, J. (1974). The twin shrines of Beycesultan. *Anatolian Studies*, 24, 151–161. <https://doi.org/10.2307/3642606>

- Yakar, J. (2009). The nature of prehistoric Anatolian religions: An ethnoarchaeological perspective. *Colloquium Anatolicum VIII*, 291-324.
- Yakubovich, I. (2023). Daiva inscription of Xerxes: Historical account, ideological statement, or propaganda? *Journal of Ancient History*, 83(1), 5-26. <https://doi.org/10.31857/S032103910021908-1>
- Yalçın, Ü. (2011). Alacahöyük İlk Tunç Çağı metal buluntuları üzerine arkeometalürjik araştırmalar. 26. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 139-146. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/arkeometri/26_arkeometri.pdf
- Yalçın, Ü. (2016). Anadolu madencilik tarihine toplu bir bakış. *MT Bilimsel, Yer Altı Kaynakları Dergisi*, 9, 3-13.
- Yalçinkaya, I. (1988). Karain Mağarasının Anadolu İskan Tarihindeki yeri ve önemi. *ERDEM*, 4(10), 39-51. <https://erdem.gov.tr/tam-metin-pdf/887/tur>
- Yalçinkaya, I. (1990). 1988 yılı Karain kazıları. 11. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 39-57. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/11_kazi_1.pdf
- Yalçinkaya, I., vd. (1996). 1985-1995 Karain kazıları ışığında Anadolu paleolitiğinin önemi. 18. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 1-9. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/18_kazi_1.pdf
- Yalçinkaya, I., vd. (1998). 1995 ve 1996 yılları Karain kazıları. 19. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 17-45. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/19_kazi_1.pdf
- Yalçinkaya, I., vd. (2000). 1998 yılı Öküzini kazısı. 21. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 29-36. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ukaas.ktb.gov.tr/Eklenti/130379,21kazi1pdf.pdf?0>
- Yalçinkaya, I., vd. (2013). 2011 yılı Karain Mağarası kazıları. 34. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 5-22. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <http://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/7332,34kazi1.pdf>
- Yalçinkaya, I.,vd. (2016). 2014 yılı Karain kazıları. 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, 235-252. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <http://kvmgm.ktb.gov.tr/Eklenti/45229,37kazi1.pdf>
- Yaşar, A. (2023). Foça'daki Pers mezar anıtı'nın (Taş Kule) koruma ve onarım süreci üzerine gözlemler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10(5), 1301-1310.
- Yavis, C. G. (1949). *Grek altars, origins and typology*. Saint Louis University Press.
- Yegül, F. K. (2020). Sardes: Tarih, mimarlık ve şehircilik. *Anadolu Araştırmaları - Anatolian Research*, 23, 135-158. <https://doi.org/10.26650/anar.2020.23.820687>
- Yıldırım, N. (2009). Zerdüşt ve öğretisi. *Doğu Araştırmaları*, (3), 5-24.
- Yıldırım, N. (2012). *İran mitolojisi*. İstanbul: Pinhan.
- Yıldırım, N. (2021). Zerdüşt mitolojisi. *Doğu Esintileri, İranoloji, Fars Dili ve Edebiyat Araştırmaları*, 15, 75-99.
- Yiğit, T. (2005). Hurriler'e ilişkin Hititçe çivi yazılı belgelerdeki ilk kayıtlar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 38, 55-69. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000234

- Yörükan, Y. Z. (2014). Müslümanlıktan evvel Türk dinleri, Şamanizm: Şamanizm'in diğer dinler ve Alevilik üzerindeki etkileri. (T. Yörükan, Haz.). İstanbul: Ötüken.
- Zangger, E., & Gautschi, R. (2019). Hitit dininin göksel yönleri: Açık hava tapınağı Yazılıkaya üzerine bir inceleme. *Journal of Skyscape Archaeology*, 5(1), 5–38. <https://doi.org/10.1558/jsa.37641>
- Zeyrek, T. H. (2011). Kastabala antik kenti kazıları, 2009. 32. *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 96-116. Ankara:Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. http://www.kulturvarliklari.gov.tr/sempozyum_pdf/kazilar/32_kazi_2.pdf

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

SOYAD, Ad

KÖSEKUL, Yasemin

ORCID

0000-0003-3528-7104

Eğitim

Derece

Eğitim Birimi

Mezuniyet

Lisans

A.Ü. D.T.C. F. Klasik Arkeoloji

1988

Yüksek Lisans

A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

1996

